

N.Mustafa, A.Qurbanov, E.Əlili

**ERMƏNİ
SAXTAKARLIĞI**
Yalan üzərində
qurulan tarix

Bakı-2018

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi

Nazim Mustafa, Araz Qurbanov, Elşad Əlili.

“Erməni saxtakarlığı. Yalan üzərində qurulan tarix”

Elmi məsləhətçi:

Ərəstü Həbibbəyli - Azərbaycan Respublikası Prezidenti Administrasiyası
Xarici siyasət məsələləri şöbəsinin müdir müavini, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Redaktor:

İqrar Məmmədli

Dizayner:

İntiqam Məhəmmədli

Kitab Ermənistan tarixşünaslığı və etnoqrafiyası tərəfindən region xalqlarına aid tarixi gerçəkliklərin total şəkildə təhrif olunmasına, onların maddi-mədəni irs nümunələrinin mənimsənilməsi səylərinə və bu fəaliyyət arxasında gizlənən etnosiyasi məqsədlərin ifşasına həsr edilmişdir. Kitab geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN _____

Mündəricat

Ön söz (Ə.Həbibbəyli)	7
Giriş əvəzi. Oğurlanmış dövlətçilik	11
I iddia. “Rəbb Nuh gəmisinin fraqmentini ermənilərə bağışlayıb” (A.Qurbanov).....	27
II iddia. “Dvin şəhəri ermənilərin qədim paytaxtıdır” (E.Əlili).....	45
III iddia. “İlahə Anahit Ermənistanın milli dövlətçilik rəmzidir” (A.Qurbanov).....	51
IV iddia. “On lavaş “erməni dövlətçiliyini” xilas etmişdi” (A.Qurbanov).....	57
V iddia. “Arsakilər etnik erməni olmuşlar” (E.Əlili)	61
VI iddia. “Antik yunan salnamələrində adı keçən “Arpasu” hidronimi erməni dilindədir” (E.Əlili)	71
VII iddia. “Ermənilər xristianlığı həvarilərdən qəbul etmişlər” (A.Qurbanov).....	77
VIII iddia. “Ermənilər Bibliyada “genetik islahatlar” aparmamışlar” (A.Qurbanov).....	86
IX iddia. “Ermənilər İsa Məsihə məktub, o isə onlara “avtoportretini” göndərmişdi” (A.Qurbanov)	92

X iddia. “Qartal ermənilərin dini və dövlətçilik rəmzidir” (A.Qurbanov).....	103
XI iddia. “1905-1906-cı illərdə erməni silahlı dəstələri Cənubi Qafqazda türk-müsəlman əhaliyə qarşı kütləvi qırğınlar törətməmişlər” (N.Mustafa)	117
XII iddia. “1915-ci ildə Türkiyədə 1,5 milyon erməni soyqırımına məruz qalmışdı” (N.Mustafa)	131
XIII iddia. “Şərqi Anadoluda qurulan Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti ingilislərin himayəsi altında fəaliyyət göstərmiş” (N.Mustafa)	138
XIV iddia. “1918-1920-ci illərdə İrəvan quberniyasında azərbaycanlı əhaliyə qarşı soyqırımını siyasəti həyata keçirilməyib” (N.Mustafa)	148
XV iddia. “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlı əhali Ermənistandan könüllü surətdə Azərbaycana köçürülmüş” (N.Mustafa).....	159
XVI iddia. “Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara qarşı 1988-1989-cu illərdə zorakılıq edilməyib” (N.Mustafa).....	169
XVII iddia. “Kürdlər Ermənistanda diskriminasiyaya və deportasiyaya məruz qalmamışlar” (N.Mustafa).....	186
XVIII iddia. “Ermənilər rusların əbədi sədaqətli dostlarıdır” (N.Mustafa)	196
XIX iddia. “1988-ci ilədək Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində sosial-iqtisadi vəziyyət Azərbaycanın digər regionlarından aşağı səviyyədə olub” (N.Mustafa)	208

XX iddia. “İrəvan qədim erməni şəhəridir” (N.Mustafa).....	223
XXI iddia. “Göy məscid fars abidəsidir” (N.Mustafa).....	242
XXII iddia. “Əmir Səəd məqbərəsi Azərbaycan türklərinə aid deyildir” (N.Mustafa)	248
XXIII iddia. “Dolma erməni mətbəxi nümunəsidir” (E.Əlilili)	256
XXIV iddia. “Lavaş” ermənilərin qədim çörək məmulatıdır” (E.Əlilili)	262
Xülasələr	266

Ön söz

Bu bir taledir ki, tarixi məkanda və ya siyasi xəritədə qonşuları seçmirlər. Əksər hallarda xalqların və millətlərin kiminlə qonşu olması onların öz seçimindən asılı deyil. Bu mənada Cənubi Qafqaz regionunu fərqləndirmək lazımdır. Çünki məhz böyük dövlətlərin iradəsinə əsasən Azərbaycan ermənilərlə qonşu olmağa məcbur olmuşdur. Qafqazda ermənilərin imtiyazlı mövqelərə yiyələnməsi isə XVII-XVIII əsrlərdən başlayaraq Rus-Türk və Rus-İran müharibələri nəticəsində köçürülmə siyasətinə əsaslanır. Lakin tarix göstərdi ki, Qafqaza köçürülən ermənilər özlərini gəlmə deyil, yerli kimi aparmağa başladılar. Ermənilərin özlərini yerli xalq kimi sübut etməyə çalışmaları isə regionda digər xalqların tarixinin saxtalaşdırılmasına, özgə dəyərlərinin, tarixi-dini-mədəni irsin erməniləşdirilməsinə və hətta assimilyasiyaya səbəb oldu. Yaşadığımız regionda elə bir xalq yoxdur ki, ermənilərin onlara qarşı hər hansı bir iddiası olmasın.

Bəs görəsən niyə dini etiqaddan tutmuş mədəniyyət nümunələrinə kimi, tarixi abidələrdən kulinariyaya qədər, coğrafi adlardan tarixi şəxsiyyətlərədək, heraldikadan numizmatikayadək bir çox məsələlərdə erməni saxtakarlıqları özünü göstərir? Fikrimizcə, bütün bu mütəşəkkil saxtalaşdırma cəhdlərinin əsas səbəbini erməni xalqının etnogenezisində axtarmaq lazımdır. Müasir hay-erməni etnosunun qriqorianlığı qəbul etmiş müxtəlif millətlərin fərdlərindən təşkil olunması fikri elmi dairələrdə ciddi müzakirə olunan məsələlərdən biridir. Bu iddiaya əsasən, bugünkü hay-ermənilər dönmə millət kimi yaranmışlar, tarixi və coğrafi “Armeniya” adının bu etnosla heç bir bağlılığı yoxdur. Müşahidələr göstərir ki, erməni saxtakarlığının əsas prinsipi “coğrafi mənsubiyyət” və “etnik mənşə” anlayışlarının bərabərləşdirilməsinə və eyniləşdirilməsinə əsaslanır. Digər tərəfdən, əslində etnik kimlik belə daşımayan ermənilərin özlərini “ali ari mədəniyyəti”nin daşıyıcıları hesab etmələrinə irqçilikdən başqa ad vermək mümkün deyil.

Müxtəlif xalqların erməni assimilyasiyasına məruz qalması qriqorian kilsəsinin təsiri altında baş vermişdir. Tarix qriqorian-tatlar, qriqorian-qıpçaqlar, qriqorian-albanlar, qriqorian-qaraçılar (boşa), qriqorian-yəhudilər (zok), qriqorian-aysorlar, qriqorian-yezidilər və digərlərinin öz etnik kimliyini itirərək erməniləşməsinə şahidlik etmişdir. Hətta hazırkı kitabda da göstərildiyi kimi, tarixi erməni zadəgan nəsillərinin nümayəndələri belə etnik hay deyil, digər xalqların nümayəndələri olmuşlar: Arşakilər sülaləsi – parfiyalı, Mamikonlar

– türk, Baqratilər – yəhudi, Ardzunilər – süryani, Kamsarakanlar – fars idilər. Buna görə də əminliklə demək olar ki, “ermənilik” etnik kimlik deyil, daha çox dini kimlik və ya kilsə ətrafında birləşən fərdlərin birliyi. Etnik kimlik daşımayan ermənilərin assimilyasiya olduqları və ya etdikləri müxtəlif xalqların milli-mədəni dəyərlərinə və tarixi irsinə iddia etmələri, ilk növbədə, “yoxdan var olmaq” cəhdidir. Eyni zamanda, etnik kimlik olaraq natamamlıq kompleksi erməniləri digər xalqların tarixi-mədəni irsini mənimsəməyə təhrik edir. Qafqaza gəlmə olan ermənilər bütün xristian maddi-mədəni irsinə sahib olmaq iddiası ilə özlərini sığortalamaq istəyirlər. Ona görə də xristian türklərin və xristian albanların tarixi irsinin həqiqi varislərini daim regiondan sıxışdırmağa, izlərini silməyə çalışırlar.

Beləliklə, qriqorianlığın birləşdirdiyi müxtəlif xalqların nümayəndələrindən törəyən müasir erməni-haylar öz tarixlərini yaratmaq üçün başqalarının tarixini və mədəni irsini mənimsəmək yolu tutmuşlar, erməni tarixinin əsas mənbəyi saxta məlumatlara əsaslanır. Təsədüfi deyil ki, “erməni dövlətçiliyi” ilə bağlı məlumatlar rəvayətlərə söykənir. Lakin erməni ideoloqlarının saxtakarlığın elmi dövriyyəyə daxil olması üçün uzun əsrlərdir apardıqları məqsədyönlü iş bütün dünyanı erməni yalanları ilə üz-üzə qoymuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, erməni yalanlarının yayılması, elmi dövriyyəyə daxil olması üçün dini missionerlik əsas vasitə olmuşdur. Bu baxımdan, Adriatik dənizində Sent Lazar adasında yerləşən mxitarist katolik ordenini xüsusi fərqləndirmək lazımdır. 1701-ci ildən bu adada yerləşən və sonradan bir hissəsi Vyanaya köçən mxitaristlər erməni yalanlarını dünyaya yaymağa, tarixi saxtalaşdırmağa böyük “təhfə”lər verirlər. Mxitaristlərin əsas vəzifəsi qədim kitabların yenidən yazılmasından, saxta erməni tarixinin yaradılmasından, antik müəlliflərin əsərlərinin qədim erməni əsərləri kimi təqdim olunması üçün ilkin mənbəni göstərmədən onlardan sitatların götürülərək istifadəsindən ibarətdir. Bütün bunlar mifologiyaya əsaslanan erməni yalanlarının etibarlı tarixi mənbə kimi qəbul olunmasına yönəlmişdir.

Erməni yalanları olduqca bu yalanların ifşa edilməsi də zəruri bir prosesə çevrilir. Qeyd etməliyik ki, Avropa ölkələrində, Rusiyada, Gürcüstanda, Türkiyədə, Azərbaycanda çoxsaylı müəlliflər tərəfindən erməni saxtakarlıqlarının həqiqi simasının ortaya çıxarılması ilə bağlı tədqiqatlar aparılmış, kitablar dərc olunmuşdur. Fikrimizcə, erməni yalanlarının ifşası davamlı olmalıdır. Bu baxımdan Araz Qurbanov, Nazim Mustafa və Elşad Əlilinin müəllifi olduqları “Erməni saxtakarlığı. Yalan üzərində qurulan tarix” adlı kitab tarixi gerçəkliklərin saxtalaşdırılmasına qarşı yönəlmiş dəyərli araşdırma. Kitabda 3 əsas istiqamətdə erməni yalanları ifşa edilir. Birincisi, mifologiyaya əsaslanan erməni

tarixi, dövlətçiliyi və rəmzləri ilə bağlı yalanlara özünəməxsus cavablar. İkincisi, qonşu xalqların musiqisini, rəqsini, kulinariyasını erməniləşdirmə cəhdlərinin əsassız olması ilə bağlı sübutlar. Üçüncüsü isə XVIII əsrlərdən başlayaraq Qafqaza köçürülən hayların yalnız ermənilərin yaşadığı (monoetnik) məkanın sərhədlərinin genişləndirilməsi ilə bağlı məqsədyönlü planının görünməyən tərəflərinin ifşasıdır. Təkcə XX əsrdə 1905-1908 və 1918-1920-ci illər qırğınlarında öldürülən on minlərlə, 1948-1953-cü illərdə öz yurdlarından köçürülən 100 mindən yuxarı və 1988-1990-cı illərdə qovulan 250 mindən çox azərbaycanlı bu coğrafiyada ermənilərin öz şovinist planlarını həyata keçirməsi üçün türklərdən təmizlənmə kimi böyük bir planın mərhələləri olmuşdur. Müasir Azərbaycan elmində erməni yalanlarının ifşa edilməsi ilə uzun illərdir məşğul olan hər üç müəllifin baxış bucağının əks olunduğu bu kitabın həm geniş oxucu auditoriyası üçün maraqlı nəşr, həm də ermənişünaslıqla məşğul olan mütəxəssislər üçün etibarlı mənbə olacağına inanırıq.

**Ərəstü Həbibbəyli,
Azərbaycan Respublikası Prezidenti Administrasiyasının
Xarici siyasət məsələləri şöbəsinin müdir müavini,
I dərəcəli fəvqəladə və səlahiyyətli elçi**

Giriş əvəzi

Oğurlanmış dövlətçilik

Hörmətli oxucu!

Sizə təqdim edilən bu kitab üç Azərbaycan müəllifinin erməni saxtakarlıqları və onların yüzilliklər boyu digər xalqların tarixini və mədəni irsini mənimsəmə söyləri haqqında qələmə aldıkları tədqiqat işidir. Əvvəlcə kitabı “Qırx yalana qırx cavab” adlandırmağı qərara almışdıq. Lakin erməni mənimsəmələrinin “ümumi statistikası” ilə tanış olduqdan sonra bu fikirdən daşındıq. Məlum oldu ki, təkcə Azərbaycan xalqının deyil, digər xalqların da etnik tarixinin, dövlətçilik ənənələrinin, adətlərinin, dini ayinlərinin, mifologiyasının, folklorunun, musiqisinin, tətbiqi sənətinin, mətbəxinin, hətta tarixi şəxsiyyətlərinin, məsələn, Nuh peyğəmbərin, İsa Məsihin, Həzrət Musanın, Makedoniyalı İsgəndərin (İskandar Qaykazuni), Spartakın, Zərdüştün, Pifaqorun, Ömər Xəyyamın, bir sıra islam övliyalarının və s. erməniləşdirilməsini bir kitabın içərisində diqqətə çatdırmaq, ifşa etmək mümkün deyildir. Üstəlik, ilk odun əldə olunmasından, təkərin icadından tutmuş metalın əridilməsindənək, ilk əlifbanın, toxuculuq və xalçaçılıq sənətinin yaradılması, su kanallarının çəkilişi, ulduz bürclərinin adlandırılması, Mendeleyevdən iki min il əvvəl kimyəvi elementlər cədvəlinin müəyyən edilməsi, atın və digər ev heyvanlarının əhliləşdirilməsi, meyvə bağlarının salınması, dəmir silahların və arabanın ixtirası və s. və i. “Əlahəzrət Erməninin” ayağına yazılır. İddialar o həddə çatmışdır ki, hətta “Ayın görünməyən tərəfinin qədim xəritəsinin” Eçmiədzin kilsəsində saxlanıldığını, “dünyanın ən qədim mikrobunun” da Ermənistan ərazisində aşkar olunduğunu bəyan etməyə başlamışlar.

Nəticədə, belə bir qənaət yaranır ki, etnik natamamlıq kompleksindən əziyyət çəkən erməni alimlərinin tədqiqatları heç də elmi araşdırmaların deyil, psixiatr diaqnostikasının obyektidir. Getdikcə kütləviləşən, etnik “ənənə” xarakteri alan və ümumi sayı indi üçrəqəmli ədədlərlə hesablanan bu mənimsəmələrin, saxtakarlıqların, təhriflərin məqsədləri də bu gün qırx qapı arxasında saxlanılan sirr deyildir: erməniləri regionun “ən qədim xalqı”, “bəşər mədəniyyətinin beşiyi”, “xristian dininin müdafiəçisi” olmaqla yanaşı, “islam dininin Orta Şərqdə yayıcısı” kimi təqdim etməklə sərsəm “Böyük Ermənistan” ideyasının, “erməni məsələsi”nin gerçəkləşməsinə nail olmaq. Odur ki, bütün bunları nəzərə alaraq, kitabı “Erməni saxtakarlığı.

Erməni saxtakarlığı. Yalan üzərində qurulan tarix” adlandırmağı qərara aldıq. Kitaba daxil olan məqalələr müxtəlif tərzlərdə – bəzi materiallar ciddi, bəziləri isə qismən sarkazm üslubunda qələmə alınıb. Bunun da səbəbi aydındır. İddiaların bir qrupu ciddi yanaşma tələb etsə də, digərlərinin məntiqli isə sarkazmı, satiranı özünə tərəf çəkir...

İndi isə mətləbə keçək. “Ən böyük yalan bu yalanı görüb-əşidib ona susmaq, etiraz etməməkdir”. Bu sözlər uşaq ikən sevə-sevə oxuduğumuz məşhur “Dəfinələr adası” kitabının müəllifi Robert Stivensona məxsusdur. Stivensonun “erməni məsələsi”ndən xəbərdar olmasını iddia etmək fikrindən uzağıq. Amma özünü tarixi saxtakarlıqlarla dolu “dəfinələr adası”nda zənn edən erməni tarixşünaslığının bu gün analoqu yoxdur - desək, qətiyyənlə yanılmazıq. Çünki erməni xalqının və erməni dövlətçiliyinin (əslinə qalsa, bunlar bir-birindən uzaq anlayışlardır) tarixinin aparıcı hissəsi faktlara deyil, faktoidlərə - “fakt” kimi təqdim olunan saxta məlumatlara söykənir. Qriqorian məzhəbinin yazılı tarixi isə qədim əsatirlərdən, xristian rəvayətlərinin tanınmaz hala salınan variantlarından, bir çox hallarda başqa xalqların mifologiyasından götürülmüş hissələrdən ibarətdir. Burada mifoloji məzmun və əsatir personajları ilə gerçək hadisələr və şəxslər arasındakı sərhəd nisbi və illüziya xarakterlidir. Vaxtilə rus pravoslav kilsəsinin yepiskopu, şərqşünas və arxeoloq Porfiri Uspenski də “Mənim Yaranış kitabım” əsərində ermənilərin saxta din tarixi yaratmaqda ənənəvi ustalılıqlarını xüsusi qeyd etmiş, hətta onların “qədim yazılı sübutlar” yaratmaq texnologiyası ilə tanış olduqdan sonra bu sözləri yazmışdı: **“İnanmayın! Ermənilərin tarixi sənədlərinə inanmayın! Onlar fırıldaqçıdırlar, saxta sənədlər düzəldirlər. Onların “qocalması”, saralması, köhnəlməsi üçün bu kağızları ya təzək qalağı altında saxlayır, ya da rütubətli yerlərə qoyurlar”**.¹

Ermənistan dövlətinin, erməni xalqının, hətta qriqorian məzhəbinin tarixi üçün faktoidlərin konveyer üsulu ilə buraxılışının sütunu, eləcə də onu digər xalqların etnik tarixlərindən fərqləndirən başlıca xüsusiyyəti bu istehsal prosesinin əvvəlində özünəməxsus “Prokrust çarpayısının” olmasıdır. Belə ki, əgər tarixi hadisə “erməni reallıqlarının” standartlarına uyğun gəlmirsə, deməli başqaları üçün də gərəksiz sayılmalıdır. Bu zaman həmin olay ya tamamilə inkar edilir, ya da təhriflərlə tanınmaz hala salınır. İşdir, əgər həmin

1 Успенский П. Книга бытия моего (Дневник и автобиографические записки) в 8-ми частях (извлечение из книги, изданной имп. Палестинским общ.), том 1, СПб, 1894

2 Prokrust - antik yunan mifologiyasının mənfə personajlarından. Afina və Meqara şəhərləri arasında quldurluq edən Prokrust azmış yolçuları aldaraq evinə gətirər və yedirib-ıçırar və öz lojasına (çarpayısına) uzadardı. Boyu çarpayıdan balaca olanları uzatmaq üçün zorla darta, ucaboyluların isə çarpayıya “yerləşməsi” üçün ayaqlarını kəsərdi. Hər iki halda qonaqlarını işgəncə ilə öldürərdi.

tarixi hadisədə mikroskopik həddə də olsa, erməni iddialarına hər hansı bir uyğunluq və ya orada informasiya boşluğu varsa, yenə də fantastik ehtimallarla, salnaməçilərin təhrif edilmiş qənaətləri ilə, mövcud olmayan tarixçilərin sitatları ilə zənginləşdirilir. Bu zaman isə yalnız Ermənistanın qapalı arxivlərində saxlanılan, orijinal nüsxələri isə guya qondarma “erməni soyqırımı” zamanı yandırılan salnamə surətlərindən çıxarışlara istinad edilir. Buna misallar isə istənilən qədərdir. Məsələn, akademik Suren Ayvazyan 1998-ci ildə Moskvada işıq üzü görmüş “Rusiya tarixi. Erməni izi” kitabında qədim ermənilərin hətta Misiri işğal edərək buraya “ali ari mədəniyyətini” gətirmələrini, hətta hakimiyyətdə erməni fironlarının əyləşdiklərini iddia edərək, istinad nöqtəsi kimi antik salnaməçi Manefonun aşağıdakı sitatını “olduğu kimi” göstərmişdir: **“Eramızdan əvvəl 1710-cu il idi (diqqət edin, bunu eramızdan əvvəl yaşamış tarixçi yazır!). Misirin sərhədləri qorxunc təhlükə ilə üzləşmişdi... Yadelli qoşunlar vulkanların püskürdüyü, böyük Ararat dağının ucaldığı ölkədən gəlmişdilər...”**³

Qısa, qədim məsələdə deyildiyi kimi, “bardağa yox, onun içindəkinə baxmaq lazımdır”. Ermənilər gerçəkliklərə “ehtimal və nisbilik nəzəriyyələrinin sintezi” prizmasından yanaşma ilə tarixşünaslığa alternativ bir janrın - absurd tarixşünaslıq ənənəsinin təməlini qoymuşlar. Bu illüziyada Cənubi Qafqazın, Orta və Yaxın Şərqi, Mərkəzi Asiyanın, hətta Avropanın bəxti gətirməmiş, onların tarixi tanınmaz dərəcəyə salınmışdır. Xalqlar, dinlər və ayrı-ayrı insan qrupları məkan və zaman fərqi bilmədən bir dövrdən digərinə, bir coğrafi ərazidən başqasına asanlıqla teleportasiya edilir, hadisələr tanınmaz hala salınaraq xronoloji, tarixi, linqvistik və etnoloji kazuslar yaradılır. Nəticədə, ilk erməni xristian icmaları, xristian dini rəmzləri İsa Məsihin mövludundan xeyli əvvəl yaranır və yayılır, İncilin hələ yazılmadığı dövrdə ondan sitatlar gətirilir, bir xalq özü-özünü işğal və sonra da azad edir, cani qətlə yetirdiyi günahsız insanlardan bir neçə yüz il əvvəl dünyasını dəyişir, böyük qəhrəmanlar isə hələ doğulmamışdan öncə misilsiz şücaətlər göstərərək, canlarını döyüş meydanında Uca Rəbbə tapşırlar. Təbii ki, bu absurd teatrının baş personajları da, dramaturqları da, rejissorları da, aktyorları da məhz erməni salnaməçiləri və müasir tarixçiləridir.

O da yaxşı məlumdur ki, tarix səmasında erməni imicmeykerlərindən ibarət “bürcün” ən parlaq, bəlkə də ən günahsız və ən təhrif olunmuş “ulduzu” salnaməçi Məvses Xorenatsidir. Bu tarixçinin həyatı və fəaliyyəti, yaşadığı dövr əsərlərinin mətnləri qədər sirr və müəmmalar içərisindədir. Müxtəlif mənbələrdə onun həyatı barədə yazılanlara, eləcə də əsərlərindəki hadisələrin xronologiyasına inansaq,

3 Айвазян С. “История России. Армянский след”, Москва, 1998

onun az qala ümumiləşdirilmiş mifik personaj olması və nə az, nə də çox, təqribən 350-400 illik fərqi əhatə edən bir dövrdə, V-VIII əsrlər arasında yaşayıb-yaratması haqqında fərqli ehtimallar irəli sürülməkdədir. Elə son dəqiqləşdirmələr də onun doğum-ölüm tarixinin VIII əsr olduğunu təsdiqləməkdədir. M.Xorenatsinin qələmindən çıxan “Tarix” əsərinin mətni təqribən doqquz yüz il sonra - XVII əsrdə o dərəcədə təhrif olunmuşdur ki, saxtakarlar ərinməyib oraya hətta IX yüzillikdə baş vermiş olayları və salnaməçinin həmin hadisələrə “obyektiv münasibətini” də daxil etməkdən, əsərin adını isə “Ermənistan tarixi”nə çevirməkdən çəkinməmişlər. Təsadüfi deyil ki, Qərb tarixçilərindən Avqust Karier hələ 1896-cı ildə M.Xorenatsinin əsərlərindəki faktoloji uyğunsuzluqları, saxtakarlıqları nəzərə alaraq yazırdı: **“Qədim erməni tarixçilərinin məlumatına inanmaq savadsızlıqdır. Bu məlumatların böyük hissəsi uydurmadır.”**⁴

Saxtakarları bir ideya birləşdirirdi: ən müxtəlif üsullarla Anadoluya, Cənubi Qafqaza gəlmə olan hayların mifik salnamələrini regionun qədim dövlətlərinin və xalqlarının gerçək tarixləri ilə bağlamaq, “protoermənilərin” digər etnoslar üzərində dominantlığını, bu torpaqlara, əski maddi-mədəni irsə mülkiyyət hüquqlarını sübuta yetirmək üçün yaratdıqları “alternativ tarixi” ictimai fikrə nüfuz etdirmək. Məhz bu baxımdan həm Movses Xorenatsini, həm də Ovanes Draxanakertsini tarix saxtakarlarının ilk və ən böyük qurbanları adlandırmaq lazımdır. O da maraqlıdır ki, onların salnamələrinin mətnlərindən savayı adları da (“Tarix”) sonradan təhrif olunaraq, ən yaxşı halda “erməni tarixi” kimi deyil, “Ermənistan tarixi” başlığı ilə təqdim edilmişdi. İnsafən, V-VI əsrlərdə ermənilərin Favstos Buzand, Lazar Parpetsi kimi böyük tarixçiləri də olmuşdur. Amma məlum səbəblər üzündən onlar Movses Xorenatsi kimi geniş populyarlıq qazana bilməmişlər. Çünki, Favstos öz salnaməsində xəzər, hun, saka-skif və kaspılara (kaspilərə) geniş yer vermiş, Lazar isə alban və hayları (erməniləri) müxtəlif ərazilərdə yaşayan, fərqli dilə, mədəniyyətə malik olan xalqlar kimi tanıtmışdı. Bəlkə də buna görə Favstosun külliyyatının yalnız III və IV cildləri dövrümüzədək salamat gəlib çatmışdır...

Hər bir müstəqil dövlətin aparıcı rəsmi rəmzləri – atributları var və onların sırasına bayraq, gerb, üzərlərindəki tanınma-fərqləndirmə nişanları daxildir. Bu rəmzlər bir tərəfdən konkret dövlətin suverenliyi, quruluşu, malik olduğu dəyərlər barədə lakonik məlumat verməklə yanaşı, təsvir elementlərinin dili ilə onun özünəməxsus xüsusiyyətlərini, keçdiyi tarixi yolu və mədəniyyətini də ifadə edir. Dövlət rəmzi mahiyyət etibarını ilə xalqın milli dövlətçilik tarixinin göstəricisi və təsdiqidir. Erməni xalqında birmənalı olaraq, nə etnik simvol, nə də milli dövlətçilik rəmzləri vardır. Əgər olubsa, onun tarixi mənbəyini və

4 Гурбанов А. “Сказки армянских “мудрецов”, Баку, 2005

semantikasını yalnız faktlarla bildirsinlər! Tarixdə mövcud olmayan dövlətin hər hansı bir rəsmi atributundan söz açmağa dəyməz. Çıxış yolunu isə digər xalqlara və dövlətlərə məxsus rəmzlərin mənimsənilməsində və onların erməniləşdirilməsində görmüşlər. Diqqət çəkən məqam həm də ondan ibarətdir ki, bu mənimsəmələrin hədəfi olan istənilən maddi-mədəni və ya qeyri-maddi irs nümunəsi qondarma dini rəvayətlərlə əlaqələndirilir, onların “qədim erməni dövlətçiliyi” ilə bağlanılmasına səy göstərilir.

Təhlillərə əsasən, ermənilərin yüz illər boyu sınınmış mənimsəmə texnologiyası mürəkkəb və çoxmərhləlidir: əvvəlcə, mənimsəmə üçün seçilən nümunənin “erməni mənşəyi” barədə “qədim erməni folkloru” səviyyəsində rəvayətlər uydurulur və ölkə daxilində ictimai dövriyyəyə buraxılır. “Yeni-qədim” rəvayət yerli ictimai təfəkkürdə özünə möhkəm yer tutduqdan, kütlə həqiqətən həmin obyektin “erməni kökənli” olmasına inandırıldıqdan sonra kitablara və orta məktəb dərsliklərinə salınır, növbəti mərhələdə isə həmin rəvayətin “təkbidilməz tarixi faktlara söykəndiyini” əsaslandırmaq üçün “qədim mənbələrin” formalaşdırılması prosesinə başlanılır. Bu mərhələdə bir qayda olaraq, həmin mənbələr **“XVIII-XIX əsrlərdə erməni rahibləri tərəfindən üzü köçürülən, orijinal nüsxələri isə 1915-ci il hadisələri nəticəsində it-bata düşən qədim salnamələrdən”** ibarət olur.⁵ Üçüncü, daha mürəkkəb mərhələdə həmin “qədim mənbələrdəki sitat və faktlar” müxtəlif yollarla xarici müəlliflərin əsərlərinə nüfuz etdirilir. Sonda isə həmin obyektin mənimsənilmədiyini, əksinə erməni mənşəli olmasını göstərmək üçün daha folklor nümunələrinə deyil, nüfuzlu əcnəbi alimlərin əsərlərinə istinad edilir...

Frans Kafka yazırdı: **“Hər şey, o cümlədən yalan da həqiqətə xidmət edir”**. Hazırda erməni ruhanilərinin, tarixçilərinin, bəstəkar və musiqiçilərinin, xalçaçıların, hətta kulinarlarının da başqa xalqların maddi-mənəvi irsini necə və hansı üsullarla mənimsəmələri barədə istənilən sayda dəlil-sübut gətirmək olar. Məsələn, müasir erməni tarixçiləri belə hesab edirlər ki, erməni milli dövlətçilik rəmzlərinin təməlini “hüdudları dənizdən-dənizədək uzanan, ümumi sahəsi 400 min kvadrat kilometr olan Böyük Ermənistan dövlətinin” özü qədər möhtəşəm hökmdarı, “I Tıqran Yervanduni” və ya “Yervandidi”, yaxud da “Yerevanyan” (?), eyni zamanda “Böyük Tıqran” (eramızdan əvvəl 560-535-ci illər) qoymuşdu. Üstəlik, onun və törəmələri olan “Ervanilər sülaləsinin” pullarını, şanlı döyüş bayraqlarını və hökmdar taclarını həmişə iki quş və aralarında səkkizguşəli günəş təsvir edilən “milli erməni rəmzi” bəzəmişdi.

5 Геворкян А. “Армянский миниатюрист XVII века Никогос Цахкарар”, <http://nashasreda.ru/armyanskij-miniaturist-xvii-veka-nikogos-caxkarar/>

Halbuki, bu rəmzin daha qədim nümunələrinə, eləcə də əski türk mifologiyası əsasında semantik yozumuna tək cə tarixi Azərbaycan və Anadolu ərazilərində deyil, Mərkəzi Asiyada, Altaylarda, Volqaboyunda da rast gəlirik.

Erməni yazıçısı **Raffi** (Akop Melik-Akopyan) isə Böyük Tıqranın gerbi barədə fərqli düşüncə sahibidir. Onun fikrincə, Tıqranın bayrağında quşlar deyil, əjdaha təsviri həkk edilmişdir. Xatırladaq ki, bu mifik varlıq saka-skif, hun, Xəzər simvolizminin aparıcı elementlərindən olmuşdu. Eyni zamanda, “Böyük Ermənistan hökmdarının” öz dövlətini ilan rəmzi altında qurması

“Böyük Tıqran Yervanduni” (XIX əsr, “naməlum erməni rəssamının” çəkdiyi təsvir)

barədə növbəti iddia da onun skif mənşəyini təsdiqləməkdədir. XIX əsrdə yaşamış naməlum erməni rəssamının çəkdiyi şəkil isə daha bir fərziyyə haqqında əyani məlumat verir. Təsvirdən məlum olur ki, eramızdan əvvəl yaşamış “erməni hökmdarı” Orta əsrlərə xas olan əba geymiş, başına beктаşi dərişlərinə xas baş geyimi qoymuşdu. Maraqlı məqam isə Tıqranın bayrağında ki tanış qartal təsviridir. Həmin təsvirə isə səlcuq, Qızıl Orda hökmdarlarının tuğ və sancaqlarında, metal sikkələrində rast gəlirik. Digər tərəfdən, əgər bu bayraq həqiqətən də “Böyük Tıqrana” məxsus olubsa, görəsən nə üçün məğlub ordunun rəmzi kimi bir kənara, şəkildə təsvir olunan şəxsin ayaqları altına atılmışdı? Yeri gəlmişkən, məhz bu element də şəkildəkinin

həqiqətən də “Böyük Tıqran” olduğunu ciddi şübhə altına alır. Odur ki, belə qeyri-müəyyənliklərə görə erməni mənşəli Amerika tarixçisi **Riçard Ovanesyan** (Riçard Qeybl Hovannisian) yerevanlı həmkarlarına tələsməməyi tövsiyə etmiş və bildirmişdir ki, yervandidilər, o cümlədən bu sülalədən çıxan

Böyük Tıqran etnik erməni deyil, “İran mənşəli” hökmdar olmuşdu.⁶

Lakin erməni simvol plagiatlığının hansı siyasət səviyyəsində aparılmasının, hansı məqamlarda dəstəklənməsinin ən dəqiq təsdiqi isə Ermənistan Respublikasının dövlət rəmzi, onun gerbidir. Açığını desək, gerbin estetikasına dair özəl mülahizələrimiz var, lakin zövqlər müxtəlif olduğu üçün onları açıqlamaq fikrindən uzağıq. Amma dövlət və kilsə siyasəti (əslində Ermənistanda onlar arasında fərq şərtidir) səviyyəsində dəstəklənən maddi-mənəvi irs oğurluğunun bariz nümunəsi olan bu simvol struktur etibarlı ilə uşaqları əqli cəhətdən inkişaf

etdirən əyləncəli “pazl” oyununa – ayrı-ayrı kiçik fraqmentlərdən, başqa xalq və dövlətlərə məxsus rəmzlərdən yığılan qurama təsvirlərə bənzəyir. Belə ki, Ermənistan Respublikası tarixdə ilk dəfə dövlət müstəqilliyinə qovuşandan sonra - 1992-ci ildə qəbul edilmiş bu rəmzin mərkəzində Avropa hər b sənətinə xas olan üçkünc heraldika qalxanı, onun içərisinə isə əbədi erməni yuxusu - Türkiyə ərazisindəki “Ararat (Ağrı) dağı və onun zirvəsinə yan almış Nuhun gəmisi” həkk olunub. Mövzudan yayınmamaq şərti ilə həmin fraqmentə öləri də olsa, diqqət yetirək. Gerbin müəllifləri – akademik Aleksandr Tamanyan və rəssam Akop Kocoyan görünür çox tələsmişlər: təsvirdə Ağrı dağının ətklərinin su altında qalmasına baxmayaraq, Nuhun nəhəng gəmisinin torpaq yolla sürüdüürək zirvəyə qaldırılmasının mümkünlüyü bu günədək qədim erməni mexaniklərinin açılmamış sirlərindən biri olaraq qalmaqdadır! Həmin kompozisiyanın ətrafındakı təsvirlərin - etnik tarixdə və təbliğatda “müstəqil erməni çarlıqlarının baniləri” kimi xatırlanan “Baqratilər, Arşakilər, Artəşeslər və Rubenyanlar sülalələrinin rəsmi rəmzlərinin” - bəbir, ikibaşlı qartal, Günəş və iki qartal (digər variantlarda qoşa kəklik), ən nəhayət, aslan təsvirlərinin də əslinə qalsa, nə erməni milli mədəniyyətinə, nə erməni kilsəsinə, nə də etnik dövlətçilik atributlarına aidiyyatı var.

*XX əsrin etnosiyası pazl nümunəsi:
Ermənistan Respublikasının dövlət
gerbindəki heraldika qalxanı üzərində
rəmzlər*

6 Hovannisian R. G. The Armenian People from Ancient to Modern Times. Palgrave Macmillan, 1997. Vol. I. The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century. P. 15. 386 p.

Gerb müəlliflərinin zəngin yaradıcı təxəyyüllərinə əsasən, həmin qalxanı caynaqları və pəncələri ilə möhkəm tutub-saxlayan qartal (təsvirdə tipik Bizans simvolu) və arxa pəncələri üzərində qalxmış heraldika şiri (Orta əsrlərdə Fransa, İngiltərə, Almaniya və digər dövlətlərin rəmzi) “tarixən erməni dövlətçiliyinin milli simvollarından” sayılmış, semantikaları ilə “erməni xalqına xas olan müdriklik, qürur, səbr və alicənablıq kimi yüksək mənəvi keyfiyyətləri” simvolizə etmişlər. Erməni simvolizminin tədqiqatçısı Samvel Qriqoryan gerbdəki zooloji rəngarəngliyə bəraət qazandıraraq bunları bildirir: **“Tarixi Ermənistan ərazisində mövcud olmuş dörd çar və ya kral (!) sülalələrinin rəmzlərinə - heyvan və quş təsvirlərinə görə, bəzən gerbimizi “zoopark” da adlandırırlar. Halbuki, “quşlar şahının” (qartal) və “heyvanların hökmdarının” (şir) rəmzi himayəsi altında olan bu “heyvanxana” (ekspert Ermənistan Respublikasının müasir gerbini nəzərdə tutur) çoxəsrlik erməni monarxiyalarının zəngin tarixini özündə əks etdirir.”**⁷ Bu sitatda cənab Qriqoryanın milli təəssübkeşlik hissənə söykənən romantik “erməni monarxiyaları” ifadəsinin həqiqətdən uzaq olması ətrafında elmi dəlil-sübutlar gətirə bilsək də, həmin rəmzlərin bilavasitə erməni xalqının gerçək tarixini özündə əks

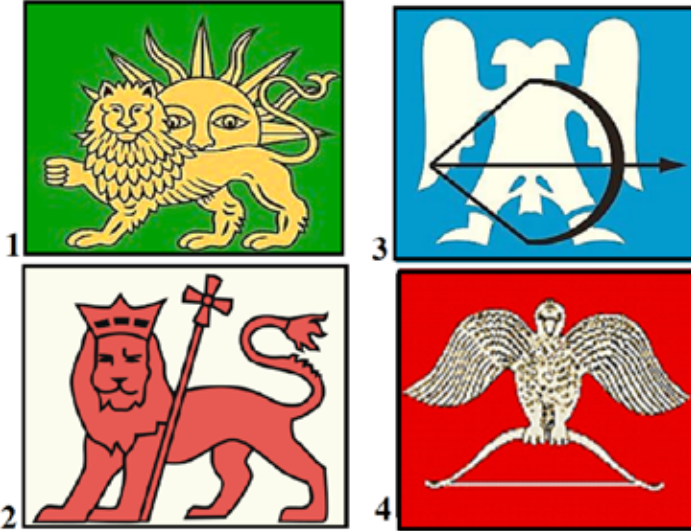
Ermənistanın plagiat “heraldik fauna nümunələri” -Xetumilər, Rubenyanlar, Baqratilər, Mamikonlar, Arşakunilər sülalələrinə məxsus olduğu iddia edilən rəmzləri

etdirməsi ilə tamamilə razıyıq və onu əsaslandırmağa çalışacağıq.

O ki qaldı heraldik qalxan içərisindəki “milli fauna nümunələrinin” və solyar işarələrin etnik mənsubiyyətinə, onların da erməni simvolizmi ilə bağlılığına dair indiyədək heç bir təsdiqləyici tarixi material əldə edilməmişdir. Yəni, erməni alimlərinin etiraf etdikləri kimi, təsvirlər yalnız və yalnız erməni araşdırmaçılarınun ehtimalları, daha dəqiq desək, şəxsi istəkləri əsasında yaradılmışdı. İstinad mənbəyi qismində isə Anadoluda və tarixi Azərbaycan ərazilərindəki qədim tikililərin, o cümlədən Orta əsrlərdə

⁷ “Знаки всеармянских монархов в свете проблемы государственных символов Первой и Третьей Республик”, <http://artmmir.ru/?p=61>

inşa edilmiş məscid binalarının, müsəlman qəbir daşlarının üzərindəki ornamentlər əsas götürülmüşdü. Lakin bəri başdan onu bildirək ki, İrəvan tədqiqatçıları nədənsə, həmin istinad mənbələrinin köklərini müəyyən etməyi “diqqətdən qaçırmışlar”. Köklər isə analogi rəmzlərin tək-cə Azərbaycan (o cümlədən Qərbi Azərbaycan), Türkiyə və İran ərazilərində deyil, türk xalqlarının yaşadıkları digər torpaqlarda – Qazaxıstanda, Qırğızıstanda, Türkmənistanda, Özbəkistanda, Xakasiyada, Çuvaşistanda, Tatarıstanda, Tuvada, Şimali Qafqazda, Kırmda və s. ərazilərdə də geniş yayıldığını, həm semantika, həm mifoloji təsəvvürlər, həm də etnik dövlətçilik tarixi baxımından ortaq türk simvolizminin ayrılmaz hissəsi olduğunu göstərir. Onu da xüsusi vurğulamaq istərdik ki, “qədim erməni dövlətçilik rəmzlərinin” nə tarixi mənbələrdə, nə də numizmatik nümunələrdə ilkin təsvirləri yoxdur və Ermənistan alimlərinin etirafına görə, həmin simvolların “ilkin görkəmi” XIX-XX əsrlərdə erməni tarixçilərinin söyləri nəticəsində “bərpa olunmuşdu”. Aşağıdakı təsvirlər isə həmin saxtakarlıqların hansı səviyyədə və hansı etnik heraldik mənbələr əsasında aparıldığını göstərir.

Yuxarıdan aşağıya: 1. Səfəvi dövlətinin bayraqlarından biri; 2. “Kilikiya erməni krallığında” Rubenyanlar sülaləsi üçün XX əsrdə yaradılmış bayraq. Burada Günəşin təsvirini xaç işarəsi əvəz etmişdir. Əslinə qalsa, həmin işarə də qədim Günəş rəmzlərindən biri hesab edilir; 3. Böyük Səlcuq İmperiyasının bayrağında ikibaşlı toğrul və dominant-vassal münasibətlərinin rəmzi olan “yay-ox” damğa işarəsi. 4. Erməni tarixçilərinin “Mamikonlar sülaləsi” üçün “bərpa etdikləri”

bayraq

Erməni xalqı üçün süni tarix yaratmaq və onu qədimləşdirmək məqsədilə təkcə xristianlığın müqəddəs mətnləri deyil, Orta Şərq xalqlarının qədim tarixi də erməni təftişlərinə məruz qalmışdı. Bu islahatların ilk müəllifi yenə də adı bəlli salnaməçi Movses Xorenatsi olmuşdu. Salnaməçinin “Tarix” kitabına istinadən, guya eramızın II əsrində “Ermənistan dövlətinin” (əslində Parf səltənətinin bir vilayətinin) məliyi Valarşak (Arşakilər sülaləsindən olan etnik parfiyalı) öz xalqının (oxu: “ermənilərin”) tarixini öyrənmək, onların nə zaman bu torpaqlara sahib olduqlarını müəyyən etmək üçün göz yaşı içərisində böyük qardaşına – Parfiya taxtında əyləşən hökmdar Böyük Arşaka (M.Xorenatsiyə görə, o da ermənidir) məktub yazır və onu ünvanı çatdırmağı Mar Abas Katina adlı suriyalı (assur) saray mirzəsinə tapşırır. Məktubda Valarşak qədim Ermənistanda arxivləşdirmə və kitabxana işində yol verilmiş əyintiləri əsas götürərək bildirdi: **“Ermənistan ölkəsində mənədek kimlərin hakim olduqlarını bilmək istəyirəm. Çünki burada əvvəllər hansı qaydaların olması, məbədlərdə ayinlərin necə keçirilməsi barədə məlumat yoxdur. Hər şey dolaşıqdır, vəhşilikdir! O da məlum deyil ki, bu ölkənin başçılarında kim birinci, kim axırıncı olmuşdur... Ona görə də, Əlahəzrət, sənə yalvarıram, hüzuruna gəlmiş bu şəxsə (Mar Abasa) hökmdar arxivlərinin qapısını açdırsan ki, o, sənin qardaşının istədiklərini oradan tapa bilsin”**⁸ Böyük Arşak sevimli qardaşının qəlbini qırmadı və Mar Abas Katinanın Nineviya şəhərindəki saray kitabxanasında saxlanılan qədim əlyazmalarla tanış olması haqqında əmr verdi. Çox keçməmiş Mar Abasın tədqiqatları nəhayət ki, öz bəhrəsini verdi. Araşdırmalar zamanı o, erməni xalqının qədim tarixindən bəhs edən ensiklopediya xarakterli naməlum bir əlyazma üzə çıxartdı. M.Xorenatsi həmin əlyazmanın guya vaxtilə assur dilində yazıldığını, sonra isə Makedoniyalı İskəndərin tapşırığı ilə (?) yunan dilinə tərcümə olunduğunu bildirir. Beləliklə, ermənilərin mifik əcdadı olan Haykın “dövlət müstəqilliyi” uğrunda mübarizəsi, onun Babil hökmdarı ilə münafişəyə girməsi, sonra isə öz qövmünü götürüb Ağrı dağının ətəklərinə çəkilməsi və buradan da ermənilərin artıb-çoxalması, geniş torpaqlar zəbt edərək “Böyük Ermənistan” dövlətini qurmaları barədə **“təkbibolunmaz”** faktlar əldə olundu. Ermənilər Mar Abasın fədakarlığını

8 Хоренаци М. “История Армении”. Перевод с древнеармянского языка, введение и примечания Гагика Саркисяна. “Ай-астан”, 1990

da qiymətləndirməyi unutmadılar. Üstəlik, digər salnaməçi Sebeos “Mar Abas Katina” kimi tanınan şəxsin suriyalı deyil, “Maraba Mtsurnatsi” adlı vətənpərvər erməni olduğunu bildirmişdi!

Erməni tarixçilərindən A.Abramyan, Q.Açaryan, S.Malxasyants, L.Xaçıqyan, M.Abeqyan və Y.Manandyan onun tarixi şəxsiyyət olmasını təsdiqləyirlər. Amma erməni alimləri burada vacib bir detalı nədənsə “nəzərdən qaçırmışlar”. İş burasındadır ki, həqiqətən də real şəxsiyyət olan Mar Abas Katina iddia olunduğu kimi “eramızdan əvvəl II əsrdə” deyil, eramızın IV əsərində yaşamışdı. Bunu Mar Abasın Britaniya muzeyində saxlanılan əlyazması da təsdiqləyir.⁹ Digər tərəfdən, Mar Abasın Nineviya kitabxanasında biblioqrafik araşdırmalar aparması da qeyri-mümkün idi. Çünki, Assuriya dövlətinin son paytaxtı olan Nineviya şəhəri eramızdan əvvəl VII əsrdə tarix səhnəsindən tamamilə silinmişdi və nə miladdan öncə II əsrdə, nə də eramızın IV

*Ermənistanın ilk “rəsmi arxivşünası”
Mar Abas Katina*

əsrində burada hansısa kitabxananın mövcudluğundan söhbət gedə bilməzdi! Belə çıxır ki, qədim ermənilərdən bəhs edən salnamə Movses Xorenatsinin növbəti uydurmalarından biridir. Təsadüfi deyil ki, Qərb alimləri, o cümlədən XIX əsrdə yaşamış fransız şərqşünası **Fransua Lenorman** “Assuriyalogiya məktubları” əsərində Mar Abas Katinanın adına çıxarılan qədim mətnləri əslində **“sadələvh oxucuların aldadılmasına yönəldilmiş saxtakarlıq”** kimi dəyərləndirmişdi.¹⁰ Görkəmli rus şərqşünası İqor Dyakonov erməni salnaməçisini açıq şəkildə saxtakarlıqda ittiham etməsə də, eyhamla bunları

9 Мириджанян Л. “О некоторых реальных и мнимых источниках “истории Армении” Мовсеса Хоренаци” / “Истоки армянской поэзии”, <http://armenianhouse.org/mirijanyan/armenian-poetry/5.html>
10 Гурбанов А. “Сказки армянских “мудрецов”, Баку, 2005

yazırdı: **“Xorenatsi kitabında Mar Abas Katina adlı hansısa suriyalıya ifrat şəkildə etibar etmişdir. Mar Abas Katina və ya bu ad altında gizlənən şəxs Arşakilər sülaləsindən olan ilk hökmdarların müasiri kimi (eramızdan əvvəl II əsr) təqdim olunsa da, əslində onun yazdıqları ən azı eramızın III əsrinə aid olan və həddən artıq kobud şəkildə yaradılan kompilyasiyadır”.**¹¹ Ermənistanda isə Movses Xorenatsiyə bəraət qazandırmaq istəyənlər çoxdur. Onlardan biri - alim və şair **Levon Miricanyan** Mar Abasın hansı dövrdə yaşaması məsələsinə toxunmadan iddia edir ki, guya onun Nineviya kitabxanasında işləməsinə dair yanlış qənaət Xorenatsinin öz salnaməsində buraxdığı qrammatik səhv ucbatından yaranmışdı. L.Miricanyan yazır: **“Məhz bu səbəbdən Qərb alimləri bir tərəfdən Movses Xorenatsini saxtakar kimi tanıyır, digər tərəfdən Mar Abas Katinanı özündən salnamə uyduran və onu “qədim kitab” adı ilə erməni hökmdarına təqdim edən yalançı hesab edirlər... Həqiqətdə isə, bu ifadə “Nineviya kitabxanası” deyil, “Nineviyanın kitabxanası” kimi yazılmalı və oxunmalı idi. Yəni, həmin arxiv vaxtilə Nineviyadan Böyük Arşakin sarayına gətirilmiş və Mar Abas əlyazma ilə burada tanış olmuşdu”.**¹²

Beləliklə, erməni tarixçilərinin “Qafqaz Albaniyası sevdasının” kökündə gizlənən qeyri-səmimiliyin səbəblərinə nisbətən aydınlıq gətirə bildik. Bu “məhəbbət” ilə erməni-qriqorian məzhəbinin Alban həvari kilsəsinə qarşı açıq düşmənçilik münasibəti əks-mütənasibdir. Onun təmsilçiləri zahirən müxtəlif qütblərdə dayansalar da, bir-birini üzvi şəkildə tamamlayır, eyni maraqların təminatına – Cənubi Qafqazın, Anadolunun, Qafqaz Albaniyasının dini və etnomədəni tarixinin, dövlətçilik ənənələrinin mənimsənilməsinə xidmət edirlər. Ziddiyyətin məğzi isə Alban kilsəsinin yarandığı dövrdən etibarən daha yüksək statusa və nüfuza malik olması, onun İsa Məsih həvarilərindən Fomanın şagirdi, həvari Yeliseyin (ermənilər onu “Yeqişe” adlandırırlar) missionerlik fəaliyyəti ilə bağlanmasıdır. Albaniya ərazisində xristian dinini ilk yayanlar həvari Varfolomey (68-71-ci illər) və “Albaniya həvarisi” adını qazanan Yelisey (təqribən 50-70-ci illər arasında) olmuşlar. O da xüsusi vurğulanmalıdır ki, həvari Yeliseyi Qafqaz Albaniyasına Yerusəlimin ilk patriarxı olan Yakov (Yaqub - xristian dini tarixində İsa Məsihin qardaşı) göndərmişdi. Bu fakt alban salnaməçiləri

11 Дьяконов И. “История Мидии”, Москва, 1956

12 Мириджанян Л. “О некоторых реальных и мнимых источниках “истории Армении” Мовсеса Хоренаци”/ “Истоки армянской поэзии”, <http://armenianhouse.org/mirijanyan/armenian-poetry/5.html>

Mxitar Qoş və Kirakoz Qandzakinin əsərlərində də yer almışdır.¹³ Alban tarixçisi Moisey Qağankatlı həvarinin Yerusəlimdən birbaşa Albaniyaya yola düşməsi barədə açıq şəkildə yazır: **“Yerusəlimdən səmt götürən müqəddəs Yelisey Ermənistandan yan keçərək** (kursiv bizimdir-müə.) **Albaniyaya gəlmişdir. Ermənistandan xeyli əvvəl məhz burada, Qis kəndində kilsə** (Şəkidəki Kiş məbədi) **ucaltmışdır. Bu kilsə bütün Şərq kilsələrinin anası idi”**.¹⁴ Erməni kilsəsinin (əslində, parf xristian kilsəsinin) isə təməli əksinə, Bizansda “yepiskop” rütbəsi və “Qriqori” adını almış əslən parf olan (Arşakilər sülaləsinin Karen nəslə) Suren vasitəsilə qoyulmuşdu. Bu baxımdan, Alban Həvari kilsəsinin ali statusu, Yerusəlimlə, İsa Məsih ardıcılıqları ilə bilavasitə bağlılığı, qeyri-erməni etnik mənşəyi qreko-fil (mənbəyini yunan kilsəsindən götürən) erməni-qriqorian ruhanilərində qıvcıq və həsəd oyadırdı. Təsadüfi deyil ki, 1813-cü ildə erməni-qriqorian kilsəsi Alban həvari kilsəsini ələ keçirdikdən, Rusiya İmperiyasının köməyi ilə özünə birləşdirdikdən sonra özünün əhəmiyyətsiz statusunu dəyişmiş və “erməni həvari kilsəsi mitropoliyası” adlandırılmağa başlanmışdı. Lakin Albaniya əhalisi uzun müddət erməni-qriqorian kilsələrində ibadətdən imtina etmişdi. Məsələn, udilər dini ayinləri evlərdə icra etməyi üstün tuturdular. Yalnız Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, 2003-cü ildə Alban-udin xristian icması yenidən bərqərar olmuşdur.

Erməni kilsəsində qıvcıq oyadan digər səbəb isə erməni dini mifologiyasının əksinə olaraq, albanların xristianlığı daha erkən dövrlərdə qəbul etməsidir. Bu isə eramızın I əsrinə təsadüf edir. Həmin tarixi fakt ermənilərin “ilk xristian dövləti qurucuları” olmalarına dair mifoloji statusuna ciddi xələl gətirməklə, onların iddialarını şübhə altına alır. Erməni tərəfi və rus pravoslav kilsəsi bildirir ki, Qafqaz Albaniyasının İsa Məsih dinini qəbul etməsi IV əsrə təsadüf edir. Belə ki, 313-cü ildə bütün ermənilərin ilk katolikosu Maarifçi Qriqori (Qriqor Partav – Qriqor Pəhləv) guya Albaniyaya gəlmiş, Arşakilər sülaləsindən olan çar Urnayrı, onun ailəsini, zadəganları, qoşunları, əhalini kollektiv xaç suyuna salmış, ölkəni xristianlaşdırmış və ən nəhayət, nəvəsi Qriqorisi Alban kilsəsinə rəhbər təyin etmişdi.¹⁵ Hadisədə şübhəli məqamlar olsa da, onu təkzib etməyə tələsmirik. Amma, erməni tarixçilərindən bu suallara cavab axtarıyıq: Maarifçi Qriqori

13 Гош М. Албанская хроника /Предисл., пер. и коммент. З.М.Бунятова. Баку, 1960

14 Каланкатуйский М. “История Агван”, СПб, 1861

15 “Принятие Христианства. Царь Урнайр и равноапостольный Григорий Просветитель”, http://baku.eparhia.ru/history/albania/roman_byzantine_period/tsar_urnair/

Qafqaz Albaniyasına yunan kilsəsinin nümayəndəsi kimi gəlmişdi. Bundan on il əvvəl - 301-ci ildə isə xristian dinini mifik “Ermənistan dövləti” deyil, Parf imperiyasının bir parçası – etnik parf olan III Trdatın mülkiyyət etdiyi Ermənistan əyaləti qəbul etmişdi. Bundan başqa, həm Qriqori-Suren, həm də xristianlığı Alban dövlətinə qəbul etdirən Urnayr eyni parf sülaləsinin – Arşakilərin nümayəndələri idilər. Bunların ermənilərə və sonralar xristian dininin məzhəblərə parçalanması nəticəsində yaradılmış erməni-qriqorian kilsəsinə nə aidiyyəti var? Qeyd edək ki, erməni-qriqorian kilsəsi yalnız və yalnız 451-ci il oktyabr ayının 8-də çağırılmış IV Xalkedon Kilsə Məclisində xristianlığın məzhəblərə parçalanması nəticəsində yaranmışdı. Və Maarifçi Qriqori Albaniyaya “erməni kilsəsinin nümayəndəsi” kimi deyil, yunan təmayüllü (qrekofil) xristianlığın missioneri kimi gələ bilirdi. Həmin məntiqə əsaslanaraq, Qafqaz Albaniyasına ilk dəfə xristianlığı gətirən həvarilər Varfolomeyin və Yeliseyin etnik mənsubiyyətinə əsasən, buradakı İsa Məsih təlimi mərkəzi “Alban-yəhudi kilsəsi” adlandırılmalı idi. Lakin, o da danılmaz, lakin nədənsə az vurğulanan həqiqətdir ki, dünyada xristianlığı dövlət səviyyəsində qəbul edən (IV əsr) ilk dövlət Eritreya olmuşdu.

Bu gün İranın Qərbi Azərbaycan vilayətində, Çaldıran məntəqəsində yerləşən Qarakilsə məbədi dünyanın müxtəlif ölkələrindən axışan minlərlə erməninin dini ziyarətgahlarından biridir. Onlar inanırlar ki, “erməni hökmdarı” V Abqarı və Edessanı (onlar barədə az sonra məlumat veriləcəkdir) xristianlaşdıran həvari Faddey öldürüldükdən sonra burada dəfn olunmuş və bu məbəd onun məzarı üzərində ucaldılmışdır. Odur ki, hər il Çaldıranda Ermənistan-İran tarixi dostluğuna həsr olunmuş mərasimlər keçirirlər. Ermənistanın xristian dinini qəbul etməsinin 1700 illiyi münasibətilə 2001-ci ildə Qarakilsə məbədində təşkil olunmuş mərasimdə İran İslam Respublikasının mədəniyyət və maarif naziri Məcid Calal öz çıxışında bir tərəfdən erməni iddialarını təkzib etmiş, digər tərəfdən isə bu iddialara göz yumulduğuna eynam vurmuşdur: **“İsa Rəsulullahın həvarilərinin bu ərazilərdə olması, onların gəlişindən sonra bir çox İranın xristianlığı qəbul etməsi, sonralar bu dinin başqa vilayətlərə də yayılması barədə mən də eşitmişəm. Xristianlıq İranın milli tarixinin bir parçasıdır. Ermənilər isə İran millətinin bir hissəsidirlər, bizim irqi və dil köklərimiz eynidir”**.

Ermənistan tarixşünaslarının bədii təxəyyülü ilə yaxından tanış olduqdan sonra oxucuda qərribə bir məntiqi qənaət yaranır. Yəni, əgər XIX əsrdə çar

Rusiyası hökuməti İran və Türkiyədə yaşayan erməniləri Azərbaycanca deyil, hipotetik də olsa, məsələn, Finlandiyaya, Yeni Qvineyaya, Maqadaskar adasına və ya uzaq Alyaskaya köçürsəydi, az sonra həmin ərazilərin “tarixi Ermənistan torpaqları”, “qəhrəman Haykın” vaxtilə öz qövminü Babilistandan məhz buraya qaçırması barədə “tarixi sübutlar”, “artefaktlar”, xüsusilə “erməni xalqının tarixi yaddaşında həmin torpaqlarla bağlı simvolik əlaqələr” və s. üzə çıxacaqdı. Erməni mənşəli rusiyalı professor Mkrtıç Mnatsakanyan da “Millətlər və millətçilik. Milli həyatın sosiologiyası və psixologiyası” əsərində bu rəmzi əlaqələrdən danışır. Rusiya Federasiyası Təhsil Nazirliyinin qərarı ilə “ali məktəblər üçün dərs vəsaiti” statusu qazanan bu kitabda bildirilir ki, **“Erməni xalqının təfəkküründə milli kimliyin rəmzləri xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu rəmzlər isə “Urartu”, “Erebuni”, “Ararat”, “Yerevan”, “Eçmiədzin” və “Matenadaran” sözləri ilə üzvi şəkildə bağlıdır. Xalqın tarixi yaddaşı bu kimi çoxsaylı ötürücülərin rəmzi xarakteri ilə keçmiş və gələcək nəsilləri bir-birinə bağlayır”**.¹⁶

Bu sitata etirazımız yoxdur. Həqiqətən də keçmiş gələcəklə bağlamaq üçün sanballı “ötürücülər” seçilib. Amma kiçik bir qanqaraldıcı məqam da var. O da həmin ötürücülərin heç birinin nə erməni xalqı ilə, nə də onun tarixi ilə bağlılığının olmasıdır. Məsələn, “Urartu” və onun təhrif edilmiş variantı olan “Ararat” kəlmələri arami mənşəlidir. Matenadaran, əslində “Mətdarən” (əlyazmaların/mətnlərin saxlandığı yer, kitabxana) sözü göründüyü kimi, fars köənlidir. XX əsrdə erməniləşdirilib “Erebuni” kimi təqdim olunan Urartunun İrpun şəhəri ilə bağlı isə çox gecikmişlər. Bu şəhər hayların regiona gəlişindən çox-çox əvvəl süqut etmişdi. Qeyd edildiyi kimi, “erməni xalqının əbədi niskili” olan “Ararat” kəlməsinin erməni dilinə aidliyi yoxdur. Məvses Xorenatsinin “Tarix” kitabının 1893-cü il nəşrinə ön söz yazmış tərcüməçi, İsfahan ermənisi **Nikita** (Mkrtıç) **Emin** aydın şəkildə bildirirdi ki, **“Erməni dağları içərisində “Ararat” kimi tanınan məşhur yüksəklik ermənicə “Masis” adlanır”**.¹⁷ Təsadüfi deyil ki, SSRİ dövründə Ermənistan SSR-də çap olunan xəritələrdə bu yüksəklik “Ararat” kimi deyil, **“Azat (Azad) Masis Ararat”** kimi təqdim olunurdu. Lakin bu məsələdə isə bir azca tələsmişlər. Çünki, “sis” sözü qədim İran dillərində

16 Мнацакян М. Нации и национализм. Социология и психология национальной жизни. Москва, 2004

17 Шахмурадов А. Армянские фальсификации начались с Мовсеса Хоренаци. <http://1905.az/ru/%D0%B0%D1%80%D0%BC%D1%8F%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5-%D1%84%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D1%81%D0%B8%D1%84%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B8-%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D1%81%D1%8C-%D1%81-%D0%BC/>

“dağ”, “Masis” isə “uca dağ” deməkdir. Amma nə etməli?! Ermənilər üçün Ağrı dağı (Ararat) həm də ona görə müqəddəsdir ki, rəvayət və əfsanələrdə öz köklərini bu yüksəkliklə bağlamışdılar. Mifik personaj olan Haykın dönəmindən bu yüksəklik Babilistandan köç etmiş ermənilərin sığınacaq yeri olmuş və Movses Xorenatsinin yazdığı kimi, “dünyanın dörd bir tərəfinə buradan yayılmışdılar”.

Beləliklə, “dünyanın dörd bir tərəfinə buradan yayılmış” ermənilərin saxtakarlıq və mənimləmə konveyeri bu gün də öz işindədir. Bütün bunları nəzərə alaraq, “məhsullarının” bəzilərini seçib iddialarına münasibət bildirməyi, oxucuları onların saxtakarlıq texnologiyaları ilə tanış etməyi qərara aldım.

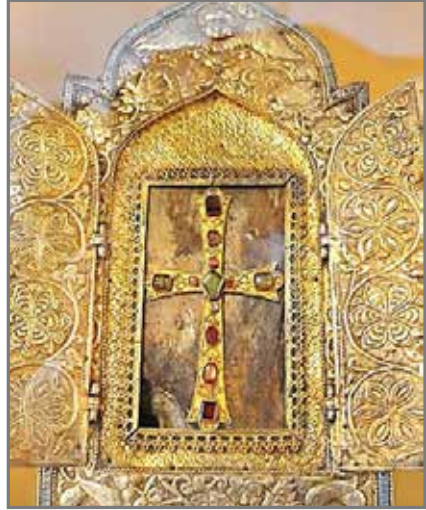
Müəlliflər

I iddia

“Rəbb Nuh gəmisinin fraqmentini ermənilərə bağışlayıb”

Əvvəlcə, qlobal tufan, Nuh peyğəmbərin gəmisini və onun “liman olaraq lövbər saldığı Ağrı dağına” dair məlum əfsanə haqqında. Ermənilər də xristian olaraq, bu qədim rəvayətə inanır və hörmətlə yanaşırlar. Lakin başqalarından fərqli olaraq, onların Nuh peyğəmbərə və onun yelkənsiz gəmisinə inanmaları sağlam məntiqdən xeyli kənardadır. İş burasındadır ki, ermənilər özlərini nəinki Nuhun birbaşa genetik davamçıları elan etmişlər, hətta onun adı ilə bağlı olan bütün “təberrüklərin” tamhüquqlu varisləri kimi tanınmağa çalışırlar. O da yaxşı məlumdur ki, yeri hələ də bəlli olmayan Nuh gəmisinin yeganə “artefaktı” – “Rəbbin əmri ilə mələklərin gəmi göyertəsindən qoparıb erməni rahibinə hədiyyə etdikləri” kiçik taxta parçası guya bu gün də Eçmiədzin kilsəsində, qızıl mücrünün içərisində ən müqəddəs təberrük kimi saxlanılmaqdadır. Bu taxta parçasının tarixçəsi haqqında isə danışmağa dəyər. Çünki Ermənistan Respublikasının bir sıra kilsə simvolları, Ermənistan Respublikasının dövlət gerbinin təsvirləri də bu taxta qırığından bəhrələnmişdir...

Təqribi hesablamalara görə, Yer kürəsinin müxtəlif guşələrində yaşayan xalqların Böyük Daşqınla bağlı 500-dən çox əfsanəsi var. Onların 59-u Şimali Amerika, 46-sı Cənubi Amerika, 17-si Yaxın və Orta Şərq, 23-ü Uzaq Şərq, 37 rəvayət Avstraliya aborigenləri, 11-i isə Avropa xalqları arasında yayılmışdır. Üstəlik, həmin rəvayətlərin yüzlərlə variantları da mövcuddur. Bu rəvayətlərin baş qəhrəmanının adları da müxtəlifdir. Yəhudilər onu “Noah”, müsəlmanlar – “Nuh”, xristianlar “Noy” (*Noe, Nue, Nouy və s.*) adlandıırırlar. Bu şəxs qədim şumer əhalisində “Utnapiştim”, Babilistanda – “Zisuda”, Assuriyada – “Ubaratutu”, Çində – “Fo-şi”, müsəlman çinlilər arasında – “Nu-Hud”, qədim iranlılarda – “Cima”, Kolumbiya hindularında – “Boçika”, Kanadanın

Eçmiədzin kilsəsində guya Nuhun gəmisinin fraqmentinin saxlanıldığı qızıl mücrü

hindu tayfalarında – “Messu”, Alyaskada – “Yel”, qədim asteklərdə – “Nene”, Roma-yunan mifologiyasında – “Devkalion” və ya “Pirra” kimi tanınırdı. Hər bir personajın xilasedici vasitəsi də fərqli idi. Məsələn, sel gələndə kimi uca dağların zirvəsinə qalxmış, kimi quş lələklərindən özünə qanad düzəltmiş, kimi də taxta və ya dəridən qayıq, gəmi hazırlamışdı. Qoz qabığının içərisində, tısbağanın üstündə, ağac kötüyündə, nəhəng balığın qarnında, gil parçasının, şalbanın üzərində xilas olanlar, hətta yeraltı bunker tikənlər də vardı. Gəmilərin yan aldıqları yüksəkliklər də müxtəlifdir: Bibliyanın arami mətnində “Urartu dağları”, latın və yunan mətnlərində “Ararat dağı”, Quranda – “əl-Cudi” (*ərəbcə* - “yüksəklik”), qədim şumer və babillərdə – “Nisir təpəsi” (*hazırda “Pir Ömər Hudrun” adlanır*), hindlilərdə – “Himaver dağı”, yunanlarda – “Parnas dağı” və s. Nuh peyğəmbərin gəmiyə minmiş ailə üzvlərinə gəldikdə isə, erməni mənbələri Tövrat və İncil mətnlərindən fərqli olaraq, onu çoxarvadlı kimi təqdim edirlər. Salməçi **Ovanes Draxanakertsi** yazır: **“Rəbbin əmri ilə Nuh arvadları və oğlanları, onlarla olan dilsiz-ağızsız heyvanlar ilə birlikdə Ermənistanda (!) quruya yan aldı.”**¹⁸

O da məlumdur ki, son iki yüz il ərzində Ağrı dağına yüzlərlə ekspedisiya təşkil olunmuş, lakin indiyədək burada Nuhun gəmisinin qalıqlarını “gördüm” deyən olmamışdır. Çəkilən aerofoto təsvirlərin, “tapılan” taxta qalıqlarının isə az sonra saxta olması sübuta yetirilmişdir. Bəlkə, gəmini lazım olan yerdə axtarmamışlar? Əslinə qalsa, Tövratin “Breysit” kitabına daxil olan əfsanənin qədim Şumer-Babil mənşəli olması, yəhudilərin Babilistan əsarəti zamanı həmin rəvayəti mənimsəmələri çoxdan sübuta yetirilmişdir. Eramızdan əvvəl 1635-ci ilə aid olan 384 gil lövhəcik üzərindəki mixi yazılarda müdrik Utnapiştim Gilqamışa Enki adlı ilahinin Tufan olacağı barədə qabaqcadan xəbər verməsini, ailəsinin və heyvanların xilasını üçün ağacdan nəhəng sandıq hazırlamasını danışmışdı. Onun danışdığı rəvayət Tövratdakı Tufan və Nuh gəmiyi haqqında rəvayətə heyrətamiz dərəcədə bənzəyir. Əsas fərqlərdən biri isə sandıq-gəminin “Ararat dağları”na deyil, Dəclə və Fərat çayları arasında yerləşən, hündürlüyü 400 metrə çatan Nisir təpəsinə yan almasıdır.

Azərbaycanda da, xüsusilə Naxçıvan Muxtar Respublikasında və 2018-ci ildə islam mədəniyyətinin paytaxtı elan edilmiş Naxçıvan şəhərində Nuh peyğəmbər və onun gəmiyi ilə bağlı xeyli sayda folklor nümunəsi və toponim vardır. Lakin ermənilərdən fərqli olaraq, bu nümunələr dini çərçivədən kənara çıxaraq bir çox hallarda minilliklər öncə baş vermiş hadisələrin şərtləri kimi xalq yaddaşında qorunub-saxlanılmaqdadır. Rəvayətə görə, tufan səngidikdən sonra Nuhun gəmiyi Naxçıvanın şərq hissəsində yerləşən İlandağa (“*Elandağ*” və ya *əfsanəyə görə “İnandağ*”), Ordubad bölgəsindəki Ələngəz dağına və Araz çayı

18 Дрaсханакертци О. История Армении, Ереван, 1984

sahilindəki Kəmki dağının zirvələrinə toxunaraq keçmiş və Gəmiqayaya yan almışdı. Yerli əhali arasında geniş yayılmış rəvayətə əsasən, həmin gəminin qalıqları indi də buradakı “Ayı çuxuru” adlanan ərazidə qalmaqdadır. Başqa bir rəvayətdə isə Nuhun və həyat yoldaşının qəbirləri də Naxçıvandır. XVI əsrdə yaşamış ərəb coğrafiyaşünası Əl-Əşrəfi, hətta erməni tarixçisi M. Çamçıyan da Nuhun gəmisinin və qəbrinin Naxçıvanda olduğunu qeyd etmişdilər. Tanınmış Azərbaycan rəssamı Bəhrüz Kəngərli isə 1920-ci ildə həmin ərazidə olmuş və yağlı boya ilə “Nuhun türbəsi” rəsmini çəkmişdir. Bu əsər hazırda Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində saxlanılır.

Bəhrüz Kəngərli. “Nuhun türbəsi”, yağlı boya ilə çəkilmiş rəsm. 1920-ci il

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti, akademik, Milli Məclisin deputatı İsa Həbibbəyli “Nuhçıxandan-Naxçıvana: tarix və müasirlik”¹⁹ adlı məqaləsində bildirir ki, **Naxçıvan** sözünün mənşəyi və etimologiyası barədə müxtəlif dövrlərdə fərqli rəylər meydana çıxmışdır - bu sözün əsasən “Naxsuana”, “Aksuana”, “Nəşavə”, “Akçıobon”, “Nəqçuan”, “Naxçırvan”, “Naxcivan”, “Nəqşi-cahan” şəklində işlədildiyi barədə məlumatlar mövcuddur. Araşdırmalara əsasən, muxtar respublikanın ərazisində “Naxçıvan” sözü ilə səslənən yerli materiallar arasında Nuh tufanı və Nuh peyğəmbərlə bağlı toponimlər, əfsanə və rəvayətlər çoxluq təşkil edir. Belə ki, bu regionda **Nuhdaban**, **Nuhəcir** (*Nəhəcir*), **Nuhram** (*Nehrəm*) kimi qədim yaşayış yerləri ilə əlaqədar toponimlərin, habelə, “**Nəbi yurdu**” (*Peyğəmbər yurdu*), “**Qaranquş yaylağı**”, “**Naharbaşı məscidi**” (*Ordubad*) kimi yer adlarının, “**Peyğəmbər ayağı**” adlı ərazinin olması burada Nuh tufanı hadisəsinin dərin iz qoyduğunu diqqətə çatdırır. Bundan başqa, həmin toponimlərin Naxçıvan diyarındakı məşhur **Gəmiqayaya** yaxın ərazilərdə yerləşməsi də bu barədə ehtimalları artırır. Bütün bunlar isə “Naxçıvan” sözünün ilkin olaraq, “Nuhçıxan” kimi yaranmasına, yəni Nuh peyğəmbərin gəmisinin

19 Həbibbəyli İ. Nuhçıxandan-Naxçıvana: tarix və müasirlik. <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=34313>

yan aldığı məkan anlamı verməsinə dair mülahizələrin reallığına inamı artırır. Gəmiqaya təsvirlərində qayıq, gəmi rəsmlərinin geniş yer tutması da bu qənaəti təsdiqləməkdədir. **“Hətta XIX əsrin səksəninci illərində Naxçıvanda yaşayıb-ışləmiş tanınmış rus maarifçi ziyalısı K.A.Nikitinin yerli əhali arasından topladığı materiallarda da Naxçıvan şəhərinin Nuh peyğəmbər tərəfindən salınmasına dair konkret mətləblər ifadə olunmuşdur. O yazırdı: “Nuh hazırda Naxçıvan şəhərinin olduğu yerdə məskunlaşmışdı. O, burada gələcək şəhərin əsasını qoymuş və ailəsini orada yerləşdirmişdi. Nuh və onun nəslı uzun illər Naxçıvanda yaşamışdı. Rəvayətə görə, ilk insan nəsiləri dünyaya buradan yayılmışlar. Nuhun özü, bacısı və ailənin bəzi digər üzvləri Naxçıvanda vəfat etmiş və orada dəfn olunmuşlar”.**

Akademik İ.Həbibbəyli onu da bildirir ki, “Naxçıvan” sözünün tərkibindəki “Nax” komponenti də Nuh peyğəmbərlə bağlı mənə ifadə etməkdədir: **“Bizim fikrimizcə, ”Nuhçıxan” sözü ”Naxçıvan” adının ilk əsas variantlarından biridir. Naxçıvan ərazisindəki Kiçik Qafqaz dağları silsiləsinin ən uca nöqtəsi olan, 3906 metr yüksəklikdə yerləşən “Qarıçıq zirvəsi” isə bəşəriyyətin babası həzrəti Nuh peyğəmbərə dünya tufanından sonra torpağa qədəm basmaq üçün açılmış kiçik qapı, yaxud ilk giriş yeri olmuşdu... “Qarıçıq”, eyni zamanda, Nuh peyğəmbərin əfsanəvi gəmisinin birinci limanı, ilk dayanacağı da deməkdir. “Qarıçıq zirvəsi”ndə Gəmiqayadan qaynayıb çıxan “Baca bulağı” çeşməsi insanlığı Dünya tufanından xilas etmiş Nuh peyğəmbərin şərafinə qaldırılmış həyat piyaləsinə bənzəyir. Qarıçıq nöqtəsindən süd kimi köpüklənərək üzü aşağı iki min metrədək məsafədə Nəsirvaz kəndinə qədər böyük sürətlə axan “Baca bulağı” suları sanki Gəmiqayanın zirvəsinə qalxmaq**

Nuh peyğəmbərin məqbərəsi. XVII əsrdə Naxçıvan-Marağa memarlıq məktəbi üslubunda tikilmiş məqbərə 2006-cı ildə əsaslı təmir edilmişdir

üçün istifadə olunan alpinist kəndiridir. Ordubad rayonundakı Nəsirvaz kəndinin adı “Bilqamis” dastanında Nuh peyğəmbərlə əlaqədar təsvir olunan Nisr dağı yada salır. Gəmiqayanın yüksək ətəyindəki Nəbi yurdu (*Nuh-Nəbi yurdu*) Dünya tufanından sonra artıq burada ilkin məskunlaşmanın başladığı məkan mənasını daşıyır. Bu ərəzidəki “Qaranquş yaylağı” Nuh peyğəmbər əsətirindəki dimdiyində dəfnə yarpağı gətirən, yaxud caynaqları pəlçığa batmış vəziyyətdə gəmiyə geri qayıtmış qaranquş əhvalatının yadigarıdır. Gəmiqaya rəsmlərində bir neçə vəziyyətdə qaranquş təsvirləri qeydə alınmışdır”.

İ.Həbibbəyli onu da əlavə edir ki, Naxçıvan şəhərinin cənub hissəsindəki Nuhdaban, adından da göründüyü kimi, həzrəti peyğəmbərin ayaq saxladığı, dabanını yerə basdığı, yəni oturaq həyat qurduğu yerin adıdır. Nuh peyğəmbərin məzarının da “Nuhdaban” adlı sahədə olması buranın çox qədim tarixə malik olduğunu göstərir. Beləliklə, Qarıçıqdan, Gəmiqayadakı Nəbi yurdundan başlamış məskunlaşma prosesləri Nuhdaban oturaq məkanının salınması ilə başa çatmışdı. Nuh peyğəmbərin vəfatından sonra naxlar, nuhlar, peyğəmbərin tərəfdarları bu yeri onun şərəfinə “Nuhçıxan” adlandırmışlar. Hətta Nuhdaban şəhər tipli qədim yaşayış yerinin altında dərin mağara tipli sığınacaqların, kəhrizlərin mövcudluğu da ilkin şəhər mədəniyyəti mənasında “Nuhdaban-Nuhçıxan-Naxçıvan” ehtimalını xeyli qüvvətləndirir. Bütün bunlar Naxçıvanın ilkin şəhər mənasında beş min illik qədim tarixə malik olduğunu düşünməyə əsas verir.

Erməni mənbələrinə qayıdaq. V əsrdə yaşamış erməni tarixçisi **Favstos Buzanda** görə, Ağrı dağında Nuhun gəmisinin qalıqlarının axtarışına çıxan ilk tarixi ekspedisiyanın təşəbbüsçüsü rahib **Müqəddəs Akob** (*Hakob, Yakob*) **Mtsbnetsi** (*Nusaybinli*) olmuşdu. O, gecə-gündüz etdiyi dualarda həmin xilasedici nəqliyyat vasitəsini ona göstərməyi Rəbbdən arzulamışdı. Sonralar erməni tarixçiləri F.Buzanda istinadən yazırdılar ki, “**eramızın III əsərində erməni həvari kilsəsinin rahibi Müqəddəs Akob Mtsbnetsi günlərin birində Nuh peyğəmbərin Ararat (Ağrı) dağının zirvəsinə yan almış gəmisini tapmaq üçün müqəddəs yüksəkliyin zirvəsinə qalxmaq qərarına gəlmişdi**”.²⁰ Lakin rahib hər dəfə zirvəyə doğru yolu yarı edəndə onu qəfil yuxu tutmuş və ayılanda özünü ya monastırdakı hücrəsində, ya da dağın ətəyində görmüşdü. Beləliklə, aylar-illər ötsə də, cübbəli həvəskar alpinist inadından dönməmiş və nəticədə, uğursuz cəhdləri ilə səbirli Rəbbi də bezdirmişdi.

Günlərin birində Rəbbin mələyi (*onun Mikayıl və ya Cəbrayıl olması barədə məlumat yoxdur*) Akobun yuxusuna girir. Mələk yumşaq qanadları ilə onun

20 Левонян А. “Ноев ковчег: миф или реальность?”. <http://www.rutraveller.ru/resort/1791/note/2379>

qıvrım saçlarına nəvazişlə sığal çəkərək acizənə şəkildə xahiş edir ki, özünü əbəs yerə yormasın, uzaq məsafələr qət edib Nuhun gəmisini axtarmaq fikrindən vaz keçsin. Əvəzində isə Uca Yaradan tərs bəndəsini həmin gəmidən qoparılmış taxta parçası ilə mükafatlandıracaqdı. Rəvayətin digər kilsə variantında isə olayın bu dramatik hissəsi bir qədər fərqli təsvir edilir. Məlum olur ki, Akob nəhayət ki, Ağrı dağının zirvəsini fəth edə bilmiş, gəminin axtarışından əvvəl Rəbbə dua etməyə başlamış və yenidən dərin yuxuya getmişdi: **“Bu zaman İsa Məsih mələklərlə birlikdə göydən yerə enərək onu bağına basmış və demişdi: “Ey xoşbəxt insan, bədəninə yazığın gəlsin, axı sənin zəif cismin heç bir günah etməmişdir! Biz sənənin əvəzinə Rəbbimizə dua edərək”. Rəbb isə mələklərə belə buyurmuşdu: “Ey cismsiz mələklər, Siz cismdə olan bu mələyə yaxşı baxın. Onun şücaəti bütün insanlara şərəf gətirmişdir”. Sonra üzünü Akoba tutaraq bunları əlavə etmişdi: “Mənim sevimli övladım. Qoy sənənin mənə etdiyən bütün xahiş və duaların indi yerinə yetsin!”**²¹ Sözün qıyası, Müqəddəs Akob yuxudan diksinib ayılır, soyuq tər içərisində ətrafına boylanır və yatağının kənarında köhnə, qaralmış taxta parçasını görür. Bu taxta parçasının həqiqətənmi Rəbb mələklərinin Akobun xatirinə Ağrı dağından gətirməsi və ya rahib həmkarlarının Akobun sarsılmaz imanını ilə kobud zarafat etmələri barədə erməni mənbələrində dəqiq məlumat yoxdur. Rahib isə vaxt itirmədən həmin taxta qırığını götürüb nədənsə öz monastırına deyil, guya birbaşa **EÇMİƏDZİN KİLSƏSİNƏ** gətirir.

Beləliklə, Nuh peyğəmbərin əfsanəvi xilasedici sərneşin-yük gəmisinin bir parçası elə həmin vaxtdan orada müqəddəs əmanətlər sırasında saxlanılır. Bu hadisənin davamında oxuyuruq: **“Akopun yuxuya getdiyi yerdə – “NAXÇIVANIN ORDUBAD RAYONUNUN AŞAĞI ƏYLİSLİ KƏNDİNDƏ onun şərəfinə Müqəddəs AKOP AYRAPET KİLSƏSİ ucaldılır”**²²

Etiraf edək ki, olduqca səmimi, imanlı insanı rıqqətə gətirə bilən ibrətamiz rəvayətdir. Lakin bu rəvayətdə elə məntiqsiz, elə kobud saxtakarlıq nümunələri var ki, məhz onların mövcudluğu bütövlükdə erməni dini-bədii yaradıcılığının və tarixşünaslığının dürüstlüyü üzərindən qalın xətt çəkir. Həmin şübhələr üzərində bir qədər ətraflı dayanmaq istərdik.

Birinci yalan: “Müqəddəs Akob Mtsbnetsinin etnik erməni olması”.

Erməni kilsə mənbələrinin yazdıqlarına, əslinə qalsa, etiraflarına görə, “Ermənistan və Suriya kilsələrinin xadimi”, “Mesopotamiyadakı Nizibi şəhərinin (*Türkiyədəki Nusaybin şəhəri*) yepiskopu”, “Ümumdünya Kilsəsinin

21 Предисловие к житию св. Иакова Низибийского. http://orthodoxengland.org.uk/pdf/armenia/a_9.pdf

22 Левонян А. “Ноев ковчег: миф или реальность?”. <http://www.rutraveller.ru/resort/1791/note/2379>

atası”, “erməni knyaz sülaləsinin parlaq nümayəndəsi” sayılan Akob Mtsbnetsi Müqəddəs Qriqorinin bibisi Xosrovuyinin (*digər mənbələrdə Xosrovduxtun*) oğlu olmuşdu. Maraqlı cəhət burasındadır ki, erməni dini mətnləri də Müqəddəs Qriqorinin etnik parfiyalı olduğunu etiraf edirlər. Təsadüfi deyil ki, Qriqori Parsav (*Qriqori Fars*) onun kilsə adlarından biridir. Belə olan təqdirdə bibisi oğlu Müqəddəs Akobun etnik erməni (*hay*) olması barədə bütün iddialar absurdur və bu fakt “erməni” etnoniminin hətta kilsə səviyyəsində etnik kimlik deyil, dini (*məzhəb*) mənsubiyyət ifadə etdiyini təsdiqləyir. Sonra isə bütün erməni kilsə mətnlərində və Moyses Xorenatsinin “Tarix” kitabında Müqəddəs Qriqori ilə bağlı rəvayətlərin kompilyasiyasına – onların Müqəddəs Akobun adı və fəaliyyəti ilə uyğunlaşdırılmasına başlanılır. Oxşarlıq o dərəcəyə çatır ki, müxtəlif dövrlərdə yaşamalarına baxmayaraq, bəzən hər iki erməni övliyasının eyni həyatı yaşaması, eyni facialərlə üzləşməsi, rəvayətlərdə isə bir müqəddəsin taleyindən bəhs olunması təsəvvürü yaranır. Gözəçarpan yeganə fərq isə həmin mətnlərdə “Qriqori” adının “Akop”, “Hakob” və ya “Yakob” sözü ilə əvəz olunmasıdır.²³

Müqəddəs Akob “müqəddəs taxta parçası” ilə. Eçmiadzindəki ikona təsviri. Şəkildə ilk olaraq Rəbb və onun aciz qulunun bədən ölçüləri arasındakı kəskin fərq, İlahinin qriqorian məzhəbi qaydasında xaç vurması nəzərə çarpır və bu, onun da “erməni mənşəyini” təsdiqləyir

Məlum olur ki, Hakob-Akob-Yakob və Suren-Qriqori nəinki eyni xalqın (*parfların*), eyni nəslin, sülalənin nümayəndələri, hətta bibioğlu-dayıoğlu olmuşlar. Surenin atası Anak Parfiyanın Ərməniyyə əyalətində hakimiyyəti öz əlinə almaq üçün 259-cu ildə ov zamanı “Ermənistan hökmdarı” Böyük Xosrovu (*digər erməni mənbələrində II Trdatı*) qətlə yetirdikdən sonra tutulmuş və edam edilmişdi. Qulluqçular balaca

23 Празднование Сурб Акоб Мцбнаци. Справка - 12.12.2009. <https://ria.ru/religion/20091212/198682459.html>

Sureni (*Bizansda vəftiz olunduqdan və ruhani titulu aldıqdan sonra “Qriqori” adını götürmüşdü*) qaçıraraq Kappadokiyaya aparmış və orada böyütmüşdülər. Akob da dayısı oğlunun taleyini yaşamış, onu da səbəbi məlum olmadan Kappadokiyaya qaçırtmışdılar. Akob burada xristianlığı qəbul etmiş, dini təhsil almış və sonralar İran və Mesopotamiyadakı zavallı bütperəstlər arasında İsa Məsih təlimini təbliğ etməyə başlamışdı. Rəvayətin sonrakı hissələrində isə aşağıdakı məntiqsizliklər meydana çıxır. Məlum olur ki, Akob missionerlik fəaliyyətində hətta “ilk erməni katolikosu”, “Ermənistanı xristianlaşdıran” Müqəddəs Qriqorini zaman etibarını ilə xeyli qabaqlaya bilməmiş, həyatının sonunda eynilə Qriqori kimi ermənilərin haqsızlığı ilə üzləşmiş, unudulmuş, “Ermənistan dağlarındakı mağaralara çəkilərək təрки-dünya olmuş, yalnız meyvə və göyərti ilə qidalanmış, keçi dərisindən paltar geymişdi”.²⁴

İkinci yalan: “III əsrdə müstəqil erməni kilsəsinin “mövcudluğu”. Stereotiplərə əsasən, “ilk xristian dövləti olan Ermənistan” guya İsa Məsih dinini eramızın 301-ci ilində, yəni IV əsrdə qəbul etmişdi. Bu tarixə etiraz edən erməni tədqiqatçısı **Sirarpi Ter-Nersesyan** bildirir ki, “**həmin hadisə (Ermənistanın xristianlaşdırılması) ən gec 314-cü ildə baş vermişdi**”.²⁵ Digər tərəfdən, əgər Roma imperatoru Konstantin 313-cü ildə xristianlığı rəsmi dövlət dini elan etmişdisə, Roma kilsəsinin birbaşa törəməsi və uzun müddət ayrılmaz hissəsi olan qrekoofil (*yunan-roma mənşəli*) erməni kilsəsi təbii ki, “atasından əvvəl dünyaya gələ bilməzdi!” Həm də ona görə ki, “Ermənistan dövlətini xristianlaşdıran” Müqəddəs Qriqori knyaz III Trdatın məhbəsinə yalnız 313-cü ildə azadlığa çıxmışdı. Ən nəhayət, eramızın III əsridə “müstəqil erməni kilsəsi”ndən danışmaq məntiqsizdir, çünki bu məzhəb yalnız V əsrdə batil elan olunduqdan sonra “suverenliyə nail olmuşdu”. Belə olan təqdirdə Müqəddəs Akob “erməni həvari kilsəsinin rahibi” ola bilməzdi!

Üçüncü yalan: “Həmin dövrdə erməni kilsəsinin “həvari” statusu daşması”. Məlumdur ki, qriqorian məzhəbi qrekoofil (*Bizans kilsəsindən qaynaqlanan*) olduğu üçün onun “həvari kilsəsi” statusu ola bilməzdi. Əksinə, Qafqaz Albaniyası İsa Məsihin həvarisi Fəddeyin şagirdlərinin moizələri nəticəsində xristianlığı qəbul etdiyi üçün rəsmi “həvari kilsəsi” statusuna malik idi. Azərbaycan ərazilərinin Rusiya tərəfindən işğalından sonra - 1836-cı ildə çar I Nikolayın fərmanı ilə alban kilsəsi ləğv olunmuş və yerli xristian əhali qriqorianlaşdırılmışdı. Beləliklə, həmin dövrdəki ali statusuz olan qriqorian məzhəbi alban kilsəsinə məxsus olan “həvari” rütbəsini əsassız olaraq mənimsəmiş və öz adında rəsmiləşdirmişdi.

²⁴ Yəni orada

²⁵ Тер-Нерсесян С. “Армения. Быт, религия, культура”. <http://www.e-reading.ws/book.php?book=1006435>

Dördüncü yalan: “Yakov və ya Akopun III əsrdə “xristian erməni rahibi” olması”. Xristian dinində rahiblik ənənəsinin vətəni Misir sayılır. İndiyədək məlum olan ilk monastır icmasını da ruhani Paxomi eramızın IV-V əsrlərində, yəni Müqəddəs Akobun Ağrı dağına “ekspedisiyasından” ən azı 150 il sonra Nil çayının mənbəyindəki adalardan birində yaratmışdı. Bizans ərazisindəki birinci monastırın təməli isə daha sonralar - VI əsrdə qoyulmuşdu. Beləliklə, erməni kilsəsinin müqəddəslər sırasına qoşduğu Akobun guya “III əsrdə monastıra çəkilib rahiblik etməsi” mümkünsüzdür.

Beşinci yalan: “III əsrdə Eçmiədzin kilsəsinin mövcud olması və “Nuhun gəmisini fraqmentinin” oraya gətirilməsi”. Yuxarıda göstərilirdi ki, həmin dövrdə müstəqil erməni kilsəsi mövcud deyildi. Digər tərəfdən, sonralar “Eçmiədzin” adlandırılan bölgə “Ermənistan” adlanan coğrafi məkana deyil, Qafqaz Albaniyasının tarixi torpaqlarına, Alban həvari kilsəsinin hökmü altında olan əraziyə daxil idi. Beləliklə, əgər müqəddəs Akob həqiqətən də Nuh gəmisinin fraqmentini Ermənistana deyil, məhz Qafqaz Albaniyasına gətiribse, bu zaman onun əslində etnik alban və Alban həvari kilsəsinin ruhanisi olması ehtimalını irəli sürməyə əsas vardır. Yeri gəlmişkən, erməni kilsəsinin “Nusaybinli müqəddəs Yakovun həyatı” əlyazmasında Akop-Yakovun Nuh gəmisini fraqmentini Eçmiədzin kilsəsinə gətirməsinə dair heç bir məlumat yoxdur. Lakin bu mətnə də aydın şəkildə bildirilir: “**Mələk Yakova dedi: “Rəbb sənin dualarını eşitdi və istəyini yerinə yetirdi. Sənin yanına gəminin taxtalarının bir parçası qoyulub. Onu oradan (Ağrı dağının zirvəsindən) sənə gətirmişəm. Bundan sonra gəmini görmək üçün özünə əziyyət vermə. Rəbb belə buyurub”.** Müqəddəs Yakov səliqə ilə, sanki iti balta ilə kəsilmiş taxtanı götürdü və SURİYANIN NUSAYBİN ŞƏHƏRİNƏ yola düşdü. Və həmin taxta parçasını rahib müqəddəs Maruqa təqdim etdi.”²⁶

Eçmiədzində “ilk erməni kilsəsinin təməlinin qoyulması” iddiasına gəldikdə isə, din xadimləri və İrəvan tarixçiləri onu Müqəddəs Qriqorinin adı və yaşadığı dövrlə bağlamağa çalışırlar. Kilsə miflərinə görə, guya, 302-ci ilin adı günlərinin birində “Ermənistanın ilk katolikosu” Qriqori röyasında İsa Məsihi görür. Belə rəvayət edirlər ki, Həzrət İsa əlində tutduğu qızıl çəkici qəzəblə (*səbəbi barədə susurlar*) başı üzərində fırladaraq zərblə yerə çırpır. Zərbədən yer-göy lərzəyə gəlir, torpağın altından qızıl qurbangah və onun üzərində alov dillərindən ibarət xaç işarəsi (*xaçın xristianlıq rəmzi kimi qəbul edilməsindən xeyli əvvəl*) görünür. Sonra İsa Məsih danışmadan barmağı ilə həmin yeri Qriqoriyə nişan verir və şəxsən ona burada ilk erməni kilsəsi tikdirməyi tapşırır. Qriqori həmin məbədi

26 Предисловие к житию св. Иакова Низибийского, Православная Армения. <http://orthodoxengland.org.uk/zarmenia.htm>

tikir və ona guya erməni dilində “Rəbb və insan təcəllasının təcəssümü”, yəni “İsa Məsih” anlamını verən “Eçmiədzin” adını qoyur...

Lakin, V əsrdə yaşamış tarixçi **Aqafangelə** aid edilən “Ermənilərin xristian dinini qəbul etməsinin tarixi” əsərində bu möcüzəli olay nisbətən fərqli, amma daha poetik-futuristik üslubda təsvir edilsə də, XVIII-XIX əsrlərin redaktorlarının, daha dəqiq desək, tərcüməçilərin (*salnaməyunan dilində yazılmış və 1709-cu ildə İstanbulda erməni dilinə çevrilmişdi*) düzəliş və əlavələri burada da özünü qabarıq göstərmişdi. Əvvəla, məlum olur ki, Qriqori və İsa Məsih arasında sözsüz - telepatik dialoq qurulmuş, sonsuz sayda mələklər bu “astral” ilahi-bəndə əlaqəsinin şahidi olmuş və hətta onlardan biri arabir şəxsi sinxron tərcüməçi funksiyasını da yerinə yetirmişdi. Çünki, Qriqori arami dilində danışan İsa Məsihi heç cür başa düşə bilmirdi. Zəngin bədii təsvir vasitələrindən, hətta möcüzəli şəkildə müasir dövrün elmi-texniki terminologiyasından geniş istifadə edən Aqafangelin qələmindən çıxan sitatı olduğu kimi diqqətinizə çatdırırıq: **“Yuxarıdan aşağıya doğru axan nur seli yerə çatanda (Qriqori) alov dillərindən qanadları olan və insana bənzəyən sonsuz sayda ilahi varlıqları (mələkləri) gördü. Günəşin yandırıcı şüaları arasında bərq vuran tozun ƏN KİÇİK ATOM ZƏRRƏCİKLƏRİ kimi (“atom” termini ermənilərin hələ IV-V əsrlərdə molekulyar fizikaya və nüvə texnologiyasına yiyələndiklərini göstərir – A.Q) bu işıq evlərin qapı-pəncərələrindən içəri daxil olurdu (halbuki, M.Xorenatsiyə görə, bu hadisə yaşayış olmayan boş ərazidə baş vermişdi)... İşıq selinin içərisindən çıxan insan şəkili Rəbbin surəti (qədim ermənilərin növbəti ixtirası - İsa Məsihin halloqrafik təsviri), üstündə xaç olan bina isə ümumdünya kilsəsinin (təbii ki, erməni kilsəsi nəzərdə tutulur) rəmzi idi. Odur ki, həmin yerə “Şoxaqat” yəni “nurlu” adı qoyuldu.”**²⁷ Diqqət edin, Aqafangel nədənsə, Müqəddəs Qriqorinin dilindən verilən “Eçmiədzin” sözünü işlətməkdən çəkinmişdi.

Erməni həvari kilsəsinin Novonaxçivansk və Rusiya yeparxiyasının bu misilsiz hadisə ilə bağlı yaydığı materialda isə həmin əraziyə “Eçmiədzin” adının yalnız XV əsrdə verildiyi göstərilir.²⁸ XV əsrdə yaşamış salnaməçi **Fəzlullah ibn Ruzbehan Xunci** “Tarix-i aləm-arayi Amini” əsərində bu toponimi işlətmir. Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqubun Gürcüstana hərbi yürüşünü təsvir edərkən o, bunları yazırdı: **“Yaqub yaylaqdan qayıdandan sonra Gürcüstana yola düşdü. Çünki orada Kurkur (gürc. “Kvarkare” - Gürcüstanda yerli atabəyə verilən ad) ədəbsiz hərəkətlərə (itaətsizliyə) yol vermişdi. Hökmdar Azərbaycan və Diyarbəkir qoşunlarını Axıskaya göndərdi. Yaqub cihad**

27 http://lifelongexpedition.com/pics/flip/Expedicija_n4_2013/index.html#p=1

28 Первопрестольный Святой Эчмиадзин”, Армянская Апостольская Святая церковь, Ново-Нахичиванская и Российская епархия. <http://www.sbgv.org.ru/index.php/etchmiadzin/cathedral/475-2012-10-16-19-57-36>

ediləsi torpaqlara qarşı səfərdə Sücaəddin Süleyman bəy və Gülabi bəy Bektaşla birlikdə ÜÇKİLSƏ yolu ilə keçib ramazan ayında düşmən ərazisinə çatdı.²⁹

Onu da əlavə edək ki, Orta əsrlərdə Şərqi Anadolunun bir hissəsi Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, sonralar isə Səfəvi dövlətlərinin ərazisi olmuşdu. Bu torpaqların böyük qismiyalnız Çaldıran döyüşündən sonra Osmanlı xanədanının əlinə keçmişdi. Vaxtilə, Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu və Osmanlı hökmdarları ermənilərdən bir-birinə qarşı istifadə etmişdilər. Məsələn, erməniləri Osmanlı xanədanının təsiri altından çıxarmaq məqsədilə Qaraqoyunlu hökmdarı Cahan şah Həqiqinin fərmanı ilə 1441-ci ildə erməni katolikosluğunu Şərqi Anadoludan Qərbi Azərbaycana - Üçmüədzin bölgəsinə köçürmüşdülər. Osmanlı sultanı Fateh Sultan Mehmet isə 1476-cı ildə ermənilərin “kendilərinə qayıdışı” üçün Bursa katolikosluğunu İstanbula gətirmiş, məmləkət ərazisindəki bütün xristian icmalarını onun tabeliyinə vermişdi. Karl Qoldoninin “İki ağanın bir nökrəri” pyesinin obrazlarını xatırladan ermənilər öz növbələrində onların hər birinə ayrı-ayrılıqda “sədaqətlə” xidmət etmişdilər. Xatırladaq ki, XV əsrin 40-cı illərində “vahid erməni dini mərkəzi” anlayışı da olmamışdı. Erməni kilsəsi müstəqil fəaliyyət göstərən və bir-birinə düşmən münasibəti bəsləyən patriarxlıqlara bölünmüşdü.

Üçkilsənin və ya “Üçmüədzin” adlandırılan ərazinin tarixən nə ermənilərə, nə də erməni kilsəsinə aidiyyəti olmasına dair sübutlar Azərbaycan tədqiqatçısı **Gültəkin Nəcəflinin** “İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi” kitabında geniş əks olunmuşdur. Müəllif haqlı olaraq bildirir ki, ermənilərin Cənubi Qafqaza gəlişi yalnız XV əsrə təsadüf edir. Belə ki, Qaraqoyunlu hökmdarı Cahan şahın icazəsi ilə 1441-ci ildə erməni katolikosluğunun mərkəzinin Kilikiyanın Sis şəhərindən Azərbaycan ilə İrəvan (*Çuxursədd*) bölgəsinə köçürülməsinə qədər Cənubi Qafqazda ermənilər yaşamamışdılar. Üçmüədzin (*Üçkilsə*) adlanan ərazinin də ermənilərlə heç bir tarixi bağlılığı yoxdur. Vaxtilə burada Qafqaz Albaniyası xristianlarına aid monastır tikililəri olmuşdu. Üstəlik, XVIII əsrdə yaşamış erməni müəllifi, katolikos **Simeon** “Cambr” əsərində həmin ərazidəki 23 kəndin azərbaycanlılardan necə, hansı yollarla alındığını açıq şəkildə göstərir.³⁰ Hətta müasir erməni kilsə ədəbiyyatı və ermənipərəst mənbələr ziddiyyətli məlumatlar versələr də, bu faktı eyhamla təsdiqləməyə məhkumdurlar. Lakin erməni tarixi təkcə mürəkkəb “pazl oyunu” deyil, həm də maraqlı detektiv xarakteri daşdığı üçün yuxarıdakı elmi qənaəti tam, qismən və ya bilmədən təsdiqləyən “ekspertiza materialları”nın düzgün düzülüşü xüsusi diqqət tələb edir. Məsələn,

29 Хунджи Фаздуллах ибн Рузбихан. “Тарих-и алам-ара-йи амини”. <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Hunji/frames1.htm>
30 Nəcəfli G. “İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi”. Bakı, Azərbaycan, 2010

1969-1978-ci illər ərzində nəşr olunmuş “Böyük Sovet Ensiklopediyası” toplusunda ermənilərin guya, eramızın ilk əsrlərində xristianlığı qəbul etmələri vurğulanaraq, **“Eçmiədzin kafedral kilsəsinin 303-cü ildə inşa edilməsi, ...erməni kilsəsinin IV əsrdən etibarən iri torpaq sahələrinə (indiki Ermənistan Respublikası ərazisində – A.Q.) malik olan güclü iqtisadi və ideoloji təşkilata çevrilməsi”** qeyd olunur.³¹ “Wikipedia” açıq ensiklopediyasında isə erməni katolikosluğunun Üçkilsəyə köçürülməsinin səbəb və zərurəti barədə bildirilir ki, **“XV əsrdə Yaxın Şərqdə vəziyyət xeyli dəyişmişdi. Aramsız qarşıdurmalar nəticəsində regionun son xristian dövlətləri süquta yetirilmişdilər. Erməni kilsəsinin Kilikiyadan tarixi Ermənistan torpaqlarına (oxu: tarixi Azərbaycan ərazilərinə) köçürülməsindən az sonra region qüdrətli Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında bölünmüşdü. Həmin dövrdə erməni patriarxlığı - Eçmiədzin İranın (Azərbaycanın) ərazilərində qalmış, ermənilər muxtariyyət hüquqlarını tamamilə itirmişdilər. Erməni millətini təmsil edən, ictimai həyatına təsir göstərə biləcək yeganə institut erməni kilsəsi olmuşdu”**.³²

Lakin, Simeon Eçmiədzin patriarxlığının yaranmasını 1441-ci ildə əsas təbərrükün - Müqəddəs Qriqorinin sağ qolunun oraya gətirilməsi ilə əlaqələndirir. Onu da əlavə edir ki, həmin il Qaraqoyunlu hökmdarı Cahan şah xüsusi fərman verərək ermənilərin baş məbədinə Üçkilsəyə köçürür və Qriqorinin şaqqalanmış cəsəd qalıqının məlum hissəsini müqəddəs əmanət qismində onlara hədiyyə edir. Erməni-qriqorian kilsəsi ilə bağlı saytlar isə bu olayla bağlı bildirirlər ki, **“1441-ci ildə çar (?) Milli Məclisi (!) və erməni kilsə xadimlərini bir yerə toplayıb patriarxlığın Eçmiədzinə köçürülməsi ilə bağlı fərman verir”**.³³ Həmin tarixə digər mənbələrdə, amma daha fərqli yozumda rast gəlirik. Məsələn, erməni diasporunun Rusiyada çıxan “Ноев ковчег” qəzeti erməni patriarxlığının tarixi Azərbaycan ərazisinə “miqrasiyasını” açıq şəkildə təhrif etsə də, gerçəklikləri tam olaraq gizlədə bilməmişdir. Qəzet din xadimlərinə istinadən bildirir ki, 1441-ci il may ayının 5-də - kilsə bayramı günü Eçmiədzin arximandritlərindən (*ali rahib rütbəsi*) Hovanes Yermonetsi və Tovma Metsopetsi həmin gün 800 ruhaninin və zadəganın iştirakı ilə Milli-kilsə məclisi (*toplantının yeri məqsədli şəkildə göstərilmir*) keçirmiş və toplantı **“patriarx taxt-tacının ermənilərdən qoparılmış Şərqi Ermənistanına (?) qaytarılması barədə qərar çıxarmışdı. Çünki indiyədək erməni gerçəkliklərindən ayrı düşmüş kilsə özünün mənəvi, mədəni və birləşdirici funksiyasını yerinə yetirə bilmirdi”**. Üstəlik, yazı müəllifləri

31 <http://slovari.yandex.ru/~книги/БСЭ/Армянская%20апостольская%20церковь/>

32 ru.wikipedia.org/wiki/Армянская_апостольская_церковь

33 Эчмиадзин, Армянская апостольская церковь. <http://www.reportarmenia.com/ru>

Üçkilsədə “ermənilərin tarixən məskunlaşdığını” Rusiya oxucusunun diqqətinə çatdırmaq məqsədilə ilk baxışdan əhəmiyyətsiz görünən “ötəri” bir detalı da əlavə etməyi unutmamışdılar: **“Dilənçi vəziyyətinə düşmüş katolikosluğun fəaliyyətini gücləndirmək niyyətilə knyaz Rüstəm Orbelyan Eçmiədzin monastırına yeddi kənd hədiyyə etmişdi”**.³⁴

“Sünik tarixinə dair oçerklər. IX-XV əsrlər” kitabının müəllifi, erməni tarixçisi **Qriqor Qriqoryanın** təqdim etdiyi versiyada peşəkar tarixçi saxtakarlığı “obyektiv tədqiqatçı pedantlığı” arxasında məharətlə gizlədilmişdir. Kitabda erməni patriarxlığının Üçkilsəyə köçürülməsindən bəhs edən “Sünik türkmən tayfalarının basqınları dövründə” adlanan fəsil yazı üslubuna görə tarixçi əsərindən daha çox ötən əsrin 60-cı illərinin partiya hesabat-seçki yığıncaqlarının yekun protokoluna bənzəyir. Sanki, Q. Qriqoryan 1441-ci ildə keçirilmiş “erməni kilsə məclisində” şəxsən iştirak etmiş, toplantının katibi seçilmişdi.

Onun yazdıqlarına görə, həmin iclasda ermənilər müstəqil şəkildə, ruh yüksəkliyi ilə, eləcə də yekdilliklə patriarxlığı Eçmiədzinə “qaytarmaq” barədə qərar qəbul etmişdilər! Halbuki, həmin qərarı Qaraqoyunlu hökmdarı Cahan şah vermiş və toplantı Eçmiədzində deyil, İsfahanda, özü də kiçik heyətin iştirakı ilə baş tutmuşdu. Unikal rəsmi üslubu saxlamaq şərti ilə müəllifdən kiçik sitat gətirək: **“1441-ci ildə İrəvan bəyi Yaqubun (etnik mənşəyi göstərilmiş. Cahan şahın əmri ilə 1440-cı ildən İrəvan hakimi olmuşdur - A.Q.) göstərişi ilə 300 vardapet, yepiskop, zadəgan yeni katolikos seçmək məqsədilə Eçmiədzinə toplaşmışdılar. İclasın gündəliyinə iki məsələ salınmışdı: 1. Eçmiədzini bütün dünya ermənilərinin mənəvi-inzibati mərkəzi elan etmək. 2. Yeni patriarx seçkiləri. Müzakirələr zamanı Eçmiədzin taxtacının Kilikiyadan Eçmiədzinə köçürülməsinin vacibliyi məsələsinə də ətraflı toxunulmuşdu. Bu barədə yazıçı-tarixçi Tovma Metsopetsi məruzə ilə çıxış etmişdi...”**³⁵ Q. Qriqoryan yarana biləcək şübhələri dağıtmaq üçün yuxarıda adı çəkilən “erməni knyazı Rüstəm Orbelyan”ın şəxsiyyətinə də müəyyən aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Onun əsərindən belə məlum olur ki, “Sünikin Orbelyanlar nəslindən” olan erməni Rüstəm heç də “knyaz” deyilmiş, **“Cəlal bəyin oğlu, İrəvan şəhərinin əmiri”** imiş. Cənab Qriqoryana yardım məqsədilə bildirək ki, Gürcüstanda Orbeli (*Orbeliani*) nəslinin davamçılarının bir qolu bu gün də “Cambakuryani” familiyasını daşıyır. Xatırladaq ki, “erməni Heredotu” Movses Xorenatsi Mamikonlar sülaləsindən bəhs edərkən onların “çen-bakur” (*bəzən yanlış olaraq, “çin-batur” da yazırlar*)

34 Хранители Десницы. “Ноев ковчег”. <http://www.noev-kovcheg.ru/mag/2006-10/209.html#ixzz33kZF7AB>

35 Григорян Г. Очерки истории Сюника IX—XV вв. Глава шестая, Сюник в период нашествия тюркменских племен. <http://www.armenianhouse.org/grigoryan-grigor/syunik/ch6.html>

tilulu daşdıqlarını vurğulamışdır. Digər İrəvan alimi, ermənilərin Qərbi Azərbaycana köçürülməsinə dair Matenadaranda saxlanılan tarixi sənədləri saxtalaşdıran professor **Akop Papazyan** isə bu qənaətdədir ki, “Cəlal” əslinə qalsa, “əmir Rüstəmin” atasının deyil, babasının adı olmuşdu. Rüstəmin atası isə “Paxradavan” adını daşımışdır. Protokol qaydasında olmasa da, hər iki tarixçiyə təbii bir sual ünvanlamaq istərdik: əgər Rüstəm həqiqətən də İrəvanın əmiri olmuşdusa, görəsən nə üçün iclasın keçirilməsinə dair razılığı ondan status etibarını ilə çox aşağı olan Yaqub bəydən almışdı?

XIX əsrin əvvəllərində İrəvan xanlığı (*Çuxursədd*) əhalisinin mütləq əksəriyyəti Azərbaycan türklərindən ibarət idi və 1441-ci ildə erməni katolikosluğu həmin əraziyə köçürülənə qədər burada ermənilərə məxsus kənd və yaxud torpaq sahəsi olmamışdı. 1700-cü ilin yazında İrəvanda olmuş alman səyyahı Kaspari Şillinger də təsdiq edir ki, İrəvan şəhərində Azərbaycan türkləri tam üstünlük təşkil edirdilər. O yazır: **“İrəvan şəhərinin daxilində yalnız iranlılar (Azərbaycan türkləri), şəhərin nisbətən iri qəsəbəsində (o cümlədən Üçkilsədə) və müxtəlif yerlərdə kilsəyə xidmət üçün erməni tacir və sənətkarları yaşayırlar. Onlar iranlılara (Azərbaycan türklərinə) vergi verirlər”**. İbrahim Bayramovun “Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri” kitabında Üçkilsə rayonu haqqında bildirilir: **“1945-ci il martın 3-nə kimi bura “Vağarşabad” adlanmışdır. 3 mart 1945-ci ildən “Eçmiədzin” adlanır. XI əsrə qədər rayonun ərazisi ərəblərin işğalı altında olmuş, XI-XIII əsrlərdə səlcuqların, XIV-XV əsrlərdə monqolların hakimiyyətinə tabe olmuşdur. XV-XVI əsrlərdə Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu dövlətlərinin hakimiyyətinin tabeliyində, daha sonra 1502-1827-ci illərdə İrəvan xanlığının inzibati ərazi bölgüsünə daxil olmuşdur... 1828-ci ildə bağlanan Türkmənçay müqaviləsinə əsasən, 1828-1830-cu illərdə buraya İranın Xoy və Salmas, Türkiyənin Van, İqdir, Sürməli vilayətlərindən ermənilər köçürülmüşdür”**.³⁶

Yeri gəlmişkən, tanınmış fransız arxeoloqu baron **Jozef dö Bay** (1853-1931-ci illər) Eçmiədzində olarkən onu erməni kilsəsinin ekspozisiyası - müqəddəs əmanətləri ilə də tanış etmişdilər. Ekskursiyadan sonra vətəninə qayıdan arxeoloq ermənilərin saxtakarlıq səylərini gülüş hədəfinə çevirən məqalə yazmışdı. Məlum olmuşdu ki, həmin “eksponatlar”, məsələn, eramızdan əvvəl “Böyük Ermənistan” dövlətində hazırlanmış nəfis ipək parçaların ornamentləri eynilə Avropanın rokoko stilindədir. “Erməni xalçaları” isə İran ustaları tərəfindən toxunmuşdu. Bundan başqa, Eçmiədzindəki “ermənilərin baş kilsəsi” heç də IV əsrdə deyil, XV əsrdə və nədənsə Şərqi islam memarlığı ənənələri

36 Bayramov İ. “Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri”, Bakı: Elm, 2002

üslubunda inşa edilmişdi.³⁷ Kilsə XVII-XVIII əsrlərdə əsaslı təmir olunsada, həmin ənənələr bu gün də özünü qabarıq göstərir. O da maraqlıdır ki, 1950-ci ildə burada aparılmış yenidənqurma işləri nəticəsində həmin kilsənin qədim “bütperəst məbədinin” - dairəvi günbəzə malik tikilinin bünövrəsi üzərində tikildiyi müəyyən olunmuşdu. Təbii ki, bu fakt nə erməni kilsə xadimlərini, nə də tarixçiləri qane edə bilərdi. Odur ki, 1958-ci ildə başlanılan növbəti “arxeoloji tədqiqatlar” vasitəsilə həmin fakta ciddi düzəlişlər edilmiş və son nəticədə onun heç də bütperəstlərə deyil, xristian ermənilərə məxsus olması və V əsrdə yaşamış erməni sərkərdəsi Vaan Mamikonyan tərəfindən ucaldılması “sübuta yetirilmişdi”. Bundan başqa, həmin binanın vaxtilə “xristian dinli erməni xalqının bütperəstlik üzərində qələbəsi” (*Mamikonyanın Sasanilər ilə mübarizəsi nəzərdə tutulur*) şərafinə tikildiyi də “təsdiqini tapmışdı”.³⁸ Digər tərəfdən, “İsa Məsihin layihəsi ilə” Müqəddəs Qriqorinin tikdirdiyi “ilk erməni kilsəsi” isə heç də tarixi Azərbaycan ərazilərində deyil, Van gölünün qərbində yerləşən Muş (*erm.Toron*) məntəqəsində yerləşirdi. Üstəlik, Simeon Erevanetsidən təqribən 1400 il öncə, IV əsrdə yaşamış erməni tarixçisi **Favstos Buzand** bu həqiqəti qələmə almış və Toron kilsəsinin “Mamikonların torpaqlarında”, özü də bütperəst məbədinin təməli üzərində inşa edildiyini bildirmişdi. Erməni kilsə tarixçiləri sadəcə olaraq, Toron kilsəsini və onunla bağlı rəvayəti bünövrədən götürüb Eçmiədzinə gətirmişdilər...

Bütün bunlardan sonra bir neçə sual hələ də məntiqi cavabını tələb edir: əgər burada ilkin məbədi həqiqətən də V əsrdə Vaan Mamikonyan tikibsə, bəs IV əsrdə Müqəddəs Qriqorinin inşa etdirdiyi “ilk erməni kilsəsi” haradadır? Yoxsa, İsa Məsih çəkcini yerə çıxıranda məbədin koordinatlarını düzgün verməyib? Əgər erməni kilsəsinin təbliğ etdiyi ənənəvi rəvayət həqiqətdirsə, IV əsrdə yaşamış Qriqori hansı yolla yüz ili adlayıb V əsrə gəlmiş və Vaanın tikdirdiyi erməni xristian kilsəsinin təməli üzərində “tarixdə ilk erməni xristian kilsəsini” ucaltmışdı?

“Eçmiədzin katolikosluğuna” gəldikdə isə, onun məhz sonralar erməni dini mərkəzi olmasını salnaməçi Arakel Davrijetsi (*Təbrizi*) də təsdiqləyir. Şah Abbasın katolikos Davidə böyük rəğbətlə yanaşdığını və məclislərinə dəvət etdiyini vurğulayan Arakel bu ziyafətlərdən birində baş verənləri təsvir edərkən bildirirdi: **“Şah katolikos Davidlə şirin söhbət etdikdən sonra dedi: “Biz sənə Üçkilsənin xəlifəliyini (*katolikosluğunu*) verdik. Elə isə ora get və oranı idarə et”. David isə hey yalvardı: “Hökmdarım, mənə xana tapşır, mənə xana tapşır”. Bu zaman şah özünü Əmirgünə xana (1605-1621-ci**

37 Величко В. “Кавказ. Русское дело и межплеменные вопросы полное собрание”, Том первый, Баку: “Эам”, 1990

38 Эчмиадзин. Армянская апостольская церковь. <http://www.reportarmenia.com/ru>

İllərdə İrəvan sərdarı olmuş Əmirgünə xan Qacar) **tutub katolikosa xüsusi ehtiram göstərməyi tapşırırdı. Əmirgünə xan hökmdara baş əydi, əlini başına qoyub bu sözləri dedi: “Mənim başımın üstündə onun istirahəti üçün yer hazırdır”** (?!)³⁹ Mətnin bu yerindən bir daha aydın olur ki, Arakel Davrijetsinin salnaməsini ciddi redaktə edənlər buradakı gen-bol türk sözlərini və idiomatik ifadələrin sayını azalmaq üçün onların bir çoxunun daşdığı mənanı anlamadan erməni dilinə hərfi tərcümə etmiş, nəticədə, belə baş-ayaq cümlələr yaranmışdır. Halbuki, gün kimi aydındır ki, Əmirgünə xanın dilindən türkcə çıxan həmin idiomatik ifadənin əsl belədir: **“Başım üstündə yeri var”**. Salnamədən o da aydın olur ki, Əmirgünə xan da, İrəvan xanlığı ərazisindəki xristianlar da Davidin buraya katolikos təyin olunmasından razı deyildilər. Hətta, katolikos gizli şəkildə şahın hüzuruna gedərək xanın guya onu öldürmək istədiyini çuğullamış, xristian rəiyyətin isə qətiyyənlə ehtiram göstərməməsindən ağızdolusu şikayət etmişdi.⁴⁰ Bir məqama da diqqət edin: nə katolikos David, nə də onun dediklərini qələmə alan salnaməçi Arakel “Zəngi” sözü əvəzinə “qədim erməni hidronimi” olan “Hrazdan” (*Razdan*) kəlməsini işlətməmişdilər. Çünki, hidronimin islahatı Ermənistan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə 1946-cı ildə baş vermişdi...

Altıncı yalan: “Ordubadın Əylis kəndindəki “Müqəddəs Akop kilsəsi”.

Üçüncü yalanı ifşa edən arqumentlərə söykənsək, əminliklə deyə bilərik ki, III əsrdə bu kənddə xristian monastırının mövcudluğundan söhbət gedə bilməz. Digər tərəfdən, ermənilərin bu iddiasından paralel məqsəd də aydındır: növbəti yalan vasitəsilə Naxçıvanı, o cümlədən qədim Əylis kəndini “ermənilərin tarixi torpaqları” kimi tanımaq. Lakin hətta erməni kilsə tarixçiləri üçün də yalanın bir həddi olmalıdır! Axı, Akopun “yuxuya getdiyi” Əylis kəndi Ağrı dağından təqribən 390 kilometr aralıdır və bu günün özündə də bu yolu avtomobillə gedib-gəlmək üçün ən azı 4-5 saat vaxt lazımdır. Ömrünü ibadətdə və pəhrizdə keçirən sıxsaq bir rahibin gün ərzində payı-piyada həmin məsafəni qət etməsini söyləmək isə hətta akademik Suren Ayyvazyan kimi “fövqəladət” sahiblərinin də təfəkkürü xaricindədir.

Yeri gəlmişkən, erməni xristian ədəbiyyatında isə “müqəddəs Akopun mərasimə” dair heç bir məlumat yoxdur. Eyni zamanda, Əylis kəndində “Akop Ayrapet kilsəsi” də olmamışdır. Bundan başqa, Ermənistan coğrafi məkanına daxil olmayan Naxçıvan Qafqaz Albaniyasının bir parçası olmuşdur, Əylis də

39 Даврижеци А. Книга историй о происшестввах в Армении, гаваре Араратском и части гоxtанского гавара в 1051-1111 гг. армянского летосчисления (1602-1662). <http://hayasnews.com/wp-content/uploads/2012/12/Аракек-Даврижеци-Книга-историй-М-1978r.pdf>

40 Yenə orada

tarixən Azərbaycanın və azərbaycanlıların kəndi olmuşdur. Burada XVI-XVII əsrlərdə alban tikililəri inşa edilmişdi, onlardan Yuxarı Əylisdəki Müqəddəs Foma məbədi və Aşağı Əylis kəndindəki kilsə indi də qalmaqdadır. Ən başlıcası isə erməni kilsəsinin “Nusaybinli müqəddəs Yakovun həyatı” əlyazmasında göstərilir ki, Müqəddəs Yakovun (*Mar-Yakov*) şərafinə ucaldılmış süryani (*Assuriya*) kilsəsinin ermənilərə aidiyyəti yoxdur və bu məbəd “Ordubadın Əylis kəndində” deyil, Yakov-Akobun vətəninə - Nusaybin şəhərində (*azərb. “Nəsibin”, 1514-cü il Çaldıran döyüşünə kimi Səfəvi dövlətinin ərazisi olmuşdur – A.Q.)* yerləşir.⁴¹

Türkiyənin Nusaybin (azərb. Nəsibin) məntəqəsində süryanilərin Müqəddəs Yakov (Akob) kilsəsi

Yeddinci yalan: “Rahibin adı və soyadının həqiqətən də Akop Ayrapet olması”. Son olaraq, rahibin milli mənşəyi hələ də naməlum qalmışdır. Hətta erməni mənbələri belə, etiraf edirlər ki, onun adı “Yakov” olmuş və sonralar ərəb dilinin təsiri nəticəsində əvvəlcə “Yaqub”, sonra isə “Akop” androniminə çevrilmişdi. Adların izahları üzrə populyar ədəbiyyatda isə **“Akop” erməni adının slavyan-türk mənşəli olması**⁴² göstərilir. Təbii ki, bu yozum erməniləri qane edə bilməzdi. Onlar mənbə göstərmədən və etimoloji yozum vermədən andronimin gah yunan dilindən götürülməsini və guya “döyüşkən” anlamı verməsini, gah da **“qədim erməni dilində “Rəbb yardım edəcək”** mənasında işləndiyini bildirirlər. Halbuki, Əhdi Ətiq peyğəmbərlərindən birinin adı olan “Yakov” (*Yakob, Yaqub*) sözü ibrani (*ivrit*) mənşəlidir və “addımbaaddım izləyən” (*Yaqubun qardaşının yolu ilə getdiyi nəzərdə tutulur*) deməkdir.⁴³ Erməni kilsəsinin “Nusaybinli müqəddəs Yakovun həyatı” əlyazmasında tamamilə fərqli

41 Предисловие к житию св. Иакова Низибийского, Православная Армения. <http://orthodoxengland.org.uk/zarmenia.htm>

42 <http://imenada.ru/akop/>

43 <http://persones.ru/names-207.html>

yozum və şərhərlə üzləşirik. Məlum olur ki, Yakov (*Yaqub, Akop*) süryani, yəni aysor, Suriya kilsəsinin din xadimi, Nusaybin (*Nəsibin*) yepiskopu olmuşdu.

“Ayrapet” sözünün ermənisayağı yozumu da maraqlıdır. Onlar həmin sözün **“ölü dillərin birində “kişiləri idarə edən”** anlamını verdiyini (?) bildirir və əlavə edirlər ki, **“bu sözün mahiyyətində qədim mənbələr və köklər vardır. Lakin onlar bu gün birdəfəlik unudulmuşdur”**.⁴⁴ Sual olunur: əgər qədim mənbə və köklər həqiqətən də unudulubsa, bu zaman “kişiləri idarə edən” ifadəsi haradan qaynaqlanır? Sadəcə olaraq, erməni tarixçiləri “skif mənşəli söz” ifadəsini işlətməkdən çəkinirlər. Onlara yardım edək: antik tarixçi Herodot “Tarix” əsərində yunanlarla amazonların (*cəngavər qadınların*) döyüşünü təsvir edərkən amazonları “androktonlar” (*gəncləri öldürənlər*) kimi təqdim edir və bu sözün izahı haqqında yazırdı: **“Onları skiflər “oyropata”** (*bəzi mənbələrə əsasən, “eorpata”, “arpata” və ya “iorpati”*) **adlandırırdılar. Bu kəlmə yunan dilinə “kişi qatilləri” kimi tərcümə olunur**”.⁴⁵

44 <http://imenada.ru/ajrapet/>

45 Геродот. История. <http://www.vehi.net/istoriya/grecia/gerodot/index.shtml>

II iddia

“Dvin şəhəri ermənilərin qədim paytaxtıdır”

Dvin şəhəri Parfiyanın Armeniya (*Ermənistan*) əyalətinin parf mənşəli Arsakilər sülaləsindən olan Trdatın oğlu, “Kotak” ləqəbli II Xosrovun hakimiyyəti zamanı (330-338-ci illər) salınmışdı. Hesab edilir ki, bu şəhər indiki İrəvan ərazisindən təqribən 35 kilometr cənubda yerləşmişdi. Dvin şəhəri 428-ci ilə qədər, yəni Armeniyanın part sülaləsinin süqutuna qədər Kiçik Arsaklıların mərkəzi şəhəri olmuşdu. Bu dövrdən sonra şəhər Sasanilərin əlinə keçmiş və onların canişinlik mərkəzi rolunu oynamışdı. Lakin bu dövrdə bölgə tez-tez əldən-ələ keçərək gah Xəzər Xaqanlığının, gah da onların müttəfiqləri olan Bizans İmperiyasının nəzarəti altında olmuşdu.

642-ci ildə ərəblər Dvin şəhərini ələ keçirirlər. Lakin bölgə Ərəb Xilafəti ilə Xəzər Xaqanlığı arasında savaş meydanına çevrilir. Daha sonra isə Bizans İmperiyası da Şərqi Anadolu və Qafqaz üzərində nüfuzunu saxlamaq üçün Ərəb Xilafəti ilə döyüşlərə qoşulur. 893-cü ildə baş verən zəlzələ zamanı bölgə böyük tələfətlərə məruz qalır və Dvin şəhəri əhəlisinin bir çoxu bu təbii fəlakət nəticəsində həlak olur. Bundan sonra Abbasilər sülaləsinin zəifləməsi nəticəsində Dvin və ətrafı xristianlığı qəbul etmiş yəhudi əsilli Baqrati knyazlığının tabeliyinə keçir. Xilafətin zəifləməsindən istifadə edən Baqratilər yarımüstəqil siyasət yeritməyə çalışırdılar. Lakin bir çox siyasi və hərbi oyunlardan sonra 1045-ci ildə bizanslılar Dvin şəhərini Baqratilərin əlindən alırlar. Amma şəhər bizanslılarda çox da qalmır və artıq 1064-cü ildə Səlcuq türkləri Dvini fəth edirlər və bundan sonra şəhəri onların təyin etdikləri canişinlər idarə edirlər. 1173-cü ildə Baqrati soyundan olan Gürcüstan çarı III Georgi qırpaq qoşunlarının yardımı ilə Dvin şəhərini Səlcuqilərdən alır. Daha sonra Səlcuqilərin qoşun birlikləri ilə əsasən qırpaqlardan ibarət olan Gürcüstan orduları arasında döyüşlər baş verir və şəhər bir neçə dəfə əldən-ələ keçir. 1201-1203-cü illərdə - kraliça Tamaranın hakimiyyəti dövründə Dvin yenə də qısa zaman üçün Gürcüstan hüdüdlərinə alınır. Lakin 1236-cı ildə Dvin şəhəri monqol-tatar orduları tərəfindən tamamilə yerlə-yeksan edilir və tarixin səhnəsindən silinir.

Dvin şəhərinin qısa rəsmi tarixi bundan ibarətdir. Lakin son Sasanilər və Xilafət zamanı bölgə üzərində nəzarət, əsasən, Xəzər Xaqanlığına keçir ki, bu fakt nədənsə rəsmi tarix tezislərində qətiyyənlə işıqlandırılmır. Şəhərin “Dvin” (Դվին) şəklindəki transkripsiyası gec dönəm erməni yazılışdır və bugünkü

tarix ədəbiyyatında yer almışdır. Halbuki, şəhərin adı tarixi əsərlərdə fərqli şəkillərdə tələffüz olunur. Məsələn, erməni salnaməçisi Movses Xorenatsinin “Tarix” kitabının 1841-ci ildə Fransada nəşr olunmuş nüsxəsinin orijinal mətnində şəhərin adı Դուին şəklində qeyd olunmuşdur.⁴⁶ Bu da günümüzdəki şərq ermənicə tələffüz edildikdə **Douin/Dowin** şəklində oxunur. Lakin mətnin fransızca tərcüməsində şəhərin adı **Touin** şəklində yazılmışdır.⁴⁷ Çünki -Դ hərfi şərq ermənicədə **-d** kimi oxunduğu halda, qərbi ermənicədə **-t** kimi tələffüz edilir. XIII əsr erməni salnaməçisi Vardapet Vardan Arelveltsinin “Tarix” adlı əsərinin Mkrtiç Emin (*Nikita Osipoviç, 1815-1890, həm də Rus çarının gizli müşaviri*) tərəfindən edilmiş rusca tərcüməsində isə şəhərin adı bir yerdə **Duin** şəklində tələffüz olunur: “**Pars çarı Hörmüzdün hakimiyyətinin ikinci və Konstansinin səkkizinci ilində taxta keçən bizim Xosrov öz ölkəsində 9 il padşahlıq elədi. O, “təpə” anlamını verən Duin şəhərini qurdu, oraya Artaşat şəhərinin əhalisini onların razılığı ilə köçürdü və özünə saray tikdirdi.**”⁴⁸

Lakin həmin əsərin digər hissələrində şəhərin adı bir neçə dəfə **Devin** (*Tevin*) şəklində də qeyd olunmuşdur: “**Sembat (Smbat) padşahın izni ilə öz torpağına baxmaq üçün yola çıxdı. Devinə gəldikdən sonra isə müqəddəs Vardan tərəfindən taxtadan tikilmiş müqəddəs Qriqori adına kilsəni yenidən inşa etdi...**”⁴⁹; “**1178-ci ildə müqəddəs xaçın gücü ilə Yerusəlim (Qüds) kralı öz 300 cəngavərinin başında 140 minlik ordusu ilə Yerusəlimi almağa gəlmiş Səlahəddini (Səlahəddin Əyyubi) darmadağın etdi. Onun (Səlahəddinin) ilk adı “Usuyt” idi. Devinli bədbəxt Əyyubun oğlu idi. Şöhrət qazandıqdan sonra isə Səlahəddin, yəni “dinin barışı” kimi ad qazandı...**”⁵⁰

Bəllidir ki, bir tarixi salnamənin içində şəhərin adı bir necə cür tələffüz olunursa, bu da müxtəlif dövrlərdə əsərin üzünü köçürən, onu redaktə edən katiblərin fərqli tələffüzləri ilə əlaqədardır. Məsələn, Vardanın yuxarıda adı çəkilən əsərinin qrabarca Venesiya nüsxəsində şəhərin adı bütün hallarda Դուին (*Dowin/Towin*) şəklində qeyd olunmuşdu.⁵¹ Görünür, Venesiya nüsxəsinin tərtibatçıları şəhərin adının vahid transkripsiyası barədə ortaq qərar almışdılar. Çünki **Favstos Buzandin** (*IV-V əsrlər*) əsərinin qrabarca Venesiya

46 Moise De Kxorene. Histoire d'Armenie. Venesiya, 1841. II cild

47 Yenə orada

48 Арведели В. Всеобщая история. Москва, 1861, II часть

49 Yenə orada

50 Yenə orada

51 Hawakuan Patmutean Vardanay Vardapeti Lusakaneal, Venesiya, 1862

nüsxəsində də şəhərin adı Դուին (*Dowin/Towin*) şəklində qeyd olunmuşdu.⁵²

Qeyd edək ki, şəhərin adı yunanca Bizans qaynaqlarında da müxtəlif şəkillərdə göstərilir. Və hətta eyni əsərin tərcümələrində belə, şəhərin adının azacıq da olsa fərqli şəkildə tələffüz olunduğu müşahidə edilir. Məsələn, Bizans-Roma tarixçisi və salnaməçisi Kayserili Prokopinin (*V-VI əsrlər*) külliyyatının

A.Çekalova tərəfindən ruscaya edilmiş tərcüməsində şəhərin adı **Duviy** şəklində qeyd olunmuşdu.⁵³

Lakin Prokopinin Londonda çap olunmuş yunanca orijinal mətnində **Δουβιος** (*Doubios*) kimi yazılmışdı⁵⁴. Bizans imperatoru Konstantin Porfirogenetin “İmperiyayı idarəetmə” adlı kitabında isə

Erməni iddialarına görə Dvin şəhəri belə idi

şəhərin adı **Tıβı** (*Tibi*) şəklində qeyd olunur.⁵⁵ Bundan başqa, digər Bizans qaynaqlarında şəhərin adı **Tibin**, **Tibios**, **Tibiou**, **Tiben** kimi də xatırlanır.

Ərəbcə qaynaqlarda şəhərin adı çox zaman **Dəbil** şəklində verilir. Lakin islam aləminin bəzi yazarları onu öz əsərlərində **Dawin/Duwin** şəklində də tələffüz etmişlər. Digər yazılışlar da mövcud olmuşdu. Fəzlullah Rəşidəddin (*XIII-XIV əsrlər*) qeyd edir ki, “**Dovin şəhəri Azərbaycan vilayətlərinə aiddir**”.⁵⁶ Yaqut Həməviyə (*XII-XIII əsrlər*) görə isə “**Davin şəhəri Azərbaycanın kənar hüdudlarında yer almışdır**”.⁵⁷ Dvin şəhərinin adı əldə olan qaynaqlarda ilk dəfə Favstos Buzandın qrabarca “Tarix” əsərində çəkilir. Müəllifin Dvin barədə yazı olan mətnində qeyd edilir ki, “**Metsamor vadisindəki təpə Dvin adlanır**”.⁵⁸ Bununla da Favstos müəlliflər arasında şəhərin etimologiyasını açıqlayan ilk yazardır. Məvses Xorenatsinin “Tarix” əsərində də bu barədə qeyd vardır: “**Xosrov öz iqamətgahını ormanlıq üzərində (yüksələn) hündür**

52 Pawstosi Buzandatswoy Patmutiwn Hayotsi Chors. Venesiya, 1889

53 Прокопий Кесарийский (пер. А. А. Чекаловой). Москва, 1993

54 Procopius Dewing. H.B. (Henry Bronson), 2 cildə. London, 1882, I cild

55 Constantine Porphyrogenetus. De administrando imperio (by Gy. Moravcsik, R. Jeynkis). Washington, 1967

56 Рашидаддин Ф. Сборник летописей (пер. Л. А. Хетагурова). Том I, книга 2. М.-Л. АН СССР, 1952

57 Яакут Ал-Хамави. Муъџам ал-булдан (Сведения об Азербайджане; пер. З.М.Бунятова и П.К.Жузе). Баку, 1983

58 Бузанд Ф.История Армении. Академия Наук Армянской ССР. Ереван, 1953

yərə köçürür. Orada kölgəli imarətlər tikir. Bu yerin adı parsca “Dvin”, yəni *təpə* adlanır”.⁵⁹ M.Xorenatsidən sonra ermənicə yazan digər müəlliflər də (*Asolik, Vardan və s.*) şəhərin adının məhz bu etimologiyasını təsdiq edirlər. Bu etimologiyayı Musa Xorenlinin əsəri ilə tanış olan süryani salnaməçisi Suriyalı Mixail (*XII əsr*) də təkrarlayır: **“Trdatdan sonra iyirmi il ərzində onun oğlu Xosrov hökm sürdü. O, Gegam dağı yaxınlığında, Azat çayının üzərində şəhər qurdu. Onu parsca Dovin adlandırdı ki, bunun da mənası blur (ermənicə - *təpə*) deməkdir”.**⁶⁰

Yuxarıda göstərilmiş məlumatlardan bəlli olur ki, bir neçə salnaməçi Dovin/Tovin şəhərinin adının mənasını “*təpə*”, ya da “*təpəlik*” kimi yozmuşdular. M.Xorenatsinin kitabında isə şəhərin adının parsca, yəni orta fars mənşəli olduğu vurğulanmışdı. Bu da müasir tarixçiləri təəccübləndirmiş və çaşdırmışdı. Çünki nə orta farsçada, nə də digər İran dillərində şəhərin adının belə yozumu müəyyən edilməmişdi. Nəticədə, qərara alınmışdı ki, Movses Xorenatsi əsərinin bu yerini F.Buzandın kitabından götürmüş və guya yanlış anlayaraq “*təpə*” kimi oxumuşdu. Sonrakı müəlliflər isə, sadəcə olaraq, M.Xorenatsinin məlumatını kor-koranə təkrarlamışlar. Rus-sovet şərqşünası və tədqiqatçısı Vladimir Minorski (*1877-1966-cı illər*) isə güman edirdi ki, ola bilsin parf soylu Arsakilər şəhərin adını öz vətənləri olan Türkmənistan çöllərindəki toponimlərdən mənimsəmişlər. Bununla da görünür, Minorski ikimənalı, üstüörtülü şəkildə şəhərin adının türkcə olduğu işarə vururdu.

Fərz edək ki, M.Xorenatsi F.Buzandı tamamilə yanlış anlamışdı. Elə isə nə üçün şəhərin adının “pars dilində” olması qənaətinə gəlmişdi? Axı, həmin dildə bu cür söz yoxdur! Həm də qrabarca mətnlərdə pəhləvi dilindən götürülmüş sözlər və ifadələr çoxdur və erməni müəllifləri həmin dildə bu kəlmənin olmadığını yaxşı bilməli idilər! Görünür, müasir tədqiqatçılar şəhərin adının etimologiyasını digər dillərdə aramamışlar, daha doğrusu, aramaq istəməmişlər. Çünki şəhərin ***təpə*** kimi semantik anlamı farsca deyil, türkcə vasitəylə açıqlanır. İlk olaraq xatırladaq ki, şəhərin qurucusu Xosrovun boyu qısa olduğuna görə türkcə Kotak (*gödək*) ləqəbini daşıyırdı. Ümumiyyətlə, Arsakilərin leksikasında türkcə sözlər təəccüb doğurmamalıdır. Çünki, Kiçik Arsakilər sülaləsi tarixi qaynaqlara görə türk əsilli köçəri sak boylarından gəlirdilər. Ümumən götürdükdə, orta farsçada və təbii ki, pəhləvicədə alınmış türkcə söz və terminlər az deyildir. Lakin **dovin-tovin-təpə** sözü türk dillərində **tepe-depe-tapa-dapa** kimi bu gün də geniş şəkildə işlədilir.

59 Моисей Хоренский. История Армении (пер. Н. О. Эмина). Москва, 1893

60 Краткая история Армении (Из “Хроники” Михаила Сирийца) // Кавказ и Византия. Вып. 1. Ер. АН Арм. ССР. 1979

İlk olaraq onu qeyd edək ki, bu söz əski türkcə mətnlərdə **töbü**, **töpü**⁶¹, **töbü/ töpö/töpü**⁶² və **depe/tebe/tepe/töpe**⁶³ kimi göstərilmişdi. Bundan başqa, Orta əsr türkcə mətnlərdə həm də “**daban**” (*dağ, təpə*)⁶⁴ sözü yer almışdır. Göründüyü kimi, türkcə “təpə” sözünün **töbü**, **töpö**, **töpü**, **depe**, **tebe**, **tepe**, **töpe** və **daban** şəklində ifadə tələffüzləri Dvin şəhərinin qaynaqlarda **Duin**, **Douin**, **Touin**, **Dovin**, **Tobin**, **Devin**, **Tebin**, **Davin**, **Tibin**, **Tibion**, **Tibios**, **Doubios**, **Tibiou**, **Tibən**, **Tibi** şəklində olan modifikasiyaları ilə səsləşir, bəzən isə üst-üstə düşür. Yunan və erməni əlifbalarında dilimizdə olan yumşaq **-ö -ü** saitləri olmadığından bu səslər **-a**, **-o**, **-u** saitləri ilə, bəzən **-au**, **-ou** diftonqları ilə əvəz olunurdular. Yəni, Movses Xorenatsinin “Dvin” etimologiyasına verdiyi yozum yalnız türk dili vasitəsilə öz təsdiqini tapır.

Yuxarıda göstərilən məlumatlara əsasən bəlli olur ki, Movses Xorenatsi şəhərin adını izah edərkən heç bir səhvə yol verməmişdi. Lakin “təpə” sözünün parsca olduğunu qeyd edərkən xəta buraxmışdı? Bəlkə Xorenatsinin mətninin üzünü köçürən orta əsr katibləri səhvə yol vermiş və “part” istilahını “pars” sözü ilə əvəzləmişdilər? Ümumən götürdükdə, erməni mətnlərində qərribə bir tendensiya müşahidə olunur. Məsələn, Orta əsr erməni salnaməçiləri bəzən türkləri “pers” də adlandırmışlar. **Smbat Sparapet** (*XIII əsr*) kitabında Səlcuq sultanı Toğrul “pers”, qoşununu isə “pers ordusu” adlandırmışdı: “**Erməni təqviminə görə 498-ci ildə, Monomaxın dövründə pers sultanı Toğrul çoxsaylı ordusu ilə Ermənistanı daxil oldu**”;⁶⁵ “**Sultan Toğrulun əmrinə pers sərkərdələri çoxsaylı qoşunları ilə Kamax, Pagin, Tlxum və Arki vilayətlərinə soxuldular**”.⁶⁶

Smbat Sparapetin qərəzli yazılmış bu kitabının digər yerlərində də səlcuq türkləri “pers” adlandırılır. Amma məlumdur ki, nə sultan Toğrul, nə də səlcuqlar pers əsilli olmamışlar. Eyni dəst-xətt daha erkən erməni salnaməçisi **Aristakes Lastivertsinin** (*XI əsr*) kitabında da müşahidə olunur: “**Böyük Konstantindən başlayaraq saysaq, Diogen altmışıncı imperator idi. O gördü ki, pers kralı onun imperiyasının az olmayan hissəsini zəbt etdi, yunan canişinlərini qovub çıxartdı, sonra da böyük qənimət və əsirlərlə öz ölkəsinə qayıtdı**”. Həmin əsərdən digər bir misal: “**O, (Diogen) pers kralının düşərgə qurduğu vilayətin hüdudlarına yaxınlaşdı. Perslərin düşərgəsinin qarşısında öz düşərgəsini qurdu və savaş gününü təyin etdi. Pers sultanı**

61 Древнегрузинский словарь. АН СССР, Ленинград, 1969

62 Saferoğlu A. Eski uygur türkçesi sözlüğü. Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, 1968

63 Kıpçak türkçesi sözlüğü. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007

64 Şeyx Suleyman Efendi's. “Çağatay-Osmanisches Wörterbuch”, Budapest, 1902

65 Спарпет С. Летопись (пер. А. Г. Галстяна). Ереван, 1974

66 Yənə orada

həyəcanlanmışdı və vaxt itirmədən məkrli döyüşü başlamaq istəyirdi... Qüdrətli pers oxçularının qarşısında tab gətirən qoçaqların hərbi cəsurluğuna diqqət etdi, halbuki, onların çoxunun imperatora münasibəti pis idi”⁶⁷

Məlumdur ki, Bizans imperatoru Diogen nə farslarla, nə də fars sultanları ilə müharibə etməmişdi. Onun dövründə, ümumiyyətlə, nə fars sultanı, nə də fars ordusu var idi. Yuxarıda adı çəkilən hadisə Diogenlə səlcuq sultanı Alparslan arasında 1071-ci ildə baş vermiş Malazgirt savaşı idi. Bizans qaynaqları da tarixdə türkləri bəzən farslarla səhv salsada, çox zaman səlcuqları “türk”, bəzən isə “skit” (*skif*) adlandırır. Lakin erməni qaynaqları nə üçün bu cür səhvlərə yol verir? Məgər erməni müəllifləri türkləri farslardan guya seçə bilmirdilər? Axı bəzi sonrakı erməni müəlliflərinin əsərlərində də türk əsilli hökmdarlar, bəzi türk dövlətləri farslara aid edilir. Məsələn, erməni katolikosu Simeon Yerevantsi (*XVII-XVIII əsrlər*) “Cambr” əsərində Qaraqoyunlu sultanı Cahən şahı “fars hökmdarı” adlandırmışdı. Digər erməni salnamələrində də demək olar ki, hər zaman Səfəvi, Əfşar, Qacar dövlətləri və sülalələri farslara şamil olunur. Halbuki, erməni yazarı Arakel Davrijetsi (*XVI əsr*) və başqaları türkman padşahları ilə söhbətləri türkcə qeydə almışdılar. Katolikos Abraam Kretatsi (*XVIII əsr*) də Nadir şah Əfşarla söhbətlərinin bir qismini türkcə yazmışdı. Buna baxmayaraq, ermənilər ənənəyə sadıq qalaraq, bu gün də Nadir şahı “fars” kimi qələmə verməyə çalışırlar.

Demək olar ki, bütün erməni salnamələrinin üzə bizim bölgədən çox uzaqlarda köçürülmüş, ciddi redaktə və əlavələrə məruz qalmışdı. Konkret olaraq bu dəyişikliklər Qərbi Avropada, daha dəqiq desək, Qərb Kilsəsinin himayəsi altında aparılmışdı. Belə ki, Orta əsr Qərbi Avropa tarixçiləri türkləri “fars” adlandırır, türk dövlətlərini “pers dövlətləri” kimi tanıtməyə çalışırdılar. Lakin bölgədə yaşayan erməni yazarları türkləri farslarla qarışdırmamalı idilər. Çünki həm farsları, həm də türkləri çox yaxşı tanıyır, onları bir-birindən fərqləndirə bilirdilər. Beləliklə, mətnlər yenidən redaktə edilərkən onlara uyğun gəlməyən bəzi hissələr çıxarılmış, yeni-yeni əlavələr edilmiş, bəziləri isə təhrif olunmuşdular.

67 Yenə orada

III iddia

“İlahə Anahit Ermənistanın milli dövlətçilik rəmzidir”

Erməni dövlətçiliyinin, eləcə də dövlətçilik simvollarının tarixində “18+” kateqoriyasına daxil olan həssas və incə bir məsələyə - Ermənistan mənbələrinə, Lambrozo Çezare, Devid Lenq və Pyer Düfur kimi şərqşünasların əsərlərinə istinadən həm etnik-dini əxlaqsızlığın mücəssəməsi, həm də “qədim erməni dövlətçiliyinin gücü və rəmzi” hesab edilən ilahə **Anahit** (*Anais*) kultuna və onun müasir adeptlərinə toxunmaq. Onu da əlavə edək ki, London Muzeyində saxlanılan və Anahitə aid olunması ehtimal edilən heykəl başı ətrafında Britaniya və Ermənistan arasında mübahisə hələ də davam etməkdədir.

Xatırladaq ki, erməni mifologiyasına görə, qədim İranda analıq və bolluq ilahəsi olan Anahitin kultu eramızdan əvvəl I əsrdə “Ərməniyyə” adlanan coğrafi ərazidə də yayılmağa başlamış, lakin burada həm mənşəyini, həm də peşə yönümünü dəyişməyə məcbur olmuşdu. Ərməniyyədə baş ilahi Aramazdın həm qızı, həm də arvadı olan Anahit “Qızıl Ana”, “Böyük şahzadə”, “İlahilər anası” kimi tanınmış, erməni fahişəlik sənətinin və “erməni hökmdarlarının” himayədarına çevrilmişdi.⁶⁸ Üstəlik, onu da qürurla bildirirlər ki, Anahitə həsr olunmuş qızıl heykəllər vaxtilə bütün Ermənistan məbədlərini bəzəyirdi. Movses Xorenatsiyə görə, “erməni hökmdarı” Trdat onu “millətin şərafəti, həyatverici bakirə ana” adlandırırırdı. Müasir erməni tarixçiləri və siyasətçiləri də onu “Böyük ilahə, erməni torpaqlarının himayədarı və müdafiəçisi” kimi dəyərləndirir, amma məlum səbəblər üzündən buna hansı yolla nail olmasının üstündən sükutla keçirlər.⁶⁹ Moskvada fəaliyyət göstərən Rusiya-Ermənistan Strateji Təşəbbüslərinin Dəstəklənməsi Mərkəzi isə bir tərəfdən, Anahitin qədim peşə sahibi olması faktını o dövrün tarixi zərurəti kimi dəyərləndirmiş, digər tərəfdən, onu “erməni xalqının milli birliyinin və dövlətçiliyinin simvolu”, “qüsursuz”, “ismətli”, “bakirə qadın” kimi təqdim edərək xristian dinindəki Məryəm Ana obrazı ilə eyniləşdirmiş, üstəlik qədim İranda bu ilahəni ermənilərdən mənimsəməsi iddiasını irəli sürmüşdü. Mərkəzin saytında bildirilir: **“Anahit bütün bəşəriyyətin mənəvi və əxlaqi təmizliyinin, xeyirxahlığının anasıdır. Bu xüsusiyyət bütpərəstlik və xristianlığı bir-birinə qarışdırmır, eyni xalqın (ermənilərin) müxtəlif**

68 Арутюнян Т. Богиня Анаит и ее бронзовая голова. <https://www.armmuseum.ru/news-blog/2017/1/27/-25-98>

69 Древние боги Армении — герои и легендарные монархи. <http://vstrokax.net/armeniya/drevnie-bogi-armenii/>; Языческие боги армян. http://jazicestvo.blogspot.com/p/blog-page_5130.html

paralellərdə analıq hissənə olan etiqadını nümayiş etdirir”.⁷⁰

Yeri gəlmişkən, ermənilərin Anahit kultu Movses Xorenatsinin fərziyyəsini – onların Babilistan mənşəli olması ehtimalını bir daha təsdiqləyir. Diqqət edin: Herodot vaxtilə yazırdı ki, Babilistanda bütün qadınlar heç olmasa ömürlərində bircə dəfə Melitta məbədinə gəlməli, ilahə qarşısında borcunu yerinə yetirərək özünü hər hansı bir əcnəbiyə təslim etməli idi. Bunun üçün isə onlar məbəddə gecələyib günlərlə, hətta aylarla gözləməli olurdular. Sonralar antik tarixçi **Strabon** bu ayinin ermənilərdə də olduğunu vurğulayaraq, “erməni millətinin şərəfi”, “erməni dövlətinin qüdrəti” haqqında bunları yazırdı: **“Ermənistanda fahişəlik ilahəsi kimi Anaisə (Anahitə) sitayiş edirlər. Onların məbədləri Babilistandakı Melitta məbədinə xatırladır... Hündür hasarların əhatəsində olan məbəddə özlərini ilahəyə həsr etmiş kahin qadınlar yaşayırlar. Buraya yalnız yadellilərin daxil olmasına icazə verilir... Kahin qadınlar ən tanınmış və alicənab nəsillərdən seçilirlər və onların ilahəyə xidmət müddətini doğmaları müəyyən edirlər. Qadın məbədi tərk edəndə bütün qazandıqlarını burada qoyur, uğurla ərə gedir. Bu zaman gələcək ər mütləq məbəddə gəlməli, gələcək həyat yoldaşının buradakı davranışı, peşəkarlığı ilə maraqlanmalı idi. Daha çox əcnəbiyə xidmət etmiş qadın ən arzuolunan gəlin sayılırdı... Bu ölkənin qanunlarına görə, qadınlar yalnız Anahit məbədində uzunmüddətli pozğun həyat tərzi sürəndən sonra ərə gedə bilərlər. Çünki, əks halda, heç kəs onlarla ailə qurmaz”.**⁷¹

Erməni xalqının qədim fahişəlik ilahəsi haqqında müxtəlif məlumatlara Avropa tədqiqatçılarının əsərlərində də rast gəlirik. Lakin Ermənistan alimlərinin iddialarının əksinə olaraq, onlar bu ilahəni “ermənilərin milli dövlətçilik” rəmzi kimi deyil, sistem halına salınmış əxlaqsızlıq və maddi qazanc mənbəyi kimi dəyərləndirirlər. Məsələn, XIX əsrdə yaşamış fransız tarixçisi **Pyer Düfua** “Fahişəliyin tarixi” adlı kitabında ermənilərin qədim Anahit kultu haqqında bunları bildirir: **“Anahitin Ermənistanda məbədləri vardı. Burada gənc qızlar özlərini onun kultuna həsr edirdilər. Onların qonağı olan əcnəbiləri pulun məbləğindən asılı olaraq, böyük və kiçik erməni qadınlarının xoş nəvazişləri gözləyirdi... Qızlar bu məbədlərdə bir müddət qalır, sonra qohumları onları evlərinə gətirir və ərə verirdilər. Onlara ər tapmaq da çətin deyildi. Məbəddə eşq ilahəsinin xidmətçiləri kimi nə qədər uğur əldə etmələrindən asılı olaraq, gələcək həyat yoldaşı qismində onlara tələbat artırdı”.**⁷² Əlbəttə, Strabondan tutmuş müasir tarixçilərədək bütün “anahitşünasların” Ermənistanın “analıq” rəmzinin milli

70 Богиня Анаит и ее бронзовая голова. Центр поддержки русско-армянских стратегических и общественных инициатив. <http://russia-armenia.info/node/35302>

71 Ломброзо Ч. Женщина преступница и проститутка, ООО “Попурри”, Минск, 2000

72 Dufour P. Histoire de la prostitution. Paris, 1853

dövlətçilik naminə “fədakarlığına” belə “qərəzli və tərbiyəsiz” münasibəti İrəvan alimlərinin heysiyyatına toxunmaya bilməzdi. Məsələn, erməni sənətsünası **Georq Qoyan** “Erməni teatrının 2000 yaşı” kitabının birinci cildində Anahit məbədinəki eşq xidmətçilərinin, sən demə, heç də pul müqabilində qadın alveri ilə məşğul olmadıqlarını, əksinə ziyarətçilərə gələn əcnəbilərin (*xarici turistlərin*) mədəni səviyyələrini yüksəltmək üçün pullu da olsa tərbiyəvi mövzuda dini-erotik tamaşalar göstərdiklərini qeyd edir. Bunu hətta xristianlıq dönməsində məşhur olan “qədim erməni teatr sənətinin bariz nümunəsi” adlandırır və hətta buna bəraət də qazandırır. ⁷³ O yazır: “Erməni tarixçisi Favstos

Erməni mənbələrinə əsasən, “milli dövlətçiliyin şərafi” olan ilahə Anahitin həqiqi təsvirləri

Buzand V əsrdə yaşasa da, Arşakuni sülaləsinin hakimiyyətdə olduğu dövrlərdə baş vermiş və bu gün bizi maraqlandıran hadisələri qələmə almışdı. O, erməni katolikosu İusikin (340-345-ci illər) oğlanları Papın və Atanagesin xristian əxlaqı baxımından pozğunluq nümunəsi olan davranışından danışarkən bildirirdi ki, “onlar bozalar və vardzaklar (*fahişələr*), qusanlar (*qədim ermənilərdə aktyorluq edən cinsi azlıqlar*) və kataklarla əylənirdilər”. Georq Qoyan sonra əlavə edirdi ki, “Arşakunilər dönməsində kişi-qusanlar və qadın-qusanlar milli teatr aktyorlarına – mimlərə çevrilmiş, nəticədə, “qusan” və “vardzak” sözləri “mim” və “aktyor” kəlmələrinin sinonimi olmuşlar. Başqa sözlə desək, gözəllik və məhəbbət ilahəsi olan Anahitin xidmətçilərindən qədim erməni teatrının peşəkar artistlərinə transformasiya etmiş, bununla belə, “yüngül əxlaqlı qadınlar” statusunu saxlamışlar”.

Qısa girişdən sonra Anahitə məxsus olduğu iddia edilən heykəl başı ətrafında qalmaqaldan bəhs edək. Çünki bu qalmaqal Ermənistanın başqa xalqlara və mədəniyyətlərə aid artefaktları “erməni dövlətçiliyinin rəmzləri” kimi mənimsəmə fəaliyyətinə və “artefaktları” siyasi möhtəklik obyektinə çevirmə səylərinə əyani misallardan biridir. Qeyd edək ki, həmin bürünc

73 Гоян Г. 2000 лет армянского театра. Том 1. <http://armenianhouse.org/goyan/ancient-armenian/4.html>

heykəl fraqmenti (*erməni mətbuatında bəzən “qızıldan hazırlanmış” kimi də təqdim olunur*) hazırda Britaniya Muzeyinin ekspozisiyasında haqlı olaraq, “antik dövr yunan heykəltəraşlığı nümunəsi” kimi nümayiş etdirilir. Belə ki, İngiltərədə yaşayan erməni mənşəli jurnalist **Mark Qriqoryan** həmin heykəl kəlləsinin tarixçəsi haqqında yazırdı ki, 1972-ci ildə Ərzincan yaxınlığındakı Sadak kəndindən olan türk kəndlisi əkin zamanı antik qadın heykəli kəlləsini, ondan bir qədər kənarda isə onun bir qolunun fraqmentini tapmışdı. Kəndli tapdıqlarını İstanbuldakı antik əşyalar dükanına satmışdı, bir müddət sonra isə bunlar italyalı Alesandro Kastellaninin şəxsi kolleksiyasına daxil edilmişdi. O isə az keçməmiş həmin fraqmentləri Britaniya Muzeyinə sata bilmişdi. Mark Qriqoryan bildirirdi: **“Nə heykəl başının saç düzümü, nə də heykəlin hazırlanma texnologiyası onun hansısa ilahəyə məxsus olduğunu sübut etmir... Lakin əlinin plastikasına əsasən, ehtimal edilən bədən quruluşuna görə, onun ilahə Afroditaya aid olduğunu söyləmək olar”**.⁷⁴

Britaniya Muzeyində saxlanılan Afroditə – “Anahit”

Hətta “erməni tarixinin atası” adlandırılan Movses Xorenatsi də yüzilliklərin arxasından boylanaraq, “Tarix” kitabında müasir Ermənistan siyasətçilərinin və alimlərinin Anahitin heykəli barədə iddialarını təkzib edir və bildirir ki, Artəşes Artəşat və Yerəsx arasında şəhər saldıqdan sonra Baqarandan ilahə Artemidanın heykəlini və əcdadlarının bütlərini buraya gətirir, lakin Apollonun heykəlini şəhərdən qıraqda, yol kənarında ucaldır.⁷⁵

Ermənistanın onu mənimsəmək, “milli dövlətçilik rəmzini tarixi vətənə qaytarmaq” cəhdlərinin arxasında dayanan yeganə “dəlil” isə onun Türkiyədə, “tarixi Böyük Ermənistan ərazisində” aşkar olunmasıdır. Britaniya isə ısrarla və tanınmış ekspertlərin rəylərinə istinadən heykəlin ermənilərə və muzdlu eşq ilahəsi Anahitə məxsus olduğunu inkar etməkdədir. Lakin Ermənistan təkindən qalmır. Bu gün büstün təsvirinə Ermənistandakı

74 Арутюнян Т. Богиня Анаит и ее бронзовая голова. <https://www.armmuseum.ru/news-blog/2017/1/27/-25-98>

75 М.Хоренаци.“История Армении”. В трех частях рассказанная Мовсесом Хоренаци по просьбе Сахака Багратуни. Книга вторая. <http://www.vehi.net/istoriya/armenia/khorenaci/02.html>

gözəllik və masaj salonlarının loqotiplərində, banknotlar və poçt markaları üzərində rast gəlmək olur. Ermənistan Milli Tarix Muzeyinin direktoru **Anelka Qriqoryanın** həmin büstün ermənilərə və Anahitə məxsus olmasına şübhə ilə yanaşmasına, tarixçi **Jores Xaçatryan** isə “Anahitin geri qaytarılması” kampaniyasını perspektivsiz və populist adlandırmasına baxmayaraq, hətta İrəvanda keçirilmiş sosioloji sorğuların nəticələrinə görə, Anahitin təsviri Ermənistanın əsas dövlətçilik rəmzindən – gerbindən daha populyardır.⁷⁶ Ermənistanın mədəniyyət naziri **Asmik Poqosyan** isə büstün geri qaytarılması kampaniyasından əvvəl onun həqiqətən də Anahitə məxsus olmasını sübuta yetirməyi tövsiyə etmişdi.⁷⁷

İrəvan bu gün Dumanlı Albionu ilahə Anahitin cəzasına məruz qalacağı ilə hədələyir. Bunun üçünsə, heç bir mənbəyə istinad etmədən qədim Roma tarixçisi Plininin (*Böyük*) adından həmin heykəl barədə “sitat” da uydurub dövrüyyəyə buraxmışlar. Guya Plininin yazdıqlarına görə, ordu rəhbərlərindən birinin (*adı göstərilmir*) qonağı olmuş imperator Oktavian Avqust məclis zamanı əyləşənlərdən soruşmuşdu: **“İlahə Anahitin heykəlini təhqir edənlərin onun qəzəbinə gəldikləri və cəzalandırıldıqları doğrudurmu?”**. Ordu başçısı “Yox!” cavabını vermiş və əlavə etmişdi: **“Əksinə, mənim bəxtim yaxşı gətirib. Sizin qarşınızdakı qızıl qab heykəlin bud hissəsindən hazırlanıb”**. İmperator “ilahənin cəzası” dedikdə, özünün əsas rəqibini, Mark Antonini nəzərdə tuturdu. Belə ki, Anahitin heykəlini dağıtdıqdan sonra eramızdan əvvəl 30-cu il avqust ayının 1-də Mark Antoni sevgilisi Kleopatra ilə birlikdə intihar etmişdi.⁷⁸

İngiltərə həm də onu bilir ki, Anahitin bürünc büstü hazırda Ermənistanda siyasi möhtəkirlik obyektinə çevrilməkdədir. Məsələn, hələ 2012-ci ildə, Ermənistan parlamentinə seçkilər ərəfəsində jurnalist Qayane Abramyan yazırdı: **“Bəlkə də bu heykəl Britaniya Muzeyi üçün “güman ki Afrodita”, qədim yunanların məhəbbət və gözəllik ilahəsinin təsviridir. Amma Ermənistan əhalisinin böyük hissəsi üçün o, Anahitdir, qədim erməni mifologiyasında bolluq (?) ilahəsidir. Lakin eramızdan əvvəl I əsrdə hazırlanmış dalğalı saçlı, sivri burunlu (tipik erməni profilinə işarə edilir) bu heykəlin kimə aid olmasına baxmayaraq, o, qarşıdakı parlament seçkilərində siyasi dəstək qazanılmasında yardım edə biləcəkdir”**.⁷⁹

Elə həmin il mart ayının 8-də – Beynəlxalq Qadınlar günü ərəfəsində

76 Армения: Может ли богиня поваять на избирательную кампанию? <http://russian.eurasianet.org/node/59241>

77 Yenə orada

78 Огдайте статую богини Анаит!

<https://hosisapail.wordpress.com/2012/03/07/%D0%BE%D1%82%D0%B4%D0%B0%D0%B9%D1%82%D0%B5-%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%8E-%D0%B1%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D0%BD%D0%B8-%D0%B0%BD%D0%B0%D0%B8%D1%82/>

79 Армения: Может ли богиня поваять на избирательную кампанию? <http://russian.eurasianet.org/node/59241>

Ermənistanın təhsil naziri, hakim Respublika Partiyasının rəhbərlərindən biri olan **Armen Aşotyanın** təşəbbüsü ilə Ermənistan Gənclər Fondu Britaniyanın İrəvandakı səfirliyi önündə mitinq keçirmiş, əlahəzrət kraliçanın hökumətindən erməni xalqının dövlətçilik, şərəf və analıq rəmzinin geri qaytarılmasını tələb etmişdilər. Piket iştirakçıları 20 min İrəvan sakininin imzaladığı bəyanatı oxumuş, üzərində Ermənistanın bayrağı və ilahə Anahitin təsviri olan plakatları nümayiş etdirmişdilər. Bəyanatda bildirilirdi: **“Tarixi ədalət tələb edir ki, ilahənin baş-ayağı hazırlandığı ölkədə saxlanılmalıdır”**. Normal məntiq isə bu bəyanata istinadən deyir ki, Britaniya Muzeyi bundan sonra bürünc heykəl kəlləsini Ermənistana deyil, məhz Türkiyəyə qaytarmağa borcludur! Piketə toplaşanların əllərində üzərində **“Anahit, geri qayıt!”** sözləri yazılmış plakatlar da vardı. Əslinə qalsa, Ermənistanın indiki mədəni-əxlaqi, psixoloji durumuna əsasən, eşq ilahəsi Anahit bu ölkəni tərk etməmişdi. Sadəcə

“Anahit, geri qayıt!”. Britaniyanın İrəvandakı səfirliyi önündə keçirilən piketdə ilahəni yenidən Ermənistana çağırırlar

olaraq, o, muzzdlu məhəbbət məbəbindən çıxaraq, həm də Ermənistanın siyasət dünyasına gəlmiş və burada özünün yeni və peşəkar kahinlərini tapmışdır. O ki qaldı muzzdlu eşq və milli dövlətçilik ilahəsi Anahitin Ermənistan cəmiyyətindəki mövqeyinə, bunun “ay xidməti” ilə ən dəqiq qiymətini Moskvadakı Rusiya-Ermənistan Strateji Təşəbbüslərinin Dəstəklənməsi Mərkəzi vermişdir: **“Anahit təkcə ilahə deyildir, onun nəcib keyfiyyətləri bu gün hər bir erməni anasında öz əksini tapmışdır. O, xarici görkəmi ilə yunan Afroditasına bənzəsə də, əminik, bu tökmə heykəlin içərisində erməni ruhu vardır və biz əvvəllər də, indi də bu ruha baş əyirik”**.⁸⁰ Necə deyərlər: “İşiniz avand olsun!”.

80 Богиня Анаит и ее бронзовая голова. Центр поддержки русско-армянских стратегических и общественных инициатив. <http://russia-armenia.info/node/35302>

IV iddia

“On lavaş “erməni dövlətçiliyini” xilas etmişdi”

Türk xalqlarının ortaq çörək məmulatı olan lavaşın erməniləşdirilməsi və “qədim erməni dövlətçiliyi tarixi” ilə bağlanması üçün İrəvan alimlərinin tapıb-ortaya çıxardıqları “real tarixi hadisə” də əslinə qalsa, ilahə Anahitin bədənsiz başı ətrafında olaylardan geri qalmır və saxtakarlıq söylərinə örnək sayıla bilər. Belə ki, hətta xarici akademik nəşrlərin də, YUNESKO-nun Repräsentativ siyahısına daxil edilmək üçün tərtib olunan arayışın da istinad etdiyi olaya görə, guya eramızdan çox-çox əvvəl qüdrətli Assuriya dövləti “Böyük Ermənistan”

Ermənistan dərsliklərindən illüstrasiya: əlində hun yayı, belində skif sadağı (oxdanı), başında Babil dəbilqəsi, əynində isə Qədim Roma legionerlərinin zirehi olan Aram Assuriyada “oxatma çempionatında”

məmləkətinin nüfuzuna həsəd aparır və onunla yola getmirdi. Səbəb isə “Böyük Ermənistanın əzəmətli və müdrik kralı” (?) Aramın Assuriya hökmdarı Navuxodonosordan daha ağıllı olması, nüfuzunun getdikcə artması, onun həm də “ulu babası” Hayk kimi mahir atıcı olması idi. Aralarında fasilələrlə davam edən ağır döyüşlərin birində Aram kiçik ehtiyatsızlıq üzündən Navuxodonosora əsir düşür. Lakin təkəbbürlü Assuriya hökmdarı Ermənistan kralını öldürmür, onun kimi böyük qəhrəmanı asanlıqla əsir götürməsinə özünə sığıdırmır. Məhbəsə gəlib üzünü Arama tutub deyir: **“Səninləşərt kəsirəm. Ongün ərzində səni yeməkdən məhrum edəcəyəm. On birinci gün ox atışı yarışına çıxacaşıq. Əgər hədəfi**

daha dəqiq vura bilsən, deməli həqiqətən də məndən güclüsən və səni sağ-salamat evinə buraxacağam. Bacarmasan, itlərimə yem edəcəyəm”. Aram razılaşıır. Amma gecəni yatmır, təbii ki, “erməni və müdrik olduğu” üçün çıxış yolu tapır. Sübh tezdən Navuxodonosordan xahiş edir ki, Ermənistan ordusuna

xəbər göndərsinlər və ölkəsinin ən gözəl qalxanını təcili ona gətirsinlər. Navuxodonosor etiraz etmədi, öz elçilərini göndərdi ki, “Ermənistan-Assuriya” sərhədində həmin qalxanı ermənilərdən təhvil alıb Arama çatdırsınlar.

Bu məşum xəbər Ermənistana çatanda Aramın nöqərlərini də fikir götürdü: görəsən, qalxan əsir hökmdarın nəyinə lazımdır? Yeməklə qalxanın nə əlaqəsi var? Yoxsa, hökmdarları dərdədən aqlını itirib? Amma fərasətli nöqərlər nəhayət müdrik Aramın hiyləsini dərk edə bildilər. Onlar “lavaş” adlanan və digər geridə qalmış xalqlara məlum olmayan nazik “erməni çörəkləri” bişirtirib qalxanın içərisində gizlətdilər. Qalxanı Arama gətirən assuriyalılar isə avam və sadələvh olduqları üçün onun içindəki qaçaqmaldan xəbərsiz idilər. Aram qalxanı aldı. Lavaşları xəlvəti çıxarıb qarnını doyurdu. Amma ertəsi gün etiraz etdi ki, bu qalxan keyfiyyətli deyil, qoy başqasını gətirsinlər. Beləliklə, on gün ərzində Aramın tələbi ilə Navuxodonosorun maymaq nöqərləri Assuriya-Ermənistan sərhədini su yoluna çevirib onu qalxan-lavaşlarla təmin etdilər. On birinci gün Aram və Navuxodonosor ox meydanında görüşdülər. Assuriya hökmdarı əmin idi ki, zəif düşmüş Aram yayı çəkə bilməyəcək. Lakin elə olmadı. Doping hesabına - **“doğma erməni lavaşının verdiyi güc-qüdrət sayəsində qüvvət toplayan”** Ermənistan kralı yarışda yüksək xal fərqi ilə assuriyalı rəqibini geridə buraxdı və nəticədə, qalib kimi vətəninə qayıtdı. Yenidən təntənə ilə öz taxtında əyləşəndən sonra isə fərman verdi ki, bundan sonra bütün Ermənistan əhalisi həmin tarixi qələbə şərəfinə digər çörəklərdən birdəfəlik imtina etməli, yalnız və yalnız lavaş bişirib yeməlidir. Odur-budur, ermənilər lavaş bişirməkdə davam edirlər...⁸¹

Açıq danışaq, cəlbədicə rəvayətdir. Lakin, “çox təəssüf” ki, ermənilərin diqqətdən qaçırdıqları bir-iki “xırda məqam” onun “obyektivliyinə və tarixiliyinə” ciddi xələl gətirməkdədir. Məyusedici faktların bəzilərini sadalayaq:

Birincisi, qalxanın ox atışı sənəti ilə hər hansı bir əlaqəsi indiyədək dünyanın qədim silah ekspertlərini düşündürən məsələ olaraq qalır.

İkincisi, Movses Xorenatsinin Tibet dalay-lamasına qohumluğu qədər Aramın da ermənilərə bir o dərəcədə genetik aidiyyəti vardı. Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, “Aram” (*bəzi mənbələrdə “Arame” və ya “Aramu”*) adlı şəxs heç də mifik “Böyük Ermənistanın” deyil, real dövlətin - Urartunun ilk hökmdarı olmuş və eramızdan əvvəl 859-844-cü illər ərzində taxtda əyləşmişdir.⁸² Bu

81 Мирзоян Т. “Лаваш - дело тонкое”. <http://golosarmenii.am/article/23851/lavash---delo-tonkoe>; Армянский фольклор. “Легенда “Лаваш”. <http://www.folkarm.ru/text.php?group=4&story=119>; К.Тер-Саакян. “Армянский лаваш не терпит суеты”. <http://hayasanews.com/lavash/>; Легенда Армянского хлеба “Лаваш”. <http://araratour.com/легенда-армянского-хлеба-лаваш/>; “История армянского лаваша”. <http://www.tvh-crimea.com/stati/istoriya-armyanskogo-lavasha.html>

82 Рубинштейн Р.У стен Тейшебани. Советский художник, 1975

adda ikinci real hökmdar tarixşünaslığa bəlli deyildir.

Üçüncüsü, məlum səbəblər üzündən müasir erməni mənbələri söhbətin məhz hansı Navuxodonosordan getdiyini bildirmirlər. Amma onlara yardım məqsədilə əlavə edək ki, tarixdə bu adda dörd hökmdar yaşasa da, onların heç birinə nə “erməni”, nə də urartulu Aramla eyni dövrdə yaşamaq şərafi nəsisb olmuşdu. Belə ki, I Navuxodonosor eramızdan əvvəl 1127-1105-ci illərdə, II Navuxodonosor – eramızdan əvvəl 605-562-ci illərdə, III Navuxodonosor - eramızdan əvvəl 522-ci ildə, ən nəhayət IV Navuxodonosor isə eramızdan əvvəl 521-ci ildə hakimiyyətdə olmuşdular.

Dördüncüsü, sadaladığımız “Navuxodonosorlar kvartetinin” üzvlərinin heç birinin qədim Assuriya dövlətinə aidiyyəti olmamışdı və onlar müxtəlif dövrlərdə Babilistan taxtında əyləşmişdilər! Üstəlik, tarix qaynaqlarına əsasən onu da yada salmalıyıq ki, Urartu hökmdarı Aramın dönəmində Assuriya dövlətinin başçısı II Aşşur-nasir-apal idi.

Ən nəhayət, ötən əsrin 80-ci illərinin sonlarında işıq üzü görmüş “Dünya xalqlarının mifləri” ensiklopediyasını “Aram” sorğusu ilə vərəqləsək, bir daha əmin ola bilərik ki, ermənilərin ümumiyyətlə “Aram” adında “kralı”, “şahı”, “xanı”, “işxanı”, “məliyi”, “qındapeti”, “vardapeti” və s. olmamışdı. Sadəcə olaraq, bu obraz Şaxta baba, Çəkməli Pişik, Pinokkio, Sindibad, Qırmızı Papaq, Əlibaba və qırx quldur kimi nağıl personajlarından biridir. Yeri gəlmişkən, onu da öləri də olsa xatırladaq ki, həmin akademik nəşrdə çap edilmiş bu qənaətin müəllifi erməni alimi S.Arutyunyandır.⁸³ Erməni tarixinin atası sayılan Məvses Xorenatsi isə “Tarix” kitabında bir tərəfdən müasir erməni mifyaradıcılarının yalanını üzə çıxarır, digər tərəfdən özü başqa bir rəvayəti ortaya qoyur. Onun salnaməsinə görə, Babil hökmdarı Navuxodonosorun müasiri heç də Aram deyil, “**Xaçəay**” adlı “erməni şahı” olmuşdu. Bu həmin Xaçəaydır ki, erməni taxt-tac sahiblərinin dölünü nəcibləşdirmək üçün Babil hökmdarı Navuxodonosora müraciət etmiş və yəhudi əsilli əsilzadələrdən Şəmbat Baqrati satın alaraq Ermənistanə gətirmişdi. Xaçəay ona şahlara layiq ehtiram göstərmiş, Şəmbatı (*erməni mənbələrində “Smbat”*) evləndirmişdi. Ondan törəmələr Baqratunilər nəslinin təməlini qoymuşdu. Yeri gəlmişkən, M.Xorenatsinin etirafına görə, onun yazdığı “Tarix” kitabının sifarişçisi də həmin yəhudi nəslindən olan Saak (*İshak*) Baqratuni idi.⁸⁴

83 Мифы народов мира. В 2-х томах. Глав ред. С. А. Токарев. М., Советская энциклопедия, 1987 [Электронная версия: Энциклопедия “Мифы народов мира”, М.: “Директ-Медиа”, 2009

84 Хоренаци М. “История Армении”. В трех частях. Рассказанная Мевсесом Хоренаци по просьбе Сахака Багратуни. Книга первая. <http://www.vehi.net/istoriya/armenia/khorenaci/01.html>

Təsadüfi deyil ki, bu uyğunsuzluqları nəzərə alan tarixçi-etnoqraf İ.Şuşanyan Aram-lavaş məsələsini tamamilə yeni variantda təqdim etməyə çalışmışdır. Onun fərziyyəsinə əsasən, Aramı Assuriya hökmdarı Yerişum oxatma yarışında iştirak etmək üçün əsir götürmüş və on gün müddətində ona pəhriz saxlamağı tapşırılmışdı. Aram isə şərt qoymuşdu ki, yarışda iştirak etmək üçün Ermənistandan onun qalxanını deyil, zirehlərini gətizdirsinslər. O vaxt zirehlər dəri və ağacdan hazırlanar və içərisində çoxlu cibləri olardı. Ermənistandan isə zirehi göndərərkən ciblərində xeyli lavaş gizlətmişdilər. Lavaşın sayəsində Aram qalib gəlmiş və vətənə qayıtdıqdan sonra bütün ermənilərə lavaş yemək əmrini vermişdi.⁸⁵

85 Шушаниян.И С армянским лавашом связана одна легенда про царя Арама. <http://www.alavash.ru/>

V iddia

“Arşakilər etnik erməni olmuşlar”

Əməvi xəlifəsi Müaviyə (661-685-ci illər) ilə əlaqədar aşağıdakı hadisəni xatırladaq: **“İbn Zül-Kala istinadən Nuaym söylədi: “Mən Müaviyənin yanında olarkən Ərməniyyə canişinindən məktub gəldi. Müaviyə onu oxudu və bərk əsəbləşdi. Katibi yanına çağırdı. Ona bunları söylədi: “Onun məktubuna cavab olaraq bunları yaz... Sən deyirsən ki, türklər sənin torpaqlarına axın etdilər və qənimət topladılar. Sən isə onların arxasınca adamlarını göndərdin, onlar da qəniməti geri aldılar. Sənə deyirəm, onları heç bir hərəkətinlə qıcıqlandırma, fərz et ki, səni uşaqlıqda anan itirib və bu itkinin heç bir bədəllə yeri dolmayacağı kimi onlardan nəyisə geri alma. Allahın elçisinin dilindən eşitmişdim: “Onlar bizim əcdadların yurdlarına qədər irəliləyəcəklər”.**⁸⁶

Arsakilər sülaləsi dönmində Parfiya əraziləri

Müsləman rəvayətlərinə görə, Kantura İbrahim peyğəmbərin üçüncü, bibliyaşunaslıq ənənəsinə görə isə ikinci xanıdır. Onun adı Bibliyada “Xettura” kimi çəkilir. Ərəblərin əcdadı sayılan İbrahim peyğəmbərin oğlu

86 Асадов Ф. Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. Баку, 1993

İsmayılın anası Həcər Əhdi-Ətiq ənənələrinə görə İbrahim peyğəmbərin xanımı deyil, kənizi sayılır. Bu səbəbdən də Xettura patriarx Avraamın sayca ikinci xanımı kimi qəbul olunur. Müsəlman rəvayət və hədislərində Xetturanın adı çox zaman **“gələcəkdə Şərqdən axın edən Kantura övladları ordularının Fərat və Dəclə hövzələrinə edəcəkləri basqınlar”** kimi düşüncələrlə əlaqədar hallanırdı. O dövrün bir çox şərhçilərinin fikrincə, “Kantura övladları” dedikdə türklər, konkret olaraq isə səlcuqların da daxil olduğu Xorasan türkləri nəzərdə tutulurdu. Maraqlı burasındadır ki, “tarixi Armeniyanı” 400 ildən artıq idarə etmiş parf Arşakilər də erməni salnaməçilik ənənəsinə əsasən, “Xetturanın övladları” sayılırdılar. Xatırladaq ki, Armeniyanı vəftiz edən Müqəddəs Qriqori də o nəsiləndən idi. Sak tayfalarından çıxan Arsakilər ilk olaraq Baktriya-Xorasan ərazilərində taxta əyləşmişdilər.

Həm islam, həm də Bibliya ənənəsinə görə, İbrahim peyğəmbər Kantura ilə ilk xanımı Saranın ölümündən sonra evlənmişdi. Erkən müsəlman ərəb rəvayətlərinə əsasən, Xorasan türkləri İbrahim peyğəmbərin Kanturadan doğulan dörd oğlunun törəmələri idilər. Bu rəvayətlərin hansı tarixi bilgilərə əsaslandığı məlum deyil. Çünki, islama qədərki ərəb mətnləri əsasən günümüzə qədər gəlib çatmayıb. Amma ola bilsin, bu qənaətlər üçün hansısa xatirələr mövcud olmuşdu. Maraqlısı budur ki, bəzi tarixi məlumatlara görə, Xorasan türkləri Abbasi xəlifələri dövründə əcdadları barədə bu genealoji xətti qəbul edirdilər. Bəzən də ərəblərlə polemika zamanı özlərini onlardan üstün tuturdular. Buna misal olaraq, ərəb müəllifi **İbn əl-Cahizin** xatirələrində (*IX əsr*) qeyd edilən Xorasan türkləri ilə ərəblər arasındakı əsil-nəcabətləri barədə mübahisəni göstərmək olar: **“Sonra türklər müqayisə üçün dəlil gətirərək bunları söylədilər: “Siz deyirsiniz ki, xəlifəyə yaxınlıq qazanılan xidmətlərlə ölçülür. O zaman biz itaət göstərərək sizdən daha əvvəl sevgi və xeyirxah nəsihətlərə layiq görüldük. Yox, əgər yaxınlıq əsil-nəcabətlə ölçülürsə, o zaman da bizim daha yaxın əqrəba bağlarımız vardır. Ərəblər kəhtanilər və adnanilər olaraq iki qrupa bölünürlər. Kəhtanilərə gəldikdə, əslimizə görə biz kəhtanilərlə müqayisədə xəlifələrə daha yaxınlıq. Çünki xəlifələr Kəhtan və Abirlə heç bir əlaqəsi, münasibəti olmayan İbrahim oğlu İsmayılın soyundan gəlirlər. İbrahimin qiptilərdən olan Həcərdən İsmayıl, aramilərdən olan Saradan İshaq və saf ərəblərdən olan Məftunun qızı Kanturadan digər altı oğlu dünyaya gəldi. Və kəhtanilərlə müqayisədə bizim anamız daha nəcabətli idi, çünki o saf ərəblərdəndi. Çünki onun altı oğlundan dördü sonralar Xorasanda peyda oldular və Xorasan türklərinin**

nəsilləri onlardan gəlir”⁸⁷

Bu cür debatlar onu göstərir ki, hələ erkən Xilafət dövründə bizə məlum olmayan qaynaqlara istinadən genealoji köklər barədə mülahizələr yer alırdı. Lakin islam aləmində türklər öz şəcərələrini həm də Nuhun oğlu Yafəsdən götürürdülər. Bu cür ikili genealoji xətt tarixi baxımdan ziddiyyət yaradırdı. Bu səbəbdən də yalnız Xorasana türklərinin İbrahimin soyundan gəldiyi iddiaları söylənilirdi. Onların xəzərlərlə, yəni Aşına soyundan gələn türklərlə evlilik bağları isə bu ziddiyyəti ortadan qaldırırdı. Bu barədə ərəbcə digər qaynağın müəllifi İbn Fəkih də məlumat vardır: **“Əbu Abdallah Hüseyn bin Ustazvayh mənə Əbu İshaq İbrahim bin əl-Hasanın dilindən eşitdiyini, o da Hişam bin Lahrisab əs-Saib əl Kəlbinin dilindən, o da Əbu Malikin dilindən, o da İbn Abbasın dilindən eşitdiyini nəql etdi. “Sara öldükdən sonra İbrahim saf ərəb soyundan gələn Kantura binti Məktur ilə evləndi. O da İbrahimə Madin və Mədayin adlı oğullar dünyaya gətirdi. Mədayinin isə Madiyan, Yənsan, Aşbak və Suc adlı övladları dünyaya gəldi. İbrahim İsmail, İshaq, Madin, Yənsanın onunla qalmasını, Madiyan, Aşbak və Sucun isə onu tərək etməsini buyurdu. Onlar isə bunu söylədilər: “Necə olur ki, sən İsmail, İshaq, Madin, Yənsanın sənin yanında təhlükəsiz, hüzur içində qalmasının doğru olduğunu düşünür, bizi isə qüribətə qovur və yalqızlığa, qəribliyə məhkum edirsən?” O da onlara bunları söylədi: “Bu qərarı yerinə yetirməyi mənə əmr etdilər. Lakin mən sizə Uca Allahın isimlərindən birini bildirəcəyəm. Siz bu ismin yardımıyla düşmənlərinizi üstələyəcək və göylərdən yağış endirməyi bacaracaqsınız”. O cür də qərar verdi. Onlara bu ismi bildirdi. Onlar da onu tərək edib yola düşdülər. Xorasana çatıb orada məskun olaraq artdılar və onlarla düşmənçilik edənləri də üstələdilər. Onlar barədə Nuhun oğlu Yafəsin soyundan gələn xəzərlərə xəbər çatdı. Xəzərlər onların yanına gəldilər. Onların qızlarını alıb zövcə etdilər və öz qızlarını onlara zövcə olaraq verdilər. Bəziləri isə onlarla qaldılar, digərləri isə geri qayıtdılar”⁸⁸**

“Xəzərlər” adı altında bu qaynaqda ola bilsin ki, həm də bütün şimal türkləri nəzərdə tutulmuşdur. Çünki bütün bu şimal türkləri Xorasana türkləri ilə yaxın əqrəbə kimi göstərildikdə, Xilafətə həm genealoji baxımdan, həm də mental olaraq yaxın hesab edilirdilər. Və rəvayətlərə görə İbrahimin Kanturadan olan övladlarını “qovması” da ilahi hikmətin və qədər in cizgisi kimi təsvir olunurdu.

Amma bunlara baxmayaraq, o zamankı ərəb aləmində Kantura övladları və

⁸⁷ Yenə orada

⁸⁸ Yenə orada, səh. 50

türklərlə əlaqədar həm də qorxunc, vahiməli, bədbin perspektivli kəhanətlər və rəvayətlər də gəzirdi. Məsələn: “Abdallah bin Əmr bin əl-Asın sözlərindən: **“Çox keçməmiş Kanturanın törəmələri sizi İraqdan vurub çıxaracaqlar”.**

Mən də soruşdum:

— **Sonra qayıda biləcəyikmi?**

— **Bunu istərdizmi?**

— **Bəli.**

— **Sonra qayıdacaqsınız və bu da həyatda sizin yeganə təsəlliniz olacaq”.**⁸⁹

Eyni qaynaqdan digər bir rəvayət: “Allahın elçisinin dilindən: “Bəsərə, ya da Büseyrə adlanan torpaqları Kantura övladları basacaq və Dəclə çayının sahilindəki ağacların kölgələri altında məskun olacaqlar. İnsanlar üç qrupa bölünəcəklər. Birincilər zorla adətlərini tərək edərək əriyib yox olacaqlar. İkincilər könüllü olaraq öz dinlərini, adətlərini tərək edəcəklər. Üçüncülər isə kürəklərini öz yaxınlarına sipər edərək çarpışacaqlar. Allah onların köməyi olsun”.

⁹⁰

Türklər barədə bu səpkidə o dövr üçün bir sıra hədis və rəvayətlər dolaşırdı. Bu rəvayətlərdə Yəcuc və Məcucun nəsilləri kimi, türklərə Fəratla Dəclə vadisi əhalisi üçün faciə ilə nəticələnən qorxunc, apokaliptik rol ayrılırdı. Lakin əl-Cahiz kimi müəlliflər öz yazılarında bu hədislərin əsassız olduğunu, xalq arasında nifaq, qarışıqlıq salınması məqsədilə uydurulduğunu qeyd edirdilər: “Sizlər yəqin ki, Kantura övladlarının divarı haqda və onların süvari birliklərinin əs-Savad torpaqlarını (*Mesopotamiya*) basacağı barədə sözsöhbətləri eşitmişiniz. Bu hədisləri insanları qorxutmaq və dəhşət saçmaq üçün uydurmuşlar. Onlarsa öz çoxsaylı orduları ilə islama arxa, xəlifələrə də dayaq, müdafiə, sığınacaq, güvəniləcək sipər və üst paltar əvəzləyəcək can köynəyi oldular. Bizə çatan xəbərlərdə isə deyilibdir: “Türklər sizinlə sülh içində olana qədər siz də onlarla sülh içində olun”. Bu nəsihət bütün ərəblərə aiddir. Və yalnız bu cür davranmaqla biz əmin-amanlığı qoruyub saxlaya bilərik”.

⁹¹

Göründüyü kimi, artıq Abbasilər dövründə türklər islam aləmində sadəcə hörmət ediləcək, sayılacaq qüvvə olmamışlar. Onların həm də təşəkkül tapan yeni din qarşısındakı xidmətləri hər zaman qeyd edilir və Xilafətin, eləcə də xəlifələrin qoruyucuları, müdafiəçiləri kimi təqdim olunurdular. Bu mövqə artıq türklərlə davamlı surətdə hərb edən, onlar barədə qorxunc hədislər uyduran Əməvilər zamanında türklərin mövqeyindən kəskin şəkildə fərqlənir.

89 Yenə orada, səh. 25

90 Yenə orada, səh. 24

91 Yenə orada, səh. 97

Və artıq Abbasi dönəmi müəllifləri Xorasan türkləriylə İbrahim peyğəmbərin törəmələri arasında əqrəba bağları axtarıb tapır, onların nəslini isə birbaşa Kantura ilə əlaqələndirirdilər. Kantura, Bibliyadakı deyimlə - Xettura Əhdi-Ətiqdə, konkret olaraq isə Tövrat kimi bilinən Musanın Xəmsəsində İbrahimin xanımı kimi tanındılır: **“İbrahim Xettura adlı başqa qadını özünə zövcə etdi”**; **“Xettura ona Zimran, Yoqşan, Medan, Midyan, İşbaq və Şuaxı dünyaya gətirdi”**; **“İbrahim özünə məxsus nə varsa, hamısını oğlu İshaqa verdi”**; **“İbrahim kənzilərindən olan oğullarına isə hələ sağlığında hədiyyələr bəxş edib onları İshaqdan uzaqlaşdıraraq gündoğana, şərq torpaqlarına tərəf göndərdi”**.

Mətnə qeyd edilən “zövcə” və “kənzilər” ifadələri daha sonrakı Bibliya şərhçiləri arasında dolaşığığa yol açmışdı. Həm də Musanın Xəmsəsindən sonra Əhdi Ətiqin birinci Parallipomenon kitabında Xettura artıq İbrahimin zövcəsi deyil, kənizi kimi qeyd olunmuşdu. Xetturanın adı bəlkə də xettlərlə bağlıdır. Çünki İbrahim peyğəmbərin yaşadığı dövr Xett Padşahlığı zamanına aiddir. Həm də o vaxtlar Suriya və Fələstin Xett dövləti əraziləri tərkibində idilər. Və o dövrlərdə bu ərazilərdə çox sayda xettlər və amorey tayfaları məskunlaşmışdılar. Belə halda xett hökmdarı, ya da əyanının qızı patriarx Avraamın kənizi deyil, zövcəsi olmalıdır. Həm də yəhudi salnaməçisi İosif Flavinin də yazdığına görə, Avraam Xettura ilə Saranın ölümündən sonra evlənmişdi. Və o vaxtı onun artıq kənziləri vardı. Tarixşünaslıqda çox bilinməsə də, Xett dövlətinin əsasını erkən köçəri skit boyları təşkil edirdilər. Belə halda, Qriqori Bar Ebreyin Xettura barədə türk hökmdarınının qızı kimi verdiyi məlumatın arxasında hansısa gerçək tarixi hadisələr dura bilər.

Sak parflarından olan Arsakilər də erməni qaynaqlarında Xetturanın övladları sayılırdılar. Ermənidilli qaynaqlarda bu barədə maraqlı məlumatlar var. Verilən bilgiler əsasında biz Xorasan türkləri ilə partlar arasında bəzi paralellər apara bilərik. İlk olaraq Movses Xorenatsinin kitabında qeyd olunan bəzi məqamlara toxunaq: **“Müqəddəs Yazılar bizə İbrahimin Adəmdən sonra iyirmi birinci patriarx olduğunu bildirir. Part (*parf*) tayfalarının nəsiləri başlanğıclarını ondan alırlar. Çünki deyilir ki, İbrahim Kenturanı özünə zövcə etdi. Ondan Emran və onun qardaşları dünyaya gəldilər. Onları İbrahim öz sağlığında İshaqdan aralayıb şərq diyarlarına yolladı. Onlardan da part tayfaları törəndi. Partların da arasından makedoniyalılardan ayrılan və kuşanlar ölkəsində otuz bir il hökmrənlik edən Cəsur Arşak çıxmışdı. Ondan sonra onun oğlu Artəşes iyirmi altı il hökmrənlik etdi. Sonra da onun Antioxu öldürən, öz qardaşı Valarşakı Armeniya üzərində hökmdar və özündən**

sonra ikinci şəxs təyin edən Ulu ləqəbli oğlu Arşak hökmranlıq etmişdi”.

Müsəlman ərəb və süryani qaynaqlarına görə, İbrahimin Kanturadan olan oğulları Xorasan türklərinin əcdadları sayılır. Erməni qaynaqlarına əsasən isə parfların, hələ Əhəmənilər zamanından tanınan Parfiya ölkəsinin yerləşdiyi bölgənin Xorasan diyarı ilə coğrafi olaraq üst-üstə düşməsi də burada vacib tarixi faktır. Göründüyü kimi, köçəri saklar nəslindən gələn parflar bu diyarları hələ qədim zamanlardan ələ keçirmişdilər. Onların köçəri sak-skit boylarından olduqlarını antik müəlliflər dəfələrlə qeyd etmişlər. Məsələn, Strabonun bu barədə aşağıdakı qeydləri var: **“Sonra skit Arsak Oksu çayı boyu yaşayan aparnlar kimi də adlanan bir qism köçəri daylar ilə Partiyaya hücum çəkib oranı əldə etdi”.**

Day və aparnlar antik mənbələrin Xəzərdən şərqdəki ərazilərdə dəfələrlə qeyd etdikləri köçəri sak tayfalarıdır. Maraqlıdır ki, bu gün də Manqışlaq ərazisində qazaxların **aday** tayfaları məskunlaşmışlar. Və görünür ki, antik

Erməni rəssamları “kral” Arşakı hətta Roma legioneri kimi də təqdim edirlər. Onun dəbilqəsi üzərindəki qoç təsviri də maraqlıdır. Çünki nə qədim Romada, nə də ermənilərdə qoç rəmzi olmamışdır

mənbələrin həmin ərazidə qeyd etdikləri **day** adlı köçəri sak tayfaları ilə həm coğrafi olaraq eyni ərazidə lokalizə olunmaları, həm də isim olaraq adlarının üst-üstə düşmələri heç də təsadüfi deyil. Skit **aparnlar** isə böyük ehtimalla sonrakı dönmə Bizans-Roma qaynaqlarında adları çəkilən türk **avar** tayfaları ilə eynilik təşkil edirlər. Bəzən **varxonit** kimi də adlanan bu avarlar indiki Əfqanıstan və Pakistanın bir hissəsində mövcud olmuş Ağ Hun, ya da digər adla Eftalitlər (*Avdalilər, abdallar*) dövlətinin də təşəkkülündə mühüm rol oynamışlar. Xorasan diyarının əski erməni-qarabər mətnlərində adı, əsasən, **Apar** kimi çəkilir. Bu da şübhəsiz ki, aparn-avar tayfalarının adıyla əlaqədardır. Strabon

və digər antik müəlliflərin verdiyi məlumatlara görə, bu iki day və aparn sak-skit tayfaları Arsakilər dövlətinin (*eramızdan əvvəl 250-ci – eramızın 228-ci illəri*) yaranmasında vacib rol oynamışlar. Arsakilər dövləti Hindistandan tutmuş Aralıq dənizində, bəzi hallarda isə Kappadokiyaya qədər əraziləri əhatə

edirdi. Təbii ki, bu ərazilərə Armeniya da daxil idi. Günümüzə qədər gəlib çatan klassik hind mətnlərində sak və skit tayfaları hamılıqla türk mənşəli qeyd olunurlar. Və bu mətnlərdə sak-iskitlər **turukha** və ya **turuksha**, yəni **türk** adlandırılırlar.⁹² Bu mətnlərə bələd olan hindistanlı tarixçi Çandra Çakraberti qaynaqlarda vurğulanan bəzi məqamlara öz tədqiqatlarında yer verir. Qədim hind mətnləri olan purana və catakalara əsaslanaraq Çakraberti qeyd edir ki, avarlar hind qaynaqlarında abhiras kimi tanınır və sak-skit tayfalarına aid edirlər.⁹³ Onun hind qaynaqlarına əsaslanaraq verdiyi məlumatlara görə, bu turukşa saklar indiki Əfqanıstan, Kaisi, Taxila, Qərbi Pəncab, Matxura, Malavu, Maxaraştru, Sind və Qudcarat kimi ölkələri hələ qədim zamanlardan öz hakimiyyətləri altına almışdılar.⁹⁴ Və təbii ki, hind qaynaqlarında Parthava kimi tanınan sak partlara da yer verilmişdi.⁹⁵ Yəni, bu sak partlar da hind mətnlərində turukha, ya da turuksha kimi tanınırlar.

Makedoniyalıların süqutundan sonra Midiya, Atropatena, Albaniya və Armeniya ölkələrinin hökmdarları Arsaki sülaləsindən təyin edilirdilər. Maraqlıdır ki, bəzi antik müəlliflərə görə, partlar Misir kralı Sesotrislə savaşımış skit ordularından sonradan qopan saklar idilər. Burada mövzu Xett hökmdarı III Xattusili ilə Misir fironu II Ramzes arasında baş vermiş məşhur Kadeş savaşıdır (*eramızdan əvvəl 1275-ci il*). Əslində, **Xattusili** adı akkadca Kxitasir – “Xetlərin çarı” titulunun sadəcə təhrif olunmuş şəkli. Yəni, Xattusili/Kxitasir hökmdarın əsl adı deyil, sadəcə onun padşahlıq mövqeyini ifadə edən termindir. Misir kralı Sesotrislə savaşımış skitlərə toxunan bəzi Roma qaynaqları skit hökmdarının adını Tanay, ya da Tanauzis kimi qeyd edirlər. Bu tarixi qeydlərə də günümüzün akademik tarix mərkəzləri diqqət yetirirlər. Qeyd edək ki, bugünkü avro-sentrik təmayüldən fərqli olaraq, hələ XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən bir çox tarix mütəxəssisləri partları digər skitlər kimi turani, daha konkret olaraq isə türk mənşəli xalq kimi qəbul edirdilər. Onlardan biri də bir çox qədim dillərin bilicisi, Qədim Mesopotamiya tarixinə gözəl bələd olan və bir çox mixi yazılarını deşifrə edən Henri Ravlinsonun kiçik qardaşı, ingilis tarixçisi Corc Ravlinson idi. O da öz tədqiqatlarında partları, yəni Arsakiləri tatar və türkmən şivələrində danışan türk boyları hesab edirdi.⁹⁶ Xatırladaq ki, o dövrdə Yaxın Şərqi tarixini tədqiq edən bir çox araşdırmaçılar

92 Chandra Chakraberty. *Literary history of Ancient India. In Relation to its Racial and Linguistic Affiliations*. Calcutta, New York, 1951

93 Chandra Chakraberty. *The racial history of India*. Calcutta, 1922

94 Chandra Chakraberty. *Literary history of Ancient India. In Relation to its Racial and Linguistic Affiliations*. Calcutta, New York, 1951

95 Chandra Chakraberty. *The racial history of India*. Calcutta, 1922

96 George Rawlinson. *The seven great monarches of the ancient eastern world*, Vol III, səh. 14-15

“tatarca” dedikdə, Azərbaycan və Qafqaz türk ləhcələrini nəzərdə tuturdular.

Mərkəzi part Arsaki dövləti eramızın 226-cı ilində Sasanilər tərəfindən devrildi. Amma ətraf bölgələrdə Arsaki nəslindən gələn sülalələr yarımüstəqil şəkildə hakimiyyətdə qalmışdılar. Və Armeniyada Kiçik Arsakilər də 428-ci ilə qədər hakimiyyətdə qalmağı bacardılar. Lakin mərkəzi Arsakilər dövləti devrildikdən sonra Armeniyadakı Kiçik Arsakilər Roma İmperiyasından asılı vəziyyətə düşdülər. 428-ci ildən sonra isə tam olaraq bütün imtiyazlarını itirdilər. Və bununla da Armeniyada ən son monarxik sülalənin varlığına son qoyuldu. Lakin bu dövrə qədər Armeniya onların əlindən xristian dinini, ilk xristian qriqorian patriarxlarını qəbul etdi. Bu patriarxlardan biri də V əsrin ilk yarısında fəaliyyət göstərmiş, Armeniyada dil islahatlarının tətbiqində və erməni əlifbasının tətbiq olunmasında vacib rol oynamış Saak Partev (*parf*) idi.

Xorenli (*Xorenatsi*) ləqəbindən görünür ki, Movses Xorenatsi də partların Suren nəslindən gəlirdi. Məlum olduğu kimi, Movses Xorenatsi antik yunan mədəniyyətinə vurğun idi və antik yunan ənənəsində partların Suren nəslinin adı **xoren** kimi tələffüz olunurdu. Onun kitabında qeyd edilən bəzi sətiraltı mülahizələr göstərir ki, Movses Xorenatsi türk dili ilə tanış idi. Həm də onun part Arsakilərin nəslini Bibliyadakı Xetturaya aparıb çıxarmasından görünür ki, o, Arsakilərin arxiv yazılarından xəbərdarmış. Onun kimi başqa erməni yazarları da buna bənzər məlumatlar veriblər. Ən maraqlı məlumatı isə XIV əsrdə Göyçə gölünün yaxınlığındakı türkcə “Dəli Qardaş” adlı kəndin sakini **Mxitar Ayrivanensi** öz xronoqrafik təfsilatlı kitabında vermişdir: “**Avramın anasının adı Malkata, Saranın isə Zemruta idi. Avram on beş yaşından etibarən Tanrını arayırdı. Altmış yaşındasa Tanrını gördü və söylədi: “Biz Tanrını bulduq. Sənin mülkünə, hökmünə həmdü-səna olsun. Şanın bütün yer üzünü bürüsün”.** Xaldilərdən olan zövcəsini və oğlu Oresti buraxdı. Səksən yaşında Aqardan (*Həcər*) İsmayıl dünyaya gəldi. Ondan ərəblər törədilər. Klimentin yazdığına görə, Avramdan öncə cənub ölkələrində kişi və qadınları sünnət etmək adəti vardı. Bu səbəbdən Tanrı 99 yaşında ona oğlan uşaqlarını sünnət etməyi buyurdu. Onun yüz yaşı olanda İshaq dünyaya gəldi. Yüz qırx səkkiz yaşında isə, o, Ketturanı özünə xanım etdi. O da ona altı oğul – Emran, Eskan, Ektan, Madian, Esbok və Sovivi doğdu. Onlardan da paxlavlər, maqlar, xataylar, tatarlar, yəni movlar və ya muşklar törədilər.”⁹⁷

Təbii ki, tarixi salnamə baxımından Mxitar Ayrivanensinin burada patriarx

97 Мхитар Айриванский (Айриванец). Хронографическая история (Хронографическая история, составленная отцом Мхитаром, Вардапетом Айриванским). Перевод Керопа Патканова. Санкт-Петербург, 1869, сәһ. 376

Avramın yaşamı barədə verdiyi məlumatlar bizim üçün yeni deyildir. Çünki bu cür məlumatlar hər üç Abramist dini rəvayətlərdə yer almışdı. Lakin Mxitar Ayrivanensinin salnaməsi erməni mənşəli sayılır və bu məlumatlarında o, paxlavları (*parflar*), maqları (*atropatenlər*), xatayları (*xitaylar-şərqi türklər*), tatarları və movklarla (*muğanlılar*) muşk tayfalarını Xetturanın törəmələri kimi təqdim etmişdi. Deməli, erməni salnamə ənənəsinə görə, türklərlə parflar eyni soydan gəlir və eyni qanı daşıyırdılar. Məlumat üçün bildirək ki, Mxitar Ayrivanensinin xronoqrafik salnaməsinə görə, patriarx Avram Xettura ilə eramızdan əvvəl 1800-cü illərdə evlənmişdi.

Mxitar Ayrivanensidən başqa, digər orta əsr erməni salnaməçiləri də partların, Arsakilərin türklərlə eyni soydan gəldiyini qeyd etmişlər. Məsələn, Zəkəriyyə Kanakertsi (XVII əsr) öz salnaməsində iki dəfə özbəkləri part, parthlı adlandırır.⁹⁸ O da öz kitabında part Arsakin Xetturanın nəslindən gəldiyini qeyd etmişdir.⁹⁹ Yəni daha bir erməni salnaməçisi partlarla türklərin eyni nəsiləndən olduğunu vurğulamışdı. Deməli, Zəkəriyyə Kanakertsi və onun üzünü köçürdüüyü ermənicə tarixi qaynaqların müəllifləri Arsakiləri türk olaraq tanıyırdılar. Və təbii ki, ilk dini patriarxları – Müqəddəs Qriqorinin də türk köklərini qəbul edirdilər.

Buna bənzər məlumatları XIII əsrdə yaşamış və daha çox Makakiya adıyla tanınmış digər erməni salnaməçisi Qriqor Aknertsi də qoyub getmişdi. O da öz salnaməsində Cəsur Arşakin və Müqəddəs Qriqorinin Xetturanın nəslindən gəldiyini yazmışdır. Tatarları isə o, Xettura övladları ilə skitlərin, daha konkret türklərin – Volqadan, Xəzərdən Himalaya qədər çöllərə sahib olan Torkomun övladları ilə qarışığı hesab edirdi.¹⁰⁰

Təbii ki, yuxarıda misal çəkilən tarixi qaynaqlardan nümunələr daha çox salnamə xarakteri daşıyır. Və bu məlumatların tam dəqiqliyini sübut etmək çətinidir. Çünki, bir çox tarixi qaynaqlar əsrlərin gərdisində itib getmişdir. Bu səbəbdən də Xorasan türklərinin, ya da onların bir qisminin genealoji xəttini izləyib tapmaq çətin məsələdir. Belə ki, İbrahim peyğəmbərin yaşadığı dövrlə Məvses Xorenatsinin və erkən islam dövrü ərəb salnaməçilərinin arasındakı dövr çox genişdir. Bu dövrlər arasında mövzu üzrə yazılan səhih məlumatlar yox dərəcəsidədir. Lakin erkən islam dövrü ərəb salnaməçiləri ilə erməni salnaməçilərinin paralel olaraq Xorasan türklərini, xorasanlı partları və Arsakiləri eyni genealoji nəsle gətirib çıxarmaları da danılmaz maraqlı tarixi faktıdır. Bu,

98 Канакерци З. Хроника. Москва, 1969

99 Yenə orada, səh 33

100 Инок Магакян. История народа стрелков. Перевод Керопа Патканова. Москва, 1871

dolayısı ilə partların və Arsaki sülaləsinin də türk mənşəli olmalarının daha bir təsdiqidir. Bu Arsaki sülaləsi də tarixi bilgilərə görə, Armeniyaya dörd yüz ildən artıq bir dövrdə hökmranlıq etmişdi. Buraya hind mətnlərindəki saklarla partların türk olduqlarını göstərən faktları da əlavə etsək, tarixi perspektiv daha da aydınlaşar. Bundan başqa, yuxarıda da bildirildiyi kimi, erməni salnaməçiləri həmçinin partlarla türklərin eyni nəsildən olduqlarını bir neçə dəfə qeyd etmişlər.

VI iddia

“Antik yunan salnamələrində adı keçən “Arpasu” hidronimi erməni dilindədir”

Türk dilində olan “su” termini hələ əski türkcə mətnlərdə işlədilmiş və çayların, göllərin, dənizlərin, digər su hövzələrinin adında yer almışdır.¹⁰¹ Bizə məlum olan ən əski mətnlərdə “su” sözü coğrafi adlarda hidroformant kimi çıxış edir. Buna misal olaraq kökü türklərin şanlı vəziri Tonyukukun xatirəsinə həsr edilmiş runik yazılı daş kitabədə olan Anısu çayının adını çəkmək olar.¹⁰² Bu gün də geniş türk dünyası coğrafiyasında **su** hidroformantı Ağsu, Qarasu, Muradsu, Yincisu, Sarısu, Qızılsu, Batmansu, Koysu və d. çay adlarında iştirak edir. Bəzən də **su** hidroformantı türk coğrafiyasında bulaqların və mineral qaynaqların adlarında əks olunmuşdur. Məsələn, Turşsu, Temirsu (*Jelesnovodsk*), Kızılsu (*Türkmənbaşı*) və s.

Maraqlı və vacib fakt ondan ibarətdir ki, bu türk hidroformantı Homerdən başlayaraq bir çox antik yunan salnamələrində, tarixi və coğrafi əsərlərdə göstərilən çay adlarında da özünü büruzə verir. Homerin yaşadığı dövr bugünkü rəsmi akademik tarixşünaslığa görə, eramızdan əvvəl VIII əsr kimi qəbul olunur. Lakin antik yunan salnaməçilərinin qeydlərinə əsasən, Homer Troya savaşılarından təxminən 100 il sonra dünyaya göz açmışdı. Troya savaşı artıq akademik tarixçilər tərəfindən də qəbul edilmiş qədim dövrə aid hadisələrdir və təxminən eramızdan əvvəl XII-XIII əsrlərə aid edilir. Bu tarixi faktı diqqətə aldıqda, antik yazarlara əsasən, Homer eramızdan əvvəl təxminən XI əsrdə yaşamış və ölməz “İliada” və “Odiseya” əsərlərini qələmə almışdı. Onun “İliada”sında Qərbi Anadoluda yerləşən Qarqar dağının ətəyindəki Karesu, Aksu kimi “su” hidroformantı daşıyan hidronimlər yer almışdı. Bu coğrafi adlar və türkcə “su” hidroformantı daha sonra Ptolomey, Strabon və digər antik salnaməçilərin də əsərlərində qeyd olunmuşdu. Antik yunan yazarlarından başqa “su” hidroformantı bəzi qədim Assur yazılarında Azərbaycan coğrafiyası ərazisində qeydə alınmış çay adlarında da özünü göstərir.

Ən qədim tarixi qaynaqlarda Azərbaycan və digər coğrafi bölgələrdə adı çəkilən bəzi çay adlarında türkcə “su” hidroformantı vardır. Bu tarixi faktlar təəssüf ki, rəsmi tarixçilər tərəfindən diqqətə alınmamışdır. Halbuki, qədim

101 Древнетюркский словарь, АН СССР. Ленинград, 1969

102 Hüseyn Namik Orhun. Eski türk yazıtları. İstanbul, 1936

mənbələrdə göstərilən türkcə coğrafi adlar tarixin şahididir və o bölgələrdə hələ qədim dövrlərdən bəri ana dili türkcə olan tayfa və xalqların məskunlaşmasının birbaşa sübutudur. Qaynaqlarda adı çəkilən bu çay adları Qafqaz, Anadolu, Orta Asiya və Şərqi Avropa bölgələrinə aiddir.

Qeyd edək ki, qədim dövrlərdə şəhər və yaşayış məntəqələrinin adları zaman-zaman dəyişikliklərə uğramışdı. Bir çox hallarda hakim sülalələr dəyişdikcə, ya da ərazilər başqa dövlətlər tərəfindən zəbt edildikcə hökmdarlar tərəfindən coğrafi məntəqələrin də isimləri yeni adlarla əvəzlənmişdi. Qəsbkarlar, işğalçılar, ya da yeni hökmdarlar yaşayış məntəqələrinin adlarını tez-tez dəyişirdilər. Lakin çay adları çox nadir hallarda dəyişkənliyə məruz qalırdı. Birincisi, ona görə

Arpa çayı (Arpasu)

ki, çay hövzələri bir neçə ölkə və dövlətin ərazisini əhatə edirdi. İkincisi isə, qədim dövrlərdə bir çox çaylar həm də ölkələr, vilayətlər arasında hədud və sərhəd funksiyasını daşıyırdı. Bu səbəblərdən çay adlarını dəyişmək bir çox hallarda lazımsız və həm də məntiqsiz idi.

“Arpasu” çay adı bir neçə antik mənbədə xatırlanır. Lakin bu günə qədər gəlib çatmış qaynaqlar arasında ilk olaraq bu hidronim qədim yunan tarixçisi və dövlət adamı Ksenofontun (*eramızdan əvvəl V-IV əsrlər*) “Anabazis” əsərində qeyd olunmuşdu. Ksenofontun bu əsəri tarixi ədəbiyyatda həm də “On minlərin yürüşü”, ya da “On minlərin geri çəkilməsi” kimi də tanınır. Onun əsərində Arpasu çay adı Cənubi Qafqazdakı Arpaçaya aiddir. Coğrafiyaçılar bilirlər ki, Cənubi Qafqaz bölgəsində Arpasu-Arpaçay adında iki çay mövcuddur. Bu çayların hər ikisi Arax axıb tökülür. Adətən, onları bir-birindən ayırmaq üçün “Naxçıvan Arpaçayı” və “Qars Arpaçayı” hidronimləri işlədilir. Qars Arpaçayı qərbdə, Naxçıvan Arpaçayı bir az şərqdə yerləşir. Ksenofontun əsərində göstərilən Arpasu Qərbi Arpaçaya aiddir. Bu çay hazırda Türkiyə və Ermənistan arasında sərhəd funksiyası daşıyır. Sovet dövründə bu çayın adı ermənilər tərəfindən dəyişdirilərək “Axuriyan” adlandırılmışdı. Halbuki, çar Rusiyası dövrünün arxiv

sənədlərində qərbdəki su axarı “Kiçik Arpaçay”, şərqdə olanı isə “Şərur Arpaçayı” kimi qeyd olunmuşdu. Məsələn, 1835-ci ildə Sankt-Peterburqda çapdan çıxmış “Zaqafqaziya coğrafiyasının statistik təsviri” toplusunda bildirilir: **“Araz çayı erməni vilayətinin Qars Paşalığı ilə sərhədində Kiçik Arpaçayı, Abaran və Erivan nahiyələrində isə, Naxçıvan və Erivan nahiyələrinin hüduduna yaxın olan Şərur Arpaçayını qəbul edir...”**¹⁰³ 1836-cı ildə Sankt-Peterburqda nəşr olunmuş “Qafqazın o tayındakı Rusiya ərazilərinin icmalı”nda Arpaçayın türkcə etimologiyası da göstərilmişdir: **“Arpaçay tatarca (Azərb. türkcəsində) “arpalı çay” anlamına gəlir. Və İrana XVII əsrdə səyahət etmiş Turneforun verdiyi məlumatlara görə, çayın yuxarı axarında yabanı şəkildə bitən arpa kollarına görə bu adı almışdır. Halbuki, indiki dövrdə orada artıq arpa bitmir”**.¹⁰⁴

Görünür, gerçəkdən də nə zamansa bu bölgədə yabanı şəkildə çoxlu miqdarda dənli bitkilər bitirdi. Bu bölgələri gəzmiş ispaniyalı səyahətçi və səfir Rui Qonzales de Klavixonun verdiyi məlumata görə, **“Arazın yuxarı hövzələrində sanki səpilməmiş kimi hər il öz-özünə çoxlu miqdarda çovdar bitir”**¹⁰⁵. Turnefor və Rui Qonzalesin verdikləri məlumatdan isə aydın olur ki, Arazın qolları olan hər iki Arpaçayın adı buralarda yabanı şəkildə bol miqdarda bitən dənli bitkilərə görə türkcə “arpa” sözündən alınmışdır.

Professor Jozef Pitton de Turnefor (1656-1708-ci illər) Paris Akademiyasının üzvü və Qafqazın florasını tədqiq edən ilk Qərb tədqiqatçısı idi. Anadolu və Qafqaza səyahətində bu bölgələrin bitki aləmini incələmiş və kitabında təsvir etmişdi. Təbii ki, botanika üzrə alim öz təsvirlərində səhvə yol verə bilməzdi. Ona görə də Arpaçayın yuxarı hövzəsində yabanı şəkildə bitən arpa barədə onun verdiyi bilgilərə güvənmək olar. “Levanta səyahət” kitabında Turnefor hər iki Arpaçay barədə məlumat vermişdi. Onun əsərində bu çayların adı Arpagi, Arpajo və Arpasou kimi göstərilir.¹⁰⁶ Qars Arpaçayını o, Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında sərhəd çayı kimi qeyd edir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bu çay indi də Türkiyə və Ermənistan arasında sərhəd funksiyasını yerinə yetirir. “Qafqazın o tayındakı Rusiya ərazilərinin icmalı” kolleksiyasında da bu çayın sərhəd rolu daşdığı göstərilmişdir: **“Axaltsix Paşalığındakı Arpa gölündən mənəbəyini alan və qədim yazarlar tərəfindən Arpazus, ya da Qarpazu kimi**

103 Орест Евецкий. Статистическое описание Закавказского края. Санкт-Петербург, 1835, часть I

104 Обзорение Российских владений за Кавказом (в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношении). Часть IV. Санкт-Петербург, 1836

105 Руи Гонзалес де Клавихо. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403-1406 гг. Санкт-Петербург, 1881

106 M. Tournefort. Voyage in to Levant. Vol III. London, 1747

adlandırılan Kiçik Arpaçayın yatağı Erivan vilayətinin qərb tərəfindədir və onu Qars Paşalığından ayırır".¹⁰⁷ Turneforun verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, onun dövründə Arpaçay yerli əhali tərəfindən həm də Arpasu kimi adlandırılmışdı. Bu da öz növbəsində əhəmiyyət kəsb edir. Onun bölgəyə səyahəti isə 1700-1702-ci illərə təsadüf edir. Deməli, hələ o illərdə yerli əhali arasında çayın adı Ksenofontun kitabında göstəriləndiyi kimi tələffüz edilirdi. Ksenofont da öz növbəsində şübhə qalmaqalaq şəkildə skitlər diyarından keçən bu çayın transkripsiyasını Arpasu (*Αρπασον*) kimi qeyd etmişdi. Turnefordan daha öncə Arpaçay barədə digər fransız səyahətçisi Jan Batist Tavernye (1605-1689-cu illər) də məlumat vermişdi. Onun yazdıqlarına əsasən, **"Arpasu Araza tökülən və qarların əridiyi mövsümdə keçilməsi mümkün olmayan böyük çaydır"**.¹⁰⁸

Əslində, Arpaçayın adının xalq arasında "Arpasu" şəklində tələffüzü hələ XIX əsrdə dərc edilmiş qaynaqlarda da qeyd olunur. Ümumiyyətlə, bu çayın Arpasu şəklində adına son dönmə orta əsrlərdə yaşamış bir neçə avropalı səyyah və mütəxəssisin kitabında rast gəlinir. Məsələn, italyalı səyyah Gemelli Karyeri (1651-1725-ci illər) yazır ki, **"Arpasu öz mənbəyini Minqrel dağlarından alır və Qarsın digər çayları ilə qarışır"**.¹⁰⁹ Fransalı tarixçi, dilçi və Oksford Universitetinin müəllimi Piter Edmund Loran (1796-1837-ci illər) tarixi coğrafiyaya həsr olunmuş geniş tədqiqatında qeyd edirdi ki, **"Araza tökülən və Türkiyə ilə İran arasında sərhəd rolunu oynayan Arpasus çayını indiyə qədər Arpasu adlandırılır"**.¹¹⁰ Tarixçi və dilçi alimin bu qeydi və təsbiti çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İngiltərəli yazar Kliment Kartvell (1743-1808-ci illər) yazır ki, **"Arpasu İran hüduqlarında axan çaydır və İrəvanla Tavr arasında yerləşmişdir"**.¹¹¹ Digər ingiltərəli ensiklopediyaçı alim Abraham Rees (1743 – 1825-ci illər) öz 45 cildlik ensiklopediyasında bu məlumatı təkrar edir.¹¹²

Antik yunan tarixçisi Ksenofonta gəlincə, onun "Anabazis" əsəri Kunaks döyüşü (*eramızdan əvvəl 401-ci il*) ilə əlaqəli qələmə alınmışdı. Bizi maraqlandıran məqam həmin dövrdə bölgəni gəzən Ksenofontun türkcə çay adını qeyd etməsidir. Çayın adı onu göstərir ki, o dövrdə Arpaçay ətrafında türk

107 Обзорение Российских владений за Кавказом (в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях). Часть IV. Санкт-Петербург, 1836

108 Jean-Baptiste Tavernier. The six voyages of John Baptista Tavernier. Loybdon, 1678

109 Gemelli Careri. Turquie. Ganeau, 1719

110 Peter Edmund Laurent. An introduction to the study of ancient geography. Oxford, 1830

111 Clement Cruttwell. The new universal gazetter, or geographical dictionary. Vol I. Dublin, 1800

112 Abraham Rees. The cyclopaedia; or universal dictionary of arts, sciences and literature. Vol II. London, 1819-1820

dilini daşıyan tayfalar məskunlaşmışdılar. Böyük ehtimalla bunlar Ksenofontun adını çəkdiyi skiflər idi. Ksenofontun əsərlərini rus dilinə tərcümə edən antik tarix üzrə mütəxəssis professor M.İ. Maksimovanın (1885-1973-cü illər) bildirdiyinə görə, skiflər artıq Ksenofontun zamanında Trabzondan Qafqazın içindəək şəhər və yaşayış məntəqələrinə sahib çıxmışdılar.¹¹³ Ksenofontun verdiyi məlumata əsasən, Arpasu çayı skifləri xalub tayfalarından ayırırdı. Əslində, xalublər da skif tayfaları idi. Onların bir adı tibaren, digər adlarından biri isə qarqar idi. Xalub-qarqarlar antik əsərlərdə həm də Alazan skifləri kimi tanınırdılar. Onlar “qarqar” kimi tanınan Qafqaz Albaniyası xalqlarından biri olmuşlar. Qarabağda axan Qarqar çayı da bu tayfanın adı ilə bağlıdır.

Bütün bu qeydlərdən sonra təbii olaraq belə bir sual doğur. Necə olur ki, günümüzün antik tarix üzrə mütəxəssisləri Ksenofontda adı çəkilən Arpasu çayının türkcə etimologiyasını sezmədilər? Məsələnin bu baxımdan araşdırılması müəyyən saxtakarlıq səylərini də üzə çıxarır. Belə ki, SSRİ dönəmində antik tarix üzrə mütəxəssislər Ksenofontun Arpasu axarını Qərbi Arpaçayla deyil, Qara dənizə tökülən Çorox çayı ilə eyniləşdirirdilər. Halbuki, antik qaynaqlarda Çorox çayı “Akampsis” adlanırdı. Lakin Avropada bir çox peşəkar alim Ksenofontun adını çəkdiyi Arpasu çayının qərbi Arpaçayla eyni olduğuna əmindirlər. Məsələn, ingilis tarixçisi, tanınmış kartoqraf, tarixi coğrafiya üzrə bir çox elmi əsərin müəllifi Con Entoni Kramer (1793-1848-ci illər) “Kiçik Asiyanın coğrafi və tarixi təsviri” əsərində qeyd edir ki, Araza tökülən Arpasu ilə Ksenofontun kitabında göstərilən Arpasu eyni çaydır.¹¹⁴ Digər ingilis kartoqrafı Aaron Arrousmıt (1750–1823-cü illər) də “Qədim coğrafiyanın qrammatikası” əsərində Arpasu ilə Araza tökülən Arpasu çaylarının eyni su axarı olduğunu əminliklə qeyd edir.¹¹⁵

Qərbi Arpaçayın adını Axuriyan kimi dəyişdirərkən erməni xadimləri növbəti dəfə bölgədəki türk tarixinin izlərini silməyə cəhd etmişlər. Qeyd edək ki, bölgədə antik dövrə aid türkcə etimologiyası olan digər coğrafi adlar da mövcud idi. Bu coğrafi adlar akkad və antik qaynaqlarda təsbit olunmuşdur. Bəziləri hətta klassik erməni mətnlərində də vardır. Bu coğrafi adların hər birinə ayrıca material həsr olunmalıdır. Lakin qədim dövrə aid türkcə toponimlərə rəğmən bölgədə qaynaqlarda 1,5-2 min illik tarixə malik hay-erməni dilində bircə dənə olsun coğrafi ada rast gəlinmir. Bu tarixi gerçəklik türklərin bölgəyə

113 М.И.Максимова. Ксенофонт - Анабасис. Под редакцией академика И.И.Толстого. АН СССР. Москва-Ленинград, 1951

114 John Antony Cramer . A geographical and historical description or Asia Minor. 2 cildə. Oxford University Press, 1832. Vol I.

115 Aaron Arrowsmith. A grammar ancient geography. London, 1832

gəlmə olduqları barədə saxta tarixi paradıqmaya uyğun gəlmir. Həm də müasir Ermənistanın əski türk torpaqlarında süni şəkildə yaradıldığını göstərir. Bu, həm də hay-erməni etnosunun qədim tarixə malik olması tezisinin uydurma bilgilər üzərində qurulduğunu və heç bir tarixi sübutu olmadığını göstərir. Antik Armeniya ölkəsinin tarixinin bugünkü hay-erməni etnosu ilə tarixi bağları mövcud deyildir. Bugünkü hay-erməni etnosu qriqorian xristianlığını qəbul etmiş çeşidli millətlərə mənsub fərdlərin nəticələridir. Yəni, bugünkü hay-ermənilər prozelitik (dönmə) millət kimi təşəkkül tapmışlar. O da orta əsrlərin son dönəmində.

Arpaçay adı orta əsr erməni mənbələrində də vardır. Məsələn, Zəkəriyyə Kanakertsi (1627-1699-cu illər) Osmanlı ordusunun bölgəyə yürüşünü təsvir edərkən yazır ki, **“Arpaçayın yanında yerləşmiş qoşun üzvlərinin bəziləri istirahət edir, bəziləri çayda çimir, bəziləri isə atlarına qulluq edərək qayğısız gün keçirirdilər”**.¹¹⁶

116 Закарий Канакерци. Хроника. Москва, 1969

VII iddia

“Ermənilər xristianlığı həvarilərdən qəbul etmişlər”

Erməni saxtakarlığının təməl formuluunu coğrafi mənsubiyyət (*erməni*) və etnik mənşə (*hay*) terminlərinin, hər biri fərqli zaman və məkan çərçivəsində olan “xristian ermənilər” və “xristian Ermənistan” anlayışlarının məqsədli, “konspirativ” qaydada birləşdirilməsi təşkil edir - söyləsək, yanılmarıq. Belə bəraət xarakterli cəhdlərin birində qeyd edilir ki, **“xristian dininin təşəkkül tapdığı dövrdə erməni tarixçiləri Qriqori və Trdatın parlaq obrazlarını yaratmaqla ermənilərin təfəkküründə yeni inancın öz yerini möhkəmləndirməsinə çalışmışlar. Bu isə daxili qarşıdurmaların və xarici təhlükələrin artdığı şəraitdə ölkənin müstəqilliyinin mənbəyi olan ideyanın - xristian ideologiyasının yaradılmasına yönəldilmişdi**”.¹¹⁷ Odur ki, saxtakarlığı əsaslı şəkildə təkzib edərkən ilk növbədə həmin anlayışlar arasında xronoloji, coğrafi və etnoloji sərhəd qoyaraq, üç suala cavab axtarmağa çalışaq: ermənilər və konkret olaraq haylar xristian dinini nə vaxt qəbul etmişdilər? Ermənistan (*coğrafi məkan, Parfiya dövlətinin bir vilayəti*) nə vaxt və kim tərəfindən xristianlaşdırılmışdı? Erməni kilsəsi nə vaxt formalaşmışdı?

Əvvəlcə, guya eramızın IV əsrində baş vermiş hadisəyə - “301-ci ildə Ermənistan dövlətinin xristianlığı qəbul etməsinə” dair dini-siyasi mifi nəzərdən keçirək. İctimai rəydə formalaşmış təsəvvürlərin əksinə olaraq, həmin dövrdə “müstəqil Ermənistan dövlətinin” mövcudluğuna dair iddialar da erməni saxtakarlığının bariz nümunələrindən biridir. “Armina” (*ərəb. “Ərməniyyə”*) adlanan coğrafi ərazi Parfiya dövlətinin əyalətlərindən biri olmuş və etnik rəngarəngliyi ilə seçilmişdi. Burada parf və yəhudilər, assurlar və türklər, yunanlar, eləcə də haylar yaşayırdılar. Onların bir çoxu öz etnik inanclarını unutmuş, Parf səltənətinin dominant dininin və mədəniyyətinin təsiri altında olmuşdular. Əlbəttə, əyalət əhalisinin “kütləvi şəkildə” xristianlığı qəbul etməsi onların İsa Məsihə olan sevgilərindən, bu dinin ehkamlarını şüurlu şəkildə dərk etmələrindən irəli gəlmirdi. Burada siyasi səbəblər teoloji mahiyyəti üstələmişdi. Elə Armina əhalisi də Romaya loyallıq münasibət bəsləyirdi. Parf dövləti ilə daim ziddiyyətdə olan Roma İmperiyası strateji əhəmiyyət daşıyan və “mübahisəli ərazi” sayılan Arminanı ələ keçirmək niyyətindən daşınmamışdı. Roma dəfələrlə buna cəhdlər etsə də, uğur qazana bilməmişdi. Bütün bunlardan sonra dinc və daha səmərəli üsulu - mərkəzlə əyalət arasında dini-mənəvi

117 Акопян П., Ващева И. “Знаковые персонажи в “Истории Армении” Агапангелоса (Григорий и Трдат)”, Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2012, №3

bağları qırmaqla Armina əhalisini Romanın təsiri altına salmaq yolunu seçdi. Və bu zaman siyasi intriqalar səhnəsinə yeni personaj – etnik parf, coğrafi mənşə baxımından arminalı olan Anak oğlu Suren – yepiskop Maarifçi Qriqori (*Qriqor Parsav/Fars*) nüfuz etdirildi.

Bir qədər də “Anak” androniminin etimologiyası haqqında. Erməni dilində bu adın izahı yoxdur. Lakin qədim türk dillərinin lüğət tərkibinə əsasən, onun bir neçə məqbul variantı vardır. Məlumdur ki, əski türklərdə qurd/canavar (*börü, mamu, mamuk, aşına və s.*) totemi ilə yanaşı, köpək kultu da olmuşdu. Bu söz qədim qırpaqlarda – Volqaboyunda, Mərkəzi Asiyada və bəzi Şərqi Sibir xalqlarında nəslin ulu əcdadı sayılan totem canlının, köpəyin sakral adlarından biri idi. Məsələn, “ku-anak” kəlməsi başqırd və tatar dillərində “totem it”, “müqəddəs küçük” anlamlarını verirdi,¹¹⁸ “qızıl taylak” (*qırmızı köpək*) isə qədim qırğızların ulu əcdadı sayılırdı. Tobol tatarlarında və noqaylarda isə “Ağköbek” (*Ağ köpək*) mifoloji əcdad sayılırdı. Elə “noqay” etnonimi də “köpək” kimi yozulur. Qədim bulqar-tatarlarda oğlan uşağının qoçaq, sağlam böyüməsi üçün ona qırpaqların totem saydıqları canlının – köpəyin adlarından birini vermək adəti var idi. Beləliklə, həmin dövrlərdə “it” anlamını verən “Köpək”, “Köçək”, “Kübək”, “Kançık”, “Noqay”, “Əger”, “Ənçək”, “Qanık”, “Yıt”, “Barak”, o cümlədən “Ənək/Anak” andronimləri və etnonimləri yaranmışdı. Tatarıstan Respublikasının Aktanış və Sarman rayonlarında “Anak” kənd adları indiyədək qalmaqdadır.¹¹⁹ Bu baxımdan, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda iç oğuzların qırpaqları “köpək” adlandırılmalarına tək cə təhqir kontekstindən yanaşılmamalıdır. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində “köpək oğlu” ifadəsinin bu gün də həm mənfi (*söyüş*), həm də müsbət (*alqış*) anlamlarda işlədilməsi oğuzların qurda, qırpaqların isə köpəyə olan inancları arasında ziddiyyətlərin dövrümüzə gəlib çatan işartılarıdır. Hunların inancları içərisində də köpək kultu olmuşdur və bu canlı yalnız keşikçi, köməkçi deyildi. Qədim hun məzarlarında insan qalıqları ilə yanaşı, it sümükləri də aşkar olunmaqdadır. Onu da əlavə edək ki, “anak” kəlməsi tədricən köpək kultu çərçivəsindən çıxsada ilkin semantikasını nisbətən də olsa, qoruyub-saxlamışdır. Bu söz Osmanlı türkcəsində həm də “cazibədar”, “yaraşlıq gənc”, bəzi hallarda “abidə”, “heykəl” anlamlarında işlədilir. Azərbaycan dilində isə ona fonetik baxımdan yaxın olan “ənək” sözü “yırtıcı heyvan balası”nı ifadə edir.

Adından və etnik mənşəyindən göründüyü kimi, Suren hay deyildi, hətta xristian dinini qəbul etdikdən sonra da milli mənşəyini dəyişməmişdi. Atası

118 Татарские, тюркские, мусульманские мужские имена. Словарь терминов. http://dic.academic.ru/dic.nsf/personal/personal_names/7585/КУТАНАК

119 Саттаров Г. Древне-тюркские имена, имеющие отношение к тотемным верованиям. “Исемен матур кемнәр куйган” — Казань: Татар.кн.изд-во, 1989

Anak kimi o da parfların Arşakilər sülaləsinin bir qolu olan Karenlər nəslindən idi. Anak saray çəkişmələri üzündən Armina əyalətinə köçməyə məcbur olsa da, nə vaxtsa Parf taxtına yiyələnmək sevdası onu rahat buraxmırdı. Şah III Trdatın mirzəsi, romalı salnaməçi Aqafangelin yazdıqlarına inansa, gələcəkdə xristian missioneri olacaq Suren-Qriqorinin dünyaya gəlişi Anakın siyasi iddialarının ödənilməsi yolunda “taktiki gediş” olmuşdu. Hiyləgər Anak bütpərəst idi, lakin Romaya yaxınlaşmaq, Karenlərin Parf hakimiyyətini ələ keçirməsi yolunda xristian dininin əlverişli siyasi vasitə olduğunu aydın dərk edirdi. Aqafangelin salnaməsinə görə, Anakın xristian dininə gizli məhəbbəti o dərəcəyə çatmışdı ki, gələcək övladının övlia olması üçün toy gecəsini həvari Faddeyin sərdabəsində (*Cənubi Azərbaycan, Maku şəhərinin yaxınlığında*) keçirmişdi. Üstəlik, əhdinə görə körpə Suren də 252-ci ildə məhz həmin sərdabədə dünyaya gəlmişdi. Nəticədə, Ovanes Draxanakertsinin yazdığı kimi, **“Yəhya peyğəmbər İsa Məsihə öz xeyir-duasını verdiyi kimi, Qriqori də hələ ana bətnində olanda həvari Faddeydən halallığını almışdı”**.

Erməni tarixi həqiqətən rebusdur və ondan baş çıxarmaq çətin məsələdir. Məsələn, erməni mənəbələrində “Böyük Ermənistan”ın hökmdarı, parfiyalıların Arşakilər sülaləsinin nümayəndəsi olan və təbii ki, “Böyük” ləqəbini daşıyan III Trdat nədənsə II Xosrovun oğlu kimi təqdim olunur. Bildirilir ki, onun atası 252-ci ildə I Şapurun əmri ilə “İranın agentı” (!) Anak (*Müqəddəs Qriqorinin atası*) tərəfindən qətlə yetirilmişdi. Movses Xorenatsi isə III Trdatın 330-cu ildə sui-qəsd nəticəsində öldürüldüyünü yazır.¹²⁰ Sebeosun iddiasına görə isə, Anak Xosrovu Şapurun deyil, Ərdəşirin fərmanı ilə aradan götürmüşdü. Bu, “Ərdəşirin taxtda əyləşdiyi dövrün iyirmi birinci ilində, Diokletanın isə hökmdar olduğu dördüncü ildə” baş vermişdi. Halbuki, Ərdəşir hakimiyyətə 224-cü ildə, Diokletandan düz 60 il əvvəl gəlmişdi. Bundan başqa, Ərdəşirin hakimiyyəti cəmi 17 il çəkmiş və o, 241-ci ildə öldürülmüşdü. Beləliklə, “Ermənistan hökmdarının” öldürülməsi haqqında Anakın Ərdəşirdən sifariş alması xronoloji cəhətdən mümkünsüzdür. Digər tərəfdən, “Böyük Ermənistanın hökmdarı” II Trdat (*Arşakilər sülaləsi*) 216-cı ildən 222-ci ilədək, III Trdatın oğlu - “Böyük Ermənistanın” növbəti hökmdarı III Xosrov Kotak (*alçaqboylu olduğu üçün ona türkcə “Gödək” ləqəbi verilmişdi*) isə 330-cu ildən 339-cu ilə kimi taxtda əyləşmişdilər. Belə çıxır ki Ermənistan xristian dinini III Xosrovun dönəmində qəbul etmişdi...

Anakın macəralarına qayıdaq. Bu gün tarixi gerçəkliklər kimi təqdim olunan erməni kilsə rəvayətlərinə əsasən, erməni salnaməçilərinin yazdıqlarına inansa, İran hökmdarı I Şapur çoxdan idi ki, Ermənistanı

120 http://ru.wikipedia.org/wiki/wiki/Трдат_III

işğal etmək, onun azadlıqsevər əhalisini əsarətdə saxlamaq arzusunda idi. Şapurun bu niyyətini bu gün də anlamaq olmur. Əgər Ermənistan Parf və ya Sasani imperiyasının bir vilayəti idisə, onu bir daha işğal etməyə lüzum

Müasir erməni rəssamları Böyük Trdatı belə təsəvvür edirlər

vardımı? Sadələvh “erməni hökmdarı” I Xosrovun etibarını qazanan Anak günlərin birində onunla ova çıxır və məqam taparaq qılınc zərbəsi ilə onu öldürür. O.Drasxanakertsi bildirir ki, **“Parfiyalıların Arşakilər nəslindən olan Anak Ərdəşirin müxtəlif şirin vədlərinə aldandı, Xosrovun (?) yanına gəldi, nəsil qohumluğu onun etibarını qazanmaqda kömək etdi”**.¹²¹ Bu barədə tarixçi Aqatangelos (*Aqafangel*) nisbətən ətraflı yazır. Belə ki, **“Anak iki il sonra Ərdəşirə içdiyi andı yada salıb Xosrovu qətlə yetirir”**.¹²² Lakin Anak geri qayıda bilmir. O, az keçməmiş yaxalanmış, öldürülmüş və cəsədi çaya atılmışdı. Eyni zamanda, ailə üzvləri və yaxın qohumları da edam edilmişdilər. Movses Xorenatsi bildirir: **“...Anak qırx səkkiz il taxtda əyləşən Xosrovu öldürür. Onun özü və yaxınları da öldürülür. Rəbbin qüdrəti və hələ ana bətnində olarkən həvarinin (*Faddeyin*) xeyir-duası sayəsində Qriqori salamat qalır. Təfərrüatını isə Aqatangelosda tapa bilərsiniz”**.

O da maraqlıdır ki, bu sitatın sonuncu cümləsi həm Movses Xorenatsinin, həm də Ovanes Drasxanakertsinin salnamələrində tamamilə eynidir. Bundan başqa, əslən romalı Aqafangelin mətnlərinin səhihliyini nəzərə çatdırmaq üçün müasir erməni tarixçiləri onun, hətta romalı tarixçinin guya, Suren-Qriqorinin əmisi oğlu olduğunu

121 Ованес Драсханакертци. “История Армении”, <http://armenianhouse.org/draskhanakertsi/history-ru/contents.html>

122 Yenə orada

elan etməkdən çəkinmirlər. Aqafangel isə bildirir ki, Xosrov son nəfəsində Anakı və onun bütün nəslini qırmaq əmrini verdi. Cəlladlar qadınlara, uşaqlara, qocalara belə, rəhm etmədən hamısını qılıncdan keçirdilər. Bu qətləmədən yalnız Anakın oğlu Suren xilas ola bilmişdi. Dayəsi onu Ermənistandan çıxarmağa müəssər olmuşdu. Sonra **“Ərdəşir bu xəbəri (Xosrovun öldürülməsini) eşidən kimi böyük bayram etdi, qurbanlar kəsdi. Qoşun çəkib Ermənistan ölkəsinə yürüşə başladı. Xeyli insan və heyvan qənimət götürdü, qadınları, qocaları, uşaqları, gəncləri əsir etdi”**.¹²³ Bu zaman isə başqa bir qayğıkeş dayə “Xosrovun oğlu körpə Trdatı” ölümün pəncəsindən xilas edərək onu həmin marşrutla Yunanıstana gətirdi. Ərdəşirin Ermənistan yürüşünün təsvirində bir “tarixi fakt” da diqqət çəkir. Aqafangelin yazdıqlarına etibar etsək, məlum olur ki, ermənilərə qənim kəsilən **“İran şahı Ermənistanə gələn kimi”** yunan qoşunlarını ölkə hüdudlarından kənara çıxaran sonra sərhəd boyu xəndəklər qazdırır və nədənsə həmin əraziləri erməni dilində “Posits drunk”, yəni “Xəndəyin qapıları” adlandırmağı özünə mənəvi borc bilir...

Aqafangel onu da qeyd edir ki, Surenin “Sofiya” adlı xristian dayəsi körpəni qamışdan hörülmüş səbətə içərisinə qoyaraq çaydan keçirmiş və Roma ərazisinə aparmışdı. Aqafangelin bu rəvayəti istər-istəməz körpə Musa peyğəmbərin səbət içərisində xilasını və nəcib firon qızının onu böyütməsini xatırladır. Surenin mühacirətdə keçən məşəqqətli illərinin təfərrüatı barədə tarixçilər susurlar. Lakin o da məlumdur ki, o, qürbətdə vaxtını səmərəsiz keçirməmiş, Kappadokiyada xristianlığı qəbul etmiş, David adlı xristianın qızı Mariya ilə evlənmiş, iki oğul böyütmüş, üç ildən sonra isə qəflətən bir-birindən halallıq alıb boşanmışdılar. Movses Xorenatsiyə görə, boşanmaya səbəb Suren və Mariyanın öz ömürlərini ayrı-ayrılıqda Rəbbə həsr etmək istəyi olmuşdu. Belə ki, Mariya kiçik oğlunu da özü ilə götürüb monastıra getmiş (*xristian dinində monastırların olmadığı dövəmdə*), atası ilə qalan böyük oğlu isə dindən ayrılmış, dünyəvi həyat sürmüşdü.¹²⁴ Bu zaman M.Xorenatsinin tarixi iddialarında daha bir xronoloji uyğunsuzluq üzə çıxır. Məlumdur ki, xristian dünyasında ilk qadın monastırı Suren-Qriqorinin və Mariyanın ölümlərindən xeyli sonra - 395-ci il fevral ayının 20-də, özü də Kappadokiyada və ya “Ermənistan ölkəsində” deyil, Vifleyemdə yaradılmışdı. Belə olan təqdirdə, Mariyanın guya, ömrünün sonunadək “Ermənistanda rahibə həyatı yaşaması” haqqında iddia sabun köpüyü kimi dağılır.

123 История Агатангелоса “Житие и история святого Григора”, <http://www.vehi.net/istoriya/armenia/agathangelos/ru/02.html>

124 Аветикян А. “Истоки христианства в Армении”, file:///C:/Users/HP%20ENVY/Downloads/39.pdf

Müqəddəs Qriqorinin III Trdatı vəftiz etməsinə və ona verilən işğəncələrə dair hazırlanmış qobelen (XVIII əsr, Vyana. Mxitaristlər muzeyi). Qobeləndə diqqət çəkən məqam islam dininin yaranışından əvvəl yaşamış Qriqoriyə əzab verənlərin müsəlmanlar və başı çalınmış olmalarıdır

Belə bəraət xarakterli cəhdlərin birində qeyd edilir ki, **“xristian dininin təşəkkül tapdığı dövrdə erməni tarixçiləri Qriqorinin və Trdatın parlaq obrazlarını yaratmaqla ermənilərin təfəkküründə yeni inancın öz yerini möhkəmləndirməsinə çalışmışlar. Bu isə daxili qarşıdurmaların və xarici təhlükələrin artdığı şəraitdə xristian ideologiyasının yaradılmasına yönəldilmişdi”**.¹²⁵ Sənamələrə görə, Sureni-Qriqori 287-ci ildə, otuz yaşının tamamında İsa Məsih təlimini yaymaq, ermənilərə Rəbbin haqq yolunu göstərmək niyyəti ilə vətəninə dönmüşdü. Başqa bir variantda isə Surenin erməni kimliyinə qayıdışı onun zəngin mənəvi dünyası, xalqına bağlılığı ilə əlaqəli olmuşdu. O, qatil atasının günahlarını yumaq, Trdata sədaqətlə xidmət etmək məqsədilə geri dönmüşdü. Burada kilsə tarixçilərinin Sureni İsa Məsihə bənzətmək, hər ikisinin taleyində paralellər axtarmaq cəhdləri aydın şəkildə sezilir. İsa da 30 yaşında Yəhudaya qayıtmış və Yəhya peyğəmbər onu İordan çayında qüsl etmişdi. Lakin III Trdat atasının qatili olan Anakın mömin oğlunun nəcib duyğularını anlamamışdı. Surenin qayıdışından xəbər tutan kimi

¹²⁵ Акопян П., Ващева И. “Знаковые персонажи в “Истории Армении” Агапангелоса (Григорий и Трдат)”, Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2012, №3

onu həbs etdirib ilanlarla dolu dərin quyuya saldırmışdı. Surenlə beləcə 15 il ağır məhbəs həyatı yaşamalı olmuşdu. Lakin məhbəsdə də dinc dayanmır, xeyirxah missionerlik fəaliyyətini uğurla davam etdirirdi.

Müasir erməni tarixçilərinin “bərpa etdikləri” variantda isə olayın tamamilə fərqli istiqamətdə cərəyan etdiyi bildirilir. “Pravoslav ensiklopediyası” onların araşdırmalarına istinadən bildirir ki, III Trdatın Romada yaşadığını eşidən Qriqori dərhal oraya yola düşür. Az keçməmiş III Trdatın yanında xidmət etməyə başlayır və ataları – Xosrov və Anak bir-birinə qənim kəsilsələr də, övladları möhkəm dostluğun təməlini qoyurlar. Eramızın 287-ci ilində III Trdat vətəna qayıdır, Roma legionerlərinin köməyi ilə atasının taxtına əyləşir. Sonra Surenlə Qriqoridən xristian dinindən dönməyi, əcdadların inancına qayıtmağı tələb edir. Qriqori bu təklifdən imtina edəndə Trdat onu həbs etdirib dərin quyuya saldırır. Və guya İrəvan şəhərinin 30 kilometrliyində, əvvəllər Qəmərli, indi isə “Artaşat” adlanan yaşayış məntəqəsində yerləşən həmin tarixi quyunun üzərində indi “Xor-Virap” (erm. “Dərin xəndək”) monastırı ucaldılmışdır.¹²⁶

Lakin III Trdat da cəzasız qalmadı. Rəbbin qüdrəti ilə şah ağır xəstəliyə düşərək öldü. Salmamələrdə onun 301-ci ildə qabana çevrilməsi, bəzən isə ağlına itirib özünün qaban olduğuna inanması, üst-başını cırması, çöllərə düşməsi, insanları dişləməsi qeyd olunur. Təbii ki, “ssenariyə” uyğun olaraq, onu bu bələdan yalnız qan düşməni, Surenlə qurtara bilərdi. Hadisələr getdikcə dramatikləşirdi, saray, əyanlar, Ermənistan əhalisi böyük təşviş içərisində idilər. Ölkənin gələcək taleyi sual altında idi. Və bu zaman erməni-qriqorian dininin tarixi səhnəsinə növbəti personaj – III Trdatın bacısı, gözəl və mərhəmətli Xosrovduxt (fars. “Xosrovun qızı”) daxil olur. Yeri gəlmişkən, Arşakilərdən olan şahzadə xanıma düşmən sülalənin hökmdarının adının verilməsi erməni tarixşünaslığının növbəti kazuslarından olsa da, hələ

“Erməni xalqının xristianlaşması” (İvan Ayzavovski, 1817-1900-cü illər)

126 Священномученик Григорий, просветитель Великой Армении, <http://www.patriarchia.ru/db/text/1115591.html>

də aydın izahı verilməmişdir. Xosrovduxt gecələr tez-tez gizli yolla məhbəsə enər, Surenlə xristianlıq haqqında uzun söhbətlər aparar, dan yeri sökülənədək birgə ibadət edərdilər. Gün çıxanda isə Xosrovduxt bəxtəvərlik içində saraya qayıdardı. Surenin moizələri nəticəsində şahzadədə xristianlığa rəğbət yaranmış və o, gizli olaraq İsa Məsih dinini qəbul etmişdi. Belə görüşlərdən birində Xosrovduxt qardaşının xəstəliyi barədə danışır. Suren onu diqqətlə dinləyir, xəyalında diaqnozu təyin edir. Belə məsləhət görür ki, əgər III Trdat büt-pərəstlikdən, əvvəlki həyatından və insanlara zülm etməkdən əl çəkərsə, xristianların cərgəsinə qoşularsa, o zaman Rəbb onu bədəninə daxil olmuş əcinnələrdən xilas edəcək, ruhu rahatlıq tapacaqdır. Elə də olur. III Trdat İsa Məsih dinini qəbul edir və dərhal şəfa tapır. Az sonra Suren yenidən Romaya qayıdır. Burada onu təntənə ilə qarşılayır, yepiskop rütbəsinə yüksəldir və “Qriqori” adını verirlər. Axı, Suren missiyasını uğurla yerinə yetirmiş, Ermənistan əyalətinin valisini öz tərəfinə çəkməklə, həmin ərazinin Sasanı İmperiyasından qopmasının ideoloji təməlini qoya bilməmişdi.

Beləliklə, Parf dövlətinin Ermənistan əyalətində xristianlığın kütləvi şəkildə qəbul edilməsinin başlıca səbəbindən Romanın bu ərazilərə sahib çıxmaq iddiaları dayanırdı. Eyni zamanda, İranda Sasanilərin hakimiyyəti ələ alması, lakin əyalət rəhbərliyinin hələ də Arşakilərin (*parfların*) əlində olması yaranmış vəziyyəti daha da gərginləşdirirdi. Sasanı hökmdarının sifarişi ilə Anakın Xosrovu qətlə yetirməsi, əyalət hakimiyyətinə Sasanı nümayəndəsinin gətirilməsi də Ermənistanı Romanın təsirindən qurtarmaq məqsədi daşıyırdı. Lakin romalılar daha çevik siyasət yürüdükdülər. Əyalətdə Sasanı xanədanına qarşı müqaviməti gücləndirmək, imperiya ilə tək cəsiyasi deyil, həmçinin dini-ideoloji bağlar qurmaq üçün II Trdat Ermənisanə gətirilir. Surenin vəzifəsi isə ərazini əvvəlki inanclarından – zərdüştilikdən,

Erməni-qriqorian kilsəsi III Trdatı, arvadı Aşxeni (?) və bacısı Xosrovduxtu müqəddəslər sırasına daxil edərək, hər il dini mərasimlərlə onları yad edir. Halbuki, xristian mətnlərində və eləcə də erməni mənbələrində hökmdarın “Aşxen” (erm. “səməvi”, “mələk”) adlı həyat yoldaşının olması barədə heç bir məlumat yoxdur

mehranilikdən, tanrıçılıqdan və qismən də iudaizmdən ayırmaqla romalıların dininə gətirməklə bu uçurumu dərinləşdirmək və vahid mərkəz ətrafında birləşməni təmin etmək idi. Beləliklə, xristianlıq Roma imperiyasının əlində təsirli siyasi vasitə olmuşdu. Təsadüfi deyil ki, Roma-yunan kilsəsi Sureni yepiskop dərəcəsinə yüksəldərək ona “Qriqori” (*Qalib*) adını verir. Bütün bunlardan sonra vətəninə qayıdan yepiskop Qriqori III Trdatla birlikdə əhalinin kütləvi şəkildə xristianlaşdırılmasına başlayır, bütpərəstlərin məbədlərini dağıdır, yerlərində kilsələr ucaldırır. Erməni-qriqorian kilsəsi bu hadisənin 301-ci ildə baş verdiyini iddia etsə də, digər xristian ilahiyyatçıları “Ermənistanın dövlət olaraq xristian dinini qəbul etməsi” tarixinin 314-cü il olduğunu bildirirlər. Çünki məhz həmin il Ermənistan vilayəti Romanın protektoratlığı – himayəsi altına keçmişdi.¹²⁷ V əsrdə yaşaması ehtimal olunan digər erməni salnaməçisi Favstos Buzand “Tarix” əsərində Trdat-Qriqori tandemi nəticəsində yaranan xoşbəxt sonluğu belə təsvir edir: **“Beləliklə, Xosrovun oğlu Trdatın şahlığı dövründə ölkə böyük ruhani, Anakın oğlu Qriqorinin sayəsində xoş məhəbbətlə, Rəbbə etiqadla nurlandı. Onun (Qriqorinin) kiçik oğlu Aristakers atasının yolu ilə getmiş, yepiskop olmuş, ömrünün sonunadək Məsihin adına moizələr oxumuşdur.”**¹²⁸ Halbuki, Ovanes Draxanakertsi isə yazırdı ki, valideynləri ayrıldıqdan sonra anası ilə qalan, “uşaqlığını monastırda keçirən” Qriqorinin kiçik oğlu yetkinlik yaşına çatandan sonra rahib Nikomaxa qoşularaq hücrəyə çəkilir və ömrünün sonunadək zahid həyatı sürür.

Lakin Maarifçi Qriqorinin sonrakı taleyi çox acınacaqlı olmuşdu. Yaxınları onu tərk etmiş, ardıcılıarı üz döndərmiş və nəhayət, 325-ci ildə o, yepiskopluqdan istefa verərək əsasını qoyduğu kilsəni oğluna ötürmüş və mağaraya çəkilərək zahidlik etmişdi. Bir sözlə, unudulmuşdu. Maraqlıdır ki, son 500 il ərzində Qriqorinin cəsəd qalıqları uzaq İtaliyada, Neapoldakı erməni kilsəsində saxlanılmış və bu “təbərrik” yalnız 2000-ci il noyabr ayının 11-də katolikos II Qareginin təşəbbüsü ilə Ermənistana, Eçmiədzin kilsəsinə gətirilmişdi.

127 Православная Энциклопедия, Т.III, Москва, 2001

128 Ф.Бузанд. “История Армении”, III книга, Академия Наук Армянской ССР. Ереван, 1953

VIII iddia

“Ermənilər Bibliyada “genetik islahatlar” aparmamışlar”

Alman mənşəli fransız filosofu və maarifçisi Pol Anri Holbax insanın xəlq edilməsi haqqında İncil rəvayətləri ilə qətiyyənlə razılaşmamış və onlara münasibətini bildirmişdi: **“Rəbb heç də iddia edildiyi kimi, insanı öz görkəmində və öz xasiyyətində yaratmamışdı. Əksinə, insan həmişə ilahisini yaradanda özünə bənzətmiş, öz düşüncəsini, xasiyyətlərini, xüsusilə günahlarını ona aid etmişdi”**. Rəbb istisnasız olaraq, erməniləri də yaratmışdı. Lakin bu gün heç kəs erməni xalqının mənşəyini, real tarixini Eçmiədzin kilsəsinin nümayəndələri qədər dəqiq, ətraflı bilmir. Sırr deyildir ki, regional və etnik tarixə, xristian dininin tarixinə vandal münasibətin yaranmasında, olayların total miqyasda saxtalaşdırılmasında erməni kilsəsi həmişə müstəsna rol oynamışdır. Nəticədə, din xadimlərinin səyləri ilə erməni xalqının iki paralel tarixi yaradılıb dövriyyəyə buraxılmışdır. “Daxili istifadə üçün” nəzərdə tutulan kilsə rəvayətləri - saxtalaşdırılmış olaylarla zəngin olan birinci variantda ermənilər “hay”, məskunlaşdıqları ölkə isə “Hayastan” adlandırılır, mülkiyyətlər, başqa dövlətlərin ərazilərində olan erməni-qriqorian yeparxiyaları “müstəqil etnik dövlətlər” qismində təbliğ edilir. Ümumerməni dini-siyasi ideologiyasına xidmət edən bu variantda ermənilər “regionun barbar və köçəri xalqlarını mədəniyyətə qovuşduran”, “Qara dənizdən Xəzər dənizinə, Şimali Qafqazdan Qırmızı dənizə kimi uzanan Böyük Ermənistan dövlətini quran” qədim və unikal xalq kimi təqdim olunurlar. Etnik tarixin “ixrac variantı” isə xarici auditoriyaya ünvanlanmışdı. “Göz yaşları içərisində boğulan” həmin tarixdə özlərinin “xristian əzabkeşləri”, “İsa Məsih təliminin Şərqdə yeganə dayağı” obrazını yaradır, burada özlərinə “erməni”, yaşadıqları areala isə “Ermənistan” deyirlər. Bununla da, tarixən coğrafi məkan olan, etnik rəngarəngliyi ilə seçilən qədim Armina-Erməniyyə coğrafi ərazisindəki müxtəlif xalqlara aid qədim mədəniyyəti, dövlətçilik tarixini, maddi-mədəni irsi erməniləşdirməyə çalışırlar. Halbuki, nə ermənilərin, nə də tarixi Arminanın indi “Ermənistan Respublikası” adlandırılan əraziyə aidiyyəti olmuşdu.

“Tarix” əsərinin mətninə XVII əsrdə edilmiş redaktə və əlavələrdən sonra “ən saxtakar salnaməçi” adını qazanan Movses Xorenatsi kitabının yazılma səbəblərindən birini Tövrat və İncildəki ədalətsizliklə, burada ermənilərdən bəhs olunmaması ilə əlaqələndirir, peyğəmbərlərdən tutmuş həvarilərədək

geniş auditoriyanı hədəfə alan giley və incikliklərini belə büruzə verir: **“İlahi mətnlərin müəllifləri öz xalqlarını yüksəldib, başqalarına isə nifrət etmiş və yazdıqları səhifələrdə xatırlanmasını layiq bilməmişlər”**.¹²⁹ Üzərində ciddi redaktə əməliyyatı aparılmasının digər səbəbi isə ondan ibarətdir ki, Movses kitabı həm etnik natamamlıq kompleksinin, həm də hədsiz “vətənpərvərlik duyğularının” təsiri altında qələmə almışdı: **“Axı, biz kiçik bostan ləki qədər, sayca məhdud (xalq) olsaq da, qüdrətimiz olmasa da, dəfələrlə digər dövlətlər bizi əsarətə alsalar da, ölkəmizdə yazılıb əbədiləşdirməyə layiq xeyli igidliklər göstərilmişdi. Lakin heç kəs bu barədə kitab yazmaq şayğısına qalmamışdı... və bu məqsədlə yadellilərin müdrik əməllərindən istifadə edilməmişdi”**.¹³⁰ Bununla belə, Movses özündən əvvəlkilərin “tarixi ədalətsizliyini” düzəltməyə çalışsa da, son nəticədə onlardan geri qalmamış, erməni (hay) tarixini digər xalqların maddi-mədəni irsinin bünövrəsi üzərində quraşdırmağa çalışmışdı. O da faktdır ki, tarixən ən nüfuzlu erməni zadəgan nəsillərinin nümayəndələri nədənsə etnik hay deyil, digər xalqların nümayəndələri olmuşlar. Məsələn, Arşakilər sülaləsi – “turanlılar” adlandırılan parfiyalı, Mamikonlar – türk, Baqratilər – etnik yəhudi, Ardzunilər – süryani, Kamsarakanlar isə fars idilər. Elə “erməni Herodotu” adını qazanan Movses Xorenatsi də adibəlli “Tarix” əsərində saxtakarlıq söylərinin bir səbəbini də məhz sifarişçinin etnik mənşəyi ilə əlaqələndirir.

M.Xorenatsinin etirafına görə, salnamə əslən yəhudi olan və xristianlığı qəbul edən Saxak (*Saak, İshak*) Baqratununin özəl sifarişi ilə qələmə alınmışdı. Bu sifariş müəllifin kitabın başlığına etdiyi əlavədən də məlumdur: **“Saxak Baqratununin xahişi ilə Movses Xorenatsi nəql etmişdi”**. Salnaməçi dəfələrlə “sponsorunun” etnik hay olmadığını vurğulayaraq hətta öz xalqını aşağılamaqdan belə çəkinməmişdi. Görünür, alacağı qonorarın məbləği də bu mövqeyə təsirsiz ötürülməmişdi. Belə ki, Movses onun haqqında bunları yazırdı: **“Bəzi etibarsız kəslər həqiqəti nəzərə almadan sənin taxt-tacılı nəslini Hayka bağlayırlar. Bu barədə deyirəm: Mən belə axmaqlıqlara inanmıram”**.¹³¹ Nəticədə, “axmaqlıqlara inanmayan” Xorenatsi özü saxtakarlıqlara başlamış, sifarişçinin könlünü oxşamaq üçün Tövratdakı yəhudi dini rəvayətlərini açıq şəkildə erməniləşdirərək, daha doğrusu, etnik ermənilərin də “seçilmiş xalq” olduqlarını iddia edərək həmin əfsanələrin remeyk variantlarını yaratmışdı. Məsələn, ermənilərin ulu əcdadı sayılan babilistanlı Haykın öz qövmünü götürüb əzazil hökmdar Belin təqiblərindən

129 Хоренаци М. “История Армении”, перевод с древнеармянского языка, введение и примечания Гагика Саркисяна. Ер.: “Айастан”, 1990

130 Yenə orada

131 Yenə orada

yayınması, “Rəbbin ermənilərə vəd etdiyi” əraziyə – Ağrı dağının ətəklərinə pənah gətirməsi heyrətamiz şəkildə Hz.Musa və firon arasındakı qarşıdurmanı, yəhudilərin Misirdən qaçışı və xilas səhnələrini xatırladır.

Yeri gəlmişkən, salnaməçi Ovanes Draxanakertsi də (845-929-cu illər) Baqratiləri **“çar Davidin (Hz.Davudun) nəslindən olan yəhudi Şambatın (erm. Smbatın) varisləri”**¹³² hesab edirdi. Müasir erməni tarixçilərinin Baqratiləri zorən erməniləşdirmək səylərinə baxmayaraq, bir sıra Qərb

Dərbənd qala divarlarında analoji hun “xaçı”

alimləri, o cümlədən tanınmış fransız tədqiqatçısı Jorj dö Malevil bu sülalənin tarixdə oynadığı rola aşağıdakı dəyəri vermişdir: **“Yəhudi mənşəli olan bu familiya öz tarixini eramızın 800-cü ilində Ani şəhərindən götürür. Eramızın 850-ci ilində Əhəd Baqratuni digər feodalları özünə tabe etdirmiş, eyni zamanda Bağdadın (xilafətin) vassalı olmuşdur”**.¹³³ Sonralar Ovanes Draxanakertsinin “Tarix” kitabını “redaktə” edənlər isə

nəinki “Əhəd” adını “Ermənistanın işxanlar-işxanı (*“bəylərbəyi” titulunun hərfi tərcüməsi*) I Aşot Mets” (*Böyük Aşot*) androniminə dəyişmiş, hətta “barbar türklərin süquta yetirdikləri” Ani şəhərinin xarabalıqlarında onun gerbinin təsvirini də ❖ “kəşf etmişlər”. Baxmayaraq ki, həmin sakral rəmzə təkcə Anadolu və tarixi Azərbaycan torpaqlarında deyil, özbək, qazax, qırğız, tatar, kumık, çuvaş, noqay və s. xalça və keçə məmullatlarında geniş rast gəlinir və müasir simvolizmdə “hun xaçı” adlandırılır. Erməni tarixi isə “işxanlar işxanı I Aşotun” nə vaxtsa Qafqazı, Mərkəzi Asiyanı və Volqaboyu ərazilərini fəth etməsi barədə hələ də susmaqdadır...

Höte etiraf edirdi ki, “Bütün kilsə tarixi yalan və zorakılıqların qarışığından ibarətdir”. Qriqorian kilsəsinin tarixi də bu məziyyətlərdən kənar qalmamışdı. Tarixi olayların, dini ehkamların saxtalaşdırılması o dərəcəyə çatmışdı ki, erməni tarixçiləri hətta İncil və Tövrat mətnlərini belə, istədikləri kimi dəyişməkdən – ixtisar etməkdən, yeni ifadələr əlavə etməkdən, hətta peyğəmbərlərin şəcərəsini

¹³² Драсханакертци О. “История Армении”. <http://armenianhouse.org/draskhanakertsi/history-ru/contents.html>
¹³³ Малевич Ж. “Армянская трагедия 1915 года”. <http://ebooks.preslib.az/pdfbooks/rubooks/malevil.pdf>

dəyişməkdən çəkinməmişdilər. Bu işdə salnaməçilərdən Movses Xorenatsi və Ovanes Draxanakertsi xüsusi canfəşanlıq göstərmişdilər. Diqqət çəkən cəhət isə bu salnaməçilərdən ikincisinin həm də ali rütbəli din xadimi, “V Ovanes” kimi tanınan erməni katolikosu olmasıdır. Məsələn, Ovanes Draxanakertsi ermənilərin də Nuh peyğəmbərin oğlu Yafəsin törəmələri olduqlarına, Tövrət və İncilin isə müqəddəsliyinə və toxunulmazlığına əmin idi. Lakin bu, ona Əhdi Ətiqin “Yaradılış” (*Genesis*) kitabının X fəslində (1-19) Nuh peyğəmbərin oğlu Yafəsin şəcərəsində ciddi geneoloji islahatlar aparmasına mane olmamışdı. Katolikos-salnaməçi Yafəsin şəcərəsini belə bir şəkklə salmışdı: **“BİZİM (?) İafetin (Yafəsin) əvvəlcə oğlu oldu, adını Qomer qoydular. Buna görə də onun torpaqlarını “Qamirk” adlandırdılar. Ardınca Maqoq doğuldu və keltlər, qalatlar onun nəslindəndirlər. Sonra Maday gəlir, onun nəslinin torpağı Midiyadır. Daha sonra Fuval doğuldu, fessaliyalıların adı onunla bağlıdır. Ardınca gələn Meşex İlliriyaya hökmranlıq edib. Altıncı isə ölkəsi Frakiya olan Firas idi, ondan BİZİM Aşkanaz və Torqom (guya, ermənilərin əcdadları) doğuldular”**.¹³⁴

Əvvəla, Tövrətə əsasən, Firas “bizim İafetin” sayca altıncı deyil, yeddinci oğlu idi. Katolikos Yafəsin dördüncü oğlunu – yunanların əcdadı sayılan İavanın adını isə qəsdən ümumi şəcərədən silmişdi. Buna səbəb isə qriqorian məzhəbinin Bizans-yunan kilsəsi ilə qarşıdurmada uduzması və “batil” elan edilməsi olmuşdu. “Bizim Aşkanaz və Torqomun”, eləcə də onların atadanbir qardaşı olan, amma O.Draxanakertsinin kitabında “unudulan” Rifatın, əslinə qalsa, “bizim Firasa” aidiyyatları yoxdur. Çünki, Tövrət mətnləri onların məhz Qomerin övladları olduğunu deyir. Bütün bunlar ya Ovanes Draxanakertsinin vaxtında, ya da XVII-XVIII əsrlərdə Firasa miras qalan əraziləri - Frakiya torpaqlarını protoermənilərin tarixi vətəni kimi tanıtdırmaq məqsədilə edilmişdi.

Ermənilər “Tövrətə istinadən” öz əcdadlarından birinin Aram olmasına əmindirlər. Amma Əhdi Ətiqin “Yaradılış” kitabının X fəslində (21-22) bu iddia açıq şəkildə təkzib edilir. Bildirilir ki, **“Bütün Yever”¹³⁵ övladlarının atasının, İafetin böyük qardaşının - Simin (Samın) uşaqları vardı. Simin oğlanları bunlar idi: Elam, Assur, Arfaksad, Lud, ARAM”**. Beləliklə, Tövrətə istinadən, sami (*Samın nəslindən*) olan Aram qədim arami tayfalarının ulu əcdadı sayılır. Belə olan təqdirdə, ermənilər Aramı özlərinə ulu əcdad seçməklə ya sami –

134 Дрaсханакертци О. “История Армении”. <http://armenianhouse.org/draxhanakertsi/history-ru/contents.html>

135 “Yever” sözü ivrit dilində “çaydan keçən”, “köçəri” deməkdir. Bir sıra ehtimallara görə, “yever” və sonralar etnonimi olan “yavrey” kəlməsi bu anlamı verən daha qədim “ha-ibru” ifadəsindən götürülmüşdür. İbrahim peyğəmbərin adının da “Ha-ibruim” sözündən yaranması barədə mülahizələr vardır.

yəhudi mənşəli olduqlarını etiraf etməli, ya da çıxılmaz vəziyyətdən yeganə xilas yolu kimi Tövrat mətnlərində düzəliş aparmalı idilər. Movses Xorenatsi ikinci variantı seçmişdi. Aramın “erməni mənşəyinə” dair dini təsdiq tapmaq üçün onu Samın övladları sırasından çıxarmış və zorən Yafəsin şəcərəsinə daxil etmişdi. Beləliklə, Tövrat mətni üzərində kosmetik əməliyyatlardan sonra Yafəsin nəslə erməniləşərək aşağıdakı vəziyyəti almışdı: **“İafətdən Qomer doğuldu, Qomerdən Tiras doğuldu, Tirasdan Hayk doğuldu, Haykdan Aramenak doğuldu, Aramenakdan Aramais doğuldu, Aramaisdən Amasiya doğuldu, Amasiyadan Gelam doğuldu, Gelamdan Xarma doğuldu, Xarmadan ARAM doğuldu...”**. Bütün bunlardan sonra Movses Xorenatsi böyük məmnuniyyət içərisində rahat nəfəs almış və törətdiyi küfrə bəraət qazandırmaq üçün “Tarix” kitabına bu sözləri əlavə etmişdi: **“Biz, fikrimizcə, qədim tarixdə həqiqətə tamamilə uyğun olanları tapdıq”**. Onun yazdıqlarına inansaq, “erməni” Aram **“döyüslərdə çoxsaylı şanlı qələbələr qazanmış, Ermənistanın hüduqlarını hər tərəfə genişləndirmişdir... Bütün xalqlar ölkəmizi bu adla (Aram) tanıyırlar. Yunanlar – “armen”, farslar və suriyalılar (qədim aramilərin törəmələri) isə “armenik” deyirlər**”. Üstəlik, M.Xorenatsinin dini saxtakarlığından bəhrələnən katolikos O.Drasxanakertsi böyük fərəh hissi ilə qeyd edirdi: **“O (Aram) şanlı igidliyi ilə təkcə zəifləri deyil, Kappadokiyanı da özünə tabe edə bilmişdi”**.

Harvard Universitetinin Ermənişünaslıq kafedrasının müdiri, Movses Xorenatsinin “Tarix” əsərinin ingilis dilinə tərcüməçisi professor Robert Tomson “erməni Herodotu”nun saxtakarlıq söyləri haqqında bunları vurğulayır: **“Xorenatsi ilkin mətni istər əcnəbi dildə, istərsə də doğma erməni dilində olan qədim əlyazmalara öz düzəlişlərini edəndə vicdansızcasına onları dəyişir. Onun mənbələrə münasibəti və tarixi araşdırma metodu göstərir ki, onun əsərlərinə tam etibar etmək olmaz. Əlbəttə, Moisey (Movses) tarixi gerçəkliklər haqqında da bir sıra xətiləri saxlamışdı... Lakin Moiseyin istinad etdiyi erməni mətnlərinin böyük hissəsi yalnız onun yaşadığı dövrdən sonra tərcümə və ya tərtib olunmuşdu. Bütün bunlar isə onun guya, V əsrdə yaşamasına dair iddiaları rədd edir”**.¹³⁶ Erməni mənşəli alim, ABŞ-ın Kaliforniya Universitetinin professoru **Riçard Hovanesyan** da M.Xorenatsinin salnaməsinə istinadən həm müəllifin, həm də XVII-XVIII əsrlərdə onun mətnlərində ciddi düzəlişlər aparan redaktorların bir sıra saxtakarlıq cəhdlərini, eləcə də kobud xronoloji uyğunsuzluqları müəyyən etmişdir. Məsələn, M.Xorenatsi iddia edir ki, guya o, vaxtilə vardapet Mesrop

136 <http://mjora.livejournal.com/78904.html?thread=1492536>

Maştotsun əziz-xələf şagirdi olmuşdur. Digər iddiasına görə isə, Maştotsun ölümündən sonra erməni patriarxı Saak da dünyasını dəyişmiş, elə həmin vaxt Arşakilər sülaləsi süqut etmiş və Xorenatsi erməni xalqının qara günlərinə göz yaşları axıtmışdı. Tarixi gerçəkliklər isə bunun əksini göstərir. Belə ki, M.Maştots 440-cı ildə, katolikos Saak Partev (*Parf*) isə 439-cu ildə fani dünyanı tərk etmişdilər. Ermənilərə heç bir aidiyyəti olmayan Arşakilər monarxiyası 428-ci ildə tarix səhnəsindən silinmişdi. Riçard Hovanesyan qənaətlərini belə ifadə edir: **“Kitabdakı bir çox əlamətlər də onun V əsrdə qələmə alınmadığını təsdiqləyir. Çünki Movsesin istinad etdiyi mənbələrin bəziləri həmin dövrdə erməni dilinə tərcümə edilməmişdi. Əsərində VI əsrdə, hətta VII əsrdə yaşamış insanlarla ünsiyyətdə olduğunu bildirir... X əsrə kimi bu adda tarixçi məlum deyildi və onun əsərlərinə istinadlar edilməmişdi.”**¹³⁷

¹³⁷ Richard G. Hovannisian. The Armenian People from Ancient to Modern Times, Volume I, The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century, New York, St. Martin's Press, 1997

IX iddia

“Ermənilər İsa Məsihə məktub, o isə onlara “avtoportretini” göndərmişdi”

Əvvəlcə, ermənilərin hələ Müqəddəs Qriqorinin missionerlik fəaliyyətindən əvvəl İsa Məsih dinini qəbul etməsi, ilk erməni-xristian dövlətinin yaranması, ermənilərin Hz.İsa ilə məktublaşması, hətta onun rəngli portretini (*söhbət fotosəkildən getmir*) əldə etmələri barədə “erməni həqiqətlərini” araşdıraraq. Beləliklə, qədim zamanlarda, daha doğrusu, eramızın əvvəllərində “erməni Mesopotamiyası” adlanan ərazidə Osroena “erməni dövləti” və onun “V Abqar” adlı nəcib hökmdarı vardı. Erməni salnaməçiləri və müasir erməni tarixçiləri tam ciddiyyətlə yazırlar ki, V Abqar etnik erməni və Arşakuni nəslindən (*parfların “turanlılar” adlandırılan Arsakilər sülaləsindən*) Partevin oğlu idi. Ovanes Draxanakertsi isə onun atasının adının “Arcam” olduğunu bildirir. Movses Xorenatsi isə qeyd edir ki, “Arşamın” oğlu olan Abqar qeyri-adi müdriqliyi və təvazökarlığı ilə seçilirdi. V Abqar vaxtilə erməni qoşunlarının düşərgəsi olmuş məntəqədə Edessa (*Türkiyə ərazisindəki indiki Şanlıurfa*) şəhərini salaraq, paytaxtı, arxiv və kitabxanaları, bütlləri oraya köçürmüşdü. Doğrudur, Xorenatsidən fərqli olaraq, Abqarın müasiri - tarixçi Publi Tatsit onu məkrli, riyakar, gah Romanın, gah da Parf dövlətinin tərəfinə keçən hiyləgər hökmdar kimi təsvir etmişdi. Gəlin, Tatsitin bu iddiasına, eləcə də M.Xorenatsinin “nəcib erməni hökmdarının” yeni saldıdığı şəhərə nə üçün Makedoniyanın qədim paytaxtının adını verməsinə o qədər də məhəl qoymayaq. Müasir erməni tarixçiləri Movses Xorenatsinin sözlərinin doğruluğunu sübuta yetirmək üçün Edessalı Labubniya, Prokopi ilə Yesevi kimi qədim salnaməçilərin əsərlərinə istinad edirlər. Lakin, onlar Abqarın hakimiyyəti illərində baş verənləri təsvir etməklə kifayətlənmiş və heç biri onun etnik erməni, Osroenanın isə “erməni dövləti” olduğunu qeyd etməmişlər. Obyektiv tarixi qaynaqlara əsasən isə Osroena hökmdarı V Abqar Uhama eramızdan əvvəl 4-cü ildən eramızın 7-ci ilinə kimi və 13-cü ildən 50-ci ilədək hakimiyyətdə olmuşdu. O da müəyyən edilmişdi ki, nə bu ərazinin, nə həmin şəhər-dövlətin, nə də V Abqarın ermənilərə aidiyyəti yox idi. Qısa arayıyla bildiririk ki, bu şəhərin təməli eramızdan əvvəl IV əsrdə, Selevkilərin hakimiyyəti dövründə qoyulmuş, Makedoniyanın qədim paytaxtının şərafinə “Edessa” adlandırılmışdı.

Arxeoloji tədqiqatlara əsasən, şəhərin təməlini selevk I Nikator (*eramızdan əvvəl 312—281-ci illər*) qoymuşdu. IV Antioxun (*eramızdan əvvəl 175—164-*

cü illər) dövründə Edessanın adı “Antioxiya” sözünə dəyişdirilmiş, onun ölümündən sonra isə Parf dövlətinin vassalı olmuşdu. Eramızdan əvvəl 132-ci ildə yenidən müstəqil dövlət olmuşdu. Maraqlıdır ki, şəhər yalnız eramızdan əvvəl 127-ci ildə Abqarlar sülaləsinin nəzarətinə keçmişdi. Antik müəllif Plininin “Osroena ərəbləri” adlandırdığı qövmlə vaxtilə Aman dağlarından bu ərazilərə köçmüşdü.¹³⁸ Beləliklə, Edessa V Abqarın zamanında deyil, yalnız Selevkilər dövlətinin süqutundan (*eramızdan əvvəl II əsr*) sonra kiçik Osroena dövlətinin paytaxtına çevrilmişdi. Onomastika (*adların mənşəyini, tiplərini və etimologiyasını öyrənən elm*) üzrə araşdırmalara əsasən, Osroenada hakimiyyətdə ərəb sülalələri olsa da, əhalinin əksəriyyəti aramilərdən ibarət idi. Ərəblər bu ərazilərə hələ eramızdan əvvəl gəlmiş, Osroenadan savayı, Bet-Arbaya, Zabdukena, Arzapena, Sofena kimi Parf imperiyasından asılı olan marionet dövlətlər qurmuşdular. Eramızın III əsridə bu dövlət Roma imperiyasının tərkibinə daxil edilmiş, onun əyalətlərindən birinə çevrilmişdi.¹³⁹ Ən başlıcası isə, V Abqarın xristianlığa, eləcə də İsa Məsihə heç bir aidiyyəti yox idi. Xristianlığı Edessaya V Abqar deyil, ondan təqribən 150 il sonra - eramızın 212-ci ilində IX Abqar qəbul etdirmişdi. Bu isə erməni-qriqorian kilsəsinin V Abqarı və arvadı Yelenanı övliyalar sırasına daxil etməsinə qətiyyətlə mane olmamışdı.¹⁴⁰ Qərribə bir “təsadüf” üzündən Roma imperatoru Konstantinin anası da - oğlundan əvvəl xristianlığı qəbul edən, İsa Məsih tərəfdarlarını himayəsi altına alan və ölümündən sonra müqəddəsləşdirilən qadın da “Yelena” adlanırdı. Lakin bu azmış kimi, erməni xalqı ilə heç bir etnik bağlılığı olmayan ərəb V Abqar Uhama nəinki onların “milli hökmdarı” elan edilmiş, üstəlik həvari Faddeydən (*erm. Totevos*) İsa Məsihin portretini alan yerdə olan təsviri Ermənistan Respublikası Milli Bankının 100 min dram nominalındakı əskinası üzərinə həkk olunmuşdur.

Tarixi mənbələrdə göstərilir ki, II əsrdən etibarən Roma ərazisində təqiblərdən yayınan xristian icmalarının Edessaya axını başlanmışdı. IX Abqar onlara himayə göstərmiş, dini etiqadları üçün şərait yaratmışdı. Rusiyalı alim Boris Derevenskinin qənaətinə əsasən, hökmdarın xristian dinini qəbul etməsindən sonra Edessa kilsəsinin tarixi, onun həvari mənşəli olması barədə reallıqdan uzaq rəvayətlər silsiləsi yaranmışdı. Bu rəvayətlərin nüvəsini isə I əsrdə Abqar Uhama ilə İsa Məsihin məktublaşması haqqında mif təşkil edir. B.Derevenski “İsa Məsih tarixi şəxsiyyət kimi” kitabında hər iki salnaməçinin - Qeysəriyyəli Yevsevi və Movses Xorenatsinin əsərlərindəki məktubun

138 Абрамзон М. “Осроена в Римской восточной политике в I в. до н. э. — III в. н. э.” “Проблемы истории, филологии, культуры”. Вып. XV. М. — Магнитогорск — Новосибирск, 2006

139 Лёзов С. “Классический сирийский язык”, <http://www.biblicalstudies.ru/NT/Lyosov03.pdf>

140 Мещерская Е. “Легенда об Авгаре”, М.: Наука, 1984

cüzi fərqlərlə eyni məndən ibarət olduğunu vurğulamaqla yanaşı, Movses Xorenatsinin Abqar haqqında mifləri daha da inkişaf etdirdiyini qeyd etmişdir. Fərqli cəhəti isə “erməni Homerinin” əlavə olaraq, daha beş məktubun da adını çəkməsi, vassal bir dövlətin çarı olan V Abqarın cəsarətə gələrək Roma imperatoru Tiberiyə, İran şahı Ərdəşirə, Assuriya hökmdarı Nesehə məktublar ünvanlayıb onları İsanı Rəbbin oğlu və Xilaskar kimi tanımağa dəvət etməsidir.¹⁴¹

Movsesin yazdıqlarına qayıdaq. V Abqar yeddi il idi ki, ağır xəstə idi. Xəstəliyinin ağırlaşdığı bir dövrdə ona xəbər çatır ki, uzaq Yerusəlimdə “İsa” adlı mömin bir şəxs peyda olmuş və Rəbbin adı ilə möcüzələr yaradır, sağalmaz xəstələrə şəfa verir, ölüləri dirildir. Movses Xorenatsi yazır ki, bütpərəst Abqar İsa haqqında eşitdiyi söhbətlərdən çox heyrətlənmişdi: **“Abqar əmin olmuşdu ki, O (İsa) həqiqətən də Rəbbin oğludur və demişdi: “Bu, insanın deyil, Rəbbin qüdrətidir. Rəbbdən başqa bir kəs ölüləri dirildə bilməz.”**¹⁴² Burada diqqət çəkən məqam Abqarın öz zamanını bir neçə yüz il qabaqlayaraq nəinki mömin xristian, hətta monofizit erməni-qriqorian kilsəsinin adepti mövqeyindən fikir yürütməsidir! Çar Abqar bu qərara gəlir ki, təcili Yerusəlimə çapar göndərüb İsanı yanına çağırınsın və çapar oraya getmişkən, qayıdanda İsanın şəklini də Edessaya gətirsin. Ovanes Draxanakertsi və Movses Xorenatsinin əsərlərində bu tarixi missiyanı yerinə yetirən çaparin adının gah “Anan”, gah da “Ananiya” olduğu bildirilir. Digər tərəfdən, bəzi erməni kilsə rəvayətlərində o, çapar deyil, peşəkar rəssam kimi də təqdim edilir.

Əvvəlcə, V Abqar İsayə məktub yazır. Movses Xorenatsi Abqarın məktubunun mətnini “orijinalda olduğu kimi” çatdırır. Lakin həmin məktubdan o da məlum olur ki, bütpərəst Abqar həm də öncəgörmə qabiliyyətinə malik şəxs idi və İncil Müjdələri yaranmamışdan onların mətnlərini əzbər bilirdi. Üstəlik, İsa Məsihin Rəbbin təcəllası olduğuna da əmin idi. Diqqət edin, məktub hökmdarın bu səmimi sözləri ilə başlanırdı: **“Xristos” (!) adlanan İsayə Edessa ölkəsinin (halbuki, ölkənin adı Osroena idi) hökmdarı və Sənə qul olmağa layiq olmayan Abqar tərəfindən**. Sonra yazılır: **“Mən Abqar, Ermənistan ölkəsinin (?) çarı Yerusəlim torpağına təşrif buyurmuş İsa Xilaskara (!) və Xeyirxaha öz salamlarımı yetirirəm... Sənin haqqında hər şeyi eşitdim və öz ağımla belə fikirləşdim ki, ikisindən birisən: Sən ya Rəbbin özüsən, ya da bu möcüzələri yaradan Rəbbin Oğlusan. Bu məktubu Sənə yazıb xahiş edirəm ki, zəhmət çəkib yanıma gələsən və məni mübtəla olduğum**

141 Деревенский Б. “Иисус Христос как историческая личность”, http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/apologet/Derev_hist/Derev_7.php

142 Хоренаци М. “История Армении”, перевод с древнеармянского языка, введение и примечания Гагика Саркисяна. Издательство: Ер., “Айастан”, 1990

xəstəlikdən qurtarasan".¹⁴³ Osroena hökmdarı bir qədər fikirləşir və həvarilər Mattanın, Lukanın, Markın gələcəkdə yazacaqları Müjdələrə əsasən guya, İsanın ölümünə yəhudilərin bais olacağını öncədən görərək, bunları da əlavə edir: **"Əşitmişəm, yəhudilər Səni yaman şərləyir, Sənə əzab vermək istəyirlər... Mənim balaca, amma çox gözəl şəhərim var. İkimizə də kifayət edər"**.¹⁴⁴ Diqqət edin, iddialara görə, eramızın əvvəllərində qələmə alınan məktubda İsayə xitabən **"sən ya Rəbbin oğlusan, ya da Rəbbin özüsən"** əbədi xristian dilemması da öz əksini tapmışdı. Təbii ki, eramızın 30-cu illərinin əvvəllərində, hələ İsanın sağlığında bütperəst V Abqar bunlardan xəbərsiz olmalı idi. Çünki İsa Məsihin ilahi və ya bəşəri təcəllasına dair diofizit və monofizit məzhəblər arasındakı qarşıdurmalar hələ təqribən 400 il sonra yaranacaq, IV Xalkidon Kilsə Məclisində isə xristianlığın cərəyanlara parçalanması ilə nəticələnəcəkdi.

Digər ziddiyyətli məqam V Abqarın İsa Məsihi böyük ehtiramla "Xristos" adlandırmasıdır. Məlumdur ki, Yaxın və Orta Şərqi qədim dövlətlərində hökmdarların taxta çıxması mərasimlərində və ya baş kahinlər təyin olunarkən onların başına müqəddəs zeytun yağı çəkilirdi. Bu qədim ayin yəhudilərdə "maşiah", ərəblərdə "məsih" adlanır, sonralar iudaizmdə, xristianlıqda və islamda "meşah", "messiya", "məsih" şəklinə düşərək, "xilaskar, mehdi" anlamını verməyə başlamışdı. Eramızın I əsrində, o cümlədən "erməni hökmdarı" V Abqarın yaşadığı dövrdə "xristos" sözü bütperəstlərin İsa tərəfdarlarına şamil etdikləri təhqiredici ifadə olmuşdu. Roma İmperiyası ərazisində yunanlar İsanın ünvanına həqarətlə "Xristos" (*başı yağlanmış*) demiş, onun tərəfdarlarını isə "xristianos" çağırmışdılar. Yalnız həvari Pavelin səyləri ilə iudaizm, mehranilik ehkamlarının, Roma bütperəstliyi elementlərinin sintezi nəticəsində yeni sinkretik dini təlim – xristianlığın yaranmasından, formalaşmasından və mövqələrini möhkəmləndirməsindən sonra bu ifadə tədricən müsbət kontekstdə işlənməyə başlamışdı. Belə olan təqdirdə, V Abqarın məktubunda "Xristos" sözünü yazması mətnin orijinallığını şübhə altına alan məqamlardan biridir.

Nə isə, Ananiya məktubu götürüb özünü təcili Yerusəlimə çatdırır. M.Xorenatsinin bildirdiyinə görə, mötəbər qonağı həvari Foma qəbul edir, "Ermənistan ölkəsinin hökmdarı" V Abqarın məktubu ilə tanış olur. Az sonra isə İsa Məsihin diqtəsi ilə yazılmış cavab məktubunu və kətan üzərinə çəkilmiş portreti – ilk ikonanı çapara təqdim edir. Lakin burada da təfərrüata varmağa ehtiyac duyulur. İncildə ermənilərin nə vaxtsa İsa Məsihlə görüşmələrinə dair

143 Yenə orada

144 Yenə orada

məlumatın olmaması Movses Xorenatsini məyus etsə də, onu dolayı yollarla Müjdələrin mətnlərində “müvafiq sübutlar” aramağa sövq etmişdi. Nəticədə, o, bunları qələmə almışdı: **“Məktub aparan elçilər İsanı Yerusəlimdə qarşıladılar. Bunu Müjdələrin mətnləri də təsdiqləyir: “Onun yanına gələnlərin bəziləri BÜTPƏRƏST idilər”.**¹⁴⁵ Bu yerdə Movses (*bəlkə də kitabın sonrakı redaktoru*) bir xristian olaraq, müqəddəs mətnlərdən birini – Həvari Yəhyanın Müjdəsini kobud şəkildə təhrif etməkdən çəkinmir. Müjdə mətnindən isə məlum olur ki, İsa Məsih həvariləri ilə birlikdə yəhudilərin Peysax (*Pasxa*) bayramı günü Vifaniyadan çıxıb Yerusəlimə gəlir və şəhər sakinləri də, burada olan əcnəbilər də böyük izdihamla onu qarşılamağa çıxırlar. Bu barədə Yəhyanın Müjdəsində belə yazılır: **“Bayramda Ona (İsaya) baş əyməyə (ehtiram göstərməyə) gələnlərin bəziləri ELLİN idilər”.**¹⁴⁶ “Ellin” sözünün isə nə ermənilərə, nə də “bütperəstlərə” aidiyyəti vardı. Bu, yunanların qədim etnik adı idi.

Movsesin plagiatlığı bununla kifayətlənmirdi. Yəhyanın Müjdəsində “baş əyməyə gəlmiş ellinlər” izdihamın içindən çıxaraq Həvari Filipə yaxınlaşıb dedilər: **“Ey cənab! Biz İsanı görmək istəyirik”. Filip gedir və bu barədə Andreyə (həvariya) deyir, sonra Andrey və Filip bunu İsaya çatdırırlar”.**¹⁴⁷ Məhz bu yerdə Movses nəinki Həvari Yəhyanın müəlliflik hüquqlarını pozur, hətta macal taparaq, İsa Məsihin Abqara məktub məsələsini də ortaya atır: **“Onları (bütperəst “erməniləri”) eşidənlər İsaya söyləməyə cəsarət etmirlər. Filip və Andreyə deyirlər. Onlar isə İsaya çatdırırlar. Lakin Xilaskarın özü o vaxt Abqarın çağırışı ilə getməyə (Osroenaya) razı olmadı, onu (Abqarı) məktubla şəərəfləndirdi”.**¹⁴⁸

İndi də İsanın diktə etdiyi cavab məktubu barədə. Movses Xorenatsi onun da mətnini əldə edə bilməmiş, lakin orijinalının erməni və ya arami dilində yazıldığını vurğulamağı unutmuşdu. Bu məktub İsa Məsihin gələcəkdə onun haqqında yazılacaq Müjdələrin mətnlərini əzbər bilməkdə heç də “erməni hökmdarından” geri qalmadığını göstərmişdi. **“Məni görmədən Mənə biət edən nə bəxtiyardır (müqəddəsdir). Çünki Mənim haqqımda YAZILIB Kİ, (Həvari müjdələrinin hələ yazılmadığı vaxtda) Məni görənlər biət etməyəcəklər, görməyənlər isə biət edəcək və əbədi həyat qazanacaqlar. Əvvəlcə Mən buraya nə üçün göndərilmişəm, o işləri yerinə yetirməliyəm. Mən bu**

145 Yenə orada

146 Новый Завет. От Иоанна святое благовествование, (20). http://days.pravoslavie.ru/Bible/B_in12.htm

147 Yenə orada

148 Хоренаци М. “История Армении”, перевод с древнеармянского языка, введение и примечания Гагика Саркисяна. Ер.: “Айастан”, 1990

işləri görəndən, Məni buraya göndərəninin yanına çəkiləndən (qeyb olandan) sonra sənə öz həvarimi (bəzi mətnlərdə “Həvari Faddeyi”) göndərəcəyəm ki, xəstəlikdən şəfa tapasan və sənə, yaxınlarına həyat bəxş etsin.”¹⁴⁹ Movses Xorenatsini plagiatlıqda ittiham etmək fikrindən uzaq olsa da, məktubdakı müəyyən məqamların həvari Mattanın (*Matveyin*) Müjdəsindəki ifadələri xeyli xatırladığını qeyd etməyə bilmərik: **“Sizi qəbul edən, Mənə biət edər, Mənə biət edən isə Rəbbə biət edər”.**¹⁵⁰

Məktubun “həqiqiliyini”, eyni zamanda Movses Xorenatsinin tarixçi “dürüslüyünü” sübuta yetirmək üçün daha bir neçə “əhəmiyyətsiz” detallı diqqətə çatdırmaq istərdik. İncilə daxil olan müjdələr çar V Abqarın ölümündən ən azı 30 il sonra qələmə alınmışdı. Məsələn, xristian ilahiyyatçılarının ümumi qənaətinə əsasən, həvari Mattanın (*Matvey*) Müjdəsi eramızın 70-90-cı illəri arasında, Markın Müjdəsi – 70-ci illərdə, Lukanın Müjdəsi – 80-ci illərdə və ən nəhayət, sonuncu, Yəhyanın (*Yohan*) Müjdəsi III əsrin sonunda yazılmışdı. Təsədüfi deyil ki, “İncil”, “Müjdələr”, “Müqəddəs Kitab” ifadələrini ilk dəfə olaraq xristian apollogetlərindən – kilsə salnaməçilərindən olan Afinalı Aristid (*II əsr*) 120-ci ildə yazdığı “Apologiya” əsərində işlətmışdi. Belə xronoloji uyğunsuzluqlar Movses Xorenatsidə və Ovanes Draxanakertsidə kifayət qədərdir.

Qeyd edək ki, Osroena hökmdarı ilə İsa Məsih arasında yazışmaya dair ilk məlumata xristian salnaməçisi Qeysəriyyəli Yevsevinin (263-340-cı illər) qələmə aldığı “Kilsə tarixi” əsərində rast gəlirik. Yevsevi yazırdı ki, Edessa şəhəri kitabxanasında olarkən həmin məktublara rast gəlmiş və onları süryani dilindən yunan dilinə çevirmişdi. VIII əsrdə yaşamış Movses Xorenatsi isə “Tarix” kitabında nəinki Yevsevinin yazdıqlarını birə-bir təkrarlamış, hətta oxucunu inandırmaq üçün onun əsərini şahid qismində göstərmişdi: **“Bu arxiv (diqqət edin, məktublardan söz salmur) öz gözlərimizlə gördük. Əmin olmaq istəyirsinizsə, Qeysəriyyəli Yevsevinin “Kilsə tarixi” kitabına baxa bilərsiniz. Ustadımız (vardapet) Maştots bizə həmin kitabı dilimizə çevirməyi tapşırmışdı”.**¹⁵¹ Bir maraqlı fakta da diqqət yetirək. VI əsrdə tərtib olunan və Edessanın hökmdar və kilsə xadimlərinin həyatından bəhs edən salnamədə (“*Edessa xronikalari*”) Abqar və İsa Məsih arasında hər hansı bir məktub mübadiləsi barədə eyham belə yoxdur. Həmin dövrə aid digər sənədlər də xristian dünyası üçün mühüm olan bu hadisə barədə susur. Boris

149 Yenə orada

150 *Евангелие от Матфея*, (10,40). <http://bibleonline.ru/bible/rus/40/11/>

151 Хоренаци В. “История Армении”, перевод с древнеармянского языка, введение и примечания Гагика Саркисяна. Ер.: “Айастан”, 1990

Derevenskinin fikrincə, həmin məsələ II əsrdə – Edessada xristian icmasının formalaşması və möhkəmləndirilməsi dövründə yaranmış dini rəvayətdir və əvvəlcə Qeysəriyyəli Yevsevi, sonra isə Movses Xorenatsi bu əfsanədən yararlanaraq onu gerçəklik kimi qələmə vermişlər.¹⁵²

İndi isə İsa Məsihin “portreti” və ya ermənilərə göndərilən ilk xristian ikonası haqqında. Movses Xorenatsi Ananın (*Ananiyanın*) həmin məktubu və təsviri Edessaya gətirdiyini və bunların orada saxlanıldığını bildirir. Xristianlığın apokrif mətnlərindən olan və VI-VII əsrlərə aid edilən “On ikilərdən biri olan həvari Faddeyin həyatı” salnaməsində isə Ananiya qətiyyənlə rəssam deyildi və ona verilən tapşırığın spesifik xarakteri olmuşdu. Yəni, müasir kriminalistika terminologiyası ilə desək, ona İsanın antropoloji portretini - sifətin xarakterik tipini, zahiri əlamətlərini, boyunu, gözünün, saçının rəngini, sifətinin quruluşunu yaddaşında saxlamaq həvalə edilmişdi. Lakin **“Ananiya Məsihi görəndə onun əzəmətini tam dərk edə, qavraya bilmirdi. Və O (Məsih) bunu qəlbi ilə hiss etdi. Xahiş etdi ki Onu yuyundursunlar. Sonra (ona) dəsmal gətirdilər. Məsih üzünü sildi. Dəsmalda onun surəti həkk olundu. Dedi: “Səni göndərənlər bunları çatdır: Sənə və şəhərinə əmin-amanlıq diləyirəm! Mən bu dünyaya əzab çəkmək və yenidən zühur etmək üçün gəlmişəm”.**¹⁵³

Ermənilərin yaratdığı digər varianta, müasir kilsə rəvayətinə görə, Ananiya peşəkar rəssam idi. Lakin Yerusəlim meydanında İsa Məsihin uzaqdan şəklini çəkmək istəsə də, uğurlu rakurs tapa bilmir. Həm də Məsihin ətrafına toplaşmış izdiham ona bədii yaradıcılıqla məşğul olmağa imkan vermir. Ananiya ələcsiz qalıb hündür daşın üstünə dırmaşır və bu zaman İsa hamıdan yüksəkdə dayanan erməni rəssamı görür, görməsə də, bilməsə də bəsitərlə erməni rəssamı tanıyır və ucadan “Ananiya, bura gəl!” deyib yanına çağırır. Məsih Abqarın məktubunu diqqətlə oxuyur, fikrə gedir, öz dəst-xətti ilə cavab məktubu yazır və əmin edir ki, Abqar darıxmasın, şagirdlərdən birini tezliklə Edessaya göndərəcək. Sonra söhbət portret çəkilişi sifarişindən düşür. İsa Məsih erməni rəssamın xətrinə dəymək istəmir, bəlkə də onun istedadına əmin deyildi. Ona görə də xahiş edir ki, ona su və ubrus (*kətan dəsmal*) gətirsinlər. Məsih üzünü tər-təmiz yuyur və dəsmal ilə qurulayıb Ananiyaya uzadır. Möcüzə! Rəssam görür ki, Rəbbin möcüzəsi ilə dəsmal üzərində İsanın rəngli boya ilə çəkilmiş portreti həkk olunub! Pravoslav kilsəsinin dini rəvayətində isə bildirilir ki, Edessa şəhərindən gəlmiş “Ananiya” adlı naməlum bir rəssam (*milliyyəti göstərilmir*) İsa Məsihin

152 Yenə orada

153 Деяния святого апостола Фаддея, одного из двенадцати. http://apokrif.fullweb.ru/apocryph1/acts_faddey2.shtml

şəklini çəkmək istəyir. Uzaqdan bir neçə dəfə cəhd etsə də, portret istədiyi kimi alınmır. Uğursuzluqdan məyus olan Ananiya özündə cəsarət tapıb Xilaskara yaxınlaşıb dərdini deyir. Davamı isə məlumdur: İsa su, dəsmal, sonra... skaner... gətizdirir və s.¹⁵⁴

Kilsə rəvayətlərindəki uyğunsuzluq erməni ikonografiyasında da özünü göstərir: Həvari Faddey erməni gerçəkliklərinə zidd olaraq, İsa Məsihin "portretini" nədənsə, rəssam Anan/Ananiyaya deyil, hökmdar V Abqara təqdim edir. Digər təsvir isə Genuyadakı Müqəddəs Varfolomey erməni kilsəsində saxlanılır. Ermənilərin iddiasına görə, bu, İsa Məsihin V Abqara hədiyyə etdiyi portretdir.¹⁵⁵ Lakin ekspertlərin rəyinə əsasən, təsvirin arxa hissəsindəki ərəb və İran mənşəli qədim parça qalıqları onun XV əsrdə tikildiyini göstərir. Portretdə Məsihin saqqalının haça şəklində olmasını isə üzünü dəsmalla silən İsanın saqqalının yaş olması ilə əlaqələndirirlər.

Beləliklə, Ananiya Edessaya qayıdır. Movses yazır ki, **"Bu məktubu və Xilaskarın surətinin təsvirini Anan - Abqarın çaparı gətirdi və onlar Edessa şəhərində indi də saxlanılır"**.¹⁵⁶ Abqar cavab məktubunu oxuyur və portretə baxan kimi qarşısında səcdə qılır. Bu vaxt Rəbbin qüdrəti və portretin kəraməti ilə şəfa tapır. Beləliklə, ermənilər yer üzündə ilk dəfə olaraq, İsa Məsihin ikonasını əldə edirlər. İsa Məsih qeybə çəkiləndən sonra – eramızın 40-cı ilində həvari Faddey Edessaya gəlir, Abqarı və ailə üzvlərini xaç suyuna salır, az keçməmiş dövlətin bütün əhalisi xristianlığı qəbul edir. Movses Xorenatsi bu barədə belə yazır: **"Xilaskarımızın Rəbb məkanına çəkilməsindən (qeyb olmasından) sonra onikilərdən biri olan həvari Foma oradan (Yerusəlimdən) yetmişlərdən birini (həvarilərin şagirdlərindən) Edessaya göndərdi ki, Abqara şəfa versin və Rəbbin sözü ilə müjdələsin. O (həvari Faddey) gələn kimi (Edessaya) Tubi adlı bir kəsin, gəzən söhbətlərə görə, Baqratuni**

154 Фаст Г. Образ Христа в художественном творчестве. <http://magazines.russ.ru/sib/2007/2/fa11.html>

155 Балаян К. "Генуэзская реликвия - самый древний портрет Иисуса". <http://smartexplorer.ru/articles/effekt-neo/genuezskaya-relikviya-samyu-drevniy-portret-iisusa>

156 Хоренаци М. "История Армении", перевод с древнеармянского языка, введение и примечания Гагика Саркисяна. Ер.: "Айастан", 1990

nəslindən olan yəhudi əsilzadəsinin evində qaldı".¹⁵⁷ Sonra Həvari Edessa hökmdarı ilə görüşdü. **"Abqar həvaridən soruşdu: "Sən həqiqətənmi mənə şəfa verə bilən şəxssən?" Faddey cavab verdi: "Əgər İsanın Rəbbin oğlu olduğuna inanırsansa, sənin arzun yerinə yetəcək"**. Əvvəla, İsa Məsih özünü "Rəbbin oğlu" adlandırmamışdı. Bu anlayış yunan-roma panteonunda Baş ilahinin oğulları (*yarıtanrı-yarınsan əslənən Herakl*) mifologeminin təsiri altında yaranmışdı. İncili səhifələsək, yalnız Yəhyanın Müjdəsində İsa belə bir sual qoyur: **"Çünki mən demişəm: Mən Rəbbin oğluyammı?"** (10:36). İncilin digər mətnlərində onu bu adla yalnız həvarilər çağırırlar. Bunun əksinə olaraq, Müjdələrdə 83 dəfə özünü "insan oğlu", 14 dəfə isə "Davudun oğlu" (*Davud peyğəmbərin nəslindən olan*) adlandırır. Ceyms Hastingin 1909-cu ildə nəşr olunmuş "Bibliya lüğəti" əsərində göstərilir ki, **"sami dillərində "İlahinin oğlu" konsepsiyası bir qayda olaraq, fiziki və ya metafiziki deyil, mənəvi münasibətləri, bağlılığı göstərir"**.¹⁵⁸ Tədqiqatçıların ümumi qənaətinə görə, İsa özünü nə Məsih (*mehdi, gözələnəl xilaskar*), nə də "Rəbbin oğlu" adlandırmışdı. Bu ifadə sonralar, yunan mədəniyyətinin (*oxu: yunan mifologiyasının dinə müdaxiləsinin – A.Q.*) təsiri altında yaranmışdı.

"Müqəddəs Veronika". Roje van der Veyden (XV əsr, Hollandiya); "İsa Qolqofaya qalxarkən". Tabaçetti Covanni Enriko (XVI əsr, İtaliya)

Movses Xorenatsinin qələmindən çıxan bu hekayə - "Uca Rəbbin qüdrəti ilə" kətan dəsmal üzərinə proyeksiya olunan və "erməni Mesopotamiyasına" aparılan rəngli portret əhvalatı kontrafakt material olaraq, xristian dinində

157 Yenə orada

158 Hastings James. "Dictionary of the Bible". New York: C.Scribner's Sons, 1909

“Müqəddəs Veronikanın yaylığı” ilə bağlı rəvayəti xatırladır. İncil mətnlərinə düşməyən, lakin böyük mənəvi-əxlaqi mahiyyət kəsb edən həmin rəvayətə görə, Qolqofaya – edama aparılan İsa Məsih çiyində daşdığı çarmıxın ağırlığından büdrəyib yıxılır və izdihamın içərisindən çıxan Berenika (*Veronika*) adlı şəfqətli bir qadın dərhal ona tərəf əyilərək heç kimdən qorxub-çəkinmədən kətan yaylığı ilə Məsihin üzündəki qanı və təri silir (*bəzi variantlarda yaylığı İsayə uzadır*). Və bu zaman parça üzərinə Hz.İsanın surəti həkk olunur. “Veronika” adının anaqram olması, adi söz oyunu nəticəsində yaranması ehtimalı da vardır. Çünki, “həqiqi təsvir” ifadəsi latın dilində “ikona vera” (*vera+ikona*) kimi səslənir.

Bir məsələyə dini müstəvidən aydınlıq gətirək. İsa Məsih öz təsvirini çəkdirə bilərdimi və ya ümumiyyətlə, mühafizəkar yəhudi kimi buna imkan verərdimi? Cavab birmənalıdır: Yox! Səbəbini izah edək. Əvvəla, populyarlaşmış mifologemin əksinə olaraq, Hz.İsa xristian dininin yaradıcısı olmamışdır. Xristianlığın müstəqil din olaraq banisi İsa Məsihi görməyən, onun haqqında xəyali görüşlərini və yuxularını danışan yeganə həvari, vaxtilə yəhudi ruhanisi kimi Yerusəlim Sinedrionunun (*Ali Dini Məclisin*) üzvü olan Pavel (*Şaul, Savl, Paul*) olmuşdu. O, xristianlığın təməlini Yunanıstanın Efes şəhərində yaratdığı ilk kilsədə qoymuşdu. Müasir tədqiqatlara əsasən, İsa iudaizmin mühafizəkar yesei məzhəbinə tapınan etnik yəhudi idi. Məsələn, Lukanın Müdjesində göstərilir ki, onun valideynləri (*Məryəm və Yusif*) “**Rəbbin bütün qaydalarına əməl edirdilər**” (2:39), “**O özünkülərin (yəhudilərin) yanına gəldi, lakin özünkülər Onu qəbul etmədilər**” (1:11). Digər xalqlardan olan bütperəstlərə müraciətində isə demişdi: “**Siz (bütperəstlər) nəyə səcdə etdiyinizi bilmirsiniz. Biz (yəhudilər) isə nəyə səcdə etdiyimizi bilirik. Axı, xilas yolu yəhudilərdən gəlir**” (*Yəhya*, 4:22). Müjdələrin əsasında deyə bilərik ki, İsa doğulduğu vaxtdan edam gününədək mömin iudaist (*yəhudi*) olaraq qalmışdı. Dağüstü moizələrində Tövrat qaydalarını müqəddəs tutur (*Matta*, 5:17), Yerusəlim məbədlərində dini söhbətlər aparır (*Luka*, 21:37), Peysax bayramını (*Yəhya*, 7:2, 10), Xanuk od bayramını (*Yəhya*, 10:22) keçirir, Yerusəlim məbədinə ziyarət edirdi (*Yəhya*, 7:14). İsa əməllərində, hətta geyimində də iudaizm qaydalarına ciddi əməl edirdi. Üst geyimində sitsit (*yetkinlik yaşına çatdıqdan sonra yəhudinin paltarından asılan yun qotaz*) asırdı (*Luka*, 8:43, *Matta*, 14:36).

Beləliklə, aydın olur ki, Tövrətin hökmləri İsa Məsih üçün də pozulmaz qanun idi. Tövrat isə nəinki insanın təsvirini, hətta insanabənzər oyuncaqlar yaratmağı, saxlamağı da qadağan edir. Tövrətin “Dvarim” kitabında bildirilir: “**Qadağaları pozma, istənilən görkəmə bənzəyən qadın və ya kişinin, yerdəki hər hansı canlının, torpaqda sürünənlərin, göydə uçan qanadlı**

quşların, suda olan balıqların, yerin altında olanların təsvirlərini yaratma".¹⁵⁹ Daha sonra "Şmot" kitabında deyilir: "**Mənim yanımda (hökmüm olan yerdə) gümüş ilahiləri, qızıl ilahiləri, öz təsvirlərini yaratma**".¹⁶⁰ O da məlumdur ki, Romanın işğalı altında olan Yəhudada (*İudeya*) əhalini romalılara qarşı qaldıran səbəblərdən biri gəlmələrin şəhərdə heykəl və büt qoymaları, bayraq və sancaqlarını müxtəlif təsvirlərlə bəzəmələri olmuşdu. Belə olan təqdirdə İsa Məsihin öz şəklini yaradıb hədiyyə verməsi mümkünsüzdür və bu, həmin rəvayətin ellinizm mədəniyyətinin təsiri altında yarandığını, tarixi gerçəkliklərlə və dini ehkamlarla əlaqəsi olmadığını göstərir.

159 Tora. "Dvarim", (4:16). İerusalim: "Şамир", 1992

160 Tora. "Şмот" (20:20). İерusalим: "Şамир", 1992

X iddia

“Qartal ermənilərin dini və dövlətçilik rəmzidir”

XX əsrin 50-ci illərindən etibarən erməni din xadimlərinin – katolikosların və yepiskopların üzərlərində peyda olmuş vacib dini atributlardan biri də qızıl zəncirlə boyunlarından asılan ikibaşlı qartal fiqurudur. Bu fiqurun nə həqiqi mənşəyi, nə də daşdığı funksiya haqqında erməni kilsə ədəbiyyatında ətraflı məlumat vardır. Elə erməni ictimaiyyəti də həmin rəmzin əsl mahiyyətindən xəbərsizdir. Ayrı-ayrı mənbələrdə ikibaşlı qartal səthi olaraq ya “qriqorian məzhəbinin rəmzi”, “katolikos ordeni”, ya “patriarx panagiyası” (*din xadiminin boynundan asılan kiçik ikona və ya mücrü*), ya da “II Yekaterinanın erməni patriarxını təltif etdiyi orden” kimi tanınır. Bəzi materiallardan isə belə təsəvvür yaranır ki, sanki onların müəllifləri həmin atributa dair hansısa qapalı məlumatın açıqlanmaması naminə onun “erməni mənşəli” və “qədim ari ermənilərə məxsus” olması barədə inanılmaz rəvayətlər uydurmaqdan çəkinməmişlər.

Məsələn, akademik **Suren Ayvazyan** “Tarix” kitabında and içir ki, **“İkibaşlı qartal sırf erməni mənşəlidir və başlardan biri Böyük Ermənistanın şərq hissəsini, digəri isə onun qərbinə təcəssüm etdirir. ERMƏNİSTAN MAKEDONİYASINDAN (!) olan Bizans imperatorları bu təsviri ermənilərdən mənimsəyərək sonralar öz imperiyalarının dövlət rəmzinə çevirmişlər.**

Kiyev Rus dövləti xristianlığı qəbul edəndə isə knyazın arvadının - erməni şahzadəsi Annanın və onu müşayiət edən erməni ruhanilərin (S.Ayvazyana görə, onlar rusların acizənə xahişi ilə Kiyevə gəlmişdilər – A.Q.) vasitəsilə Ermənistanın ikibaşlı qartalı sonralar Rusiyanın dövlət rəmzi olmuşdur”.¹⁶¹ *Üstəlik, erməni araşdırmaçıları onu da iddia edirlər ki, Ermənistanda – əvvəllər Tiflis quberniyasının Loru-Borçalı qəzasının Allahverdi (indiki Tumanyan) rayonunda Dsex kənd kilsəsi fasadındakı ikibaşlı qartal təsviri əslinə qalsa, “Mamikonlar knyaz sülaləsinin” gerbi olmuşdu.*¹⁶² Tataristanlı alimlər – Kazan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetindən

Qədim xetlərin ikibaşlı qartalı

161 Айвазян С. “История”. <http://aivazyansuren.am/node/11>

162 Исторические флаги Армении. <http://www.vexilllographia.ru/armenia/history.htm>

Nailə Xalitova və Tataristan Elmlər Akademiyasının Ş.Mərcani adına Tarix İnstitutundan **Niyaz Xalitov** isə birgə qələmə aldıkları “Orta əsr islam və türk-tatar incəsənətində ikibaşlı qartal” adlı tədqiqat işində bu tipli iddiaların heç bir tarixi sübuta söykənmədiklərini qeyd edirlər. Onlar bu rəmzə ilk dəfə eramızdan əvvəl XIII əsrdə xett monumental-dekorativ sənətində rast gəldiyini, sonralar qədim Misir, Şumer, Assuriya dövlətlərində, eramızın XI-XII əsrlərində isə müsəlman aləmində yayıldığını, xristianların isə yalnız səlib müharibələri zamanı - XIII əsrdə bu simvolu mənimsədiklərini bildirirlər. Onu da əlavə edirlər ki, ikibaşlı qartal işarəsi Kordova xilafətinin (*Əndəlus*), Səlcuq dövlətinin, Qızıl Ordanın və Krım xanlığının rəsmi rəmzi kimi qəbul edilmişdi.¹⁶³

1. *Təsvirlərin oxşar və fərqli əlamətlərinə diqqət yetirin. 1. 1228-ci ildə səlcuq sultanı I Ələiddin Keyqubadın fərmanı ilə Əhməd şahın Anadoluda tikdirdiyi Divriği Ulu Caminin divarında Toğrul - Səlcuqların gerbi; 2. Erməni patriarxlarının boyunlarından asdıqları “orden”; 3. Həqiqi “katolikos ordeni” - Rusiya imperatriçasının katolikos I Simeonu təltif etdiyi mükafatın əsli (Eçmiədzin muzeyi)*

Rusiyalı kilsə tarixi tədqiqatçısı **Mariya Yeltsova** isə ikibaşlı qartalın “ermənilərə aid olduğunu” iddia etsə də, Eçmiədzin kilsəsində saxlanılan ən qədim patriarx ordeninin məhz XVIII əsrdə hazırlandığını bildirir.¹⁶⁴ Erməni simvolizmi üzrə mütəxəssis sayılan **Samvel Qriqoryan** isə tamamilə fərqli fikirdədir. O, “qədim erməni knyaz sülalələrindən Artaşeslərin və Arşakunilərin” dövlət rəmzlərində ikibaşlı qartal təsvirinin olması barədə digər araşdırmaçıların ehtimallarını rədd edərək təəssüflə bildirir ki, **“İndiyədək bu fikri təsdiqləyə bilən nə numizmatika materialları, nə abidələr, nə də digər maddi sübutlar müəyyən edilmişdir”**. Bununla belə, “erməni

163 Халитова Н, Халитов Н. Двухглавый орел в исламском и тюрко-татарском средневековом искусстве - <https://elibrary.ru/item.asp?id=22764316>

164 Ельцова М. “Сокровища Армении”, <http://www.tserkov.info/conf/?ID=4804>

Arşakunilərin qədim əcdadlarının - Parfiya Arşakilərinin (!) simvolikasını mənimsəmələri ehtimalını” da istisna etmir. “Erməni qartalının” tarixən ikibaşlı olması ətrafında mülahizələrin dəqiqliyi də tədqiqatçı S.Qriqoryanda açıq şübhələr oyadır. Yazır ki, **“Ermənistan Respublikası gerbindəki qalxan üzərində Arşakunilər sülaləsinin rəmzi təsvir edilsə də, həmin qartalın məhz ikibaşlı olması barədə əlimizdə heç bir sübut yoxdur”**.¹⁶⁵

Bununla belə, S.Qriqoryan tarixi mənbələrə istinad etmədən onu da yazır ki, guya vaxtilə Mamikonların, xüsusilə Vardan Mamikonun bayrağı üzərində ikibaşlı qartal təsvir edilmiş, Baqratunilərin rəmzi bars (*bəbir*) olmuşdu. Sonralar “erməni dövlətçiliyi tarixində baş vermiş inqilabi hadisələr – hakimiyyətin bir sülalədən digərinə keçməsi” nəticəsində Baqratunilər qalib gələrək “Ermənistan taxtında” əyləşmiş və bu səbəbdən dövlətin ikibaşlı qartal rəmzini bəbir təsviri əvəzləmişdi.¹⁶⁶ Maraqlıdır ki, erməni simvolizmindəki “rənz əvəzləməsi” iddiasında açıq plagiat və tarixi hadisələrin saxtalaşdırılması elementləri özünü qabarıq şəkildə göstərməkdədir. Belə ki, bu saxtakarlıq heyrətamiz dərəcədə Anadolu Səlcuq dövlətində rəsmi rənz dəyişməsinə xatırladır. Məlumdur ki, Anadolu Səlcuq sultanlığında dövlət rəmzi **Toğrul quşu** - ikibaşlı qartal təsviri olmuşdu. Lakin 1243-cü ilin yazında sultan II Qiyasəddin Keyxosrovun yüz səksən min nəfərlik ordusu Kosadağ yaxınlığında Ulus Cuci (*Qızıl Orda*) qoşunlarına (*bayraqlarında bars və Günəş təsvir olunmuşdu*) məğlub olduqdan və səlcuq dövləti Batı xan imperiyasının vassalına çevrildikdən sonra onun bayraq və tuğlarında Toğrul təsvirini şərqi türklərin bars və Günəş simvolu əvəzləmişdi.

Hələlik isə onu bildirək ki, ötəri eyhamlar istisna edilərsə, Mamikonların bu rəmzdən istifadə etmələri barədə nə elmi ədəbiyyatda, nə də qədim salnamələrdə birbaşa təsdiqedicə sübutlar vardır. Lakin, görünür, erməni tarixçiləri açıq şəkildə bildirməsələr də, məhz həmin ötəri detallardan bəhrələnmişlər. Məlumdur ki, ikibaşlı qartal qədim Midiya dövlətinin rəmzlərindən biri sayılırdı və erməni salnaməçi Movses Xorenatsi Mamikonları “çenlilər” və “midiyalılar” adlandırırdı. Belə olan təqdirdə, bu sülalənin həqiqətən də həmin rəmzi daşımaları barədə kiçik, hətta cüzi dəlil əldə edilərsə, onların “erməni simvolizmini” deyil, məhz öz əcdadlarının rəmzini yaşatması ehtimalı daha anlaşılındır. Erməni tarixçilərinin zəngin təxəyyülünün bəhrəsi olan digər paralellik isə ərəb xilafətinə qarşı vuruşan Babək Xürrəminin və “islamın Ermənistanı gəlişinə

165 Григорян С. “Восстающие львы Армении” - <http://www.aniv.ru/about/news/vosstajuschie-lyvy-armenii-samvel-grigorjan/>

166 Знаки всеармянских монархов в свете проблемы государственных символов Первой и Третьей Республики, <http://www.yerkramas.org/2010/12/10/znaki-vsearmyanskix-monarxov-v-svete-problemy-gosudarstvennyx-simvolov-pervoj-i-tretej-respublik/>

qarşı çoxillik mübarizə aparən” erməni sərkərdəsi Vardan Mamikonun bayraqlarının rənginin eyniliyi, hər ikisinin al-qırmızı olmasıdır! Beləliklə, XX yüzillikdə təkə Azərbaycan və Gürcüstan ərazilərinin deyil, həmçinin Anadolu

Azərbaycan, Anadolu, türkmən, çuvaş, özbək, qumık xalqalarındakı ortaq Toğrul (Turul) rəmzi. Sonuncu ornament Ermənistan Respublikasının dövlət gerbi üçün mənimsənilmişdir

torpaqlarındakı qədim tarix və mədəni irsin də genişmiqyaslı mənimsənilməsi cəhdləri, əslinə qalsa, həm də mifik “erməni dövlətçiliyinin” qədimliyini iddia edən erməni tarixçiləri tərəfindən **“Mamikonlar zadəgan sülaləsinin gerbinin - caynaqlarında heyvan tutmuş ikibaşlı qartal rəmzinin bərpası”**¹⁶⁷ ilə və **“ən qədim erməni bayrağının al-qırmızı rəngdə olmasının, onun üzərində ikibaşlı qartal təsvirinin həkk edilməsinin sübuta yetirilməsi”**¹⁶⁸ ilə nəticələnmişdi.

Rəmzin semantikasının təhlilindən əvvəl onun erməni katolikoslarının atributlarından birinə çevrilməsi tarixçəsinin erməni variantlarına diqqət yetirək. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, variantların birində kilsə tarixçilərinin “katolikos ordeni” adlandırdıqları həmin “müstəqil dövlət quşunun” erməni katolikoslarının qoynuna qonmasının səbəbi onun “erməni-arilərin qədim rəmzi” olması ilə izah edilir. Başqa bir variantda isə mifik “Böyük Ermənistanın” dövlət rəmzi olan “erməni ikibaşlı qartalının” sonralar Bizans və Rusiya imperiyaları tərəfindən mənimsənilməsi bildirilir. İctimai dövrüyyəyə buraxılan sonuncu kilsə mülahizəsinə görə, bu simvol dolayı yolla Nuh peyğəmbərin üzən nəqliyyat vasitəsi – gəmisi ilə əlaqəli olsa da, “rus və erməni xalqlarının əbədi dostluğunun rəmzi təzahürüdür”. Çünki məhz çar Rusiyası ilk dəfə olaraq erməni katolikosunu həmin ordenə layiq görmüş, daha doğrusu, Nuh gəmisinin ağac fraqmentinə dəyişmişdi.

Müqəddəs Akop Ayrapetin tapdığı, amma rəvayətə görə, “Rəbbin ona hədiyyə etdiyi” taxta parçasının sonrakı macəraları olduqca maraqlıdır. Məlum

167 Исторические гербы Армении, <http://www.heraldicum.ru/armenia/history.htm>

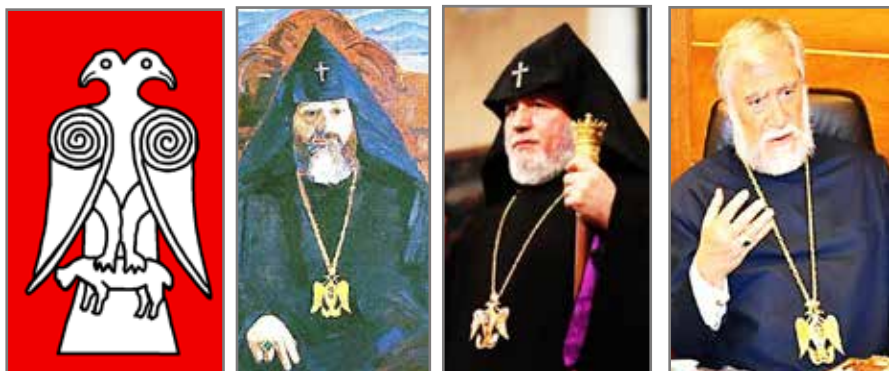
168 Флаг Армении, <http://planetaarmenia.ru/content/show/17834-istoriya-armyanskogo-flaga/>

olur ki, 1768-ci ildə katolikos I Simeon guya, Eçmiədzin saxlanlarında qorunan “Nuhun gəmisini”nin bir parçasını kəsərək haşiyəyə aldirmiş və erməni xalqının ülyahəzrətə dərin minnətdarlığının və sədaqətinin rəmzi olaraq, Rusiya çariçası II Yekaterinaya hədiyyə etmişdi. Belə qiymətli hədiyyədən riqqətə gələn çariça borclu qalmamış, həmin ağac-yonqar materialının müqabilində katolikos I Simeonu qiymətli daşlarla bəzədilmiş patriarx ordeni ilə təltif etmişdi. XVIII əsr Rusiya imperiyasının gerbi – ikibaşlı qartal şəklində hazırlanmış bu mükafat imperiya qarşısındakı müstəsna xidmətlərə görə verilirdi.¹⁶⁹ Lakin, bu gün siyasi mülahizələrə görə, həm də “katolikos ordeni”, “rus və erməni xalqları arasında tarixi qaradaşlığın təcəssümü” kimi təqdim olunan həmin ikibaşlı qartal öz görünüşü və semantikasını ilə II Yekaterinanın patriarx ordenindəki “həmkarının” eyni deyildir!

Təsvirə baxdıqda erməni vardapetlərinin səlcuq rəmzində hansı zahiri dəyişiklikləri etdiklərini, daha doğrusu, ona Rusiya imperiyası gerbinin və “qədim erməni simvolizminin” hansı əlamətlərini əlavə etdiklərini aydın görmək olar. İlk növbədə “siam əkizlərinin” sinsindəki Müqəddəs Georgi təsviri öz yerini erməni xaçına vermiş, sonra isə ordenə səlcuq gerbi üçün xarakterik olmayan tac əlavə edilmişdi. Lakin bu tac təbii ki, II Yekaterinanın rəsmi baş geyimindən fərqlənməli idi. Axı, imperatrichanın erməni kilsəsi üçün etdiklərinə baxmayaraq, “erməni qartallarının” başı üzərində – “Böyük Ermənistan hökmdarı II Tıqranın tiarası” üzərində Günəş işarəsi, səkkizguşəli ulduz olan ✨ dairəvi tacın deyil, başqa hökmdarların hakimiyyət rəmzinin həkk olunması ümumerməni milli ideologiyasına böyük xəyanət olardı! Lakin erməni vardapetlərinin tələskənlik və sonsuz millət sevgisi, həm də unutqanlıqı üzündən ortaya çıxan bir xırda məqam onların obyektivliyinə, tacın və “katolikos ordeninin” qədimliyinə bir balaca kölgə salmaqdadır. Çünki erməni arxeoloqları üzərində Böyük Tıqranın təsviri olan metal pulları yalnız XX əsrdə “aşkar etmişlər”! Onu da xatırladaq ki, hələ ötən əsrin əvvəllərində Aleksandropolda (*Gümrü*) çar Rusiyasının beş rubl məzənnəsində qızıl sikkələri əsasında Böyük Tıqranın saxta pulları hazırlanıb və sadələvh kolleksiyaçılara baha qiymətə satılırdı.¹⁷⁰

169 Титаренко Е. “Длань благословляющая”, http://www.interfax-religion.ru/arm/print.php?act=print_media&id=3465

170 “Фальсификация и монеты”, http://www.e-reading.ws/chapter.php/1020646/16/Mir_kollekcionera.html

Mamikonların "bərpa olunmuş" bayrağının təsviri; erməni katolikosları I Vazgenin (Levon Palçyan), II Qareginin (Krtiç Nersesyan) və Livandakı "Böyük Kilikiya evi"nin katolikosu I Aramın (Aram Keşişyan) boyunlarından asdıqları Toğrul rəmzi

Mərhum akademik Ziya Bünyadov haqlı olaraq qədim numizmatik materialları millidövlətçiliyin mövcudluğunu təsdiqləyən əsas arqumentlərdən biri kimi dəyərləndirirdi. O da məlumdur ki, arxeoloji materiallar arasında müstəqil erməni dövlətçiliyinin atributları - "qədim erməni pulları" aşkar olunmamışdır. Elmi dövriyyəyə buraxılan saxta sikkələrin isə XIX-XX əsrlərdə hazırlandığı sübuta yetirilmişdir. Bu baxımdan, erməni alimlərindən A.Qanalanyanın, L.Xaçikyanın və A.Ter-Gevondyanın birgə təkzibləri isə əslinə qalsa, tarix boyu müstəqil erməni dövlətçiliyinin mövcud olmamasının, ən yaxşı halda vassal erməni mülkiyyətlərinin (*knyazlıqlarının*) "suveren ölkə" qismində tanındılmasının, "qədim erməni sikkələri" kimi təqdim edilən numizmatik materialların saxta pullar olması faktının təsdiqidir. Belə ki, **"Tarixdə bir çox iri dövlətlərin müstəqil pul sistemi, dövriyyədə olan sikkələri yox idi. Lakin, XI-XV əsrlərdə elə lokal knyazlıqlar da mövcud idi ki, müstəqil olmasalar da, öz pulları vardı".**¹⁷¹ Erməni numizmatı Vaçe Martirosyan isə İrəvan alimlərindən fərqli düşünür və elmi dövriyyəyə buraxılan Tıqran pullarının saxta olmasına əmindir. Bildirir ki, **"Ermənistan ərazisində qızıl erməni sikkələri ya basılmamış, ya da indiyədək aşkar edilməmişdir. Tıqranın qızıl tetradraxmasına gəldikdə isə, çoxları 1984-cü ildə "Erebuni" nəşriyyatında buraxılmış "Eçmiədzinin xəzinəsi" fotoalbomunda həmin sikkənin təsvirini görmüşdü. Ötən əsrin 60-cı illərində düzəldilmiş həmin sikkənin müəllifi Qriqori Gevorkyandır.**

171 Ганалаян А., Хачикян Л., Тер-Гевондян А. "Об очередных "размышлениях" З.М.Бунятова", <http://armenianhouse.org/caucasian-albania/311-320.html>

Hətta adı çəkilən kitabda da bu pulun orijinal olduğu barədə susmağı üstün tutmuşlar".¹⁷² Yeri gəlmişkən, məhz Qriqori Gevorkyanın yaradıcılığının bəhrəsi olan həmin təsvir İrəvan şəhərinin 2500 illiyi münasibətilə buraxılmış xatirə medalının üzərinə həkk olunmuşdu. Ötən əsrin 70-ci illərinin sonunda bu medalları Moskvanın Puşkin meydanındakı "Armeniya" mağazasından sərbəst şəkildə almaq mümkün idi. Bəziləri medalı süni şəkildə köhnəldib və halqa hissəsini səliqə ilə kəsdikdən sonra onu "numizmatik rariteta" çevirmişdilər. Belə "qədim suvenirləri" alanlar mütəxəssislərə müraciət etdikdən sonra məyus olmuşdular.¹⁷³

İşğal altında olan Azərbaycan ərazilərində qanunsuz arxeoloji qazıntılar aparən erməni alimləri bir müddət əvvəl sensasiyalı bəyanatla çıxış etmişlər. "Armenia Today", "Reqnum", *News.am*. kimi saytların yazdıqlarına görə, 2010-cu ildə qondarma **"Dağlıq Qarabağ Respublikasının" ərazisində "qədim erməni yaşayış məntəqəsinin - eramızdan əvvəl 95-55-ci illərdə Böyük Ermənistanın hökmdarı olmuş II Tiqranın paytaxtının, Tiqranakert şəhərinin qalıqları"** aşkar olunmuşdu. Halbuki, Tiqranakert qalıqları Dağlıq Qarabağdan xeyli uzaqda, Türkiyənin Diyarbəkir şəhərinin yaxınlığındadır. "Arsak arxeoloji ekspedisiyasının" rəhbəri "tarix elmləri doktoru" Hamlet Petrosyan məlumat vermişdi ki, qazıntıların aparıldığı sahələrdə "dahi erməni memarlarının şah əsəri olan qədim məbədin bünövrəsi" ilə yanaşı, II Tiqranın metal pul nümunələri də aşkar edilmişdi. Tiqranın Azərbaycan torpaqlarında tapılan pulları ilə bağlı məsələ aydındır. Erməni saxta pul ustaları köhnə peşələrindən hələ də əl çəkməmişlər. Bu qənaətə nöqtə vuran daha bir fakt. XX əsrin əvvəllərində Eçmiədzin kilsəsinin hücrələrinin birində qəlp pul hazırlayan bir qrup rahib həbs olunmuşdu. Müəyyən edilmişdi ki, ibadətdən sonra, asudə vaxtlarında həmin rahiblər bir yerə yığılaraq Rusiya imperiyasının saxta əskinaslarını çap edirmişlər. O ki qaldı "qədim erməni məbədinə", burada da saxtakarlığa yol vermişdilər. Şəkillərin ekspertizası zamanı məlum olmuşdu ki, həmin tikili qalıqları Orta əsrlərdə islam memarlığı ənənələrinə uyğun tikilmiş məscidin, minarənin və ... şəhər hamamının bünövrələridir.¹⁷⁴ Bütün bunlar azmış kimi, erməni tarixçiləri daha bir şok iddia ilə bəşəriyyəti heyrətləndirmək fikrinə düşmüşlər. Məlum olub ki, II Tiqranın tacı hazırda Dağlıq Qarabağdadır, sadəcə olaraq, qədim ermənilər onu elə gizlədiblər ki, axtarıb-tapmaq

172 Мартиросян В. "Золотая монета Тиграна Великого", <http://vahemart.livejournal.com/tag/нумизматика>

173 Никитин А. "Осторожно: фальсификаты!", Советский музей, 1987, № 4

174 Эйваз А. Арцахский Тигранакерт" в Карабахе... состоит из мечети, мусульманских бань и тюркских символов, http://www.rizvanhuseynov.com/2012/08/blog-post_27.html

çətindir.¹⁷⁵ O da çox maraqlıdır ki, Rusiyanın ciddi “Наука и жизнь” jurnalında erməni astrofiziki V.Qurzadyanın və Ermənistan tarix muzeyinin əməkdaşı R.Vardanyanın yeni kəşfi ilə bağlı materialda Böyük Tıqranın tacındaki səkkizguşəli ulduzun ✱ adi rəməz deyil, Allah sən saxla, Halley kometasının təsviri (!) olduğuna əminlik bildirilmişdir. Bu isə onu “sübuta yetirir” ki, qədim erməni astronomları nəinki planetlərin Günəş ətrafında dövr etmələrini, hətta kometalar kimi nadir kosmik obyektlərin uçuş trayektoriyalarını da dəqiq müəyyən edə bilirmişlər...¹⁷⁶

1.

2.

3.

“Böyük Ermənistan” hökmdarı II Tıqranın (1-2) və onun oğlu II Artavazdın (3) XX əsrin əvvəllərində və sonunda hazırlanmış saxta sikkələri

“Səlcuq qartalları” görkəmcə fərqlidir. Quyruğu yelpikvaridir, qanadları əksər təsvirlərdə gövdəyə sıxılaraq aşağıya doğru uzanır. Bəzən qartal başlarında kəkil təsvir edilir. Bu əlamət isə Avropanın heraldika qartallarında yoxdur. Belə “kəkilli” və ya “buynuzlu” qartal başı tiplərinə qədim Altay xalqlarının incəsənətində, xüsusilə eramızın V əsrinə aid Pazırq mədəniyyəti nümunələrindəki fantastik zoomorf varlıqların təsvirlərində rast gəlinir. Vaxtilə Herodot şimal-şərqdə, arimaspların (*təkgözlülərin*) məskəmində “keçilməz dağlarda” aslan bədənli, qartal başlı mifik varlıqların yaşadıklarını və qızıl sərvətləri qoruduqlarını yazırdı. Səlcuq imperiyasında bu təsvir həm də Allahın rəməzi idi. Təsədüfi deyildir ki, həmin dövrə aid ikibaşlı qartal təsvirlərinin bir çoxunda mifik quşun sinəsində ərəb əlifbası ilə Allahın gözəl adlarından biri – “əl-Əzim” (*Əzəmətli*) sözü yazılmışdır.¹⁷⁷ Qərbi Azərbaycan – indiki Ermənistan Respublikası ərazisindəki maddi-mədəniyyət nümunələri üzərində ikibaşlı qartal təsvirlərinin səlcuq mənşəli olduğunu sübuta yetirən Niyaz Xalitov onu da qeyd edir ki, məhz XIII əsrdən sonra bu rəməz türklərin vasitəsilə Qafqazda –

175 Корона Армянского Царства и династия Асан-Джалалянов” <http://www.gandzasar.ru/armenian-crown-the-gandzasar-code.htm>

176 “Комета Галлея на монетах Армении”, Наука и жизнь, №3, 2005

177 Ранчугова Н. “Действительно ли двухглавый орел – средневековый монархический символ?” http://omskmark.moy.su/publ/essayclub/symbols_russia/2012

Ermənistanda, Svanetiyada da (*Gürcüstanda*) geniş yayılmışdı.¹⁷⁸

Alimlərin qənaətinə görə, ikibaşlı qartal rəmzinin vətəni qədim Şumer dövlətidir. Sonralar bu təsvirdən Hett dövləti də istifadə etmişdi. Onun səlcuq dövlətçilik rəmzləri sırasında da yer tutmasının səbəblərinin izahında iki variant mövcuddur. Onlardan birinə əsasən, səlcuqlar Anadoluya, vaxtilə Hett dövlətinin mövcud olduğu ərazilərə gəldikdən sonra bu rəmzi qədim abidələrdə görmüş, bəyənmiş və mənimsəmişlər. Digəri isə səlcuqlarla şumerlər və hettlər arasında daha qədim əlaqələrin mövcudluğunu iddia edir. Və ikinci variantın obyektivliyini təsdiq edən fakt qədim türklərin səlcuq yürüşlərindən xeyli əvvəl də ikibaşlı qartal rəmzindən geniş istifadə etməsi, bu rəmzin mifik obrazlardan biri olmasıdır. Əski türk inanclarına əsasən, * * * * * və s. damğa işarələri paralel olaraq, Tanrını, Günəşi və mifik Toğrul quşunu təcəssüm etdirirdi. Bu zaman * işarəsi təkbaşlı qartalın, * damğası isə ikibaşlı Toğrulun qrafik ifadəsi sayılırdı. Hazırda arxeoloqlar Cənubi və Şimali Qafqazda, Anadoluda, Mərkəzi Asiyada da qədim türklərə aid edilən və üzərində əsasən yırtıcı quş təsvirləri olan xeyli sayda unikal artefakt müəyyənləşdirmişlər.

Qədim türk mifoloji təsəvvürlərinə əsasən, ikibaşlı qartal rəmzinin kökündə əski türklərin əfsanəvi Toğrul quşu haqqında mif dayanır. Bəzi mülahizələrə görə, “toğrul” sözünün kökündə “toğ” və ya “doğ” kəlməsi dayanır və bu, “ölüb-dirilən”, “yenidən dünyaya gələn” anlamını verir. Məsələn, Anadolu türkcəsində “doğan”, “ağdoğan”, “bozdoğan” zoonimləri həmin etimologiya ilə bağlıdır. “Toğrul” dövlət rəmzi, nağıllarda deyildiyi kimi, “dövlət quşudur”. Tanrı ilə Orta dünya arasında vasitəçi olan bu quş Həyat Ağacının zirvəsində yaşayır, onu mühafizə edir. Toğrul quşu

Konyadakı Keramika Muzeyində kaşı lövhə nümunələri. Səlcuqlar dövrünə aid kaşı lövhədə qartalın sinəsinin üzərində Allahın müqəddəs adlarından biri yazılmışdır (Türkiyə, Konya Keramika Muzeyi)

178 Халитов Н, Халитова Н. “Двухглавный орёл в исламском и тюрко-татарском средневековом искусстве”, <http://nhalitov.ru/article/2012/04/23/dvuglavyy-oryol-v-islamskom-i-tyurko-tatarskom-srednevekovom-iskusstve>

eyni zamanda döyüşçülərin mühafizəçisidir. Onların diləklərini yerinə yetirər, qanadları üstünə alıb istədikləri məkana çatdırardı. Əfsanələrə əsasən, bu quşun tüklərində də sehrlı hikmət vardı: o, iki lələyini bir-birinə sürtəndə xeyirxah cin peyda olar və üç arzunu gerçəkləşdirərdi. Qədim türk dastanlarında deyilir ki, Oğuz Xaqan ilk ömür-gün yoldaşını zirvəsinə Toğrul quşu qonmuş ağacın koğuşunda tapmışdı. Türk hökmdarları Toğrulu özlərində dövlət rəmzi (*dövlət quşu*) seçmişdilər. Onun təsvirlərinin ən müxtəlif variantları və damğa işarələri türk hökmdarlarının və sərkərdələrinin – Bilgə xaqanın, Kül Teginin, Atillanın, Çingiz xanın, Səlcuqların, Səfəvilərin, Qızıl Orda xanlarının və s. taclarını, qalxanlarını, bayraq başlıqlarını bəzəmişdi.¹⁷⁹

İkibaşlı qartalın, bütövlükdə isə qartal rəmzinin slavyan-ari, xristian mənşəli olmasını iddia edən bəzi rus araşdırmaçıları dini və ekstremizm xarakterli saytlarda absurd və məntiqə uyğun gəlməyən dəlillər irəli sürürlər. Məlum olur ki, ikibaşlı qartalın türk xalqlarına qətiyyənlə aidliyi yoxdur. Belə ki, “köçəri tayfaların adətlərinə görə, onlar məğlubiyyətə uğratdıqları düşmənlərin simvollarını öz bayraqlarına həkk edərdilər. Odur ki, Səlcuqların bayraqlarındakı əjdaha, şir və ikibaşlı qartal təsvirləri, əslinə qalsa, onların çinlilər, iranlılar və bizanslılar üzərində qələbələrinin təcəssümüdür. XII-XIII əsrlərdə səlcuq bayraqlarındakı ikibaşlı qartal rəmzi isə “kafir” Bizansın məğlubiyyətinə işarədir.”¹⁸⁰

Fəzlullah Rəşidəddin “Cəmi ət-Təvərix” əsərində yazır ki, Çingiz xanın atası Yesugey bahadır ilə keraitlərin (*kereylər, gəraylar, karalar*) başçısı On xan həm mehriban qonşu, həm də yaxın dost idilər. Onlar qaradaşlaşmış və bir-birinə “andı” (*bax: “And damğası”*) deyirdilər. Salnaməçi bildirir: **“On xanın əsl adı türkcə “Toğoril”, karaitlər arasında isə “Tunqrul” idi. Onlar bu adla indiyədək hes kəsin görmədiyi, lakin Qərb yerlərindəki Anka quşu qədər məşhur olan quşu çağırırdılar. Belə deyirlər ki, bu quş şahinə (şonqar, doğan) bənzəyir, amma dimdiyi və caynağı polad kimi möhkəmdir. Hər dəfə şığıyanda iki yüz, üç yüz quşu yerə salır. İnsanlar deyirlər: “Biz bu quşu görməsək də, ona (varlığına) inanırıq. Ovçular və köçərilər şahiddirlər ki, bəzən göydən yerə yüz, iki yüz (ölü) quş düşür, hamısının da başı bədənindən ayrılıb, qanadları yolunub, ayaqları qırılıb. Bunlar qatilin möhkəm caynaqları olan dəhşətli quş olduğunu söyləməyə əsas verir”.**¹⁸¹

Qızıl Orda dövlətinin və Kazan xanlığının tarixindən bəhs edən “Dəftər-i

179 Кольтпин А. Двуглавый орел в культуре разных народов, http://www.dopotopa.com/dvuglaviy_orel.html

180 Гераальдика православных церквей, <http://providenie.narod.ru/0000854.html>

181 Фазлаллах Рашид-ад-дин. Сборник летописей, “Джами Ат-Таварих”, http://www.vostlit.info/Texts/rus16/Rasidaddin_2/kniga2/frameset5.html

Çingiznamə” (*anonim müəllif, XVII əsr*) əsərində də qədim türklərin bir sıra nəsil-tayfa atributları barədə məlumat sırasında ikibaşlı Toğrul mifinin inikasına rast gəlirik. Tanınmış tatar tədqiqatçısı Dəmir İshaqov həmin əsəri təhlil edərkən burada Çingiz xanın digər atributları ilə yanaşı, **“iki baş kara koş”** (*ikibaşlı qara kuş*) adı altında Toğrulun da yer aldığını vurğulamışdı. D.İshaqovun qənaətinə görə, **“bu problemin (ikibaşlı qartal rəmzinin etnogenezinin – A.Q.) köklərini Yaxın Şərqdə deyil, digər coğrafi məkanlarda axtarmaq lazımdır”**¹⁸²

Hun mənşəli macar kralı Arpad döyüşçüləri ilə. Qalxanın üzərində Turul (Toğrul) quşu təsviri həkk olunmuşdur (1358-ci ilə aid macar miniatüründən fraqment) Azərbaycan rəssamı Sultan Məhəmmədin (XV-XVI əsrlər) çəkdiyi “Şah Təhmasib ov zamanı” miniatüründən fraqment

Səfəvilər dönəmində ikibaşlı qartalın müxtəlif variantlarının tökmə metal fiqurları zəfər rəmzi kimi tuğ və sancaqların ucluğuna taxılırdı. Bundan başqa, həmin rəməzə Məmlük sultanlarının, Qızıl Orda xanlarının basdıqları sikkələr üzərində də rast gəlinir. Lakin Rusiya tədqiqatçıları Toğrulun Qızıl Orda dövlətinin rəmzi kimi qəbul olunmasından imtina edirlər. Çünki bu fakt da Rusiya knyazlıqlarının bu dövlətin vassalları olmasını təsdiqləyir. Orta əsrlərdə ikibaşlı qartal rəmzi ərəb dünyasında da həm dövlətçilik rəmzi, həm də ornament kimi populyar olmuşdu. Bu ornament Quran üçün rəhillərin əsas bəzək elementlərindən biri idi. İslam incəsənətində ikibaşlı qartal rəmzinin ən qədim təsvirlərinə İspaniya ərazisində - Əndəlusdakı Kordova xilafətinin (929-1031-ci illər) ipək parçaları üzərində rast gəlinir. Əndəlus qartalının qanadlarında Dirilik Ağacı (Qaba Ağac), çaynaqlarında isə orta q türk damğa

182 Исхаков Д. “Дом Чингиз-хана” (Алтын Урук): клановая принадлежность и ее атрибуты // Этнологические исследования в Татарстане. – Казань, 2007

və rəmzləri içərisində geniş yayılan, islamın qəbul edilməsindən sonra etnik ornamentə çevrilən Günəş rənzinin ✱ stilizə olunmuş variantlarından biri toxunmuşdur. Qeyd edək ki, həmin ornament Azərbaycan xalça naxışları içərisində bu gün də qalmaqdadır. Əndəlusun bəzi ikibaşlı qartal təsvirlərində isə quş caynaqlarında aslan (bars, bəbir və ya qaplan/pələng) tutur. İkibaşlı qartal rənzinin milli mənşəyini təsdiqləyən digər önəmli elementlərdən biri də quşun boyun hissəsindəki təsvir - Şimali və Cənubi Qafqazda, İrənin etnik azərbaycanlılar, o cümlədən qaşqaylar yaşayan ərazilərində, Anadoluda, Mərkəzi Asiyada, Krımda, Volqaboyunda "əlibelində" adı altında tanınan ornamentdir. Tatar alimi Niyaz Xalitovun qənaətlərinə görə, həmin spesifik əlamətlər Kordova xilafətində türk elementinin güclü təsirini təsdiqləyir. Onu da bildirir ki, 1157-ci ildə Səlcuq İmperiyasının süqutundan sonra bu rənz islam simvolizminə geniş daxil olmuş, xilafət vassalları arasında geniş yayılmışdı.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

1. Səlcuq hökmdarı Qılınc Arslanın qızı Gövhər Nəсібə Sultanın portretində qartal rəmzi (XII əsr). 2. Oğuzların Artuklu sülaləsindən olan Nəsirəddin Mahmudun (Şimali Suriya, Şimali İraq və Cənub-Şərqi Anadolu hakimi) 1200-1222-ci illərdə Kifəs şəhərində kəsdirdiyi sikkədə ikibaşlı qartal. 3. X–XI əsrlərdə birinci Bolqar şahlığının rəmzi (Zaqora, Zağra-i Ətik). 4. Səlcuq dövlətinin rəmzi (XIII əsr. Konya, İncə Minarə Muzeyi). 5. XII əsrdə sultan Səlahəddin Əyyubinin Qahirədə inşa etdirdiyi qala üzərində Toğrul quşu. 6. Kordova sultanlığına (XI-XII əsrlər, İspaniya) aid ipək parça üzərində Toğrul quşunun təsviri.

Lakin 1243-cü ildə Rum Səlcuq dövləti Batı xan imperiyasının vassalı olduqdan sonra ikibaşlı qartal rəmzi aslan və Günəş təsviri ilə əvəz edilmişdi. Xatırladaq ki, 1251-ci ildə Anadolu Səlcuq dövlətinin paytaxtı Konyada əmir Cəlaləddin Karatay (“karataylar” - *Volqaboyunda yaşayan türk kökənli etnik qrup*) tərəfindən inşa edilmiş Karatay mədrəsəsində hazırda Səlcuq dönməninin Keramika Muzeyi yerləşir. Muzeyin ekspozisiyasının əsas hissəsini sultan Əlaiddin Keyqubadın 1230-1236-cı illərdə tikdirdiyi Qubadabad sarayının dağınıqları arasında aşkar olunmuş kaşı plitələr təşkil edir. Həmin keramik lövhələr üzərində Səlcuqlara aid bir sıra rəmzlərlə yanaşı, ikibaşlı qartal təsvirlərinə də geniş rast gəlinir.

Polşadakı Yaqellon Universitetindən V.Bator “Macar xalqının mifologiyasına dair dinşünaslıq tədqiqatları” məqaləsində bildirir ki, Atillanın Şərqi Avropaya hərbi yürüşləri zamanı hunlar buraya öz miflərini, o cümlədən Toğrul quşu haqqında rəvayətləri də gətirmişdilər. Macar folklorunda Turul quşu Toğrul qədar - “Toğrul” quşu obrazı ilə eyni mahiyyət daşımaqdadır. Tədqiqatçı yazır: **“Qədim macarların mifik təfəkküründə Turul ən sevimli quş, qəhrəmanlıq rəmzi olmuşdur. Rəvayətə görə, insanlar yaşayan Orta dünyanı, Yuxarı – Tanrılar dünyasını və Aşağı – Ruhlar səltənətini birləşdirən Həyat ağacını “Turul” adlı nəhəng bir quş qoruyur. Turul kultu hələ skif dönməsində məşhur idi. Arpadilər kral nəslini onu öz əcdadı hesab edirdi”**.¹⁸³ Qeyd edək ki, hun əsilli Arpad sərkerdə Almoşun oğlu idi və o, IX əsrdən XIX əsrə kimi hakimiyyətdə olan kral sülaləsinin təməlini qoymuşdu.

Qanadlarını aşağı salmış qartal və ya şahin təsviri XII əsrdə tikilmiş Qahirə qalasının qərb divarlarında da aşkar olunmuşdu. Müəyyən edilmişdi ki, həmin təsvir görkəmli türk sərkerdəsi, Misir sultanı Səlahəddin Əyyubinin şəxsi rəmzi olmuş və onun tuğ və sancaqlarını da bəzəmişdi. Ehtimallara görə, məhz sultan Səlahəddinin vasitəsilə bu ənənə sonralar ərəb dünyasında da geniş yayılmışdı. “Səlahəddin qartalı” Misir, İraq, Fələstin, Yəmən və Liviyada geniş yayılmış, XX əsrdə isə onların dövlətçilik və milli-azadlıq hərəkatı rəmzinə çevrilmişdir. Məsələn, Misir Ərəb Respublikasının gerbinin üzərindəki Toğrul təsvirinin mərkəzində qalxan üzərində ərəb dilində *“Cumhuriyyət Misir əl-Arabiyyə”* sözləri yazılmışdır.

Bolqarıstanın paytaxtı Sofiya şəhərinin Milli Arxeoloji Muzeyində saxlanılan bəlyefdəki ikibaşlı qartal tipoloji baxımdan “səlcuqlu həmkarı”nın

183 Батор В. Религиоведческие исследования мифологии венгерского народа, <http://fsn.fhum.info/pdf/103/103-23.pdf>

eynidir. Rusiya alimi Nikodim Kondakov hələ 1929-cu ildə qələmə aldığı “Orta əsr incəsənətinin və mədəniyyətinin tarixinə dair oçerklər” monoqrafiyasında Bolqarıstanın Zaqora şəhərində aşkar olunmuş ikibaşlı qartal rəmzinin xronoloji cəhətdən Bizans rəmzinin prototipi olduğunu bildirmiş, bu amilin Orta əsr bolqar mədəniyyətinə Bizansın deyil, məhz **“Asiya Şərqi və onun ənənələrinin təsiri olduğunu”** xüsusi vurğulamışdı.

XI iddia

“1905-1906-cı illərdə erməni silahlı dəstələri Cənubi Qafqazda türk-müsəlman əhaliyə qarşı kütləvi qırğınlar törətməmişlər”

Müasir erməni tarixçiləri 1905-1906-cı illərdə erməni silahlı dəstələrinin Cənubi Qafqazda türk-müsəlman əhaliyə qarşı qırğınlar törətdiklərini təkzib edir, müsəlmanları “əliyalın və yazıq” erməniləri məhv etməyə çalışan “barbar” kütlə kimi təqdim etməyə çalışır, ermənilərin “özünümüdafiə” məqsədilə silahlı dəstələr yaratmaq məcburiyyətində qaldıqlarını yazırlar. Erməni sovet tarixşünaslığında 1905-1906-cı illər qırğınlarının əsl səbəbləri ört-basdır edilir, milli ədavətin baskarı kimi Çar Rusiyası və onun yeritdiyi “parçala, hökm sür” siyasəti göstərilir.¹⁸⁴ Bəs əsl həqiqət necə idi?

Həmin dövrün mətbuat səhifələrində, arxiv sənədlərində və bəzi erməni müəlliflərinin əsərlərində ermənilərin törətdikləri qırğınların mahiyyəti və miqyası barədə kifayət qədər məlumatlar öz əksini tapmışdır.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Şimali Azərbaycan xanlıqlarını işğalından sonra zaman-zaman Cənubi Qafqaza axışan ermənilər tarixi şəraitin verdiyi fürsətdən istifadə edərək, 1905-1906-cı illərdə kütləvi qırğınlar törətmiş və gələcək erməni dövlətinin əsasını qoymaq üçün azərbaycanlıların yaşayış məntəqələrini ələ keçirərək erməni anklavlarının yaranmasına nail olmuşdular.

XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda, xüsusən də indiki Ermənistan ərazisində Azərbaycan türklərinə qarşı törədilən qırğınların ssenarisini ermənilərin XIX əsrin sonunda Şərqi Anadoluda əldə etdikləri təcrübəyə əsaslanırdı. 1877-1878-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra Avropa dövlətlərinin səyləri nəticəsində gündəliyə çıxarılan “Erməni məsələsi” sonralar Şərqi Anadoluda ermənilər üçün muxtariyyət əldə etmək və müstəqil Ermənistan dövləti qurmaq üçün bir vasitəyə çevrilmişdi. Həmin illərdə İngiltərə və Fransaın yardımı ilə Türkiyədə ermənilər arasında üsyan təbliğati aparılırdı. Bu iş rəhbərliyi “Armenakan”, “Hnçak” və “Daşnaksutyun” partiyaları öz üzərlərinə götürmüşdülər. Ermənilər kütləvi iğtişaşlar törətmək məqsədilə

184 Арутюнян А.М. Революционное движение в Армении 1905-1907 гг. Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1970; Галоян Г.А. Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье 1900-1922. Ереван: Аястан, 1969; Арутюнян А.Б. Народы Закавказья в борьбе против царизма в годы первой русской революции. Ереван: Аястан, 1957

türklərə və kürdlərə hücum edirdilər ki, qırğınlar baş versin və sonradan da Avropanın kütləvi informasiya vasitələri ilə türklərin erməniləri qırğınlara məruz qoyduqlarını dünyaya car çəkə bilsinlər.

Ermənilərin Türkiyədə 1894-1896-cı illərdə törətdikləri iğtişaşlar yatırıldıqdan sonra həmin iğtişaşların təşkilatçılarının və iştirakçılarının əksəriyyəti Cənubi Qafqaza axışmışdı. Rus müəllifi N.Şavrovun yazdığına görə, 1896-cı ildə Cənubi Qafqazda 900000, 1908-ci ildə 1301000 erməni yaşayırdı. Deməli, təkcə bu dövrdə Cənubi Qafqazda 400000 erməni yerləşdirilmişdi.¹⁸⁵

XX əsrin əvvəllərində Qafqazda mövcud olan 54 qəzadan yalnız beşində ermənilər sayca çox idilər. İrəvan quberniyasındakı 7 qəzadan 3-də, Yelizavetpol quberniyasındakı 8 qəzadan yalnız 1-də ermənilər çoxluq təşkil edirdilər. 1905-1906-cı illər qırğınları ərəfəsində İrəvan quberniyasında mövcud olan 1301 yaşayış məntəqəsindən 959-da azərbaycanlılar, 342-də ermənilər məskunlaşmışdılar.¹⁸⁶ Yelizavetpol quberniyasında isə 1613 kənddən 390-da ermənilər yaşayırdılar.¹⁸⁷

XX əsrin əvvəllərində erməni şovinizminin, millətçi erməni partiyalarının maddi və mənəvi qida mənbəyi rolunu əsasən erməni kilsələri oynayırdı. 1903-cü ildə kilsə torpaqlarının Rusiya Torpaq və Əmlak Nazirliyinin sərəncamına keçirilməsi haqqında çıxarılan qanun kilsənin maliyyələşdirdiyi siyasi partiyaların və onların terrorçu dəstələrinin maddi vəziyyətinə zərbə vurmuşdu. Həmin qanunun icrasının qarşısını almaq məqsədilə erməni siyasi partiyalarının terrorçu dəstələri hakimiyyət mənsublarına qarşı terror aktları həyata keçirməyə başlamışdılar. Eyni zamanda, erməni siyasi partiyaları Cənubi Qafqazda anti-türk, anti-müsəlman kampaniyasını genişləndirirdilər.

1905-ci ildə Rusiyada baş verən iğtişaşlardan, çarizmə qarşı narazılıq dalğasının güclənməsindən ermənilər məharətlə istifadə etmişdilər. Qafqaz Cənubunun yüksək rütbəli erməni və ermənipərəst məmurları vasitəsilə silahlandırılan erməni dəstələri 1905-ci ildə Cənubi Qafqazda azərbaycanlıların kompakt yaşadıkları ərazilərə silahlı hücumlar edib etnik təmizləmə həyata keçirməklə, həmin ərazilərdə Türkiyədən qaçıb gələn erməniləri məskunlaşdırmaqla özlərinin say üstünlüyünə nail olmaqla, sonra

185 Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. С.-Петербург, 1911

186 А-До. Hay-turkakan indharumı Kovkasum (1905-1906. Pastakan, vicaqakrakan, deqagidakan lusabanutyunnerov). (А-До. Qafqazda erməni-türk toqquşmaları (1905-1906-cı illər). Sənədi, statistik, topoqrafik izahlarla). İrəvan: Ayvazyanlar və Nazaryanlar mətbəəsi, 1907

187 Yenə orada

1905-ci il fevralın 6-da Sabunçu qəsəbəsinin sakini Ağarza Babayevin Bakının mərkəzində öldürülməsi ilə şəhərdə və ətraf qəsəbələrdə ilk qırğınlar başlamışdı. Ermənilərin evlərinin damından, pəncərələrindən küçədən keçən azərbaycanlılar gülləbaran edilirdi. Evlər, mağazalar qarət edilir və yandırılırdı.

**1905-ci ildə ermənilərin
Bakıda törətdikləri qırğınlar**

Bakıdakı bir çox fabriklər və müəssisələr yandırılıb dağıdılmışdı. Hakimiyyət orqanları qırğınların dayandırılmasında acizliyini göstərdi. Bakı qırğınlarının səbəb və nəticələrini araşdıran Senator Kuzminski 6-9 fevral tarixlərində baş vermiş birinci Bakı qırğınları zamanı 232 nəfərin qətlə yetirildiyini bildirirdi. Hər iki tərəfdən yüzlərlə insanın ölməsi və yaralanması ilə nəticələnən qırğınlar fevralın 9-da dayandırılmışdı.

Terror aktları zamanı istifadə etmək üçün Bakıda ermənilərə məxsus zavod və fabriklərdə partlayıcı maddələr və bomba istehsal edilirdi. 11 may 1905-ci ildə Bakının qubernatoru knyaz Nakaşidzenin terror aktı nəticəsində öldürülməsindən sonra polis şəhərdə ermənilərə məxsus idarə-müəssisələrdə axtarışlar aparmışdı. Polis tərəfindən 19 may 1905-ci ildə Bakıdakı Telefonnaya küçəsindəki Sarkis Poğosbekovun metaləritmə emalatxanasında partlayıcı mərmilər və 80 hazır bomba aşkar edilmişdi. Həmçinin, həmin emalatxananın həyatində qazılmış xəndəkdə daha üç partladılmaq üçün hazır bomba tapılmışdı.¹⁸⁸

Ermənilər həmin il avqustun 20-də Bakıda ikinci dəfə qırğınlar törətmişdilər. Bu gün "Fəvvarələr bağı" adlanan ərazidə yerləşən erməni kilsəsinin zənginin çalınmasından bir neçə dəqiqə sonra ermənilərin evlərindən, onlara məxsus mağazalardan azərbaycanlıların üzərinə sel kimi atəş açılır. Qısa zamanda iğtişələr Bakı ətrafındakı qəsəbələri və neft mədənlərini də bürüyür. Hakimiyyət qüvvələrinin gördüyü ciddi tədbirlər sayəsində qırğınlara avqustun 30-da son qoyulur. İkinci qırğınlar zamanı hər iki tərəfdən 500-ə yaxın insan tələf olmuşdu ki, onların da üçdə ikisini müsəlman-türk əhali təşkil edirdi.

Bakıda üçüncü qırğınlar 1905-ci il 20-25 oktyabr tarixində baş vermişdi. 17

188 Всеподанный отчет о произведенной в 1905 году, по высочайшему повелению сенатором Кузьминским ревизии города Баку и Бакинской губернии. С.-Петербург, 1906

oktyabr Manifestinin imzalanmasından iki gün sonra, oktyabrın 19-da Bakının mərkəzində 1905-ci il mayın 11-də Nakaşidzeni öldürən 5 erməni məhbusunun azadlığa buraxılması üçün “Daşnaksutyun” Partiyasının təşkilatçılığı ilə mitinqlər keçirilir. İndiki Nizami (*keçmiş Torqovaya*) küçəsində ermənilərlə müsəlmanlar arşında yenidən silahlı toqquşma baş verir. Yenə də erməni evlərindən və mağazalarından azərbaycanlılar atəşə tutulur. Qəzəblənmiş müsəlmanlar əks-hücumə keçir. Erməni terrorçularının cəbbəxanaya çevirdikləri 20-dən artıq erməni evi yandırılır. Sonrakı günlərdə iğtişələr Bayıl qəsəbəsində də davam edir. Güc strukturlarının kəskin müdaxiləsi ilə qırğınlər dayandırılır. Bu zaman şəhərdə 60-dan artıq, Bayıl qəsəbəsində isə 35 nəfər qətlə yetirilir.¹⁸⁹

Bakıda baş verən erməni-müsəlman qırğınları bəzi müəlliflərin iddia etdikləri kimi, bir təsadüf nəticəsində deyil, məhz bütün Cənubi Qafqazın varlı ermənilərinin zaman-zaman cəm olduqları bir şəhərdə planlı şəkildə baş vermişdi. Ermənilər Bakıda erməni milyonlərinin köməyi ilə istədiklərinə nail olacaqlarına, Bakının neft səltənətini əllərinə keçirəcəklərinə və bundan sonra bütün Cənubi Qafqazdan müsəlmanları silah gücünə qovub erməni dövləti yaradacaqlarına əmin idilər.¹⁹⁰

İlk qırğınlardan sonra ermənilər qanlı əməllərini İrəvan qəzasında davam etdirmişdilər. Erməni siyasi partiyalarının əsas məqsədi 1905-1906-cı illərdə kütləvi qırğınlər törətmək yolu ilə əvvəlcə İrəvan quberniyasına yiyələnmək, sonra isə

1905-ci ildə Şuşada erməni vandalizmi

Zəngəzur-Qarabağ və Qazax-Tovuz istiqamətlərindən hücum etmək və bu iki istiqamət arasında qalan azərbaycanlı kəndlərini ələ keçirərək Gəncədə birləşməkdən ibarət idi.

Erməni tarixçisi Hraçik Simonyan yazır ki, Bakıda fevral qırğınlarının yatırılmasından sonra “Daşnaksutyun” Partiyasının Tiflisdəki Şərq bürosunun

189 A-Do. Hay-turkakan imdharumu Kovkasum (1905-1906. Pastakan, vicaqakrakan, değagidakan lusabanutyun-nerov). (A-Do. Qafqazda erməni-türk toqquşmaları (1905-1906-cı illər). Sənədli, statistik, topoqrafik izahlarla). İrəvan: Ayvazyanlar və Nazaryanlar mətbəəsi, 1907

190 Ordubadi M.S. Qanlı illər (1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş vermiş erməni-müsəlman davasının tarixi). Bakı, 1991

iclası keçirilmiş, “Voskanapat” (*Bakı*), “Aparaj” (*Şuşa*), “Mrkastan” (*İrəvan*) və “Meç Kağak” (*Tiflis*) komitələrində “özünümüdafiə” məsələləri müzakirə edilmişdi. Türk kəndlərinin əhatəsində olan erməni yaşayış məntəqələrini “təhlükədən xilas etmək üçün” “Daşnaksutyun” Partiyasının silahlı dəstələrini yerlərə göndərmək qərar alınmışdı. Yelizavetpol və İrəvan quberniyasında “özünümüdafiə” dəstələrinin hərbi əməliyyatlarına başlamaq üçün təcili olaraq Nikol Duman (*Nikol Ter-Hovannisyanyan*) İrəvana, Xanasori Vardan (*Sarkis Mehrabyan*) isə Şuşaya ezam edilmişdilər. Tadevos Amiryan (“*Gic Tatos*”, yaxud “*Dəli Tatos*”) da Nikol Dumana kömək üçün Bakıdan İrəvana göndərilmişdi.¹⁹¹ Erməni silahlı dəstələrinə bir qığılcım lazım idi ki, bunu bəhanə edib qırğınlara başlasınlar. 1905-ci il fevralın 19-da İrəvan şəhərində daşnaklar azərbaycanlılara rəğbət bəsləyən və eyni zamanda, ermənilərə nifrət edən Urazov soyadlı rus millətindən olan quberniya həkimini axşam saatlarında qubernator dəftərxanasının yaxınlığında xəncərlə qətlə yetirmişdilər ki, azərbaycanlılar ayağa qalxsınlar və bununla da qırğınlara start verilmiş olsun. Fevralın 20-də səhər ermənilər şayiə yayırlar ki, guya Bazar meydanında azərbaycanlılar erməniləri doğrayırlar. Şəhərdə böyük çaxnaşma yaranır. Erməni tarixçisi Hraçik Simonyan yazır ki, “Daşnaksutyun” Partiyası öz gənc üzvlərinə 20 tüfəng və 10 tapança verərək tapşırır ki, digər erməni silahlıları ilə birgə küçələrdən keçən türklərin üzərinə atəş açsınlar. İğtişaşlar iki gün davam edir. Qırğınlar hər iki tərəfdən 100-ə yaxın ölü və yaralının olması ilə nəticələnir.

“Daşnaksutyun” Partiyasının növbəti hədəfi Naxçıvan qəzası idi. 1905-ci il mayın 5-də Naxçıvan qəzasının Cəhri kəndində üç nəfər müsəlmanın ağır yaralanması və mayın 7-də bir nəfər müsəlmanın Tumbul kəndində öldürülməsi ilə milli zəmində toqquşmalar yenidən qızışmışdı. Mayın 8-də İrəvanın vitse-qubernatoru Baranovski, İrəvan şəhər qlavası Ağamolov, Peterburqdan qayıdan Naxçıvan şəhər qlavası Cəfərqulu xan Naxçıvanski birlikdə Naxçıvana gəlirlər. Qırğınların yatırılması üçün Tiflisdən general Əlixanov-Avarski də Naxçıvana göndərilir. Ermənilər mayın 10-12-də Naxçıvan şəhərində iğtişaşlar törədirlər. Erməni silahlıları Naxçıvan bazarında müsəlmanları gülləbaran etməyə başlayırlar. Şəhərin bütün küçələrində tüfəng və tapançalardan atəş açılır. Öldürülən və yaralananların sayı 100-ü ötür. İğtişaşlar ətraf kəndlərə də yayılır. Lakin ermənilər Naxçıvanda məqsədlərinə çata bilmirlər. M.S.Ordubadi yazır ki, ermənilərin məqsədi İrəvandan Naxçıvana qədər yol üstə yerləşən müsəlman kəndlərini dağıtmaqla İrəvan ermənilərini Naxçıvanda hazır əsgəri qüvvələrlə birləşdirməkdən, Naxçıvandan Zəngəzura kimi yol boyunda

191 Simonyan H. Azataqrakan paykari uğinerum (ermənicə). I kitab, Yerevan: Hayagitak, 2003

olan köyləri dağıdıb, Zəngəzur könüllüləri ilə Naxçıvandakı əsgəri qüvvələri birləşdirməkdən, daha sonra isə Qarabağ erməniləri ilə əlaqə yaratmaqdan ibarət olmuşdu.

Ermənilər Naxçıvan məğlubiyyətindən sonra iğtişaşları yenidən İrəvanda davam etdirmişdilər. Qubernator Tizenhauzen göstəriş verir ki, qayda-qanun yaradılması üçün şəhər ətrafındakı Kənəker qəsəbəsindən qoşun gətirilsin. Bundan xəbər tutan Nikol Duman “Daşnaksutyun” Partiyasının möhürü ilə Tizenhauzenə xəbərdarlıq məktubu göndərərək yazır ki, əmrini geri götürsün, əks təqdirdə onun silahlı dəstələri əsgər kazarmalarına hücum edib bütün əsgərləri öldürəcəklər. Tizenhauzen qorxusundan verdiyi əmri geri götürmüşdü.¹⁹² Mayın 23-də ermənilərin Qarsaçay bağçasında müsəlman gənclərinə hücumu ilə İrəvanda növbəti qırğınlar başlayır. Mayın 31-də İrəvanda qırğınlar dayandırılsa da, ermənilər ətraf müsəlman kəndlərinə hücum etməyi qərara alırlar. Elə həmin axşam ermənilər İrəvan qəzasının Qırxbulaq mahalındakı Gözəcik kəndinə hücum edirlər. İyunun 2-də 10 min nəfərlik erməni alayı Məngüs kəndinə hücum edir. Dağıdılmış 12 müsəlman kəndinin əhalisi Təzəkəndə qaçır. Ermənilər iyunun 3-də Güllücə kəndinə hücum edirlər. Silahsız əhali Tutiyə, Damagirməz, Kamal kəndlərinə qaçır. Qırğınlar 18 gün davam edir. Nəhayət, ermənilər Gözəcik, Güllücə, Məngüs, Damagirməz, Tutiyə, Kamal və Məsimli kəndlərini darmadağın edir, əhalinin əmlakını talan edirlər ki, bir daha azərbaycanlılar geri qayıda bilməsinlər.¹⁹³

İyunun 3-də Abaran, Şörəyel, Pəmbək və Aleksandropoldan gələn silahlı dəstələrin köməyi ilə ermənilər Eçmiədzin (*Üçkilsə*) qəzasının Üşü kəndinə hücum edirlər. İyunun 8-də müsəlmanlar kəndi tərk edirlər. İyunun 9-da ermənilər Pərsi, Nəzrəvan, Kiçikkənd, Kötüklü, Qoşabulaq, İrku, Əngirsək, Təkiyə kəndlərini dağıdırlar. İyunun 10-da ermənilər Eçmiədzində 10 kəndi də darmadağın edirlər. M.S.Ordubadi 1905-ci ildə indiki Ermənistan ərazisində ermənilərin törətdikləri soyqırımını belə səciyyələndirmişdi: “İrəvan mahalı bir yanar dağa, vulkana dönüb nəcib islam millətini yandırmaqda, boğmaqda idi”.

1905-ci il oktyabr ayının sonlarında Dərələyəzin azərbaycanlılar yaşayan kəndləri ermənilər tərəfindən yandırılıb talan olunmuş, dinc əhali isə kütləvi şəkildə qətlə yetirilmişdi. 1905-ci il oktyabrın 27-də Şərrur-Dərələyəz qəzasının 6 erməni kəndindən 700-ə yaxın silahlı erməni Hors kəndinə hücum etmiş, 40 azərbaycanlıyı öldürmüş, 255 evi yandırmış və kəndin mal-qarasını aparmışdılar. Oktyabrın 30-da həmin kəndə yenidən hücum etmiş, 53 azərbaycanlıyı

192 Yenə orada

193 К событиям в Эриванской губернии. Газ. “Каспий”, 5 июня 1905 г., № 105

öldürmüş, 27 nəfəri isə yaralamışdılar.¹⁹⁴

Zəngəzur qəzasında ilk qırğınları ermənilər 1905-ci ilin iyun ayında Naxçıvan qəzası ilə həmsərhəd olan iki kənddə törətmişdilər. Ermənilər 1905-ci il avqustun 16-da Gorusdan Qarakilsəyə qayıdan dörd erməni Ağudi və Vağudi kəndlərinin sərhədində qətlə yetirmiş, təqsiri azərbaycanlıların üzərinə yıxmışdılar.¹⁹⁵

1905-ci il sentyabrın 22-də Xoznavar və Xnaçax erməniləri ətraf kəndlərdən gələn silahlı dəstələrin köməyi ilə azərbaycanlı kəndlərinə hücum edərək Bayandur, Hələk, Kosalar, Malıbəyli, Cağacur, Çaylı, Kalavalax və Novruzlu kəndlərini dağıdırlar. Birinci üç kənd isə tamamilə qarət edilir.¹⁹⁶

1905-ci ilin oktyabrında Zəngəzur qəzasının 10 erməni kəndinin silahlıları qəzanın azərbaycanlılar yaşayan Sisyan kəndinə hücum etmişdilər, 75 nəfər öldürülmüş və yaralanmışdı.

1905-ci il dekabrın 17-də erməni silahlı dəstələri Böyük Cicimli və Kiçik Cicimli kəndlərinə hücum etmişdilər. Kiçik Cicimli tamamilə darmadağın edilmiş, Böyük Cicimli kəndinin əhalisi qaçmağa müvəffəq olsa da, evləri qarət edilmişdi. Erməni müəllifi A-Do ermənilərin bu hərəkətini vəhşilik adlandırır və acı olsa da bunu qeyd etməyə bilmədiyini yazır.¹⁹⁷

1905-ci il dekabrın 29-da Tatev erməniləri azərbaycanlıların yaşadıkları Kürdlər adlanan kəndə hücum etmiş, azərbaycanlılar müqavimət göstərə bilmədiyindən çoxsaylı itki verərək kəndi tərk etmək məcburiyyətində qalmışdılar. Kənd talan edilmiş, sonra isə yandırılaraq xarabalığa çevrilmişdi. A-Do ermənilərin bu hərəkətinə heç bir əsas tapa bilməmiş, bu hücumu barbarlıq və məhkum olunası əməl kimi xarakterizə etmişdi.¹⁹⁸

Erməni siyasi partiyalarının silahlı dəstələri azərbaycanlıları Şuşa qəzasından çıxarmaq üçün uzun müddət hazırlıq görmüş, müasir silahlarla təchiz olunmuşdular. “Daşnaksutyun” Partiyası Şuşanı ələ keçirmək məqsədilə bütün hazırlıq işlərini əvvəlcədən görmüşdü. Erməni silahlı dəstələrinə Hamazasp Srvandzyan komandanlıq edirdi. Ermənilər bəhanə axtarırdılar ki, qırğınlara başlasınlar. 1905-ci il avqustun 16-da kazaklar Şuşada bir erməni tərk-silah etmək istəyərkən o, müqavimət göstərmiş və öldürülmüşdü. Bu

194 Qasımlı M.C. “Erməni məsələsi”ndən “erməni soyqırımı”na: gerçək tarix axtarışında (1724-1920). Bakı: Mütərcim, 2014

195 A-Do. Hay-turkakan indharumu Kovkasum (1905-1906. Pastakan, vicaqakrakan, değagidakan lusanbanutyunnerov). (A-Do. Qafqazda erməni-türk toqquşmaları (1905-1906-cı illər). Sənədli, statistik, topoqrafik izahlarla). İrəvan: Ayyvazyanlar və Nazaryanlar mətbəəsi, 1907

196 Yenə orada

197 Yenə orada

198 Yenə orada

fürsətdən istifadə edən ermənilər qətlin günahını azərbaycanlıların üstünə ataraq qırğınlara başlamışdılar. Qırğınların 4-cü günü ermənilər məğlub olduqlarını görüb “ağ bayraq” qaldırmışdılar. Avqustun 21-də tərəflər arasında sülh imzalanmışdı. Hökumət qüvvələri iğtişaşların davam etdiyi müddətdə hadisələrə seyrçi qalmışdı. Erməni müəllifi A-Donun verdiyi məlumata görə, Şuşadakı birinci qırğınlar zamanı ermənilər 100 nəfər, türklər isə bundan 2-3 dəfə çox itki vermişdilər.¹⁹⁹

Ermənilər 12-22 iyul 1906-cı ildə Şuşa şəhərində ikinci dəfə qırğınlara başlamışdılar. Ermənilər bir neçə gün əvvəl ölmüş bir erməninin meyitini Şuşanın ermənipərəst general-qubernatoru Qoloşşapova göstərərək, guya onun azərbaycanlılar tərəfindən yenidən qətlə yetirildiyini söyləmişdilər. Qoloşşapovun əmri ilə hökumət Qumluq və Köçərli məhəllələrini top atəsinə tutur. Beş gün ərzində

Şuşanın ermənilər yaşayan hissəsində bütün azərbaycanlı evləri yandırılır və top zərbələri ilə dağıdılır. A-Do yazır ki, Şuşada baş verən ikinci qırğınlar zamanı 24 erməni öldürülmüş, 102 nəfər yaralanmışdı, türklərinə itkiləri yene də qat-qat çox olmuş, böyük əksəriyyəti

Şuşa. Ermənilərin törətdikləri yanğınlardan sonra

türklərə məxsus olmaqla, 200-dən artıq ev yandırılmışdı.

Əslən Şuşa ermənisi olan, əsərlərini “Leo” imzası ilə çap etdirən Arakel Babaxanyan yazır ki, “Daşnaksutyun”un Tiflisdə keçirilən yığıncağının sənədlərindən aydın olur ki, daşnaklar Qarabağda “ermənistanlılar” yaratmaqla məşğul idilər və bunun üçün türklərə qarşı “sil-süpür” siyasəti həyata keçirirdilər.²⁰⁰

1905-ci il avqustun 23-də erməni silahlı dəstələri Xocalıya hücum edirlər. Kənd əhalisinin bir qismi qaçaraq canlarını qurtarmış, bir qismini isə ermənilər öldürmüşdülər. A-Do yazır ki, kəndi ələ keçirən ermənilər əvvəlcə evləri talamış,

¹⁹⁹ Yenə orada

²⁰⁰ Leo. Ançyalıç (“Keçmişdən”, ermənica). Tiflis, 1925

sonra isə od vurub yandırmışdılar ki, əhali bir daha geri qayıda bilməsin.²⁰¹

Ümumiyyətlə, Şuşa qəzasının Quşçular, Xankəndi, Xocalı, Qacar, Qaradağlı, Vərəndəli, Hacığ, Divanallar, Veysəlli, Ağbaş, Abdal Gülablı kəndlərinin azərbaycanlı əhalisi erməni silahlı dəstələri tərəfindən qırğınlara məruz qalmışdı.

Azərbaycanlı kəndlərinin gülləbaran və dinc əhalinin məhv edilməsində təqsirkar bilinən Şuşa qəzasının 15 erməni kəndinə qarşı hakimiyyət orqanları ekzekusiya (*cərimə*) tətbiq etmişdi.²⁰²

Erməni silahlı dəstələri 1905-ci ilin avqust ayından 1906-cı ilin iyun ayınadək müəyyən fasilələrlə Cavanşir qəzasının Xaçın və Tərtər çayları hövzəsində, habelə Ağdərə bölgəsində kütləvi qırğınlar törətmişdilər. Cavanşir qəzasındakı azərbaycanlı kəndlərini aradan götürməklə, ermənilər İrəvan, Zəngəzur, Şuşa və Gəncə ermənilərinin birbaşa əlaqəsinə nail olmaq istəyirdilər. Erməni kəndlərindəki silahlı dəstələr azərbaycanlıları bütün Cavanşir qəzasından çıxarmaq üçün Hamazaspın komandanlığı altında hərbi əməliyyatlar həyata keçirmişdilər. 1905-ci il oktyabrın 3-də erməni silahlıları Sırxavənd və Əliağalı kəndlərini darmadağın edirlər. M.S.Ordubadi bu iki kənddə ermənilərin törətdikləri qırğınları belə təsvir edir: **“Vəhşi yırtıcılar südəmər körpələri beşiyi ilə odlayıb, bəzən də anasının qucağından alıb divarlara vurmaqla para-para edir, süngülərə keçirirdilər”**.

Erməni quldurları 27-31 noyabr tarixlərində Dəmirli, Çıraqlı, Hacıqərvənd və Pürxud kəndlərini işğal etdikdən sonra talamış və yandırmışdılar. Tərtər dərəsində salamat qalan yeganə azərbaycanlı kəndi Umudlu kəndi idi ki, orada da müasir ermənilərin 1992-ci ildə Xocalıda törətdikləri soyqırımına bənzər qırğınlar törədilmişdi. Erməni müəllifi A-Do yazır: **“Dekabrın 23-də ermənilər Umudlu və İmarət Qərvənd kəndlərinin üzərinə hücumla keçdilər. Bir neçə saatlıq müqavimət türkləri qırğınlardan qurtarmadı. Ermənilər bu iki kəndə daxil olub barbarlıqlar törətdilər... Umudluda heç kimə aman vermədən qarşılıqlarına çıxanı öldürdülər. Burada bir türk qadınının qəhrəmanlıq nümunəsi göstərdiyi söylənilir. Onlardan biri odur ki, bir qadın ərini öldürən erməninin qilincını əlindən alıb, öz sinəsinə soxmuşdu. Bu iki kənddən onlarca qadın və kişi öldürüldü. Lakin bu qırğınlardan sonra daha dəhşətli hadisələr baş verdi. Şahidlərin söylədiklərinə görə, sağ qalantardan bəziləri uzun yol gedə bilməyib, meşələrdə qalmış və donmuşdular...”**²⁰³

201 A-Do. Hay-turkakan indharımı Kovkasum (1905-1906. Pastakan, vicaqakrakan, değagidakan lusabanutyun-nerov). (A-Do. Qafqazda erməni-türk toqquşmaları (1905-1906-cı illər). Sənədli, statistik, topoqrafik izahlarla). İrəvan: Ayvazyanlar və Nazaryanlar mətbəəsi, 1907

202 Yenə orada

203 Yenə orada

Deməli, 1992-ci ildə Xocalıda törədilən soyqırımının analoqunu ermənilər hələ 1905-ci ilin dekabrında Umudluda törətmişdilər. Ermənilər 1906-cı ilin yanvarında Papravənd kəndinə hücum etmiş, lakin Ağdam tərəfdən azərbaycanlıların köməyə gəlməsindən sonra daha çox itki verərək məğlub olmuşdular. Erməni qanıçənləri 1905-1906-cı illərdə Cavanşir qəzasının Sırxavənd, Yeddi Qışlaqlar, Çıraqlı, Hacı Qərvənd, Məmərzalar, Arpatala, Buruz, Dəmirli, Güney Pəyələr, Manikli, Süleymanbəyli, Əliqağalı, Kəngərli, Papravənd, Qarapirim, Umudlu, İmarət Qərvənd, Çobansu, Şəxavənd və Pürxud kəndlərində kütləvi qırğınlar törətmiş və əhalini yer-yurdlarından didərgin salmışdılar.²⁰⁴

1905-ci və 1906-cı ilin avqust aylarında erməni silahlı dəstələrinin hücumları nəticəsində Cəbrayıl-Qaryagin qəzasında Qaradağlı, Divanallar, Aşıq Məlikli, Veysəlli, Qacar, Çəmənli, Arış, Qışlaq, Qüzlək, Məzrə kəndləri darmadağın edilmişdi. Azərbaycanlıların əks-həmləsindən sonra ermənilər qırğınları dayandırmaq məcburiyyətində qalmışdılar.

Gəncə şəhərində qırğınlar törətmək istəyən ermənilər yenə də təxribata əl atmışdılar. Belə ki, ermənilər 1905-ci il noyabr ayının 18-də Gəncənin ermənilər yaşayan Dik küçə adlanan məhəlləsində bir erməninin bağının önündən keçən Toğana kəndinin iki azərbaycanlı sakinini güllə ilə qətlə yetirmişdilər. Bu hadisə şəhərdə qırğınların başlaması üçün qığılıcı rolunu oynamışdı. Kamsakaran soyadlı erməni Gəncənin pristavı idi və erməni silahlı dəstələrinə himayədarlıq edirdi. Yaranmış gərgin vəziyyətdən istifadə edən ermənilər noyabrın 18-dən etibarən Gəncə şəhərində kütləvi qırğınlar törətmişdilər. Noyabrın 22-dən 23-nə keçən gecə qaçaq Dəli Alının dəstəsinin köməyə gəlməsi xəbərini eşidən ermənilər qırğınları dayandırmışdılar. Qafqaz canişininin köməkçisi general Malamanın başçılığı ilə Gəncəyə gələn komissiya qırğınların törədilməsində ermənilərin təqsirkar olmaları barədə canişinə hesabat təqdim etmişdi. Ermənilər Gəncə qəzasının Mollavələd, Çaylılar, Dərdərə, Sarısu, Dazılar, Abbasdərə, Pənahlar, Ağyoxuş, Axırca, Topalhəsənli, Dərəbəyli, Qarayataq, Məlikli və Söyüdlü kəndlərini dağıtmış, əhalisini yer-yurdlarından didərgin salmışdılar.²⁰⁵

Erməni silahlı dəstələri Qazax qəzasında 1905-ci ilin noyabrından 1906-cı ilin fevral ayınadək müəyyən fasilələrlə qırğınlar törətmişdilər. Novo-Bəyazid qəzasındakı erməni silahlı dəstələrindən kömək alan ermənilər əvvəlcə Qazax şəhərində, sonra isə Tovuz, Tatlı və Ağstafa dəmiryol stansiyalarında iğtişaşlar

204 Yenə orada

205 Yenə orada

törətmişdilər. Üç aydan artıq davam edən iğtişaşlar zamanı Qazax qəzasının Əlibəyli, Mülkülü, Hacalı, Köhnəqışlaq, Yaradulla, Hətəmağalı, Alatala, Safulu, Barxudarı, Cəfərli, Çaxmaqlı, Polad Ayrım, Göyərçin, Mürteyil, Alaçıqqaya, Ağkilsə, Haqqıxlı, Qızılhacılı, Bağanis Ayrım, Xeyrimli, Məzəmli, Quşçu Ayrım, Aşağı Əskipara və Yuxarı Əskipara kəndləri erməni silahlı dəstələrinin hücumuna məruz qalmış, kəndlər dağıdılmış və əhalisi müəyyən müddət evlərindən qaçqın düşmüşdü.²⁰⁶

1906-cı ilin fevral ayında Tiflisdə Qafqaz canişini Voronsov-Daşkovun təşəbbüsü ilə erməni-müsəlman qırğınlarına son qoymaq məqsədilə sülh konfransı (*məclisi*) keçirilmişdi. Həmin konfransda müsəlman nümayəndələri Əhməd bəy Ağayev, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Ədil xan Ziyadxanov və başqaları “Daşnaksutyun” Partiyasının niyyətlərini ifşa etmiş, onun Cənubi Qafqazda törədilən qırğınların, terrorçuluğun təşkilatçısı və icraçısı olduğunu göstərmiş, rəsmi hökumət dairələrinin bu təşkilatın əməllərinə göz yumduğunu sübuta yetirmişdilər.

Lakin sülh konfransının keçirilməsindən bir qədər sonra erməni silahlı dəstələri yenidən qırğınlara başlamışdılar. Zəngəzur qəza rəisinin tapşırığı ilə yerlərdə barışıq komissiyaları yaradılsa da bu, “Daşnaksutyun” Partiyasının məramına zidd idi. Ona görə də barışıq komissiyalarının üzvlərinə qarşı terror aksiyaları həyata keçirirdilər.

İrəvandan Zəngəzura, Zəngəzurdan Qarabağa qədər olan ərazidə erməni əhalisinin sayı olduqca az olduğu üçün erməni silahlı dəstələrinə yol üstündə yerləşən müsəlman kəndlərinə hücum etmək əmri verilmişdi. 1906-cı il iyulun 29-da “Daşnaksutyun” Partiyasının göstərişi ilə ermənilər Zəngəzur qəzasının Mədən bazarında Səfər bəyi qətlə yetirir, sonra isə Karxana kəndinə hücum edirlər. Ermənilər bu kənddə heç kəsə aman vermir, kəndin bütün əhalisini öldürür və ya əsir götürürlər. Elə həmin gün ermənilər Lov, Xələc, Saldaşlı, İncəvar, Daşnov kəndlərini viran qoyurlar. Avqustun 1-də ermənilər Qatır kəndinə hücum edirlər. Qatırılar 9 gün ərzində kəndi müdafiə edirlər. 1906-cı ilin avqust-sentyabr aylarında erməni silahlı dəstələri qırğınların ağırlıq mərkəzini Zəngəzurun Oxçu-Şəbədək bölgəsinə keçirirlər. Ermənilər qırğınlardan canını qurtaran azərbaycanlıların cəmləşdiyi Saqqarsu kəndində əsl soyqırımını törədirlər. Zəngəzurdə ermənilərin törətdikləri qırğınlara son qoyulması üçün Ordubad nahiyəsində yaradılan könüllü dəstələr hərəkətə keçirlər. 800 nəfərə yaxın ordubadlı könüllünün köməyi və 1000 nəfərə yaxın Oxçu-Şəbədək silahlılarının iştirakı ilə sentyabrın 16-17-də Oxçu-Şəbədək

206 Yenə orada

kəndləri ermənilərin işğalından azad edilir.²⁰⁷ Bundan sonra sağ qalan əhalinin yenidən öz kəndlərinə qaytarılması prosesi başlanır. Erməni müəllifi A-Do dağıntılara məruz qoyulan 43 azərbaycanlı kəndinin adlarını aşağıdakı kimi təsbit etmişdir: Bayandur, Hələk, Binəyeri, Kosalar, Malibəyli, Cağazur, Çaylı, Kalavalax, Novruzlu, Cecimli, Hacılar, Bağırbəyli, Qarahunc, Unanav, Kürdlər, Ağvani, Danzaver (*Armudlu*), Sisyan, Ağudi, Dərəbas, Pul, Ərikli, Şükar, Məliklər, Yeməzli, Xəştap, Almalı, Karxana, Qatar, Cıbillı, Xələc, Keçi-Şabadin, İncəvar, Çullu, Oxcu, Atqız, Pirdavudan, Əclili, Buğaçıq, Kollu-Qışlaq, Mtnadzor, Sanalı.²⁰⁸

Erməni müəllifi Stepan Zavaryanın verdiyi məlumatlara görə, həmin dövrdə Şuşa qəzasında 12, Cavanşir qəzasında 15, Cəbrayıl qəzasında 5, Zəngəzur qəzasında 43 müsəlman kəndi, ümumilikdə isə həmin bölgələrdə 75 kənd dağıdılmışdı.²⁰⁹

Ermənilər 20-29 noyabr 1905-ci ildə Tiflis şəhərində azərbaycanlıların yaşadığı məhəllələrdə kütləvi qırğınlar və terror aktları törətmişdilər. Borçalı qəzasında yaşayan azərbaycanlılardan ibarət silahlı dəstələrin köməyə gəlməsindən sonra Tiflisdə qırğınlar dayandırılmışdı. Azərbaycanlıların təşkilatlanması, 1906-cı ilin payızında “Difai” Partiyasının formalaşaraq ermənilərin terroruna terrorla cavab verməsi erməniləri qırğınlar törətməkdən əl çəkməyə məcbur etmişdi.

Ümumiyyətlə, ermənilər 1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazın 14 qəzasında - İrəvan, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Eçmiədzin, Aleksandropol, Sürməli, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl, Zəngəzur, Gəncə, Qazax, Ərəş, Borçalı qəzalarında və 8 şəhərində - Bakı, İrəvan, Naxçıvan, Gümrü, Gəncə, Şuşa, Qazax və Tiflis şəhərlərində qırğınlar törətmişdilər.

Bütövlükdə, 1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazda 1,5 milyon əhalinin yaşadığı ərazini əhatə edən milli münafişələr zonasında təqribən 100 min nəfər qəzalardakı, bir neçə min nəfər şəhərlərdəki ev-əşiklərindən didərgin düşmüş, insan itkisi 10 min nəfərdən artıq olmuşdu. Ümumiyyətlə, İrəvan və Yelizavetpol (*Gəncə*) quberniyaları ərazisində 200-dən artıq azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi dağıdılmış, əhalisi etnik təmizləməyə və kütləvi qırğınlarla məruz qalmışdı.

207 Ordubadi M.S. Qanlı illər (1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş vermiş erməni-müsəlman davasının tarixi). Bakı, 1991

208 A-Do. Hay-turkakan indharumi Kovkasum (1905-1906. Pastakan, vicaqakrakan, deqagidakan lusabanutyunnerov). (A-Do. Qafqazda erməni-türk toqquşmaları (1905-1906-cı illər). Sənədi, statistik, topoqrafik izahlarla). İrəvan: Ayvazyanlar və Nazaryanlar mətbəəsi, 1907

209 Заварян С. Экономические условия Карабаха и голод 1906-1907 гг. Перевод с армянского. С.-Петербург, 1907

Ermənilərin 1905-1906-cı illərdə törətdikləri kütləvi qırğınların miqyası onların əsl niyyətlərinin nədən ibarət olduğunu ortaya qoyur və bu qırğınlar XX əsrdə soydaşlarımızın məruz qoyulduqları soyqırımını və deportasiyalar silsiləsinin ilk mərhələsi və ən qanlı səhifəsidir.

XII iddia

“1915-ci ildə Türkiyədə 1,5 milyon erməni soyqırımına məruz qalmışdı”

Qərbi dövlətləri və Rusiya Osmanlı İmperiyasını parçalamaq üçün XIX əsrin əvvəllərindən etibarən müxtəlif planlar cızır, həmin planları həyata keçirmək məqsədilə yollar axtarırdılar. Osmanlı hökumətinin daxili işlərinə müdaxilə etmək üçün ən tutarlı “arqument” kimi Türkiyədə yaşayan xristian azlıqların “mənafeyinin müdafiəsi” məsələsi qabardılırdı. Osmanlı İmperiyası ərazisində aysorlar, yunanlar, xristian ərəblər, yezidi kürdləri kimi fərqli inanclara sahib kütlələr yaşasalar da, erməni azlığı daha çox diqqəti çəkirdi. Bu, onların karakterindən - satqınlığından, şəraitə uyğun olaraq dinlərini və məzhəblərini dəyişmək xislətindən irəli gəlirdi.

Anadoluyayeridilmiş xristian missionerlər ermənilərin bu xüsusiyyətlərindən istifadə edərək, onları himayə etmək adı altında Osmanlı hökumətinə qarşı silahlı mübarizəyə hazırlayırdılar. Erməniləri fransızlar katolik, ruslar pravoslav, ingilislər isə protestant kilsəsinin himayəsinə girməyə çağırırdılar. Kim daha çox pul verirdisə, ermənilər də həmin istiqamətə meyillənirdilər. Amerikalı missionerlər hələ XIX əsrin əvvəllərindən etibarən erməniləri protestant xristiana çevirmək üçün daha çox vəsait buraxır, məktəblər açır, millətçilik ideyalarını daha geniş şəkildə təbliğ edirdilər. XIX əsrin sonlarından etibarən missionerlər protestantlığı qəbul etmiş erməni gənclərinin Amerikada təhsil almaları və ticarətlə məşğul olmaları üçün xüsusi şərait yaradırdılar. ABŞ-da anti-türk kampaniyası aparan erməni koloniyası beləcə yaradılmışdı.

1877-1878-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra “erməni məsələsi” gündəliyə gəlmiş, San-Stefano müqaviləsi və Berlin traktatına əsasən, Şərqi Anadoluda ermənilərə muxtariyyət verilməsi qərara alınmışdı. Bundan sonra Türkiyə ərazisində ermənilərin silahlandırılaraq üsyana hazırlanması üçün Rusiya və Avropa dövlətləri gərgin səy göstərməyə başlamışdılar. “Armenakan”, “Daşnaksutyun” və “Hnçak” siyasi partiyaları Anadoluda gizli silahlı dəstələr təşkil edirdilər.

Belə bir şəraitdə ermənilərin Anadoluda müstəqil dövlət yaratmaq niyyətləri ilə Türkiyəni parçalamaq istəyən böyük dövlətlərin məqsədləri üst-üstə düşürdü. Ermənilərin 1896-cı il üsyanlarından sonra isə alman və ingilis missiyaları da bölgədə yerləşərək erməniləri Türkiyə əleyhinə təşviq edirdilər. O

zaman Türkiyədəki konsulların köməkçi və tərçüməçilərinin hamısı ermənilər idi. Onlar nə deyirdilərsə, nə söyləyirdilərsə, konsullar da səfirlərə onu yazıb göndərirdilər.²¹⁰

Şərqi Anadoluya silahlar, əsasən, gizli yollarla Rusiyadan göndərilirdi. Alman, ingilis və fransız missiyaları bölgədə daha aktiv şəkildə erməniləri Türkiyə əleyhinə təşviq edirdilər. Rusiyanın boğazlara və İstanbula (*Konstantinopola*) yiyələnmək uğrunda mübarizəsi yenidən baş qaldırılmışdı və o, “Şərq məsələsi”ni öz xeyrinə həll etmək istəyirdi.²¹¹ Türklərə qarşı vuruşmaq üçün ermənilər həm Amerikada, həm Avropada, həm də Rusiyada səfərbər edilirdilər. Erməni mənbələrinin etiraf etdiyinə görə, təkcə Qafqaz cəbhəsində 150 mindən artıq erməni rus ordusunun tərkibində vuruşurdu. Qafqaz canişininin xeyir-duası ilə yaradılan və tərkibində təqribən 10 min könüllü erməni birləşdirən 4 silahlı birləşmə isə İrəvan və Cənubi Azərbaycan istiqamətindən Türkiyənin üzərinə hücumu keçmişdi.²¹²

Öz planlarını həyata keçirmək məqsədilə Rusiyanın rəsmi dairələrinə Türkiyə ərazisində kompakt şəkildə yaşayan erməni əhalisinin sayını dəqiqləşdirmək lazım gəlirdi. Rusiya İmperator Coğrafiya Cəmiyyətinin Qafqaz bölməsi həmsərhəd vilayətlərdə və dövlətlərin ərazilərində əhalinin sayının və dəqiq statistikasının aparılması ilə dəfələrlə məşğul olmuşdu. Bu iş, adətən, Rusiyanın Türkiyədəki konsulluqlarının əməkdaşlarına həvalə edilirdi. Bundan əlavə, rəsmi icazə ilə Rusiyadan Şərqi Anadoluya araşdırmaçılar göndərilirdi. Erməni əsilli həmin araşdırmaçılar həm erməni əhalisinin statistikasını aparır, həm də Rusiyanın mənafeyi naminə ermənilər arasında Türkiyə əleyhinə təbliğat aparırdılar.

Türkiyədə fəaliyyət göstərən xarici dövlətlərin diplomatik nümayəndəliklərinin əməkdaşlarına tapşırıq verilmişdi ki, türklərin “qaniçən”, “cəllad” obrazının yaradılması üçün bütün mümkün vasitələrdən istifadə etsinlər. Erməni üsyanlarının alovlandırılması və kütləvi qırğınlar törədilməsi də həmin planın tərkib hissəsi idi.

1915-ci ildə Türkiyədə yaşayan ermənilərin kütləvi surətdə qırılması iddiasının əsl müəllifləri ermənilər deyil. Birinci Dünya müharibəsi dövründə Osmanlı İmperiyasını parçalamaq istəyən xristian dövlətlərinin missionerləri ilk dəfə belə bir iddia ilə çıxış etmişdilər. Uydurma “erməni soyqırımı”nın “xaç ataları” yəhudi Henri Morqentau (*1913-1916-cı illərdə ABŞ-ın Türkiyədəki səfiri*

210 Sidney Whitman. *Turkish Memories*. London: William Heinemann. 1914

211 Готлиб В. Тайная дипломатия во время первой мировой войны, Москва, 1960

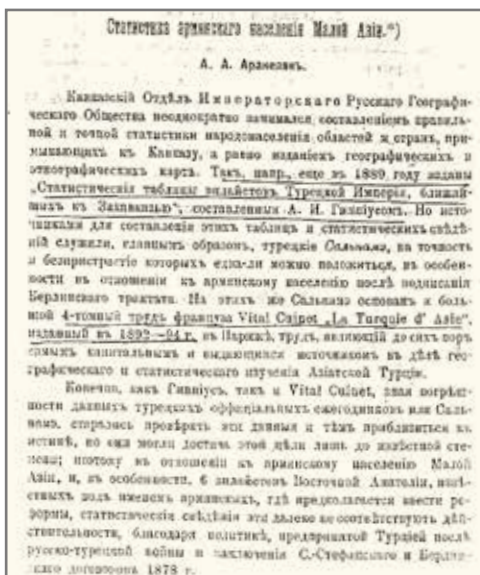
212 Арутюнян А. Кавказский фронт 1914-1917 гг. Ереван, 1971

olmuşdur), alman İohann Lepsius (*Alman-Erməni Cəmiyyətinin sədri*), ingilis Ceyms Brays (*İngilis-Erməni Cəmiyyətinin sədri*), fransız tarixçisi və arxeoloqu Jak de Morqan, rus yazıçısı Valeri Bryusov, avstriyalı yazıçı Frans Verfel və başqaları olmuşlar. Bəs həmin dövrdə erməni tədqiqatçıları Türkiyədə nə qədər erməninin qırıldığına nəyə əsasən iddia etmişdilər? Bu suala cavab vermək üçün Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Türkiyədə nə qədər erməninin yaşadığını müəyyən etmək lazımdır.

1914-cü ildə Tiflisdə dərc edilən “İmperator Rus Coğrafiya Cəmiyyətinin Qafqaz bölməsinin xəbərləri” seriyasının XXII cildinin 2-ci buraxılışı toplusunda A.Arakelyanın 22 may 1913-cü ildə adı çəkilən cəmiyyətin ümumi yığıncağında

etdiyi məruzənin mətni çap olunub. Məruzə belə adlanır: “Kiçik Asiyanın erməni əhalisinin statistikasi”²¹³ Saxta “erməni soyqırımı”nı təsdiqləmək üçün ermənilər yüzlərlə əsər dərc etmiş, həmin əsərlərin yazılmasında minlərlə “mənbələr” istinad olunmuşdu. Lakin “erməni soyqırımı”nı təsdiq edən əsərlərin heç birində A.Arakelyanın yuxarıda adı çəkilən məqaləsinə istinad edilməmişdi. Səbəb aydındır. Çünki A.Arakelyan 1913-cü ildə həmin məqaləni yazanda Birinci Dünya müharibəsi başlamamışdı və xristian missionerlərinin “erməni soyqırımı”nı iddia edəcəklərini ağılına gətirə bilməzdi.

1877-78-ci illər müharibəsindən sonra imzalanan Berlin traktatının 61-ci maddəsinə əsasən, Osmanlı dövlətinin 6 vilayətində (*Ərzurum, Van, Bitlis, Xarpüt, yaxud Mamurətül-Əziz, Diyarbəkir və Sivas*) ermənilərə muxtariyyət verilməsi üçün islahatlar aparılması nəzərdə tutulurdu. İslahatların aparılması tələbinə bəhanə isə Türkiyədəki erməni patriarxlığının yuxarıda adları çəkilən vilayətlərdə guya əhalinin böyük əksəriyyətinin ermənilərdən ibarət olması

A.Arakelyanın məqaləsinin titull sahifəsi

213 Известия Кавказского отдела Императорского Русского географического общества. Том XXII, выпуск 2, Тифлис, 1914

barədə Berlin Konqresinə təqdim etdiyi sənəd olmuşdu. Statistik hesabat şəklində təqdim olunan həmin sənədlərdə göstərilmişdi ki, guya adı çəkilən 6 vilayətdə 1 milyon 639 min, digər vilayətlərdə 935 min, Türkiyənin Avropa hissəsində isə 195 min erməni yaşayır. Üst-üstə Osmanlı İmperiyasında 2 milyon 760 min erməninin yaşadığı iddia edilirdi.²¹⁴

Müəyyəmlər:		Разныхъ религій:	
Турки	660,000	Калды-башы	140,000
Курды	424,000	Зара-тубан-тарихлы	77,000
Другие мууэляма	58,000	Иенды	37,000
Итого	1,178,000	Итого	254,000
Христиане:		Общія цифры:	
Армяне	1,018,000	Христиане	1,163,000=43,2%
Австеры	123,000	Мусульмане	1,178,000=45,1%
Греки и т. д.	42,000	Разн. религій	254,000=9,6%
Итого	1,183,000	Итого	2,615,000

Изъ этой таблицы видно, что во всѣхъ 6-ти вилаетахъ, населенныхъ армянами, исключая некоторыхъ частей, гдѣ армяне живутъ въ небольшомъ количествѣ, общее число народонаселенія составляетъ 2.615.000, изъ коихъ:

- 1) Мусульмане, а именно: турки, курды и иные 1.178.000 или 45,1%,
- 2) Разныхъ религій, а именно: калды-башы, зара-тубан и иенды 254.000 или 9,6%,
- 3) Христиане, а именно: армяне, австерыиан, греки и т. д. 1.183.000 или 45,1%.

Изъ этого общаго числа христианъ армяне составляютъ 1.018.000 или 38,9%.

Если же къ этой цифрѣ прибавить число армянъ въ Кавказѣ, т. е. въ Азиатской и Европейской вилаетахъ, въ Кавказскомъ и окрестностяхъ, то общее число армянъ въ Турецкой Имперіи можетъ, съ большимъ вероятностью, достигнуть до 1.500.000.

Если въ Турціи будутъ введены реформы, и въ странѣ установятся спокойствіе, обезпечены жизни, искусства и необходимыя условія для широкаго культурнаго развитія, то большая часть эмигрантовъ возвратится на родину изъ Россіи, Америки и Болгаріи и въ скоромъ времени число армянъ въ Малой Азіи достигнетъ 2.000.000.

A. Arakelyanın məqaləsində Şərqi Anadolu əhalisinin etno-demoqrafik statistikası

heç birində ermənilərin çoxluq təşkil etmədiyinə dair rəsmi statistik rəqəmləri ortaya qoymuşdu. A. Arakelyan yazır ki, o, həmin məqaləsində Türkiyə, Avropa və erməni mənbələri vasitəsilə dəqiq olmasa da, heç olmasa təqribi olaraq Asiya Türkiyəsində, xüsusən də islahatlar keçirilməsi tələb olunan 6 vilayətdə ermənilərin sayını müəyyən etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu.

Müəllif əvvəlcə 1878-ci ildə erməni patriarxlığı tərəfindən Berlin Konqresinə

Bəs bu rəqəm haradan götürülmüşdü? 1844-cü ildə keçirilən siyahıyaalma zamanı Osmanlı hökuməti 14 yaşdan yuxarı, 70 yaşdan aşağı 600 min erməninin yaşadığını müəyyən etmişdi. 1854-cü ildə Parisdə dərc etdirdiyi kitabında Ubicini xərac verən ermənilərin sayını mexaniki olaraq 4-ə vurmaqla, Türkiyədə 2,4 milyon erməninin yaşadığını iddia etmişdi. Bu rəqəmi erməni patriarxlığı əsas götürmüş, sadəcə olaraq, aradan keçən 25 ildə onların sayının daha 360 min artmasını ehtimal edərək, Berlin Konqresində Osmanlı İmperiyasının ərazisində 2,76 milyon erməninin yaşadığını iddia etmişdi.²¹⁵

Osmanlı hökuməti isə Berlin Konqresinin tələbinə əsasən islahatlar keçirilməsi tələb olunan Şərqi Anadolunun 6 vilayətinin

214 Yenə orada
215 Yenə orada

ermənilərin sayı barədə təqdim edilən və yuxarıda qeyd olunan statistik rəqəmləri ortaya qoyur. Sonra o, 1892-94-cü illərdə Vital Cuinetin Parisdə dərc edilən dörd cildlik “Sarı kitab”ından ermənilərin sayı barədə statistik rəqəmləri təqdim edir. 12 il Türkiyədə ermənilərin yaşadığı ərazilərdə ekspedisiya aparən V.Cuinet Şərqi Anadolunun 6 vilayətində 666.435, digər ərazilərdə isə 448.576 erməninin, yəni Kiçik Asiyada cəmi 1.115.011 erməninin yaşadığını təsbit etmişdi.

Məqalə müəllifi A.Arakelyan yazır ki, alman missioneri İohann Lepsiusun 1913-cü ildə “Der Christliche Orient” jurnalında dərc etdirdiyi məqaləsində isə Asiya Türkiyəsində yaşayan ermənilərin sayı 1.181.066 nəfər göstərilmişdi. O cümlədən:

- 1) **Eçmiədzin erməniləri** (yəni qriqorian ermənilər) - **995.479 nəfər**;
- 2) **Katolik ermənilər** - **89.746 nəfər**;
- 2) **Protestant ermənilər** - **95.841 nəfər**.

Nəhayət, A.Arakelyan yenidən erməni mənbələrinə müraciət edir. O göstərir ki, 1912-ci ildə Balkanlarda müharibənin başlanması yenidən erməni məsələsini gündəliyə gətirmişdi. Türkiyə tərəfi bir daha erməni əhalisinin sayının islahatlar aparmaq üçün yetərli olmadığını iddia etmişdi. Bundan sonra Türkiyədəki erməni patriarxı (*xatırladıyıq ki, ermənilər bir qayda olaraq həm də kilsələrdə siyahıya alınır dılar*) ermənilərin sayı barədə daha dəqiq statistika təqdim edir. Həmin statistika görə, 6 vilayətdə ermənilərin ümumi sayı 1.018.000 nəfər idi. O cümlədən, Ərzurum vilayətində 215 min, Vanda 185 min, Bitlisdə 180 min, Xarputda 168 min, Diyarbəkirdə 105 min, Sivasda 165 min erməni yaşayırdı.²¹⁶

Məqalə müəllifi qeyd edir ki, 6 vilayətdə yaşayan ermənilərin sayının üzərinə Kilikiyada (yəni Adana və Hələb vilayətlərində), habelə İstanbulda və digər yerlərdə yaşayan ermənilərin sayı gəlinərsə, onda Osmanlı İmperiyasında ermənilərin sayı böyük ehtimalla 1,5 milyona çata bilər.²¹⁷

Əslində, rəsmi Türkiyə statistikasına bu rəqəmin də xeyli dərəcədə erməni patriarxı tərəfindən şişirdilmiş olduğunu sübut etmişdir. Bununla belə, yekun qənaət belədir ki, Birinci Dünya müharibəsi ərzində Osmanlı Türkiyəsində təqribən 1,3 milyon erməni yaşayırdı.

Birinci Dünya müharibəsi zamanı ermənilərin türk ordusuna arxadan zərbə

216 Yenə orada

217 Yenə orada

vurmasının, terror və təxribatlar törətməsinin qarşısını almaq məqsədilə mayın 27-də Osmanlı hökuməti məcburiyyət qarşısında qalıb, erməniləri müharibə rayonundan ölkənin içərilərinə köçürmək haqqında “Təhcir qanunu” qəbul etmişdi. Həmin qanun 1 iyun 1915-ci ildə rəsmi olaraq qüvvəyə minmişdi. Hər cür hazırlıqdan sonra, mühafizə dəstələrinin müşayiəti ilə köçürmə işlərinə başlanılmışdı. Mövcud olan imkanlar nəzərə alınmaqla və ədalətlə müəyyən edilən köçürmə şərtləri hər b bölgəsindən kənarında yaşayan ermənilərə şamil edilməmişdi.

Ermənilər hər il aprelin 24-nü “genosid günü” kimi qeyd edərək iddia edirlər ki, guya həmin dövrdə türklər 1,5 milyon erməni qırmışlar. Əslində isə həmin gün sadəcə olaraq İstanbulda və digər şəhərlərdə türklərə qarşı xəyanət edən erməni təşkilatlarının təcili şəkildə bağlanması, onların rəhbərlərinin isə həbs edilməsi və sənədlərin ələ keçirilməsi haqqında daxili işlər naziri əmr vermişdi. Bundan sonra 2345 erməni xəyanətə görə həbs edilmişdi. Maraqlı orasıdır ki, belə bir əmrin veriləcəyindən əvvəlcədən xəbər tutan Eçmiədzin katolikosu aprelin 22-də ABŞ prezidentinə teleqram vurmuşdu ki, erməniləri “türk fanatizminin özbaşınalığından xilas etsin”. Həmin teleqram aprelin 24-də, yəni əmr verilən gün artıq ABŞ prezidentinə çatdırılmışdı.²¹⁸

Ümumiyyətlə, müharibə zamanı Rusiya 12 milyon, Fransa 1 milyon, Böyük Britaniya 0,6 milyon, Almaniya 1,473 milyon əsgər itirmişdi.²¹⁹ Təbii ki, ermənilərin yığcam yaşadıqları ərazilərdə gedən döyüşlər zamanı ermənilər də tələf olmuşdular. Qərb mütəxəssislərinin qənaətlərinə görə, üst-üstə Birinci Dünya müharibəsi ərzində və milli mücadilə illərində Türkiyə ərazisində 2,5 milyon müsəlman və 600 min erməni həlak olmuşdu.²²⁰

Ermənilərin itkilərinin dəqiq sayını isə müharibəyədək Türkiyə ərazisində yaşayan 1,3 milyon erməninin sayından xarici ölkələrə mühacirət edən ermənilərin sayını çıxmaqla müəyyən etmək olar. Statistik məlumatlara görə, müharibə ərəfəsində və ondan sonra xarici ölkələrə mühacirət edən ermənilərin sayı aşağıdakı kimidir: Rusiyaya (*o cümlədən Cənubi Qafqaza*) 420 min, Fransaya 35 min, Kanadaya 1244, ABŞ-a 34136, Yunanıstana 42200, Bolqarıstana 15 min, Kiprə 2500, digər Avropa ölkələrinə təqribən 50 min erməni köçmüşdü. Erməni tədqiqatçısı Riçard Hovannisyana görə, müharibədən sonra Suriyada 100 min, Livanda 50 min, İordaniyada 10 min, Misirdə 40 min, İraqda 25 min,

218 Жорж де Малевил, Армянская трагедия 1915 года. Баку, 1990

219 Урланис Борис. Войны и народонаселение Европы: людские потери вооруженных сил европейских стран в войнах XVII-XX вв. Москва, 1960

220 Маккарти Джастин, Маккарти Каролин. Тюрки и армяне: руководство по армянскому вопросу. Баку, 1996

İranda 50 min erməni mühaciri qeydə alınmışdı. Bütün bu rəqəmləri üst-üstə gəldikdə 875 min nəfər edir. Bu rəqəmin üzərinə Türkiyədə qalan 123 min erməninin sayını da əlavə etsək, cəmi 998 min nəfər edir. Deməli, 1,3 milyon ermənidən təqribən 1 milyonu sağ qalmışdı.²²¹

Yuxarıda sadalanan faktlar sübut edir ki, 1,5 milyon erməninin Türkiyədə “soyqırımı”na məruz qalması iddiası cəfəngiyatdan başqa bir şey deyil.

Faktlar onu da sübut edir ki, istər Şərqi Anadolunun ruslar tərəfindən işğalı dövründə, istərsə də 1918-1920-ci illərdə Ərzurumdan tutmuş, İrəvan quberniyası da daxil olmaqla böyük bir ərazidə ermənilər türklərə qarşı soyqırımı həyata keçirmişdilər.

221 Гюрюн Камуран. Армянское досье. Перевод с турецкого. Баку: Язычы, 1993

XIII iddia

“Şərqi Anadoluda qurulan Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti ingilislərin himayəsi altında fəaliyyət göstərüb”

Azərbaycan tarixini saxtalaşdırmağı özlərinin başlıca elmi-tədqiqat istiqaməti seçən erməni tarixçiləri 1918-ci ilin sonu, 1919-cu ilin əvvəllərində mövcud olmuş Qars Milli İslam Şurasının və Şərqi Anadoluda qurulan ilk demokratik cümhuriyyətin – Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin tarixini də özlərinəməxsus şəkildə saxtalaşdırırlar. Erməni tarixçiləri iddia edirlər ki, guya Qarsda mövcud olan “Qars Müsəlman Respublikası”nı – yəni, Milli Şura hökumətini ingilislər qurmuşlar və bu respublika onların himayəsi altında fəaliyyət göstərmişdir.²²² Faktlar isə bunun tamamilə əksini sübut edir.

Coğrafi mövqeyinə görə, Qars yaylası zaman-zaman qanlı müharibələr meydanı olmuş və əldən-ələ keçmişdi. I Pyotrun dövründən etibarən isti dənizlərə çıxmaq istəyən Rusiya, ilk növbədə Şərqi Anadolunu ələ keçirmək istəyirdi. Qars qalası isə Şərqi Anadolunun açarı sayılırdı. Rus qoşunları Qars şəhərini ələ keçirmək üçün dörd dəfə – 1807, 1828-29, 1855-56, 1877-78-ci illər rus-türk müharibələrində cəhd göstərmiş, yalnız sonuncu müharibə nəticəsində ona yiyələnə bilmişdi. 1878-ci il Berlin müqaviləsinə əsasən, Qars sancağı hərbi təzminat əvəzinə Rusiyaya birləşdirilmiş, birbaşa Qafqaz canişinliyinə tabe olan hərbi qubernatorluq idarə üsulu yaradılmışdı. 1913-cü il inzibati-ərazi bölgüsünə əsasən isə Qars vilayəti 4 dairəyə – Qars, Ərdəhan, Qağızman və Oltu dairələrinə bölünmüşdü və 800-dən artıq yaşayış məntəqəsini əhatə edən Qars vilayətinin ərazisi 18,7 min kv.km olmuşdu. Türkiyə tarixşünaslığında Qars vilayətinin işğal dövrü “40 illik qara günlər” kimi xarakterizə olunur.

1917-ci ilin noyabrında Rusiyada baş verən dövlət çevrilişindən sonra rus komandanlığı Şərqi Anadolunu tərk etmişdi. Digər tərəfdən, Sovet Rusiyasının rəhbəri V.Leninin 29 dekabr 1917-ci ildə imzaladığı “Türkiyə Ermənistanı haqqında” dekret ermənilərə Şərqi Anadoluya, o cümlədən də Qars vilayətinə ərazi iddiası irəli sürməyə fürsət vermişdi. Ermənilərə öz niyyətlərini həyata keçirmək üçün Şərqi Anadoludan geri çəkilən rus qoşunlarının ermənilərə

²²² Погосян Н. Карсская область в составе России. Ереван: Айастан, 1983; Петросян Гегам. Отношения Республики Армения с Россией (1918-1920 гг.). Ереван: Издательство ЕГУ, 2012
Киракосян Джон. Младотурки перед судом истории. Ереван: Айастан, 1986

qoyub getdikləri cəbbəxanaların böyük əhəmiyyəti olmuşdu. Erməni quldur dəstələri Ərzincandan Qarsdakı böyük bir ərazidə bütün türk-müsəlman kəndlərini darmadağın etmiş, əhalisini soyqırımına məruz qoymuşdu. Türk ordusu ermənilərin Şərqi Anadoluda törətdikləri qırğınlara son qoymaq üçün 1918-ci il fevralın 12-də əks-hücumu keçmişdi. Martın 3-də Türkiyə ilə Sovet Rusiyası arasında imzalanan Brest-Litovsk müqaviləsinin şərtlərinə əsasən, Sovet Rusiyasının nəinki 1914-cü il sərhədlərinə geri çəkilməsi, hətta 1878-ci il Berlin müqaviləsi ilə Türkiyədən qoparılan Üç Sancağın (*Batum, Ərdəhan və Qars vilayətlərinin*) qaytarılması qərara alınmışdı. Brest-Litovsk müqaviləsinə əlavə Rusiya-Türkiyə müqaviləsinin 1-ci maddəsində deyilirdi ki, Rusiya türk ordusunun qeyd edilən ərazilərə qayıtmasınadək qarət və cinayətlərə yol verilməsinin qarşısını alacaq, erməni “çətə”lərini tərxis və tərki-silah edib buraxacaq.²²³ Cənubi Qafqaz hökuməti martın 7-də Brest-Litovsk müqaviləsinin imzalanmasına etiraz etmişdisə də, rus qoşunlarının yerini tutmuş erməni silahlı qüvvələrinin türk ordusunun qarşısında duruş gətirmədiyini yəqin etmiş və nəhayət, aprelin 10-da bu müqaviləni qəbul etdiyini bildirmişdi.

Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı ilə türk ordusu aprelin 25-də Qars vilayətini bütövlükdə işğaldan azad etmiş və bundan sonra ermənilərin

223 Документы внешней политики СССР, Москва, 1957, I том.

törətdikləri qırğınlar zamanı evlərindən didərgin düşən müsəlman əhali tədricən öz yer-yurdlarına qayıtmağa başlamışdı. Brest-Litovsk müqaviləsinə əsasən, iyunun 12-də Üç Sancaqda (*Batum, Qars, Ərdəhan*) plebisit (*rəy sorğusu*) keçirilmiş, bölgələrin əhalisi yenidən Türkiyəyə birləşmək arzusunu ifadə etmiş və səsvermənin nəticələri avqustun 15-də Dolmabaxça sarayında VI Sultan Vahidəddin təqdim edilmişdi.²²⁴

1918-ci ilin mayında Cənubi Qafqazda müstəqil Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan dövlətləri yaranmışdı. İyunun 4-də Batumda bu dövlətlərlə Türkiyə arasında ayrı-ayrılıqda sülh və dostluq müqavilələri imzalanmışdı. Həmin müqaviləyə əsasən, Ermənistanın ərazisi təqribən 10 min km² təşkil edirdi. Ermənistanla Türkiyə arasında imzalanan müqavilənin 12-ci maddəsinə əsasən, Brest-Litovsk müqaviləsinin şərtləri tərəflər üçün keçərli sayılmışdı.²²⁵

İbrahim bəy Cahangirov

Lakin bölgə əhalisinin sevinci çox da uzun sürməmişdi. 30 oktyabr 1918-ci ildə imzalanan Mudros sazişinin 11-ci maddəsinə əsasən, türk ordusu Cənubi Qafqazdan 1914-cü il sərhədlərinə geri çəkilməli, 24-cü maddəsinə əsasən isə Antanta qoşunları ermənilərin iddia etdikləri Şərqi Anadolunun 6 vilayətini tutmalı idi.²²⁶

Türk ordusunun 1914-cü il sərhədlərinə geri çəkilməsi bölgənin ermənilərin və gürcülərin işğalına məruz qalması təhlükəsi yaratmışdı. 40 illik erməni-rus işğalından yenidən qurtulan bölgə əhalisi yenidən əsarətə düşmək təhlükəsi ilə üzləşdiyindən geri çəkilən türk qoşunlarının komandanı Yaqub Şevki paşadan özünü müdafiə dəstələrinin yaradılması, onların silahlandırılması və təlimlər keçməsi üçün türk zabitlərinin bir qisminin bölgədə saxlanılmasını xahiş etmişdi. Yaqub Şevki paşa bu məsələdə yerli müsəlman əhalisinə lazımi köməklik göstərmiş, yerlərdə milli özünü müdafiə dəstələrinin və əhalinin iradəsini ifadə edən milli şuraların formalaşmasınadək ordunun Qars vilayətindən geri çəkilməsini mümkün olduğu qədər ləngitmişdi.

224 Gökdemir Ahmet Ender. Cenüb-i Garbi Kafkas Hükümeti. Ankara. 1989

225 Бадалян Х. Германо-турецкие оккупанты в Армении в 1918

226 Погосян А. Карская область в составе России. Ереван: Айастан, 1983

1918-ci il oktyabrın 29-da Axıska bölgəsində Ömər Faiq Nemanzadənin başçılığı ilə Axıska Müvəqqəti Hökuməti qurulmuşdu. Noyabrın 3-də isə Naxçıvan qəzasını və İrəvan quberniyasının cənub hissəsini birləşdirən ərazidə Araz-Türk Hökuməti yaradılmışdı. Bundan iki gün sonra Qars İslam Şurası qurulmuşdu.

İdarəçilikdəki pərakəndəliyə son qoymaq, ermənilərin və gürcülərin bölgəyə hücumlarının qarşısını almaq üçün silahlı qüvvələrin bir əldən idarə edilməsinə nail olmaq məqsədilə noyabrın 30-da Naxçıvan, Ordubad, Qəmərli, Sürməli (*İqdir*), Ağbaba, Şörəyel, Axıska, Axalkələk və Batum bölgələrindən gələn 60 nəfərlik nümayəndə heyətinin iştirakı ilə 2-ci Qars Konqresi keçirilmişdi. Üç gün davam edən bu konqresdə Batumdan Ordubada qədər ərazidə Qars Milli İslam Şurası Hökumətinin qurulduğu elan edilir. İbrahim bəy Cahangirov hökumət rəisi seçilir. 2-ci Qars Konqresində həmçinin Parlament funksiyasını icra edən Mərkəz Müməssisləri Heyəti seçilmişdi.

Qars vilayətində Mudros sazişinin şərtlərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət Cənubi Qafqaza mandat alan ingilis hərbi komandanlığının üzərinə qoyulmuşdu. 1918-ci il noyabrın 11-də ilk ingilis heyəti Qarsa gəlmişdi. 1919-cu il yanvarın 4-də ingilis qoşunlarının 27-ci diviziyasının komandiri general-mayor C.Forestye-Uokker, ingilislərin İstanbuldakı zabitlər qərargahının rəisi general Vilyam Henri Biç və kapitan (*sonra polkovnik*) Klayv Temperley birlikdə Tiflisdən Qarsa gəlirlər.

Həmişə olduğu kimi, Cənub-Qərbi Qafqaza münasibətdə də ingilislər ikili oyun oynayırlar. General F.Uokker 1919-cu il yanvarın 6-da Gümrüdə Ermənistanın xarici işlər naziri Tiqranyanla görüşür. Həmin görüşdə qərara alınır ki, Qars vilayətinin mülki idarəçiliyinin təşkili Ermənistan hökumətinə həvalə edilsin. Ermənilərin 1914-cü il Rusiya-Türkiyə sərhədlərini nəzarətə götürmək arzularını nəzərə alan ingilis generalı keçmiş Qars vilayəti ərazisində əsgəri idarəetmənin ingilislərə, mülki idarəetmənin isə ermənilərə məxsus olacağına söz verir. F.Uokker yanvarın 7-də Qarsa gəlir. O, Qarsda Yaqub Şevki paşa ilə görüşür, ayın 25-dək türk qoşunlarının vilayətin ərazisini tərk etməsini tələb edir.

Yanvarın 12-də K.Temperley Qarsın hərbi qubernatoru təyin edilir.²²⁷

Yanvarın 14-də Ermənistan hökuməti Qars vilayətinin Ermənistana birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edir. Yanvarın 16-da Ermənistan hökuməti Stepan Korqanovu Qarsın mülki qubernatoru təyin edir. Bundan

227 Петросян Гегам. Отношения Республики Армения с Россией (1918-1920 гг.). Ереван: Издательство ЕГУ, 2012

sonra ingilis generalı Biç Qarsa gələrək, Ermənistan hökumətinin S.Korqanovu Qars vilayətinə qubernator təyin etdiyini bildirir. Lakin Milli Şura hökuməti Ermənistan hökumətinin Qarsa qubernator təyin etməsini rədd etdiyini bildirir.

Yanvarın 13-də təqribən 200 ingilis əsgərinin müşayiəti ilə 50-60 nəfərlik erməni hökuməti ingilislərin İstanbuldakı zabit qərargahının başçısı general Biçin müşayiəti ilə Qarsa gəlir. Gümrüdən dəmir yolu ilə S.Korqanov hökumətini Qarsa gətirən qatarda böyük bir Ermənistan bayrağı dalğalanırdı və ermənilər qatar gedə-gedə müsəlmanların ünvanına təhqiramiz ifadələr qışqırırdılar.²²⁸

Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin təsis etdiyi medallardan biri

İngilislərin niyyətindən xəbər tutan Milli Şura hökumətinin rəhbərləri ətraf qəzalardan 2000 nəfərə qədər əhalini etiraz səslerini qaldırmaq üçün Qarsa çağırmışdılar. Milli Şuranın rəhbərləri ingilis generalı Biçə bildirirlər ki, region

əhalisinin 85 faizindən çoxu türklərdən ibarətdir və vilayətin rəhbərliyinə erməninin təyin edilməsi Vilson prinsiplərinə ziddir. Qars Milli İslam Şurası ətraf kəndlərdən əhalini Qarsın mərkəzinə toplayıb etiraz aksiyası keçirir. Erməniləri Qarsa buraxmırlar və erməni hökuməti ingilislərin müşayiəti ilə dəmiryol stansiyasından Gümrüyə geri qayıdır. Bundan sonra general Biç Qarsda olan Milli Şura Hökumətini tanıdığını və onunla hesablaşdığını bildirir.²²⁹

Qars hökumətinin başı üzərini real təhlükə almışdı. Bu təhlükəni sovuşdurmaq üçün 1919-cu il yanvarın 17-18-də 131 nümayəndənin iştirakı ilə Üçüncü Qars Konqresi keçirilir və hökumətin adı Cənubi-Qərbi Qafqaz Hökuməti Muvakkata-i Milliyyəsi adlandırılır. Konqresdə 18 maddəlik Anayasa qəbul edilir və paytaxt Qars şəhəri elan edilir. İbrahim bəy Cahangirov hökumət başçısı, Çıldırlı doktor Əsəd bəy Hacıyev parlament rəisi seçilir. Cənubi-Qərbi Qafqaz Hökuməti 9 nazirlikdən – Daxili İşlər, Ədliyyə, Xarici İşlər, Hərbi,

228 Yenə orada

229 Gökdemir Ahmet Ender. Cənub-i Garbi Kafkas Hükümeti. Ankara. 1989

Maliyyə, Maarif, İaşə, Neft, Əkinçilik və meşə nazirliklərindən, həmçinin poçt və teleqraf, dəmiryolları müdirliyindən ibarət olmuşdu. Nazirlərdən 8-i türk (*azərbaycanlı*), biri isə yunan idi.²³⁰

Cənubi-Qərbi Qafqaz Hökuməti 25 yanvar 1919-cu ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə müraciət edərək ondan hərbi və maddi yardım istəmişdi. Cənubi-Qərbi Qafqaz hökumətini rəsmən tanıyan Azərbaycan hökuməti özünün ağır durumda olmasına baxmayaraq, hərbi təlim keçmək üçün Gürcüstan yolu ilə zabitlər və silah almaq üçün xeyli qızıl pul göndərmişdi. Baş nazir Fətəli xan Xoyski Cənubi-Qərbi Qafqaz Hökumətinə qarşı düşmənçiliyi Azərbaycan hökumətinə qarşı düşmənçilik hesab etdiyini bildirmişdi.²³¹ Azərbaycan hökuməti 1919-cu ilin fevralında Cənubi Qafqaz respublikalarının iştirakı ilə Tiflisdə keçirilən sülh konfransına Cənubi-Qərbi Qafqaz hökumətinin nümayəndələrinin də qatılmasını təklif etmişdi. Lakin Ermənistan və Gürcüstan nümayəndələri etiraz etdikləri üçün Cənubi-Qərbi Qafqaz Hökuməti nümayəndələrinin həmin konfransda iştirakı baş tutmamışdı.

Türk qoşunlarının martın 6-da Qars şəhərindən, martın 15-də isə bütövlükdə Qars vilayətindən çəkilməsindən sonra bütün ağırlıq Cənubi-Qərbi Qafqaz Hökumətinin üzərinə düşmüşdü. Azərbaycan Dövlət Arxivində saxlanan bir çox sənədlərdə bu dövlətin adı Cənubi-Qərbi Azərbaycan Respublikası kimi çəkilir.

Hökumət dərhal bütün bölgələrdə, qəzalarda, nahiyələrdə öz nümayəndələrini təyin edir. Cənubi-Qərbi Qafqaz Hökumətinin 34 qəza və nahiyəni əhatə edən Batumdən Ordubadadək ərazisi təxminən 40 min kv km, əhalisi isə 1,76 milyon nəfər idi. Bu əhalinin də mütləq əksəriyyətini azəri türkləri təşkil edirdi. Həmin ərazidə təxminən 230 min xristian (*erməni, gürcü, yunan, rus*) yaşayırdı.²³² Hökumətin rəsmi yayım orqanı Batumda həftədə üç dəfə dərc edilən "Sə dai millət" qəzeti idi.

1919-cu il martın 25-də Cənubi-Qərbi Qafqaz Hökuməti müstəqilliyini elan edir və özünü Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti adlandırır. Dünya dövlətlərinə müraciət etmək üçün "İntibahnamə" hazırlanır.

28 mart 1919-cu ildə Britaniyanın Cənubi Qafqazdakı qoşunlarının komandanı general-mayor V.Tomson Ermənistan hökumətində görüş keçirmişdi. Görüşdə ermənilərin Naxçıvana və Qarsa qayıtması məsələsi

230 Yenə orada

231 Hovannisian Richard. The Republic of Armenia. Volume I, 1918-1919, Los Angeles: University of California Press, 1971

232 Gökdemir Ahmet Ender. Cənub-i Garbi Kafkas Hükümeti. Ankara. 1989

müzakirə edilmişdi.²³³

1919-cu il aprelin 6-da general-mayor V.Tomson Tiflisdən Ermənistan hökumətinin sədrinə göndərdiyi məktubda bildirdi ki, aprelin sonunadək erməni qaçqınları Qarsa və Naxçıvana qayıtdıqdan sonra ingilis qoşunları Qarsdan və Naxçıvandan geri çağırılacaqlar, ingilis missiyası isə qalacaq. V.Tomson daha sonra qeyd edirdi ki, mayın 1-dək hər bir rayonda administrasiya təşkil edilməsi üçün lazımi miqdarda erməni qoşunu olmalıdır. O, general Devinin hazırda Qarsda olduğunu, erməni qoşunlarının Qarsa çatmasınadək Qars Milli Şurasının öhdəsindən gələcəyini, Ermənistan hökumətinə təhvil verilmiş iki zirehli qatarın böyük köməyi olacağını bildirdi.²³⁴

Ermənistanın daxili işlər naziri və hökumətin başçısı A.Xatisovun aprelin 6-da Tiflisdə general V.Tomsonla görüşündə əsas müzakirə predmeti Qars vilayətinin, Şərur-Dərələyəz, Naxçıvan və Sürməli qəzalarının Ermənistanın idarəçiliyinə verilməsi məsələsi olmuşdu.²³⁵

Aprelin 7-də A.Xatisovun briqada generalı Vilyam Biçlə görüşündə Qars vilayətinin Ermənistan və Gürcüstan arasında bölüşdürülməsi məsələsi müzakirə edilmişdi.²³⁶ Aprelin 8-də Tiflisdə A.Xatisov Qarsa qubernator təyin edilən Stepan Korqanovla birlikdə Gürcüstanın xarici işlər naziri N.Ramişvili və V.Tomsonla görüşmüş, erməni əsgərləri üçün 3000 komplekt verilməsi, Qarsın və Naxçıvanın işğalı üçün paravozların və lazımi vasitələrin alınması, Qarsın və Naxçıvanın ələ keçirilməsi planı müzakirə edilmişdi.²³⁷

Aprelin 9-da A.Xatisovun Tiflisdə V.Tomsonla görüşündən sonra ingilis polkovniki Bali Qarsa göndərilir və o, ingilis komandanlığının Qarsın idarəçiliyinin Ermənistan hökumətinə təhvil verilməsi barədə təlimatını K.Deviyə çatdırır. Bali Qarsdan Xatisova teleqram göndərir ki, hərbi nazirliyin nümayəndələri və general-qubernator Qarsa getsinlər. Qars vilayətinin Ermənistanın tabeliyinə verilməsi üçün ingilis dəmiryol batalyonunun 2 rotası və stansiyanın mühafizəsi üçün hindlilərdən (*indus*) ibarət rota artıq göndərilmişdi. Həmin vaxt Qars vilayətində ümumilikdə 3000 ingilis ordusu əsgəri var idi.²³⁸

Aprelin 12-də ingilis komandanlığının Qarsa hərbi komendant təyin etdiyi

233 Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA), fond 276, siyahı 9, iş 3, vərəq 36-40.

234 ARPIİSSA, fond 276, siyahı 9, iş 4, vərəq 58-59.

235 Yenə orada

236 Yenə orada

237 ARPIİSSA, fond 276, siyahı 1, iş 38, vərəq 47.

238 Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), fond 897, siyahı1, iş 26, vərəq 549.

podpolkovnik Preston hökumət üzvləri ilə görüşmək adı altında şəhərə gəlir. İngilislər Ermənistan hökumətinin arzusunu yerinə yetirərək, Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin parlament binasını mühasirəyə alaraq parlament və hökumət üzvlərindən 12 nəfəri həbs edirlər. İbrahim bəy Cahangirovun da daxil olduğu heyət həmin axşam zirehli qatarla Gümrüyə, oradan Tiflisə, sonra isə Batuma aparılır. Batumdan gəmi ilə İstanbula gətirilən Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin liderləri Malta adasına sürülürlər. Beləliklə, altı ay fəaliyyət göstərən Qars hökuməti ingilislərin əli ilə süquta yetirilir.²³⁹

Azərbaycan hökuməti ingilislərin Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətini süquta yetirməsini kəskin şəkildə qınamış, onlara olan inamı utancverici bir şəkildə heçə endirdiyini bildirmişdi.²⁴⁰ Bundan sonra Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin 12 bölgəsində milli şuralar yerli hökumətlər şəklində müstəqil fəaliyyət göstərirlər. Vilayətdə fəvqəladə vəziyyət elan edilir və aprelin 14-də yerli türk-müsəlman əhalisini sakitləşdirmək məqsədilə ingilis generalı Devinin tövsiyəsi ilə 6 türk, 1 rus (*molokan*), 1 yunandan ibarət yeni qondarma Milli Şura yaradılır.²⁴¹

Aprelin 19-da Qars vilayətinin qubernatoru təyin edilən S.Korqanov, aprelin 21-də isə general Osepyanın komandanlığında 2000 erməni əsgəri, onların ardınca da 50 min erməni qaçqını Qarsa daxil olur. Aprelin 28-də

2-ci erməni piyada alayı Qarsı ingilislərdən təhvil alır. Ayın 30-da qondarma Milli Şura ləğv edilir, daşnak hökuməti Qarsda öz fəaliyyətinə başlayır və qəza təşkilatlarını qurmaq üçün öz nümayəndələrini bölgələrə göndərir.

Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin ingilislər tərəfindən süquta yetirilməsi fərsətindən istifadə edən gürcü ordusu general

*Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti hökumətinin üzvləri
Malta adasında sürgündə*

Kvinitatzenin komandanlığında aprelin 20-də hücumu keçərək Ərdəhani, daha

239 Gökdemir Ahmet Ender. Cənub-i Garbi Kafkas Hükümeti. Ankara. 1989

240 Hovannisian Richard. The Republic of Armenia. Volume I, 1918-1919, Los Angeles: University of California Press, 1971

241 Gökdemir Ahmet Ender. Cənub-i Garbi Kafkas Hükümeti. Ankara. 1989

sonra isə Çıldır və Gölə nahiyələrini işğal etmiş, kütləvi qırğınlar törətmişdi.²⁴²

Müttəfiqlərin qoşunlarının komandanlığının ermənipərəst mövqeyi erməniləri yeni-yeni əraziləri ələ keçirməyə təhrik edirdi. 1919-cu il mayın 28-də Ermənistan parlamenti “Birləşmiş Ermənistan haqqında Akt” qəbul etmiş, Azərbaycana və Türkiyəyə qarşı iddia sürdüüyü ərazilər, o cümlədən də Qars vilayəti “Birləşmiş Ermənistana” daxil edilmişdi.

1919-cu il iyunun 8-də ingilis hərbiçilərinin Qarsı tərk etməsindən sonra erməni silahlı dəstələri genişmiqyaslı hücumlara başlayırlar. Ermənilərin törətdikləri qırğınlardan qurtulmaq üçün İrəvan quberniyasının 91 kəndindən

Qarsda İbrahim bəy Cahangirovun məzarı

Qars vilayətinə pənah gətirən 25 min azərbaycanlı əhalinin bir qismi yenidən Türkiyənin içərilərinə doğru hərəkət etmiş, bir qismi də Gürcüstandan keçməklə Azərbaycanda özlərinə sığınacaq tapmışdı.²⁴³

9 mart 1920-ci ildə Azərbaycan parlamentinin fəvqəladə iclasında Qars vilayətində və İrəvan quberniyasında baş verən qanlı hadisələr, Ermənistan

Respublikasının təcavüzkar əməlləri müzakirə edilmişdi. Müzakirənin sonunda qətnamə qəbul edilmişdi. Qətnamədə Azərbaycan parlamentinin Rəyasət Heyətinə səlahiyyət verilmişdi ki, Ermənistan hökumətinin qanlı əməllərinə son verməsinə təsir göstərmək üçün mədəni ölkələrin parlamentlərinə müraciət etsin və Azərbaycan hökumətinə tapşırılmışdı ki, erməni təcavüzündən zərər çəkənlərin və qaçqınların vəziyyətinin yüngülləşdirilməsi üçün lazım olan tədbirləri görsün.²⁴⁴

Hər tərəfdən hərbi təcavüzə məruz qalan Türkiyənin ölüm-dirim məsələsi həll edildiyindən, Malta adasına sürgün edilən Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin qurucularının taleyi ilə uzun müddət maraqlanan olmamışdı. Arxiv sənədlərindən məlum olur ki, Malta adasında sürgündə olan Qars

242 Yenə orada.

243 ARPIİSSA, fond 276, siyahı 1, iş 38, vərəq 47.

244 ARDA, fond 897, siyahı 1, iş 69, vərəq 101.

hökuməti üzvlərinin taleyi ilə ilk öncə Azərbaycan hökuməti məşğul olmuşdu.

Azərbaycanın xarici işlər nazirinin müavini Məmməd bəy Təkinski 1919-cu il noyabrın 21-də Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə məktub göndərmişdi ki, Britaniya hökumətinin Qafqazdakı ali komissarı Uordropa Azərbaycan hökuməti adından müraciət etsin və sürgündə olan qarşılıq mücahidlərin azad edilməsi haqqında vəsatət qaldırsın.

Lakin İbrahim bəy Cahangirovun və məsləkdaşlarının azad edilməsi yalnız 1921-ci ilin may ayında baş tutmuşdu. Belə ki, Böyük Britaniya I Dünya müharibəsindən sonra Qafqaz mandatına sahib olduğu zaman həmin ölkənin xarici işlər naziri lord Kerzonun qardaşı polkovnik Ravlinson Şərqi Anadoluya nəzarət etmək üçün öz qərargahını Ərzurumda yerləşdirmişdi. İngilislər Qafqazdan çəkildikdən və Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı ilə türk ordusu Şərqi Anadolunu azad etdikdən sonra polkovnik Ravlinson türklərin əlində girov qalmışdı.

Atatürk Maltada sürgündə olan yüz türk mücahidini polkovnik Ravlinsonla dəyişməyi Britaniya hökumətinə təklif edir. Əsirlər gəmi ilə Trabzon limanına gətirilirlər. Lakin ingilislər hiyləyə əl ataraq, polkovniki təhvil alıb, qarşılıq əsirləri təhvil vermədən geri dönmək istədiklərindən əməliyyat baş tutmur. İkinci dəfə Atatürk polkovnik Ravlinsonla 65 əsiri, o cümlədən, Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin parlament üzvlərini dəyişdirməyi təklif edir. Mayın 23-də əsirlər azad edilir və qarşılıq mücahidlər əski Rusiya təbəəsi olmaları bəhanəsi ilə Tiflisə göndərilirlər. Sonradan onlar müxtəlif yollarla Qarsa qayıdırlar.

Yuxarıda sadalanan faktlar onu sübut edir ki, 40 illik Rusiya işğalından qurtulan Qars vilayəti ingilislərin yeritdiyi cinayətkar siyasət sayəsində Ermənistanın işğalı altına düşmüş və 1920-ci ilin oktyabrınadək işğal altında qalan Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin əhalisi sözüən həqiqi mənasında erməni silahlı qüvvələri tərəfindən soyqırımına məruz qoyulmuşdu.

Yuxarıda sadalanan faktlar onu da göstərir ki, Birinci Dünya müharibəsindən sonra ingilis missiyası Cənubi Qafqazda fəaliyyət göstərdiyi dövrdə erməni tarixçilərinin iddia etdikləri kimi, türk-müsəlman əhalisinin deyil, ermənilərin mənafeyinə xidmət etmiş, onların törətdikləri qırğınlara, qətl və qarətlərə rəvac vermişdi.

XIV iddia

“1918-1920-ci illərdə İrəvan quberniyasında azərbaycanlı əhaliyə qarşı soyqırımı siyasəti həyata keçirilməyib”

Ermənilərin 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri soyqırımı və azərbaycanlıların yaşayış məntəqələrinin silah gücünə darmadağın edilməsi barədə o dövrün arxiv sənədlərində və dövrü mətbuatında kifayət qədər materiallar öz əksini tapmışdır. Lakin hazırda erməni tədqiqatçıları ya bu məsələnin üstündən sükutla keçir, ya da Azərbaycan tədqiqatçılarının yazdıqlarına cavab olaraq bildirlər ki, guya 1918-1920-ci illərdə İrəvan quberniyasında azərbaycanlı əhaliyə qarşı soyqırımı siyasəti gerçəkləşdirilməyib, sadəcə olaraq Ermənistan hakimiyyətini qəbul etməyən bölgələrdə tərki-silah əməliyyatları keçirilib. Halbuki, bu mövzu ilə bağlı sovet hakimiyyətinin ilk illərində bir sıra erməni tədqiqatçıları və siyasi xadimləri öz əsərlərində erməni silahlı qüvvələrinin 1918-1920-ci illərdə istər Türkiyə ərazisində, istərsə də indiki Ermənistan ərazisində türk-müsəlman əhaliyə qarşı vəhşiliklər və kütləvi qırğınlar törətdiklərini etiraf etmişlər.

Bəs faktlar nə deyir? Araşdırmalar göstərir ki, öncə erməni siyasi partiyaları və onların silahlı dəstələri, daha sonra isə qərbi Azərbaycan torpaqlarında qurulan müstəqil Ermənistan dövləti tarixi şəraitin verdiyi fürsətdən istifadə edərək türk-müsəlman əhaliyə qarşı öz cinayətkar əməllərini həyata keçirmişlər.

1917-ci ilin noyabrında Rusiyada hakimiyyət dəyişikliyinə sonra Şərqi Anadoludan və Qafqaz cəbhəsindən geri çəkilən rus qoşunlarının silahlarını ələ keçirən ermənilər türklərə və azərbaycanlılara qarşı soyqırımları həyata keçirdilər. İrəvan quberniyasında azərbaycanlılara qarşı erməni silahlı dəstələrinin törətdikləri kütləvi qırğınların ilk mərhələsi 1918-ci ilin əvvəlindən başlamışdı. 1918-ci ilin mart ayınadək erməni silahlı dəstələri təkcə İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında 32, Eçmiədzin qəzasında 84, Novo-Bəyazid qəzasında 7 və Sürməli qəzasında 75 kəndi - üst-üstə 198 kəndi darmadağın etmiş, həmin qəzalarda təqribən 135 min nəfər soydaşımızı soyqırımına məruz qoymuşdular.²⁴⁵

²⁴⁵ ARDA, fond 894, siyahı 10, iş 80, vərəq 49-56; Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci ilin mart soyqırımı. Sənədlər toplusu. 3 cildə, II cild, 2-ci kitab. İrəvan quberniyasında soyqırımı. 1918-1920-ci illər. Bakı: Çəşoğlu, 2011

Türkiyə kəşfiyyatının 18 mart 1918-ci ildə Qafqaz cəbhəsindəki vəziyyətlə bağlı əldə etdiyi məlumatda bildirilirdi ki, ermənilərin Qafqazdakı silahlı qüvvələrinin sayı 50 min nəfərdir və bu qüvvələrin formalaşması üçün 20-yə qədər ingilis zabiti fəal surətdə məşğul olur.²⁴⁶

1918-ci ilin aprelində türk qoşunlarının Qarsı erməni işğalından azad etməsindən sonra Andranikin qoşunu geri çəkilərək Gümrü şəhərinə daxil olmuş, sonra isə Axılkələk istiqamətində hərəkət etmişdi. Həmin qoşun Ağbaba nahiyəsinin Arpaçay boyunca yerləşən Böyük Şiştəpə, İlanlı, Düzkənd, Qaranamaz, Təzəkənd kəndlərini viran etdikdən sonra qonşu Xocabəy (*sonralar Boqdanovka rayonu*) nahiyəsinin türk kəndlərini xaraba qoymuşdu. Axılkələkdə türk qoşunlarına məğlub olan Andranikin silahlı dəstələri may ayının 14-dən 18-dək İrəvan quberniyasına bitişik ərəzilərdə Voronsovka (*sonralar Kalinin rayonu*) və Cəlaləqlu (*sonralar Stepanavan rayonu*) nahiyələrinin azərbaycanlı kəndlərini viran qoymuşdu. Mayın 21-22-də Voronsovka və Cəlaləqluda türk qoşunlarına məğlub olan Andranikin qoşunu Loru bölgəsindən Dilicana keçmiş, oradan Qaraqoyunlu dərəsi ilə irəliləyərək iyunun 12-də Göyçə gölünün sahilindəki Axta nahiyəsinin azərbaycanlı kəndlərini darmadağın etmişdi. Sonra Novo-Bəyazid (*Kəvər*) qəzasını, daha sonra isə Dərələyəz mahalının kəndlərini viran qoymuşdu. 1918-ci il iyunun 20-də Dərələyəz istiqamətindən Naxçıvana soxulan Andranikin qoşunu orada da qırğınlar törədərək, Culfa istiqamətindən Cənubi Azərbaycana daxil olmuşdu.

İyunun 24-də Xoy şəhərində soyqırımı törədən Andranikin qoşunu Urmiya üzərinə hücum etmişdi. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, həmin dövrdə ermənilər türk qoşunları ilə qarşılaşmaqdan qorxaraq yenidən Naxçıvana qayıtmış, avqustun əvvəlində Oxçu vadisi ilə Zəngəzura daxil olmuşdular. 1919-cu ilin aprel ayınadək Andranikin qoşunu Ərzurumdan Zəngəzuradək hərəkət trayektoriyası üzərində yerləşən 500-dən artıq türk-müsəlman yaşayış məntəqəsini viran qoymuşdu. Zəngəzuru ələ keçirməklə Andranik Türkiyənin türk dünyası ilə əlaqəsini kəsmək üçün Qərb dövlətlərinin niyyətlərini reallaşdırmışdı. Sovet Rusiyası isə Zəngəzurun Ermənistanına verilməsini rəsmiləşdirmişdi, Naxçıvan Azərbaycandan ayrı salınmışdı.

Erməni silahlı dəstələri 1918-ci ilin Novruz bayramı günlərində İrəvan quberniyasının Pəmbək mahalının azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinə basqınlar etmiş, əhalisini kütləvi qırğınlara məruz qoymuşdu. Pəmbək nahiyəsinin 9 kəndində 1000-dən çox soydaşımız vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdi. Arcut kəndində 60 nəfər qətlə yetirilmiş, Vartanlı kəndində isə 13 yaşından yuxarı

246 Toksoy Nurcan. Revanda Son Günlər. Türk Yönetimindən Ermeni Yönetimine. Ankara: Orion Yayınevi, 2007

411 kişini tövləyə dolduraraq yandırmışdılar. Həmin kənddən yalnız bir nəfər qaçaraq canını qurtara bilmişdi. Erməni silahlı dəstələri həmçinin 1918-ci ilin Novruz bayramı günlərində Əştərək yaxınlığındakı Gözəldərə kəndinə basqın etmiş, 600 nəfərdən çox sakini qətlə yetirmiş, bütün tikililəri yandırmışdılar. Həmin kənddən yalnız üç nəfər gənc qaçaraq canlarını qurtara bilmişdi.²⁴⁷

Türkiyə arxivlərində saxlanılan sənədlərdə qeyd edilir ki, 1918-ci il aprelin 29-da Gümrüdə 500 araba ilə Axılkələyə getməkdə olan 3000-ə qədər qadın, qoca, uşaq və kişi öldürülmüşdü.²⁴⁸

Qaçqınlar problemi ilə məşğul olmaq üçün hələ 1918-ci ilin martında Cənubi Qafqaz Seymi nəzdində Müsəlman fraksiyasının qaçqınlar şöbəsi yaradılmışdı. Müsəlman fraksiyası Seym hökuməti qarşısında məsələ qaldıraraq, İrəvan quberniyasında müsəlmanlara qarşı törədilən qırğınlara son qoyulması məqsədilə nümayəndə heyəti göndərilmiş, araşdırmaların nəticələri Seymin iclasında müzakirə edilmiş, qaçqınların vəziyyəti müəyyən dərəcədə yüngülləşdirilsə də, qırğınları dayandırmaq mümkün olmamışdı.

İrəvan quberniyasında erməni vəhşiliklərinin qarşısını almaq məqsədilə İrəvan Müsəlman Milli Şurası yaradılmışdı. Milli Şuranın sədri Əli xan Makinski, katibi isə Cabbar Məmmədzadə idi. İrəvan Milli Şurasının ermənilərin törətdikləri qırğınlar barədə Bəyaziddəki türk qoşunlarının komandanlığına göndərdiyi məktubda qeyd edilirdi ki, may ayına qədər iki yüz kənd məhv edilmiş, zülmədən qurtula bilənlər dağlara qaçmış, onların da bir qismi aclıqdan və soyuqdan ölmüşdü. İrəvan şəhərinin 18 min nəfərlik müsəlman əhalisi iki aydır ki, mühasirə altındadır.

Bütün bu qırğınları ermənilər Cənubi Qafqazda üç müstəqil dövlət yaranana qədər törətmişdilər. Müsəlman Milli Şurasının 1918-ci il mayın 29-da keçirilən iclasında İrəvanın siyasi mərkəz kimi Ermənistanı güzəşt edilməsindən sonra vəziyyət daha da ağırlaşmışdı.

İyunun 4-də Türkiyə ilə Ermənistan arasında Bataumda sülh və dostluq haqqında imzalanan müqaviləyə əsasən, Ermənistan Respublikasının ərazisi təqribən 10 min kvadrat kilometr təşkil edirdi. Bu respublikanın ərazisinə Novo-Bəyazid qəzası, İrəvan qəzasının beşdə üçü, Eçmiədzin qəzasının dördüdə biri, Aleksandropol qəzasının dördüdə biri daxil idi. Lakin ermənilər bununla kifayətlənməyib, silah gücünə azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasətini davam etdirməklə yeni-yeni əraziləri ələ keçirirdilər.

247 Qaziyev Y. Erməni məsələsi. Yalanlar və gerçəklər. Bakı: Nurlar, 2009

248 Karabekir Kazım. 1917-1920 Arasında Erzincandan Erzuruma Ermeni Mezalimi. İstanbul: Emre Yayınları, 2000

Azərbaycan Milli Şurasının iyunun 13-də keçirilən iclasında ermənilərin müsəlmanlara qarşı törətdikləri qırğınlar barədə İrəvandan gələn həyəcanlı xəbərlər müzakirə edilmişdi. İrəvan quberniyası ərazisində ev-əşiklərindən didərgin salınan və ac-yalavac dolanan qaçqınların sayının 150 min nəfərə çatdığı, ermənilərin 206 kəndi dağıtdığı bildirilirdi. Milli Şura İrəvan quberniyasında qaçqınlara maddi yardım göstərilməsi üçün nümayəndə göndərməyi qərara almışdı. Azərbaycan hökumətinin 15 iyul 1918-ci il tarixli qərarı ilə Xarici İşlər Nazirliyinə tapşırılmışdı ki, bütün Cənubi Qafqazda ermənilərin müsəlmanlara və onların əmlakına qarşı törətdikləri zorakılıqları təhqiq etmək üçün Fövqəladə İstintaq Komissiyası yaratsın.²⁴⁹

Azərbaycan hökumətinin başçısı Fətəli xan Xoyski 1918-ci il iyulun 28-də Gürcüstandakı daimi nümayəndəyə göndərdiyi teleqramda Novo-Bəyazid qəzasının azərbaycanlı kəndlərində ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərlə bağlı Ermənistan hökumətinə etiraz göndərməsini tapşırılmışdı. Ermənistan hökuməti 1918-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında silahlı müdaxilə yolu ilə Yelizavetpol (*Gəncə*) qəzasının Novo-Bəyazid qəzasına bitişik əraziləri ələ keçirmək, orada Qarsdan və Gümrüdən olan qaçqınları məskunlaşdırmağa istəyirdi.²⁵⁰

30 oktyabr 1918-ci ildə imzalanan Mudros sazişinə əsasən, türk qoşunları 1914-cü il sərhədlərinə geri çəkilmək məcburiyyətində qalmışdı. Bundan sonra Ermənistan ordusu İrəvan quberniyasının və Qars vilayətinin ərazilərində türk-müsəlman əhalini tamamilə məhv etməyə başlamışdı. 1918-ci ilin dekabrında türk qoşunlarının sonuncu hissələrinin İrəvan quberniyasını tərk etməsindən sonra yerli müsəlman əhalinin müdafiəsi yerli milli şuraların özünümüdafiə dəstələrinin ümidinə qalmışdı. Geri çəkilməzdən öncə türk ordusunun komandanlığı həmin özünümüdafiə dəstələrinin silah-sursatla təmin edilməsində əlindən gələn köməyi əsirgəməmişdi.

1919-cu il yanvar ayının əvvəllərində Azərbaycanın xarici işlər nazirinin müavini Adil xan Ziyadxanovun imzası ilə Ermənistanın xarici işlər nazirinə göndərilən notada qeyd edilirdi ki, İrəvan quberniyasında çoxsaylı erməni silahlı qüvvələri tərəfindən müsəlmanlar zorakılığa məruz qalır, şəhərlərdə və kəndlərdə tərki-silah olunur, öldürülür və qarət edilir, zor gücünə onları özlərinə tabe etdirməyə çalışırlar, təkcə ermənilərin təqibindən yaxa qurtarmaq üçün Araz çayını keçmək istəyərkən boğulan azərbaycanlıların sayı 300 nəfərə çatır.²⁵¹

İrəvan quberniyasından gələn xəbərlər o qədər ciddi və həyəcanlı idi ki,

249 ARDA, fond 970, siyahı1, iş 6, vərəq 1.

250 ARDA, fond 897, siyahı1, iş 25, vərəq 38.

251 Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi, fond 268, siyahı 23, iş 503, vərəq 29.

Azərbaycan parlamenti 8 yanvar 1919-cu il tarixli iclasında İrəvan quberniyası müsəlmanlarının vəziyyəti haqqında məsələ müzakirə etmişdi. Yanvar ayında İrəvan quberniyası müsəlmanlarının nümayəndələri adından Mir Hidayət Seyidovun Azərbaycan hökumətinin başçısına ünvanlanmış müraciətində isə qeyd edilirdi ki, Ermənistan hökuməti silah gücünə erməni qaçqınlarını müsəlmanların yaşadıkları ərazilərdə məskunlaşdırır. Məqsəd ondan ibarətdir ki, mümkün olan qədər müsəlmanları məhv edərək bütün qəzalardan onları təmizləsinlər ki, Paris Konfransında həmin ərazilərin ermənilərə məxsusluğunu sübut edə bilsinlər.

1919-cu il fevralın 24-də Azərbaycan xarici işlər nazirinin müavini A.Ziyadxanov ermənilərin Novo-Bəyazid qəzasında müsəlmanlara qarşı törətdikləri vəhşiliklər barədə müttəfiq dövlətlərin birləşmiş qüvvələrinin komandanı general V.Tomsona məlumat vermişdi. Novo-Bəyazid qəzasının 26 azərbaycanlı kəndinin sakinlərinin 1919-cu il martın 29-da keçirdikləri icma yığıncağında Azərbaycan hökumətinə və xalqına qəbul olunmuş müraciətdə qeyd edilirdi: **“Ararat Respublikasının qoşunları, erməni şovinist və quldur dəstələri tərəfindən dəfələrlə dinc müsəlman kəndlərinə hücumlar edilərək kəndlər dağıdılır, sakinlərin başlarına görünməmiş müsibətlər açılır və onlar qeyri-insani hərəkətlərlə təhqir edirlər. 270-dən çox müsəlman kəndi dağıdılmışdır ki, bundan başlıca məqsəd İrəvan quberniyasında qalan müsəlman əhalini sıxışdırıb tamamilə qovmaqdan ibarətdir.”**²⁵²

Azərbaycan xarici işlər nazirinin müavini A.Ziyadxanovun 17 iyun 1919-cu ildə Nəsim bəy Usubbəyova göndərdiyi məlumatda bildirilirdi ki, türk qoşunlarının təxliyəsindən sonra əhalisinin, demək olar ki, hamısı müsəlmanlardan ibarət olan İrəvan quberniyasının bir hissəsində Araz Respublikası (*Araz-Türk Respublikası*) və onun müvəqqəti hökuməti yaradılmışdı. Müvəqqəti hökumətin qurulmasında məqsəd Ermənistanın iddia etdiyi həmin əraziyə erməni qoşunlarını buraxmamaqdan və ilk imkanda öz üzvi orqanizmi ilə - Azərbaycanla yenidən birləşməkdən ibarətdir. İyunun 21-də Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi Məhəmməd xan Təkinski xarici işlər naziri Məmməd Yusif Cəfərova göndərdiyi şifrəli teleqramda bildirirdi ki, Naxçıvan, Şərur, Vedibasar, Şaxtaxtı rayonları erməni qoşunları tərəfindən tutulmuşdur və artıq orada erməni administrasiyası yaradılmışdır.

1919-cu ilin yay ayları ərzində erməni quldur birləşmələri 300 azərbaycanlı kəndini yandırmışdılar. On minlərlə adam - kişilər, qadınlar və uşaqlar həlak olmuşdu.²⁵³

252 ARDA, fond 897, siyahı 1, iş 24, vərəq 360.

253 ARDA, fond 970, siyahı 1, iş 54, vərəq 94-97.

Avqustun əvvəllərindən etibarən İqdir və Eçmiədzin qəzalarının müsəlman kəndlərində qırğınlar başlanmışdı. Həmin bölgələrdə ermənilər 60 kəndi darmadağın etmişdilər.²⁵⁴

Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi M.Təkinski 1 avqust 1919-cu ildə xarici işlər naziri M.Y.Cəfərova göndərdiyi teleqramda qeyd edirdi ki, erməni qoşunları iyulun 4-də Böyük Vədiyə çatmışlar və danışıqlar zamanı ilk atəş ermənilər tərəfindən açılmış, Böyük Vedidən olan nümayəndələr - Zeynalabdin Şıxəli oğlu və Nəsrulla bəy Bəşir bəy oğlu öldürülmüşlər. Bundan sonra böyük vedililər də atəş açmış, atışma axşamadək davam etmişdir. Axşamüstü ermənilər Böyük Vədi müsəlmanlarının hücumuna tab gətirməyərk döyüş meydanında pulemyotlar, mərmilər buraxaraq geri çəkilməmişlər. M.Təkinski daha sonra qeyd edirdi ki, böyük vedililər İrəvan quberniyasında 300-dən artıq müsəlman kəndinin ermənilər tərəfindən dağıldığını və on minlərlə kişi, qadın və uşağın öldürüldüyünü görüb mübarizə aparırlar.²⁵⁵

Ermənistan ordusunun İrəvan quberniyasının azərbaycanlılar yaşayan bölgələrində silah gücünə həyata keçirdiyi etnik təmizləmə siyasətinə qarşı aparılan bütün diplomatik yazışmalar heç bir nəticə verməmişdi. Azərbaycanın xarici işlər naziri M.Y.Cəfərovun Ermənistandakı həmkarına 22 sentyabr 1919-cu ildə göndərdiyi notada 1918-ci ilin yanvarından etibarən ermənilərin İrəvan quberniyası ərazisində törətdikləri vəhşiliklər xronoloji ardıcılıqla öz əksini tapmışdı. Notada qeyd edilirdi ki, 1918-ci ilin dekabrında türklərin İrəvan quberniyasından çəkilməsindən sonra Sasun polku İrəvan qəzasının Qaraxaç (*Qaraxaç*) və Vədiçay kənd icmalarının müsəlmanlarını tərksilah etmiş, Qədili, Şahablı, Qaraxaç, Dəhnəz, Qarabağlar, Ağasıbəyli və s. kəndləri darmadağın etmiş, demək olar ki, adları çəkilən kəndlərin sakinlərinin hamısını öldürmüşdür. Eyni aqibətlə Milli Dərəsi bölgəsinin bəzi kəndləri də üzləşmişlər. Daha sonra notada qeyd edilirdi ki, təqribən həmin vaxt erməni ordusu Novo-Bəyazid qəzasının Basarkeçər rayonunun kəndlərini mühasirəyə almış, Qızılvəng, Subatan, Zağalı kəndlərinin əhalisini qırmışdır... Şahab kəndində uşaqları təndirə atıb yandırmışlar.²⁵⁶

Himayədarlıq Nazirliyinin Ermənistandakı müvəkkili Teymur bəy Makinskinin 11 noyabr 1919-cu il tarixli məruzəsində Ermənistan hökumətinin əsl siması açılırdı: **“1918-ci ilin fevralından davam edən qırğınlar nəticəsində yarım milyon əhali dilənçi vəziyyətinə düşüb (*Naxçıvan qəzasından,***

254 Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. I cild, Bakı, 1998

255 ARDA, fond 970, siyahı 1, iş 15, vərəq 13.

256 ARDA, fond 970, siyahı 1, iş 84, vərəq 16-17.

Şərur məntəqəsindən, Sürməli məntəqəsinin 2-3-cü polis sahələrindən və Zəngibasar rayonundan başqa). Həmin ərazilərdə müsəlman əhali hər şeyini itirib. Dağıntıya məruz qoyulan rayonlarda əhali 200 min nəfərdən artıqdır. Onlar xəstəlikdən və aclıqdan məhv olurlar, dəfələrlə talanlara və qırğınlara məruz qalıblar. Bu kateqoriyaya İrəvan şəhərinin müsəlmanları, Zəngibasarın Göykümbət, Arbat, Ağcaqışlaq və Çarbox kəndləri aiddir. Qəti demək olar ki, ölənlərin sayı 100-120 min nəfərdir. 50 min nəfər Azərbaycana qaçqın kimi gəlib. Təqribən bir o qədər İrəvanda, Zəngibasar rayonunda, Sürməli qəzasının 2 məntəqəsində və Eçmiədzində yaşayır. Qalan qaçqınlar Naxçıvan qəzasına, Şərur məntəqəsinə, Sürməli qəzasının 3-cü sahəsinə və Qars vilayətinin Qağızman dairəsinə sığınıblar. Bəziləri Maku xanlığına və Türkiyə ərazisinə köçüblər... İrəvan şəhərində aclıq keçirən əhalinin sayı 8 min nəfərdir.”²⁵⁷

1919-cu il dekabrın 16-da Ermənistan Nazirlər Soveti Zəngibasara hücum məsələsini müzakirə edir. Dekabrın 21-də Ermənistan ordusu Zəngibasar rayonunun müsəlmanlarına qarşı hərbi əməliyyatlara başlayır. İrəvan quberniyasının Zəngibasar rayonu müsəlmanlarının müvəkilləri tərəfindən 3 yanvar 1920-ci ildə Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə göndərilən məktubda onlar müttəfiq dövlətlərin ali komissarı ilə görüşə bilmədiklərindən, Zəngibasar müsəlmanlarının vəziyyətinə dair məruzələrinin Ali komissara çatdırılmasını xahiş edirdilər. Onlar öz müraciətlərində hər bir gecikdirilən saatin minlərlə müsəlman ailəsinin məhvinə səbəb olduğunu qeyd edirdilər.

Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəliyindən Mir Mahmud Mirbabayev 25 yanvar 1920-ci ildə Azərbaycan XİN-ə göndərdiyi məxfi məktubunda göstərirdi ki, erməni silahlı birləşmələri Zəngəzuru müsəlmanlardan tamamilə təmizləməklə Paris Sülh Konfransını fakt qarşısında qoymaq istəyirlər. M.M.Mirbabayev yazırdı ki, İran tərəfi ingilislər və ermənilərlə əlaqəyə girərək, böyük şirnikləndirici vədlər verməklə naxçıvanlıları İrana köçürməyə təşviq edir ki, Naxçıvan zəifləsin və ermənilər oraya soxulmaq imkanı qazansınlar. Naxçıvan təşkilatının fəaliyyəti (*Milli Şura və yaxud Araz-Türk hökuməti nəzərdə tutulur*) Böyük Vedi və Aralıq rayonlarını əhatə edir, Zəngibasarla əlaqə qurulub. Sürməli və Eçmiədzində törədilən qırğınlardan sonra Zəngibasar əhalisi silahlanmaq məcburiyyətində qalmış və hərbi təlimlər keçirmək üçün təlimatçılar dəvət etmişdir. M.M.Mirbabayev daha sonra yazırdı ki, Zəngibasarın 12 kəndində tamamilə müsəlmanlar yaşayır və bu kəndlər

257 ARDA, fond 2894, siyahı 1, iş 1, vərəq 19.

İrəvandan 8-12 verst məsafədə yerləşir və bir ucu Araz çayına çatır.²⁵⁸

Azərbaycan parlamenti 5 yanvar 1920-ci ildə keçirilən iclasında qaçqınların məsələsini müzakirə etmişdi. İclasda Ermənistandan 300 min qaçqının gəldiyi qeyd olunmuşdu.²⁵⁹

Ermənistan ordusunun 1919-cu ilin iyulunda Vedibasara etdiyi növbəti hücumundan sonra Abbasqulu bəy Şadlinskinin başçılıq etdiyi özünümüdafiə dəstələri döyüşə-döyüşə İran sərhədinə çəkilməmişdi və sağ qalan əhali də onların müşayiəti ilə İrana keçmişdi. Bununla da ermənilər Vedibasarı tamamilə ələ keçirmişdilər.

Fransanın Qafqaz üzrə ali komissarı Damien de Martel tərəfindən 20 iyul 1920-ci ildə Fransanın Xarici İşlər Nazirliyinə göndərilən məktubda ermənilərin xalqımıza qarşı törətdiyi cinayətləri sübuta yetirən faktlar öz əksini tapmışdır. Hazırda Fransa XİN-in arxivində saxlanılan həmin məktubda ali komissar Ermənistanın paytaxtı İrəvan şəhərinin ətrafında yaşayan qadın və uşaqlar da daxil olmaqla, 4.000 azərbaycanlının 1920-ci ilin iyun ayında erməni ordusu tərəfindən necə kütləvi qırğına məruz qaldığını göstərir. Həmin sənəddə erməni əsgərlər tərəfindən qadın və uşaqlar da daxil olmaqla 4.000 nəfərin Araz çayına tökülərək öldürüldüyü xüsusi qeyd edilir.²⁶⁰

Azərbaycanın Gürcüstandakı fəvqəladə və səlahiyyətli nümayəndəsinin Ermənistan XİN-ə göndərdiyi 5 iyul 1920-ci il tarixli teleqramda bildirilirdi ki, Ermənistan hərbi hissələri Zəngibasarı darmadağın etdikdən və bölgəni müsəlman kəndlilərindən təmizlədikdən sonra Naxçıvan-Şərur rayonuna hücumla keçib. Həmçinin bildirilirdi ki, iyulun 5-də səhər saat 4-də Ermənistan hərbi hissələri Qazax qəzasına doğru irəliləyib. Azərbaycan hökuməti bunu iyulun 2-də əldə edilmiş razılığın pozulması və Sovet Azərbaycanına qarşı açıq hücum kimi qiymətləndirmişdi.

Ermənistan hökuməti Zəngəzuru azərbaycanlılardan tamamilə təmizləməklə, Paris Sülh Konfransını fakt qarşısında qoymaq, daha sonra da Qarabağı və Naxçıvanı ələ keçirməklə daşnak parlamentinin 28 may 1919-cu il tarixli "Birləşmiş Ermənistan"ın yaradılması haqqında qərarını reallaşdırmaq niyyətində idi. Zəngəzurda etnik təmizləmə həyata keçirildikdən sonra həmin kəndlərin əksəriyyətində Türkiyədən gələn ermənilər məskunlaşdırılmışdı. Ümumiyyətlə, 1918-1920-ci illərdə Andranik Ozanyanın və Qaregin Njdehin komandanlıqları altında erməni quldur dəstələri təkcə Zəngəzurda 166

258 ARDA, fond 897, siyahı 1, iş 78, vərəq 22-24

259 Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. II cild, Bakı, 1998

260 <http://www.scribd.com/doc/201815861/french-high-commissioner-report-from-1920-on-the-massacre-of-azerbaijani-population-by-armenian-army>

müsəlman kəndini işğal etmiş və əhalisini soyqırırma məruz qoymuşdu.

23 iyul 1920-ci ildə erməni silahlı qüvvələri Şahtaxtı bölgəsində Xanlıqlar istiqamətindən gələn zirehli qatarları və Qışlaqbaşı kəndi ətrafındakı topçuları ilə Kabullu və Püsyan kəndlərini top atəşlərinə tutmuşdular. Zirehli qatarlar Naxçıvanın özünümüdafiə dəstələrinin top atəşi ilə geri çəkilmək məcburiyyətində qalmışdı. Bir gün sonra Püsyan və onun cənub-qərbindəki Təzəkənd kəndi işğal edilmişdi. Erməni silahlı dəstələri sürətlə irəliləyərək Qıvraq kəndini işğal etdikdən sonra Şahtaxtı kəndinə yaxınlaşmışdı. Ona görə də azərbaycanlıların özünümüdafiə dəstələri Araz çayı üzərindəki körpü ilə Şahtaxtı əhalisini təxliyə etmək məcburiyyətində qalmışdı. Bundan sonra ermənilər Şahtaxtını və onun ətrafındakı kəndləri yandırmışdılar.²⁶¹

Erməni müəlliflərinin özləri də “Daşnaksutyun” Partiyasının 1918-20-ci illərdə qanlı əməllərini etiraf etmişdilər. Bakıda rus dilində dərc olunan “Kommunist” qəzetində Avis adlı müəllif “Ermənistan üsyana qədər” məqaləsində yazırdı: **“Zəngəzur, Qarabağ, Əylis, Ağbaba, Zəngibasar imperialist “Daşnaksutyun” Partiyasının və onun hökumətinin qanlı əməllərinin nəticələrinin canlı şahidləridir... Ermənistanda müsəlman kəndləri və yaşayış məntəqələri yandırılaraq və qılıncdan keçirilərək müsəlmanlardan təmizlənmişdir”**.²⁶²

Ermənistan daşnak hökumətinin baş naziri olmuş Ovanes (*Ruben*) Kaçaznuni 1923-cü ildə “Daşnaksutyun” Partiyasının qurultayında etdiyi hesabat məruzəsində (*bu məruzə “Дашнакцутюн больше нечего делать?” adı ilə rus dilində kitab halında çap olunmuşdur*) partiyadaşlarının hakimiyyəti illərində daşnakların Zəngəzurda, Ağbabada, Vedibasarda, Naxçıvanda, Şərurda kütləvi surətdə müsəlman əhalisini qırdıqlarını, yaşayış məntəqələrini darmadağın etdiklərini etiraf etmişdi.²⁶³

Erməni tarixçisi Leo (*asl adı Arakel Babaxanyan*) 1925-ci ildə Tiflisdə ermənicə çap olunan “Ançyalıç” (“*Keçmişdən*”) əsərində erməni silahlı dəstələrinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşilikləri etiraf edərək yazırdı: **“Daşnaksakanlar “silip-süpürməklə” (yəni, azərbaycanlı kəndlərində etnik təmizləmə aparmaqla) məşğul idilər. Sürməli qəzasının türk (azərbaycanlı) əhalisinin xeyli hissəsi öz yaşayış yerlərindən qaçmışdı. İrəvan və digər qəzalarda bir çox kəndlər dağıdılmış və yandırılmışdı. Erməni fədailəri heç bir faydası və zərurət olmadan hətta elə kəndlərdə vəhşiliklər törədirdilər**

261 Toksoy N. Revanda Son Günlər. Türk Yönetimindən Ermeni Yönetimine. Ankara: Orion Yayınevi, 2007

262 “Kommunist” qəzeti (rusca), Bakı, 4 iyun 1920-ci il, № 27.

263 Качазнунни Ов. Дашнакцутюн больше нечего делать! Баку: ЭЛМ, 1990

ki, həmin kəndlərdə türk əhalisi çox az olduğu üçün ermənilərə heç bir ziyan vura bilməzdi. Xüsusən, Böyük Qarakilsə şəhərinin yanındakı Vartanlı kiçik türk kəndində törədilən qırğınlar həyəcanlandırıcı idi”.

Erməni sovet tədqiqatçısı Anahid Lalayan 1938-ci ildə Moskvada SSRİ Elmlər Akademiyasının nəşri olan “Исторические записки” çoxcildliyinin 2-ci cildində dərc etdirdiyi “Daşnaksutyun Partiyasının əks-inqilabi rolu” məqaləsində yazır ki, “Daşnaksutyun” Partiyasının Ermənistanı “erməniləşdirmə” siyasəti azərbaycanlı və kürd əhalisini məhv etmə, yerdə qalan milli azlıqları təqib etmə və ölkədə milli ədavəti qızışdırmaq yolu ilə həyata keçirilmişdi. Məqalə müəllifi daşnakların hakimiyyətdə olduqları 2,5 il ərzində Ermənistan ərazisində yaşayan azərbaycanlılara qarşı müharibə apardıqlarını, heç bir fərq qoymadan dinc əhalini öldürməklə və talan etməklə, azərbaycanlı kəndlərini məhv etməklə məşğul olduqlarını yazır. O, 1918-1919-cu illərdə Daşnaksutyun hökumətinin azərbaycanlı və kürd kəndlərini “dövlətin tələblərini yerinə yetirməmək” bəhanəsi ilə bombardman etdiyini qeyd edir. Daha sonra A.Lalayan yazır ki, Ermənistanda 1920-ci il may üsyanının yatırılmasından sonra daşnaklar yenidən azərbaycanlı və kürd kəndlərini bombardman etmiş, “Müsəlmanlar bizim düşmənimizdir” şüarı ilə dinc sakinləri məhv etmişdilər.²⁶⁴

A.Lalayan daşnakların hakimiyyəti dövründə Baş Gərninin, Böyük Vedinin, Basarkeçərin, Şərrurun, Qarabağın və Zəngəzurun dəfələrlə bombardman edildiyini yazır.

Daha sonra A.Lalayan “Joğovurd” (“Xalq”) qəzetinə istinadən (№ 105, 1920-ci il) yazır: **“Daşnak hökumətinin zabitlərindən Q.Muradyan erməni hökumətinin Göyçə gölünün şimal sahilində olan azərbaycanlı kəndlərini viran qoyan bandit dəstələrinin əməllərini təsvir edərək qeyd etmişdi: “... Bizim hökumətin gördüyü tədbirlər nəticəsində... bu kəndlərin (*Toxluca, Ağbulaq, Ardaniş və b. – A.L.*) əhalisi Ermənistanın sərhədlərini tərk etmişdir. Mən sahibsiz qalan kəndləri gördüm, hansı ki, orada bir neçə pişik, iki-üç it qalmışdı. İtlər ölü sükutdan vahimələnərək qərribə səslə ulayırdılar...”**²⁶⁵

Erməni müəlliflərindən gətirilən iqtibaslar 1918-1920-ci illərdə daşnak hökumətinin türk-müsəlman əhaliyə qarşı sözün həqiqi mənasında soyqırımı törətdiyini təkzibolunmaz faktlarla sübut edir.

Ümumiyyətlə, təkcə 1905-1920-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisində

264 Лалаян А.А. Контрреволюционная роль партии Дашнакцутюн. В кн. Исторические записки. Т.2., Издательство Академии Наук СССР, 1938

265 Yenə orada

500-ə yaxın azərbaycanlı kəndinin əhalisi soyqırımına məruz qalmışdı. Etnik təmizləmə həyata keçirildikdən sonra həmin kəndlərin əksəriyyətində xaricdən gələn ermənilər məskunlaşdırılmışdı.

1918-1920-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlıların yaşadıkları 130 kənd erməni silahlı dəstələri tərəfindən dağıldıqdan sonra həmişəlik olaraq xarabalığa çevrilmişdi.

Yuxarıda sadalanan faktlar ermənilərin 1918-1920-ci illərdə İrəvan quberniyasında azərbaycanlı əhaliyə qarşı soyqırımı siyasətinin həyata keçirilmədiyini barədə iddialarını alt-üst edir.

XV iddia

“1948-1953-cü illərdə azərbaycanlı əhali Ermənistandan könüllü surətdə Azərbaycana köçürülmüş”

Sovet hakimiyyəti illərində azərbaycanlıların 1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-dəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası məsələsini elmi-tədqiqat döviyyəsinə cəlb etmək qadağan edilmişdi. Erməni tarixçiləri 1946-cı ildən etibarən xaricdə yaşayan ermənilərin “repatriasiyası” haqqında çoxsaylı məqalələr və əsərlər yazsalar da, həmin proseslə yanaşı həyata keçirilən azərbaycanlıların deportasiyası barəsində bir cümlə də olsun yazmamışdılar. Yalnız Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 18 dekabr 1997-ci ildə “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” fərman imzalamasından sonra ermənilər bu məsələ barədə yazmaq məcburiyyətində qalmışdılar. Lakin erməni müəllifləri iddia edirlər ki, azərbaycanlı əhali Ermənistandan deportasiya edilməmiş, onlar “Sovet hökuməti tərəfindən öz ana vətənlərində - yəni Azərbaycanda yaradılan hər cür şəraitdən sonra böyük imtiyazlar əldə etməklə könüllü köçürülmüşlər”.²⁶⁶

Bəs əsl həqiqət nədən ibarətdir?

Tarixə nəzər saldıqda aydın olur ki, istər çar Rusiyası dövründə, istərsə də Sovet hakimiyyəti illərində erməni siyasi dairələri tarixi şəraitin verdiyi fürsətdən istifadə edərək öz məkrli niyyətlərini həyata keçirmişlər. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı 1905-1906-cı və 1918-1920-ci illərdə həyata keçirdikləri kütləvi qırğınlar və soyqırımı aksiyaları məhz müəyyən tarixi şəraitin onlara verdiyi fürsətin nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası isə ermənilərin və onların havadarlarının İkinci Dünya müharibəsinin sonunda Sovet İttifaqının üstün mövqeyə çıxması ilə yaranan şəraitdən bəhrələnmək siyasətinin növbəti mərhələsi idi.

1944-cü ilin iyununda Ermənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Qriqori Arutinov məşhur sovet tarixçisi, akademik Yevgeni Tarleni İrəvana dəvət edərək, onunla “Qərbi Ermənistan”ın (yəni

²⁶⁶ Действительная история с переселением азербайджанцев из Армении.
<http://www.panarmenian.net/rus/details/152110>.

Türkiyənin Şərqi Anadoludakı ərazisinin bir hissəsinin) Sovet Ermənistanına “qovuşdurulması” aspektlərini müzakirə etmişdi. Nəticədə, akademik Tarlenin Sov.İK(b)P MK-ya təqdim etdiyi arayış SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin sədri İosif Stalinin yanında müzakirə olunsada, heç bir qərar qəbul edilməmişdi.²⁶⁷

İkinci Dünya müharibəsinin sonlarına yaxın ermənilərin Türkiyəyə qarşı ərazi iddiası ilə SSRİ-nin Türkiyəyə hücum etmək planları üst-üstə düşürdü. İ.Stalin Rusiya ilə Türkiyənin 1914-cü il sərhədlərini bərpa etmək, yəni Qars və Ərdəhan vilayətlərini yenidən Türkiyədən qoparmaq istəyirdi. Lakin Türkiyədən qopardılması nəzərdə tutulan ərazilərin məskunlaşdırılması problemi qarşıya çıxmışdı. Bu problemin xaricdə məskunlaşan Türkiyə əsilli ermənilər hesabına həll edilməsi nəzərdə tutulurdu.

Qarşıdan isə bütün ermənilərin katolikosunun seçkiləri kampaniyası gəlirdi. Bu fürsətdən istifadə edən Eçmiədzin katolikosluğunun arxiyepiskopu, Baş patriarxın müavini Gevork Çörəkçyan 19 aprel 1945-ci ildə SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin sədri İ.Stalinə ərizə ilə müraciət edərək ondan Eçmiədzin kilsəsinin problemlərinin həll edilməsində köməklik göstərməsini xahiş edir.²⁶⁸

İ.Stalin bu məqamdan istifadə edərək, Eçmiədzin kilsəsinin arxiyepiskopu, katolikos postuna real namizəd G.Çörəkçyanı Moskvağa çağırır. 1945-ci il aprelin 19-da G.Çörəkçyan Stalinlə görüşür. Görüşün sonunda Stalin deyir ki, Sovet hökuməti 1921-ci ildə Türkiyəyə verilmiş torpaqları qaytarmaq istəyir, arzu olunandır ki, həmin torpaqlarda Türkiyədən qaçmış və hazırda xaricə səpələnmiş ermənilər məskunlaşdırılsınlar. Stalin təqribən 100 min erməninin immiqrasiyasını təşkil etmək haqqında tezliklə hökumətin qərarının olacağını bildirir və Eçmiədzin kilsəsinin bu işdə köməklik göstərməsini istəyir.²⁶⁹ Məhz bu görüşdən sonra ermənilərin xaricdən Ermənistanı köçürülməsinə və paralel olaraq, azərbaycanlıların deportasiya edilməsinə ciddi hazırlıq görülür. Sovet hökuməti azərbaycanlıların Ermənistandan köçürülməsinin (*əslində, deportasiya edilməsinin*) zəruriliyini Mingəçevir su anbarı tikilib istifadəyə verildikdən sonra Kür-Araz ovalığında yeni suvarılan torpaq sahələrinin yaranacağı və həmin torpaqlarda pambıq yetişdirmək üçün işçi qüvvəsinə ehtiyac olacağı ilə əsaslandırmağa çalışırdı.

1945-ci il mayın 15-də Ermənistan Kommunist (*Bolşeviklər*) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Q.Arutinov məktubla İ.Stalinə müraciət edərək, xaricdə yaşayan ermənilərin Sovet Ermənistanına “qaytarılması”

267 “Ноев Ковчег” qəzeti, Moskva, № 3 (138), mart, 2009.

268 “Отечественные архивы” jurnalı, 1995, № 3

269 Gevorgyan П. В борьбе за существование. Газ. “Армянский вестник”, Москва, сентябрь, 1993.

haqqında qərar qəbul edilməsini xahiş edir. İyunun 6-da Stalin Kremldə Arutinovu qəbul edir. Arutinov Stalinə Türkiyə ilə 1914-cü ildəki vəziyyətə uyğun sərhədləri bərpa etmək haqqında məktubunu təqdim edir. İ.Stalin xarici işlər naziri Vyacheslav Molotova tapşırır ki, ona 1914-cü il və 1921-ci il xəritələrini təqdim etsin. Oktyabrın 27-də Q.Arutinov yenidən Stalinin qəbulunda olarkən Stalin ona Sovet hökumətinin Türkiyəyə qarşı ərazi iddiasının gündəlikdən düşmədiyini bildirir. Arutinov 300 mindən artıq erməninin Sovet Ermənistanına can atdığını, lakin ilk öncə “mövcud ədalətsizliyin” aradan qaldırılmasını – yəni Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan məsələsinin həll edilməsini xahiş edir. Arutinov görüşün sonunda Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistanla birləşdirilməsi haqqında növbəti məktubunu Stalinə təqdim edir.²⁷⁰

SSRİ Xalq Komissarları Soveti 21 noyabr 1945-ci il tarixdə “Ermənilərin xaricdən Sovet Ermənistanına qayıtmaları ilə əlaqədar tədbirlər haqqında” qərar qəbul edir. Bundan bir həftə sonra ÜİK(b)P MK-nın katibi G.Malenkov Dağlıq Qarabağın Ermənistanın tərkibinə daxil edilməsi barədə Arutinovun Stalin qarşısında qaldırdığı vəsatəti Azərbaycan K(b)P MK-nın birinci katibi M.C.Bağirova göndərir.²⁷¹ 1945-ci il dekabrın 10-da M.C.Bağirov həmin məktuba cavab olaraq göndərdiyi məktubda bildirir ki, o, Arutinovun təklifi ilə Şuşa istisna olmaqla, o şərtlə razıdır ki, Ermənistanın əhalisinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edən Əzizbəyov, Vədi və Qarabağlar rayonları Azərbaycana birləşdirilsin.²⁷²

Bundan sonra həmin məsələ qapadılmış, əvəzində azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyası məsələsi aktuallaşmışdı.

SSRİ Ali Sovetinin 19 oktyabr 1946-cı il tarixli fərmanına əsasən, xaricdən Ermənistanla “repatriasiya” edilən ermənilərə Sovet İttifaqının ərazisinə daxil olduqları andan etibarən SSRİ vətəndaşı statusu verilməsi qərara alınır. Əslində, xaricdən köçürülüb gətirilən erməniləri “repatriant” adlandırmaq elmi nöqtəyindən nəzərdən düzgün deyildi. Çünki köçürülüb gətirilən ermənilər heç vaxt indiki Ermənistan ərazisində yaşamamışdılar. Təkcə 1946-cı ildə Suriya, Yunanıstan, Livan, İraq, Bolqarıstan və Rumıniyadan 50 min 900 nəfər erməni immiqrasiya edilir. 1947-ci ildə Fələstin, Suriya, Fransa, ABŞ, Yunanıstan, Misir, İraq və Livandan 35,4 min nəfər erməni qəbul edilərək Ermənistanda yerləşdirilir.²⁷³ Ermənistan rəhbərliyi 1946-cı ilə nisbətən 1947-ci ildə xaricdən köçürülüb

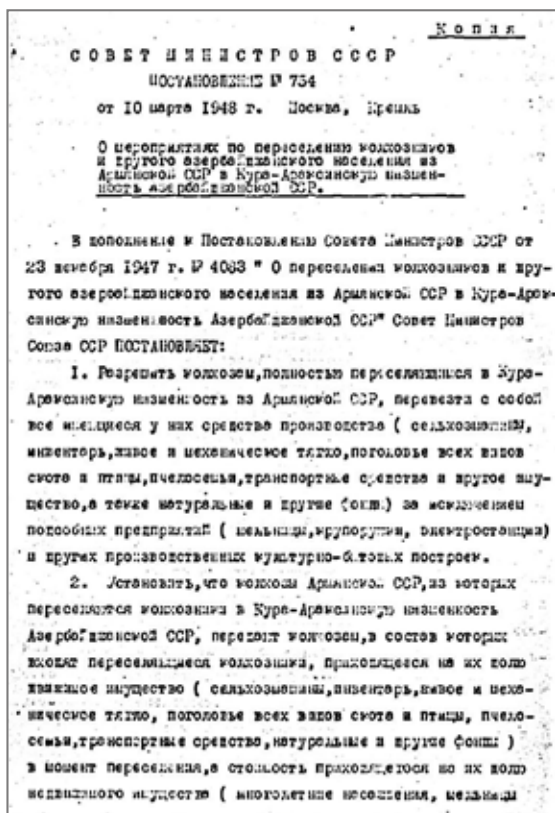
270 “Ноев Ковчег” qəzeti, №3 (138) март, 2009.

271 Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA), fond 1, siyahı 169, iş 249, vərəq 7.

272 ARPIİSSA, fond 1, siyahı 169, iş 249, vərəq 8-12.

273 История армянского народа: С древнейших времён до наших дней. Ереванский Университет, 1980

gətirilən ermənilərin sayının azalmasının səbəbini onunla izah edirdi ki, xaricdən gələn ermənilər əsasən şəhər sakinləridir, onları dağlıq rayonlarda yerləşdirmək mümkün deyil, köçürülənlər isə əsasən İrəvan şəhəri və onun ətraf rayonlarında məskunlaşmaq istəyirlər. Ümumiyyətlə, 1946-1949-cu illərdə xarici ölkələrdən Ermənistanı 96 min erməni köçürülmüşdü ki, onların da xeyli hissəsi İrəvanda məskunlaşmışdı. Onlar əsasən şəhər ətrafındakı Nor-Areş, Zeytun, Nor Kilikiya massivlərində məskunlaşdırılmışdılar.²⁷⁴

Azərbaycanlıların deportasiyasına dair SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarı

Tarixçilər SSRİ-nin Türkiyəyə qarşı ərazi iddiasını İkinci Dünya müharibəsindən sonra SSRİ ilə Qərb dövlətləri arasında “soyuq müharibə”nin başlanğıc mərhələsi kimi izah edirlər. Sovet hökuməti ilə ABŞ və İngiltərə

274 Акопян Т. Очерк истории Еревана. Ереван, 1977

arasında aparılan uzun sürən diplomatik danışıqlar nəticəsində nəhayət ki, Sovet hökuməti Türkiyəyə hücum etmək niyyətindən əl çəkmişdi. Ermənilər Sovet hökumətinin köməyi ilə Qars və Ərdəhanı ələ keçirmək fürsətini əldən versələr də, 100 mindən artıq azərbaycanlı əhalinin tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya edilməsinə nail oldular.

1947-ci il dekabrın əvvəllərində Azərbaycan və Ermənistan K(b)P MK-larının birinci katiblərinin adından İ.Stalinə məktub göndərilir. Birgə məktubda Ermənistanda yaşayan 130 min nəfər azərbaycanlının köçürülməsi məsələsini həll etmək xahiş olunurdu. Surəti Azərbaycan Respublikası Siyasi Sənədlər Arxivində saxlanılan həmin məktubun altında imza, imzalanma tarixi və göndərilmə nömrəsi qeyd olunmamışdı.²⁷⁵

1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti “Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” qərar qəbul edir. Həmin qərarla göstərilirdi ki, 1948-1950-ci illərdə könüllülük prinsipi əsasında Ermənistan SSR-də yaşayan 100 min kolxozçu və digər azərbaycanlı əhali Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülsün. Qərarın 1-ci bəndində 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min və 1950-ci ildə 50 min nəfərin köçürülməsi nəzərdə tutulurdu. Həmin qərarın 11-ci bəndində göstərilirdi ki, Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilsin ki, azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar onların boşaltdıqları tikililəri və yaşayış evlərini xaricdən Ermənistana gələn ermənilərin yerləşdirilməsi üçün istifadə etsinlər.²⁷⁶ “Digər azərbaycanlı əhali” kateqoriyasına açıqlıq gətirilməsə də, aydın olurdu ki, bu kateqoriya altında Ermənistanın şəhərlərində yaşayan fəhlələrin və kolxozçu olmayan azərbaycanlıların köçürülməsi nəzərdə tutulurdu.

2 fevral 1948-ci ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti “Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsinə hazırlıq tədbirləri haqqında” məxfi qərar qəbul edir, 1948-ci ildə köçürülənlərin Azərbaycan SSR-in kolxozlarına bölüşdürülməsi planını təsdiq edir.²⁷⁷

10 mart 1948-ci il tarixdə SSRİ Nazirlər Soveti 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərarına əlavə olaraq “Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında” ikinci qərar qəbul etmişdi. 14 maddədən ibarət olan bu

275 ARPIİSSA, fond 1, siyahı 222, iş 48, vərəq 1-2.

276 Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (ARDA), fond 1894, siyahı 1, iş 13, vərəq 13-16.

277 ARDA, fond 411, siyahı 33, iş 112, vərəq 55-59.

qərarda köçürmə ilə əlaqədar olaraq SSRİ hökumətinin, habelə Azərbaycan və Ermənistan Nazirlər Sovetlərinin qarşısında konkret tədbirlərin həyata keçirilməsi vəzifəsi qoyulmuşdu.²⁷⁸

Azərbaycanda köçürmə işlərinə əvvəllər Nazirlər Sovetinin Köçürülmə şöbəsinin müdiri, milliyətçə erməni Nerses Brutens-Astvasaturyan (*O, 1935-1936-cı illərdə DQMV milis idarəsinin rəisi, sonra isə respublika avtomobil müfəttişliyinin rəisi vəzifələrində işləmişdi. Uzun müddət Sov.İKP MK-nın beynəlxalq əlaqələr şöbəsi müdirinin birinci müavini olmuş Karen Brutensin atası -N.M.*) rəhbərlik edirdi. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 13 may tarixli qərarına əsasən, həmin il Ermənistan SSR-in kənd rayonlarının kolxozçuları ilə bərabər, İrəvan şəhərinin Stalin və Spandaryan rayonlarından da azərbaycanlıların köçürülməsi nəzərdə tutulurdu.

1948-ci ilin sonunda Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri Teymur Quliyevin SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin müavini V.Malenkova ünvanladığı 27 dekabr 1947-ci il və 10 mart 1948-ci il tarixli yuxarıda sadalanan qərarların yerinə yetirilməsinin vəziyyəti haqqında hesabat xarakterli məktubunda Kür-Araz ovalığına köçürülən əhali üçün bütün zəruri şəraitin olmaması - yaşayış üçün mənzillərin yoxluğu, torpağın yararlı hala salınmaması, su təchizatının həll edilməməsi, sanitar-profilaktik müəssisələrin olmaması vurğulanırdı. Bütün bunları nəzərə alaraq, Ermənistan SSR-dən azərbaycanlıların köçürülmə planında dəyişiklik edilərək bu rəqəmin 1949-cu ildə 15000-dən artıq nəzərdə tutulmaması, Ermənistanın dağlıq rayonlarından köçürülənlərin Azərbaycanın dağlıq rayonlarında yerləşdirilməsinə icazə verilməsi SSRİ Nazirlər Sovetindən xahiş edilir və həmin şəxslərə də SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il tarixli güzəştlərinin şamil edilməsinin məqsədmüvafiq olması qeyd edilirdi.²⁷⁹

Lakin SSRİ Nazirlər Soveti dəfələrlə edilən bu cür müraciətlərə bir qayda olaraq belə cavab verirdi ki, təsdiq edilmiş köçürmə qrafikindən kənara çıxmaq olmaz.

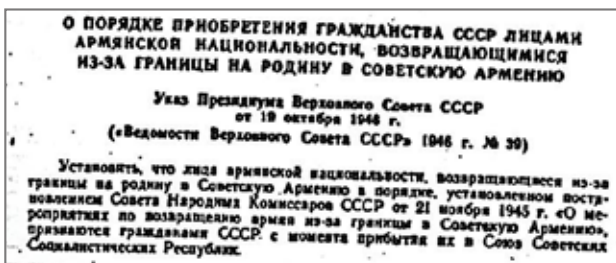
SSRİ hökumətinin azərbaycanlıların köçürülməsi haqqında verdiyi qərarlar Ermənistan hökumətinə şans vermişdi ki, İrəvan ətrafında və Ermənistan sərhədləri boyunca mövcud olan azərbaycanlı yaşayış məntəqələrini köçürmək yolu ilə birdəfəlik xəritədən silə bilsin. Ermənistanın hökumət nümayəndələri azərbaycanlı əhəlinin psixoloji cəhətdən köçürülməyə hazırlanması üçün müxtəlif sayələr yayırdılar. Ermənistan SSR-in daxili işlər naziri general-mayor Xoren Qriqoryanın imzası ilə 3 may 1948-ci ildə Mir Cəfər Bağirova ünvanlanmış

278 ARDA, fond 411, siyahı 9, iş 580, vərəq 191.

279 ARDA, fond 411, siyahı 9, iş 734, vərəq 71-74.

“Azərbaycan SSR-ə qarşısındakı köçürülmə ilə əlaqədar Ermənistanın azərbaycanlı əhalisi arasındakı əhval-ruhiyyə haqqında arayış”da təkcə köçürülməsi nəzərdə tutulan rayonların azərbaycanlı əhalisinin deyil, bu işdə marağı olan, Dağlıq Qarabağın və Naxçıvanın Ermənistana birləşdirilməsini arzulayan ermənilərin söylədikləri də öz əksini tapmışdı. Azərbaycanlı əhalinin öz dədə-baba yer-yurdlarından köçmək istəmədiklərini söyləmələri təbii idi. Ermənilərin Azərbaycana və Türkiyəyə qarşı ərazi iddiası ilə bağlı söylədiklərinə arayışda

xüsusi yer verilməsi isə dolayısı ilə rəsmi İrəvanın mövqeyini ifadə edirdi. Məsələn, İrəvanda Sosial Təminat Nazirliyi sistemində işləyən bir erməninin söylədiyi aşağıdakı fikirlər arayışda öz əksini tapmışdı: “Azərbaycanlıların

Xarici ölkələrdən köçürülən ermənilərə SSRİ vətəndaşlığının verilməsi haqqında SSRİ Ali Sovetinin fərmanı

Ermənistandan köçürülməsi şübhə doğurmur. İlk növbədə, Araz və Axuryan (*Arpaçay*) çaylarının sahilləri boyu yaşayan azərbaycanlılar köçürüləcək, sonra İrəvandakı azərbaycanlıların köçürülməsinə başlanacaq. Sərhəd rayonlarının kəndləri də azərbaycanlılardan təmizlənəcək...”. Başqa bir erməni isə öz arzularını belə ifadə edirdi: “Azərbaycanlıları təkcə Ermənistandan deyil, eləcə də Naxçıvan MSSR-dən köçürmək və Naxçıvanı Ermənistan ərazisinə birləşdirmək lazımdır.”²⁸⁰

Arxiv sənədlərində İrəvan şəhərindən azərbaycanlıların deportasiyasına dair faktlar öz əksini tapmışdı. Məsələn, 1948-ci ilin dekabrında İrəvan şəhərindən 64 azərbaycanlı ailəsinin (253 nəfər) köçürüldüyü, 1949-cu ildə isə 400 ailənin köçürülməsinin nəzərdə tutulması faktı qeyd edilmişdi. Köçürülənlər, əsasən, onların Ermənistanda yaşadıkları rayonların iqlim şəraitinə uyğun olmayan Zərdab, Əli-Bayramlı (*Şirvan*), Kürdəmir, Göyçay, Mİrbəşir (*Tərtər*), Salyan, İmişli, Sabirabad, Jdanov (*Beyləqan*), Yevlax, Ucar, Saatlı rayonlarında yerləşdirilmişdilər ki, onların da bir qismi yoluxucu xəstəliklərə düşər olaraq tələf olmuşdu.

Köçürülənlər üçün yeni mənzillər tikilib istifadəyə verilmədiyindən onlar

280 ARPIİSSA, fond 1, siyahı 221, iş 1, vərəq 21.

əsasən ictimai binalarda, yararsız tikililərdə, anbarlarda, tövlələrdə, yerli əhalini sıxışdırmaq yolu ilə onların mənzillərində yerləşdirilmişdi. 1948-1950-ci illərdə Ermənistandan köçürülmüş 8110 ailədən yalnız 3232-si yaşayış evləri ilə təmin olunmuşdu. 1953-cü ildə İ.Stalinin ölümündən sonra azərbaycanlıların öz tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmasının sürəti azalmış və yaşayış şəraiti ağır olan əhalinin öz əvvəlki yer-yurdlarına geriyyə qayıtması prosesi sürətlənmişdi. Azərbaycanlıların deportasiyası nəticəsində Ermənistan rəhbərləri Əştərək, Martuni (*Aşağı Qaranlıq*), Qarabağlar, Abovyan (*Ellər*), Eçmiədzin və Hoktemberyan rayonlarından azərbaycanlıların izinin silinməsinə nail oldular.

СВОДНЫЙ ПЛАН								
ПЕРЕСЕЛЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ИЗ АРМЯНСКОЙ ССР В АЗЕРБ. ССР В 1948 ГОДУ.								
РАЙОНЫ	Азербайджанского населения всего		Подлежит переселению в 1948 году		В ТОМ ЧИСЛЕ:			
					Весной		Осенью	
	Хозяев	Душ	Хозяев	Душ	Хозяев	Душ	Хозяев	Душ
Арташатский район	753	2923	505	2005	330	1222	175	722
Басоргечарский "	-	19805	309	1533	124	645	185	888
Эчмиадзинский "	180	745	180	745	-	-	180	745
Ноемберянский "	468	2233	245	1179	245	1179	-	-
Октемберянский "	259	1145	259	1165	12	31	247	1134
Р-и км. Берия	40	170	40	170	40	170	-	-
Ведянский район	-	5527	-	500	-	500	-	-
Зенгибсарский р-и	3097	12929	737	3509	405	2115	332	1394
Котайкский "	38	208	38	208	38	208	-	-
гор. Ереван	-	-	65	230	65	230	-	-
ИТОГО:		45685	2378	11244	1159	6360	1119	4824

1948-ci ildə Azərbaycan türklərinin Ermənistandan köçürülməsi planı

Ermənistandan azərbaycanlıların deportasiyası başa çatdırıldıqdan sonra digər bir prosesə start verildi. Ermənistanda yaşayan əhalinin azalması bəhanə edilərək, rayon və respublika miqyasında müəyyən vəzifələr tutan azərbaycanlı kadrların ermənilərlə əvəz edilməsi aksiyası həyata keçirildi. İlk növbədə bu

proses paytaxt İrəvandan başladı. Ermənistan KP MK-nın Kənd təsərrüfatı şöbəsi müdirinin müavini Rəhim Allahverdiyev, məsul işçilər Məmməd İsgəndərov və Cümşüd Sultanov, kənd təsərrüfatı nazirinin müavini Hüseyn Məmmədov vəzifələrindən azad edildilər. Ermənistan SSR Ali Soveti sədrinin müavini Mirzə Bəşirov Ali Sovetin 9 aprel 1949-cu il tarixli sessiyasının qərarı ilə tutduğu vəzifədən azad edildi. Onların bəzilərini ali partiya təhsili almaq üçün Bakıya göndərdilər ki, bir daha geri qayıtmaq şansları olmasın.

Qarabağlar, Vedi, Zəngibasar, Krasnoselo rayonlarının partiya komitələrinin azərbaycanlı birinci katiblərini, digər 10 rayonda isə ikinci və üçüncü katibləri vəzifədən azad edərək yerlərinə erməniləri təyin etdilər. Amasiya, Basarkeçər və Krasnoselo rayonlarından başqa, yerdə qalan rayonlarda Azərbaycan dilində çıxan qəzetlər bağlandı.

2007-ci ildə yaradılmasının 125 illiyi təntənəli surətdə qeyd edilən İrəvan teatrı da azərbaycanlıların deportasiyası haqqında qərarlardan öz payını aldı. Cəfər Cabbarlının adını daşıyan İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı deportasiya illərinin hər cür təzyiq və sıxıntılara sinə gərəkək, 1948-1949-cu illərdə “Məşədi İbad”, “Leyli və Məcnun”, “Eşq və İntiqam”, “Şah İsmayıl” kimi əsərləri tamaşaya qoymuşdu. Bütün bunlara baxmayaraq, 1949-cu ildə teatr azərbaycanlıların yaşamadığı Basarkeçər rayonunun mərkəzinə köçürülmüş, 1952-ci ildə isə maliyyələşdirilməməsi səbəbindən bağlanmışdı. Teatrın istedadlı kollektivinin üzvləri Bakı və Gəncə teatrlarında özlərinə yeni iş yerləri tapmaq məcburiyyətində qalmışdılar. İrəvan teatrı düz 15 ildən sonra - yəni 1967-ci ildə İrəvanda fəaliyyətini yenidən bərpa etmişdi.

Ermənistanda azərbaycanlı əhalini başsız qoymaq, ali təhsilli kadrların çoxalmasına imkan verməmək məqsədilə ilk növbədə X.Abovyan adına İrəvan Pedaqoji İnstitutunda 1937-ci ildən təhsil Azərbaycan dilində olan bölmələr – dil-ədəbiyyat, tarix-coğrafiya, fizika-riyaziyyat fakültələri və Ermənistan Dövlət Qiyabi Pedaqoji İnstitutunda mövcud olan eyniadlı fakültələr bağlanaraq 1948-ci ildə Azərbaycandakı müvafiq institutlara köçürüldü. Ermənistanın kənd rayonlarından köçürülən azərbaycanlı əhalinin Xanlar rayonunda məskunlaşmasına hər cür maneçilik törətdiyi halda, 1924-cü ildə açılan və Azərbaycan elminə görkəmli xadimlər bəxş edən İrəvan Azərbaycanlı Pedaqoji Texnikumu bağlanaraq onun fakültələri kənd rayonu hesab edilən Xanlar rayon mərkəzinə köçürüldü. Təbii ki, azərbaycanlı ali məktəb və texnikum müəllimləri də kütləvi surətdə öz ailələri ilə birlikdə İrəvan şəhərini tərk etmək məcburiyyətində qaldılar.

1948-53-cü illər deportasiyası nəticəsində İrəvan şəhərinin azərbaycanlı

əhalisi yarıbayarı azalmışdı. Bunu 1939-cu ildə keçirilən siyahıyaalma zamanı İrəvan şəhərində 6569 nəfər azərbaycanlının qeydə alınması müqabilində, 1959-cu ildə 3413 nəfər azərbaycanlının qeydə alınması əyani göstərir (*1949-cu ildə siyahıyaalma keçirilməmişdi*).

Araşdırmalar göstərir ki, azərbaycanlıların indiki Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından köçürülməsi (*deportasiyası*) haqqında SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərarı artıqlaması ilə yerinə yetirilmişdi. Həmin qərarla Ermənistanın 22 rayonundan 100 min azərbaycanlının köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdusa, əslində, adi insan hüquq normalarına zidd olan bu qərarların icrası zamanı avtoritar-totalitar rejimin mövcud repressiya qaydaları zorakı üsullarla həyata keçirilmiş, 24 rayondan və İrəvan şəhərindən (*200-dən artıq yaşayış məntəqəsindən*) təqribən 100 min nəfər azərbaycanlı öz tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya edilmişdi.

Azərbaycan xalqına qarşı tarixi cinayət kimi qiymətləndirilən bu aksiyaya hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 18 dekabr 1997-ci ildə “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” fərman imzalamışdır.

Yuxarıda sadalanan faktlar sübut edir ki, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlı əhalinin Ermənistandan könüllü surətdə Azərbaycana köçürülməsi haqqında erməni müəlliflərinin iddiaları tamamilə yalandır.

XVI iddia

“Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara qarşı 1988-1989-cu illərdə zorakılıq edilməyib”

Ermənilərin bir əsrə yaxın müddətdə havadarlarının köməyi ilə azərbaycanlı əhaliyə qarşı mərhələ-mərhələ həyata keçirdikləri etnik təmizləmə siyasəti, nəhayət, 1988-1989-cu illərdə başa çatdırıldı. Müasir erməni tarixşünaslığında 1988-1989-cu illərdə Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara qarşı heç bir zorakılıq edilmədiyi, onların Qarabağ münaqişəsi fonunda respublikanı dinc şəraitdə tərk etdikləri ifadə edilir. Ümumiyyətlə, son dövrdə Ermənistanda dərc edilən tarix kitablarından və dərsliklərdən azərbaycanlıların izi silinir. Elə təəssürat yaradılmağa çalışılır ki, guya həmin ərazidə heç vaxt azərbaycanlılar yaşamayıb, sadəcə olaraq indiki Ermənistan ərazisində “Osmanlı işğalı” və “İran işğalı” dövrü olub. Əslində isə 1988-1989-cu illərdə 250 mindən artıq azərbaycanlı əhali kütləvi zorakılıqlarla, qətl və qarətlə müşayiət olunmaqla öz tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşdu. 1988-1989-cu illər deportasiyası zamanı azərbaycanlıların başlarına gətirilən faciələrin miqyası o qədər böyükdür ki, onu bir kitabda əks etdirmək qeyri-mümkündür. Burada sadəcə olaraq azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindən etnik təmizlənməsinə aparan yola xronoloji cəhətdə nəzər salmağa çalışmış, həmin dövrdə SSRİ və Ermənistan SSR prokurorluqları tərəfindən açılmış cinayət işləri nəticəsində sübuta yetirilən qətl və qarətlərin cüzi bir qisminə toxunmuşuq.

İstər daşnak Ermənistanının, istərsə də Sovet Ermənistanının rəhbərliyində kimlərin olmasından asılı olmayaraq, bu ölkənin Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan ərazilərinə iddiası və bu iddiaların fonunda azərbaycanlıların Ermənistandan sıxışdırılıb çıxarılması hər zaman gündəlikdə olmuşdu. Sadəcə, situasiyadan asılı olaraq bu iddialar gah aktuallaşmış, gah da arxa plana çəkilməmişdi. SSRİ Konstitusiyasında müttəfiq respublikaların ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığı prinsipinin təsbit edilməsi ermənilərin qarşısında bir maneə olsa da, onlar heç zaman bu iddiadan əl çəkməmişdilər. Ermənistan rəhbərləri bəzən öz imzaları ilə, bəzən də Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin erməni ziyalılarının imzaları ilə SSRİ rəhbərliyinə vaxtaşırı müraciətlər göndərirdilər. Rəsmi İrəvan və DQMV erməniləri 1945, 1964, 1975, 1977 və 1987-ci illərdə Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi haqqında Moskvaya müraciətlər etmişdilər.

1988-ci ildə azərbaycanlıların Ermənistandan qovulmasını tələb edən mitinglərin startı verilmişdi

Ermənistanda antitürk, antiazərbaycan təbliğatı 1960-cı illərin ortalarında var gücü ilə yenidən işə salındı. Moskvanın razılığı ilə 1965-ci ildə Ermənistanda uydurma “erməni soyqırımı”nın 50 illiyi mərasimi keçirildi. Həmin dövrdə İrəvanda Ermənistanı Yenidənbitləşdirmə Komitəsi yaradılmışdı. Bu komitəyə gizli surətdə Ermənistanın o zamankı rəhbərləri və ziyalıları başçılıq edirdilər. Komitə “Türkiyə Ermənistanı”nı, Naxçıvan və Dağlıq Qarabağı Ermənistana bitləşdirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Həmin dövrdə Ermənistanda aparılan milli ayrı-seçkilik və diskriminasiya siyasəti nəticəsində İrəvan və onun ətraf rayonlarından yüzlərlə ailə Azərbaycanca köçməyə məcbur olmuşdu.

Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara qarşı açıq elan edilməmiş “səlib yürüşü”nün proqramı respublikanın ən yüksək dairələrində hazırlanır, gizli qərarlar və xüsusi göstərişlər vasitəsilə həyata keçirilirdi. 1983-cü il aprelin 24-də ermənilər “genosid” gününü bəhanə edərək Masis (*Zəngibasar*) rayonunun mərkəzi Uluxanlıda azərbaycanlılar yaşayan evlərə basqınlar etmiş, qəsəbədəki qəbiristanlıqda qəbir daşlarını qırıb dağıtmışdılar. Müdafiəsiz əhali Türkiyə ilə sərhəd zolağına sığınmağa məcbur olmuşdu.²⁸¹

1985-ci ildə Mixail Qorbaçovun SSRİ rəhbərliyinə gəlməsindən sonra Ermənistanda və DQMV-də “yenidənqurma” və “aşkarlıq” pərdəsi altında

281 Xəlilov İ. Zəngibasar necə dağıldı. “Vətən səsi” qəzeti, 10 oktyabr 1991-ci il.

millətçilik ab-havası gündən-günə qızışırdı. 1987-ci ilin avqustunda ermənilər Dağlıq Qarabağdan və Ermənistandan 75 min imza toplayaraq Kremlə göndərmişdilər. Dekabrın 1-də Dağlıq Qarabağ ermənilərinin təmsilçiləri muxtar vilayətin Azərbaycanın tərkibindən çıxarılıb Ermənistanın tərkibinə verilməsi haqqında hazırlanmış müraciəti Sov.İKP MK-ya təqdim etmişdilər.

Dağlıq Qarabağ ermənilərinin öz müqəddəratını təyinetmə pərdəsi altında Azərbaycana qarşı aneksiya planının həyata keçirilməsinin qarşısını ala biləcək şəxs – Heydər Əliyev 1987-ci il oktyabrın 19-da erməni lobbisinin təzyiqi ilə Sov.

İKP MK Siyasi Bürosunun üzvlüyündən və SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin 1-ci müavini vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı. Bundan az sonra - noyabrın 18-də Sov.İKP MK-nın Baş katibi M.Qorbaçovun iqtisadi məsələlər üzrə müşaviri akademik Abel Aqanbekyan Parisdə “L’Humanite” qəzetinə verdiyi müsahibəsində DQMV-nin Ermənistana

Ermənistandan qovulan azərbaycanlıların ilk köç dalğası

birləşdirilməsinin iqtisadi cəhətdən daha sərfəli olmasını və bu məsələ üzərində xüsusi komissiyanın işlədiyini bəyan etdi.²⁸²

Həmin ilin dekabrında M.Qorbaçov ABŞ-da səfərdə olarkən onun xanımı Raisa Qorbaçova “Daşnaksutyun”un nümayəndələri ilə görüşmüşdü. Raisa Qorbaçovanın tamahına bələd olan erməni diasporunun nümayəndələri ona qiymətli hədiyyələr bağışlamış, M.Qorbaçovdan Dağlıq Qarabağ ermənilərinin tələblərini müdafiə etməyi xahiş etmişdilər.²⁸³

5-12 yanvar 1988-ci il tarixində Dağlıq Qarabağın erməni icmasının separatçı nümayəndələri Moskvada olmuş, SSRİ Ali Soveti sədrinin birinci müavini Pyotr Demişevlə və Sov.İKP MK-nın millətlərarası münasibətlər şöbəsinin müdiri V.Mixaylovla görüşmüşdülər.²⁸⁴ Görüş zamanı onlar Dağlıq Qarabağ ermənilərinin müraciətini və toplanmış imzaları təqdim etmişdilər.

282 Томас де Ваал. Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной. Москва, 2005

283 Мехтиев Р. Нагорный Карабах: история, прочитанная по источникам. Москва: Аквариус, 2014

284 Арутюнян В. События в Нагорном Карабахе: Хроника. Часть 1, Ереван, 1990

Ermənilərin azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinə basqınları nəticəsində 1988-ci il yanvarın 25-də Ermənistan SSR-in Qafan və Məğri rayonlarından ilk azərbaycanlı qaçqınlar qatarla Azərbaycana gəlmiş, onlar Abşeron rayonunda yerləşdirilmişdilər. Lakin bu, ictimaiyyətdən gizli saxlanılmışdı.

Fevralın 13-də DQMV-də gizli fəaliyyət göstərən separatçı “Krunk” (“Комитет Революционного Управления Нагорного Карабаха”) təşkilatının təşkilatçılığı ilə DQMV-nin Ermənistana birləşdirilməsi tələbi ilə Xankəndidə ilk mitinq keçirilmişdi. Fevralın 18-də Kremldəki erməni lobbisinin “kuratoru” Georgi Şahnazarovun M.Qorbaçovun köməkçisi təyin edilməsindən sonra erməni separatçıları daha da fəallaşmışdılar. Həmin günlərdə İrəvanda keçirilən mitinqlərdə “Ermənistanı türklərdən təmizləməli!”, “Ermənistanda ancaq ermənilər yaşamaqlıdır!” kimi millətçi şüarlar irəli sürülmüşdü.

DQMV Xalq Deputatları Sovetinin növbədənənar sessiyasının çağırılacağı xəbərini alan Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Kamran Bağirov 1988-ci il fevralın 20-də səhər-səhər təyyarə ilə Xankəndinə gəlmiş, Vilayət Partiya Komitəsinin büro iclasını keçirmiş, erməni separatizminin qarşısını almağa çalışmışdı. Lakin elə həmin gün axşam Vilayət Xalq Deputatları Sovetinin növbədənənar sessiyası keçirilmiş, muxtar vilayətin Azərbaycan SSR-in tərkibindən çıxarılarq Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdi. Qərara anlayışlı yanaşılması üçün Azərbaycan və Ermənistan Ali Sovetlərinin Rəyasət Heyətlərinə müraciət edilmiş və bu məsələnin müsbət həlli üçün SSRİ Ali Soveti qarşısında vəsatət qaldırılmışdı.

Elə həmin gün Qafan rayonundan qovulan azərbaycanlı qaçqınların ilk dəstəsinin nümayəndələri Azərbaycan SSR KP MK-nın katibi Ramiz Mehdiyev tərəfindən qəbul edilmişdilər.

Fevralın 21-də səhər-səhər əllərində Ermənistan SSR-in bayrağı və M.Qorbaçovun portretləri olan nümayişçilər Vilayət Partiya Komitəsi binasının qabağına toplaşaraq “Dağlıq Qarabağ Ermənistanın ayrılmaz tərkib hissəsidir!”, “Qarabağ – yox, Artsax – hə!”, “Yaşasın milli siyasətdə yenidənqurma!” şüarlarını səsləndirmişdilər. Həmin gün axşam Sov.İKP MK-nın Siyasi Bürosu DQMV-də baş verən hadisəni müzakirə etmiş, ermənilərin iddiasının dövlətin mövcud milli-ərazi quruluşunun dəyişdirilməsinə cəhd və yolverilməz olduğu mövqeyi bildirilmişdi. Vəziyyəti nəzarətdə saxlamaq üçün Sov.İKP MK-nın katibi Georgi Razumovski, SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti sədrinin birinci müavini Pyotr Demişev və SSRİ DTK sədrinin birinci müavini Flipp Bobkov Bakıya gəlmiş, oradan da Xankəndinə getmişdilər.²⁸⁵

285 Багиров М., Вердиева Х.. В поисках истины... : лицо армянства: Архив Политических Документов Управления Дедами Президента Азербайджанской Республики: документы свидетельствуют.... Баку: MBM, 2011

Kremlin ilk rəsmi açıqlamasından narazı qalan ermənilər İrəvanda və Xankəndidə etiraz mitinqlərinə başlamışdılar. Fevralın 21-də İrəvanda fəaliyyət göstərən yeganə Dəmirbulaq məscidi və M.F.Axundov adına azərbaycanlı orta məktəbin binası, C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının ləvazimatı yandırıldı. İrəvanda bu hadisələrə qarşı etirazını bildiren azərbaycanlıların evlərinə od vurdular. M.F.Axundov adına azərbaycanlı orta məktəbin direktoru Əziz Süleymanov İrəvanda dərc olunan “Yerekoyan Yerevan” qəzetinə

Azərbaycanlı köçkünlər ümitsizlik içində

verdiyi müsahibədə məktəbdə dərslərin dayandırılmasını etiraf etmiş, lakin qorxusundan bunu şəhərdə qrip epidemiyasının yayılması ilə izah etməyə məcbur olmuşdu.²⁸⁶

Fevralın 22-də ermənilər Əsgəran rayonunda Bəxtiyar Quliyev və Əli Hacıyev adlı iki gənci qətlə yetirdikdən sonra Xankəndi-Ağdam yolunda Ağdam rayonunun sakinləri ilə Əsgəran sakinləri arasında qarşıdurma olmuş, 19 nəfər yaralanmışdı.²⁸⁷

Fevralın 25-də Azərbaycanın öz ərazisindən azərbaycanlıların ilk qaçqınlıq dalğası başladı. DQMV-nin ərazisində ermənilərin təzyiq və təhqirlərinə tab gətirməyən 540 ailə (*təqribən 2,5 min nəfər*) Ağdam rayonuna, 150 ailə isə (*təqribən 500-600 nəfər*) Ağcabədi rayonuna pənah gətirdi.²⁸⁸

Ermənistan ərazisindən isə azərbaycanlıların deportasiyası günü-gündən intensivləşirdi. Fevralın 28-nə olan rəsmi məlumata görə, Qafan rayonundan qonşu Zəngilan rayonuna təqribən 2 min nəfər azərbaycanlı qaçqın kimi gəlmişdi. Həmin günlərdə İmişli və Qubadlı rayonlarına da Ermənistandan yüzlərlə qaçqın ailəsi pənah gətirmişdi. Ermənistandan canını qurtarıb Abşeron rayonuna gələn 200 nəfər qaçqını Mərkəzi Komitənin birinci katibi K.Bağırov və Moskvadan gələn yüksək vəzifəli şəxslər qəbul etmişdilər. Azərbaycanlıların

²⁸⁶ Yenə orada

²⁸⁷ Yenə orada

²⁸⁸ Манукян А. “По привычному расписанию”. “Коммунист” (Ереван), 3.03.1988.

Ermənistanda təqib edilmələrinə qarşı etiraz əlaməti olaraq Gəncədə və Naxçıvanda aksiyalar keçirilmişdi.²⁸⁹

İrəvanda fəaliyyət göstərən “Qarabağ” komitəsinin rəhbərləri Silva Kaputikyan və Zori Balayan fevralın 24-də Moskvada Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü, MK katibi Aleksandr Yakovlevlə üç saata yaxın danışıqlar aparmışdılar. Fevralın 26-da isə M.Qorbaçovun köməkçisi Georgi Şahnazarovun və A.Yakovlevin (*“Латинская Америка” jurnalının redaktoru Serqo Mikoyanın qaymı A.Yakovlevin köməkçisi idi*) müşayiəti ilə Sov.İKP MK-nın Baş katibi M. Qorbaçov S.Kaputikyanı və Z.Balayana qəbul etmişdi. Saatyarım müddətində onlar M.Qorbaçova türk dünyasının xəritəsini və saxta tarixi arayışlar təqdim etmiş, onu DQMV-nin Azərbaycanın tərkibində qalmasının mümkünsüzlüyünə inandırmağa çalışmışdılar. Lakin Qorbaçov onlara Dağlıq Qarabağın Ermənistana veriləcəyini vəd etməmişdi. Əvəzində, DQMV-nin sosial-iqtisadi inkişafı üçün o dövrün miqyasına görə çox böyük bir məbləğ olan 400 milyon rubl ayrılacağına söz vermişdi. Çünki Qorbaçov bilirdi ki, SSRİ ərazisində 19 potensial milli münafişə ocağı mövcuddur və sərhədlərin dəyişdirilməsi yolu ilə Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsi SSRİ-nin süqutuna gətirib çıxara bilər. Həmin görüşdə G.Şahnazarov S.Kaputikyan və Z.Balayana deyir ki, gedin İrəvanda deyir ki, tezliklə milli məsələyə həsr olunacaq Ümumittifaq konfransı keçiriləcək və o zaman qərar qəbul ediləcək. Bundan sonra İrəvanda və Xankəndidə yeni mitinqlər dalğası başlamışdı.

Fevralın 27-də Sov.İKP MK-nın beynəlxalq əlaqələr şöbəsi müdirinin birinci müavini Karen Brutens, “Novosti” Agentliyinin direktor müavini R.Xaçaturov, Sov.İKP MK nəzdində Marksizm-Leninizm İnstitutunun direktor müavini M.Mçedlov Xankəndinə gələrək erməni separatçılarının rəhbərləri ilə görüş keçirmişdilər.²⁹⁰

Ermənistandan azərbaycanlıların deportasiyasının qarşısını almağın mümkünsüzlüyünü görən Azərbaycan KP MK martın 1-də Həsən Həsənovun başçılığı ilə Ermənistandan gələn azərbaycanlı qaçqınlarla iş aparmaq məqsədilə respublika komissiyası yaratmışdı.²⁹¹

Fevralın 27-28-də Dağlıq Qarabağda və Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı edilən zorakılıqlara etiraz əlaməti olaraq keçirilən mitinqdən sonra DTK-nın ssenarisi və erməni ekstremistlərinin bilavasitə iştirakı ilə Sumqayıtda

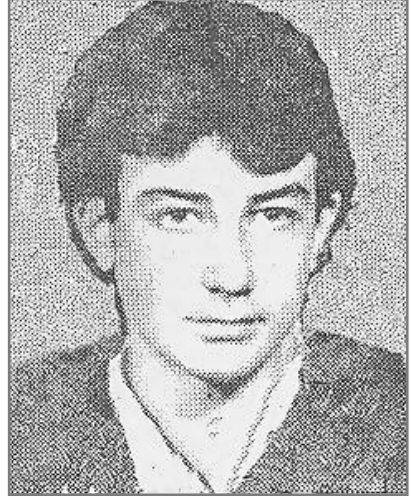
289 Багиров М., Вердиева Х.. В поисках истины... : лицо армянства: Архив Политических Документов Управления Дедами Президента Азербайджанской Республики: документы свидетельствуют.... Баку: MBM, 2011

290 Yenə orada

291 Yenə orada

kütləvi iğtişələr törədildi. Bundan sonra Ermənistandan azərbaycanlıların yeni qaçqınlıq dalğası başladı. Moskvanın, onun Azərbaycana və Ermənistana göndərilmiş emissarlarının ikiüzlü mövqeləri (*Yeğor Liqaçov Azərbaycanda, Aleksandr Yakovlev Ermənistanda*) erməni millətçilərinin öz bədnam niyyətlərini həyata keçirmək ümidlərini artırırdı.

Erməni millətçiləri üçün Ermənistanda ən münbit rayonlarda yaşayan 200 mindən artıq azərbaycanlının deportasiya olunması Dağlıq Qarabağ problemini həll etmək qədər vacib idi. Azərbaycan hökuməti isə Ermənistandan gələn qaçqınları yük maşınlarına dolduraraq geri qaytarmaqla öz işini bitmiş hesab edirdi. 1988-ci il martın 21-nə olan rəsmi məlumata görə, fevralın 28-dən həmin günədək Ermənistandan 16900 nəfər qaçqın gəlmiş, onlardan 8600 nəfəri geri qaytarılmışdı.²⁹² Buna baxmayaraq, dağ yolları ilə Ermənistanın Vardenis

Ermənilərin Vartanada qətlə yetirdikləri məktəbli Alim İsgəndərov

(*Basarkeçər*), Masis (*Zəngibasar*), Razdan (*Axta*), Krasnoselo, Yeğeqnadzor, Ararat (*Vedi*) rayonlarından qaçqın axını gəlir və əsasən, Gəncə, Mingəçevir, Naxçıvan şəhərlərində, Şərur, Zəngilan, Qazax, Salyan, Xanlar (*Göygöl*), Jdanov (*Beyləqan*) rayonlarında özlərinə sığınacaq tapırdılar. Naxçıvanda vəziyyət o həddə çatmışdı ki, Bakıdan oraya əlavə ərzaq göndərilməsinə başlanılmışdı.

Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların vəziyyətini öyrənmək, onların problemlərini həll etmək məqsədilə Azərbaycan KP MK-nın katibi Ramiz Mehdiyevin başçılığı ilə İrəvana nümayəndə heyəti göndərilmişdi. 13-15 aprel 1988-ci il tarixində Ermənistanda olmuş nümayəndə heyəti iki dəfə Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Karen Demirçyanla görüşmüşdü. Lakin verilən vədlərə baxmayaraq, azərbaycanlılara qarşı edilən zorakılıqlara və onların deportasiyasına son qoyulmamışdı. Ermənistandan qovulan azərbaycanlılar Azərbaycan KP MK-ya gələrək, onların Dağlıq Qarabağda məskunlaşdırılmalarını xahiş edirdilər. Azərbaycan rəhbərləri isə nəinki onlara bu şəraiti yaradır, əksinə, onları DQMV-nin ərazisinə buraxmamaq haqqında

292 Yenə orada

hüquq-mühafizə orqanlarına möhkəm-möhkəm tapşırıqlar verirdilər.²⁹³

11 may 1988-ci ildə ermənilər Ararat (*Vedi*) rayonunun Şirazlı kəndinə hücum etmiş, iki nəfər qətlə yetirilmiş, onlarca adam yaralanmış, evlər yandırılmışdı. Əhali SSRİ-Türkiyə sərhədinə çəkilərək uzun müddət çadırlarda yaşamaq məcburiyyətində qalmışdı.²⁹⁴ 1988-ci il mayın 15-də ilk dəfə Bakının keçmiş Lenin, indiki “Azadlıq” meydanında əsasən tələbələrin və ziyalıların iştirakı ilə azərbaycanlıların Ermənistandan qovulmasına etiraz əlaməti olaraq izdihamlı mitinq keçirildi. Mitinqdə “Erməni təhrikçiliyinə son qoyulsun!”, “Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar üçün muxtariyyət!”, “Daşnaklara ölüm!” və s. şüarlar səsləndirilmişdi.

1988-ci il iyunun 15-də Ermənistan SSR Ali Sovetinin sessiyası DQMV-nin Ermənistana birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edərək SSRİ Ali Sovetinə müraciət etdi ki, buna razılıq versin. Azərbaycan SSR Ali Soveti iyunun 17-də bu qanunsuz tələbi rədd etdikdən sonra Ermənistandakı azərbaycanlıların vəziyyəti daha da ağırlaşdı. İyunun 17-20-də İrəvanda Teatr meydanında mitinqə toplaşan qeyzlənmiş erməni dəstələri avtobuslarla azərbaycanlılar yaşayan Masis rayonunun mərkəzinə və Zəngilər, Zəhmət, Dəmirçilər, Dostluq, Nizami, Sarvanlar kəndlərinə basqın etdilər. On mindən çox müdafiəsiz azərbaycanlı SSRİ-Türkiyə sərhədinə toplaşmış, günlərlə orada gecələməyə məcbur olmuşdu. Həmin günlər 20-dən çox azərbaycanlı yaralanmışdı. Rayon mərkəzi Masis (*Uluxanlı*) qəsəbəsindən 3 mindən çox azərbaycanlı evlərindən çıxarıldı. Bütün bu iğtişaşlar zamanı SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin rayonda olan qüvvələri yalnız müşahidəçi rolunu oynayırdılar.

1988-ci il iyulun 9-da Azərbaycan KP MK-nın yeni birinci katibi Əbdürrəhman Vəzirovun tapşırığı ilə Şuşada və DQMV-nin digər məntəqələrində özbaşına və yaxud qohumlarının yanında məskunlaşmış azərbaycanlı qaçqınlar muxtar vilayət ərazisindən çıxarılaraq digər rayonlara göndərildilər. 1988-ci il iyulun 18-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin iclası DQMV haqqında məsələni müzakirə edərək respublikalar arasında sərhədlərin dəyişdirilməsinin yolverilməzliyi haqqında qərar qəbul etdikdən sonra erməni millətçiləri azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindən çıxarılması üçün hər yerdə mitinqlər təşkil etməyə başladılar. İyulun 21-də ermənilərin Kalinino rayon mərkəzində yaşayan azərbaycanlılara silahlı hücumu nəticəsində 86 yaşlı Məhəmməd Sadıqov qətlə yetirilmiş, onlarca adam yaralanmışdı.²⁹⁵ Avqustun

293 Yenə orada

294 İsmayıl E. Ermənistan türklərinin 1988-ci il soyqırımı. Bakı: Səda, 2014

295 “Правда” (Moskva) qəzeti, 7.01.1989; “Социалистическая индустрия” (Moskva), 18 декабря 1988 г.

20-də Xankəndi şəhər meydanında keçirilən mitinqdə Ermənistandan gələn azərbaycanlı qaçqınların muxtar vilayətin ərazisindən dərhal çıxarılmaları tələbi irəli sürülmüşdü.

Ermənistan EA-nın müxbir üzvü, “Qarabağ” hərəkatının liderlərindən olan akademik Rafael Kazaryan 1988-ci il noyabrın 4-də İrəvanda keçirilən mitinqdə demişdi: **“Dəstələrin köməyi ilə emiqrasiyanı təmin etmək lazımdır. Bizə bütün onilliklər ərzində ilk dəfə Ermənistanı türklərdən təmizləmək imkanı verilmişdir. Mən bunu bu on aylıq mübarizəmizin ən böyük nailiyyəti hesab edirəm”**.²⁹⁶ Rusiya tarixçisi Yuri Pompeyev 1988-ci ilin payızında azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyasını belə təsvir edirdi: **“Müdafiəsiz, silahsız azərbaycanlıları, adətən, çılpaq və əliyalın halda evlərindən qovaraq deyirdilər: “Lənətə gəlmiş türklər, rədd olun Ermənistandan!”**”²⁹⁷

1988-ci il noyabrın ortalarında Ermənistandan Azərbaycana 80 mindən artıq qaçqın pənah gətirmişdi. Noyabrın 17-də Bakıda “Azadlıq” meydanında keçirilən mitinq zamanı Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara muxtariyyət verilməsi tələbi ilə qətnamə qəbul edilmişdi. Ermənistan televiziyası həmin gün Bakıda keçirilən mitinqdən reportajlar göstərərək, həmin qətnamənin tələblərini dəfərlə efrdə səsləndirmişdi. Noyabrın 22-də Ermənistan SSR Ali Sovetinin azərbaycanlı deputatlarının iştirakı olmadan növbədənənar sessiyası çağırılmışdı. Sessiyanın keçirildiyi Opera teatrının binasının qarşısına toplaşan mitinq iştirakçılarının hücumundan sonra Ermənistan rəhbərliyi mitinqçilərin tələbi ilə sessiyanın gedişini dayandırmış, deputatları və rayon rəhbərlərini “qayda-qanunu bərpa etmək” adı altında yerlərə göndərmişdi. Rayon rəhbərlərinə tapşırıq verilmişdi ki, bir həftə ərzində, yəni noyabrın 28-dək Ermənistanı azərbaycanlılardan təmizləmək aksiyasını başa çatdırsınlar.

Ermənistan KP MK, Ali Sovet və Nazirlər Sovetinin orqanı olan “Коммунист” (*rusca*) qəzeti 13 dekabr 1988-ci il tarixli sayında dərc edilən “Fəlakət anı, məsuliyyət anı” məqaləsində həmin günlərdə törədilən qırğınlardan bəhs edərək yazırdı: **“Noyabrın 26-da “Qarabağ” hərəkatı fəallarının təhrikçi çıxışlarından qızıışmış 500 nəfər Kirovakan (*indiki Vanadzor*) sakini Şaumyan (*əvvəlki adı Vartanlı olmuşdur*) kəndinə doğru hərəkat etdi. Vuruşma iki gün davam etdi, silahlı atışma oldu. Ölənlər var. Kuybişev kəndində də qırğınlar törədildi, orada da tələfat var. Hərəkatın fəallarının köməyi ilə yaradılmış “özünümüdafiə dəstələri” yollarda**

296 Армения двадцать месяцев борьбы, Ереван, 1989

297 Помпеев Ю. Карабахский дневник. Москва, 2010

qoyduqları postlarda azğınlıqlar törədirdilər. Azərbaycanlı kəndlərinə ərzaq köməyi göstərən ermənilər döyülürdülər”.

Vartanlı və Kuybişev kəndlərində ermənilərin törətdikləri qırğınları ört-basdır edən rəsmi orqanlar yalnız “atışma olmuşdur, tələfat var” ifadələrini işlətməklə kifayətlənmişdilər. Vartanlı kəndi Kirovakan şəhərinə bitişik olmasına baxmayaraq, inzibati-ərazi bölgüsünə görə Quqark rayonuna daxil idi. XX əsrin əvvəllərində tamamilə azərbaycanlılar yaşayan Vartanlı kəndində 1988-ci ilin sonunda ermənilər çoxluq təşkil edirdilər. Ermənilər noyabrın 25-dən 26-na keçən gecə kəndə silahlı hücum etmişdilər. Həmin gün güclü qar yağdı, boran idi. Azərbaycanlılar əsasən kəndi tərk edib ətraf meşələrə çəkilməyə məcbur olmuşdular. Sumqayıt faciəsi zamanı yüzlərlə azərbaycanlı ailəsinin öz həyatlarını təhlükə qarşısında qoyaraq, erməni qonşularını qəzəblənmiş kütlənin təhlükəsindən xilas etmələri haqqında mətbuatda çox yazılıb. Lakin Vartanlı erməniləri bu cür insani hisslərdən uzaq idilər. Onlar azğınlaşmış dəstənin önündə gedir, azərbaycanlıların sığındığı evləri nişan verirdilər. Azğınlaşmış dəstəyə isə Vartanlı kənd sovetinin sədri J.Arakelyan bələdçilik etmişdi.

Hazırda Vanadzor şəhərində yaşayan jurnalist Mane Papyanın 29 aprel 2015-ci il tarixində www.epress.am saytında “События в Гугарке. Как громили азербайджанцев в Армении” başlıqlı yazısı yerləşdirilib. Mane Papyan faciəli hadisələrin baş verdiyi Vartanlı kəndinə gedərək hadisənin canlı şahidləri ilə söhbət edib. Həmin məqalədə Vartanlı qırğınlarının baş verdiyi zaman Kirovakan şəhər prokuroru olmuş Qriqori Şahverdyanın jurnalistə verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, Sumqayıt hadisələri ərəfəsində Ermənistanda milli münasibətlər gərginliyin pik həddinə çatıbmiş. Şahverdyanın dediyinə görə, 1988-ci ilin mart-noyabr aylarında Quqark rayonunda 634 azərbaycanlının işdən qovulması barədə onun əlində rəsmi sənəd vardır.

“Qarabağ” komitəsinin keçmiş üzvü Artur Sakuns da etiraf edib ki, gecə vaxtı Quqark rayonunun Arçut kəndindən azərbaycanlıları aparən avtobuslara ermənilər yolda hücum etmişdilər. Mane Papyan yazır: **“Rəsmi məlumat əsasən, o zaman Vartanlı kəndində 11 azərbaycanlı öldürülüb. Bu hadisə təkə Ermənistanda deyil, onun hüdudlarından kənar da böyük əks-səda doğurdu. Təqsirkarları aşkar etmək üçün Moskvadan 100 nəfərdən artıq istintaq qrupu gəlmişdi. Nəticədə, Quqark Rayon Partiya Komitəsinin bürosunda birinci katib Lavrenti Bağdasaryan, İcraiyyə Komitəsinin sədri Samvel Qazaryan və Şaumyan milisinin bütün əməkdaşları işdən azad edildilər”.**

Vartanlı kəndində həmin günlərdə məktəb direktorunun müavini işləmiş Rima Sarqsyana müxbirə 9-cu sinifdə oxuyan Alim İsgəndərovun ermənilər tərəfindən qayadan atılaraq öldürüldüyünü söyləmişdi. Vartanlı kəndinin sakini olan Samvel adında bir qatil kəndi tərək edərək dağlara çəkilən azərbaycanlıları necə güllələdiyini, onları sıldırım qayalardan necə tulladığını müxbirə fəxrlə danışmış. Moskvadan gəlmiş istintaq qrupu Samveli həbs etsə də, sonradan azad edibmiş. Mane Papyana verdiyi müsahibəsi zamanı Samvel vaxtilə azərbaycanlıları qətlə yetirdiyi silahların fonunda şəkil çəkdirib.

Vartanlı sakini Stepan Ayvazyan isə kənddə qalmış azərbaycanlıların Kirovakandan gəlmiş ermənilər tərəfindən öldürüldüklərini və sonra isə yandırıldıqlarını etiraf edib: **“Vanadzordan gələn qruplar Edik Martirosyanın rəhbərliyi altında Şaumyana gəldilər. Meyitləri yandırıldılar ki, onları tanıyan olmasın”.** Direktor müavini Rima Sarqsyana xatırlayır ki, azərbaycanlılardan biri qaçıb məktəbə giribmiş, ermənilər onu tutaraq yandırdılar. Rima Sarqsyana azərbaycanlının yandırıldığı yeri müxbirə göstərib. Vartanlıda azərbaycanlılara qarşı soyqırım törədilməsindən dərhal sonra ermənilər onların evlərini zəbt etmiş, daha sonra isə kəndin qəbiristanlığını vandalcasına dağıtmışdılar.²⁹⁸

Azərbaycanlıların qəbirlərinə qarşı erməni vandalizmi

Ümumiyyətlə, təkcə noyabrın 26-27-də Vartanlı kəndində 14 nəfər azərbaycanlı vəhşicəsinə öldürülmüş və yandırılmışdı. Kəndin sağ qalan əhalisi qarlı-çovğunlu günlərdə dağlarla, meşələrlə, gündüzlər gizlənilib yalnız gecələr yol gedərək 13-14 gün ərzində Azərbaycana çatmışdılar. Onlarca vartanlı dağlarda itkin düşmüşdü. Toqquşma zamanı aldıkları bədən xəsarətindən, yollarda tutulduqları xəstəlikdən sonra Azərbaycana gələn onlarca vartanlı vəfat etmiş, bir çoxları ömürlük şikəst olmuşdular. Ümumiyyətlə, həmin dövrdə Quqark rayonunda ermənilərin törətdiyi qırğınlar nəticəsində 30-dan artıq azərbaycanlı qətlə yetirilmişdi.

298 Папаян М. События в Гугарке. Как громили азербайджанцев в Армении <http://vestikavkaza.ru/analytics/Sobytiya-v-Gugarke-Kak-gromili-azerbaydzhantsev-v-Armenii.html>

Vartanlı faciəsi öz ssenarisinə görə 1918-1920-ci illərdə İrəvan quberniyasında azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə erməni quldurlarının hücumları zamanı törədilən vəhşiliklərin təkrarı idi. Erməni tarixçisi Leo 1925-ci ildə Tiflisdə ermənicə çap olunan “Ançyalıç” (“*Keçmişdən*”) əsərində erməni silahlı dəstələrinin Böyük Qarakilsə şəhərinin yanındakı Vartanlı türk kəndində törətdiyi qırğınlardan bəhs etmişdi.²⁹⁹ 1918-ci ildə Vartanlıda törədilən qırğınlar düz 70 ildən sonra bir də təkrarlanmışdı. 1918-ci ilin Novruz bayramı günlərində ermənilər Vartanlı kəndinin kişi cinsindən olan bütün sakinlərini qoyun tövlələrinə toplayaraq hamısını yandırmışdılar. Qadınlar, körpələr meşələrə qaçaraq dağlarda tələf olmuşdular. Deməli, ermənilər təkcə XX əsrdə Vartanlı kəndində iki dəfə azərbaycanlılara qarşı soyqırımını törətmişdilər. Təəssüf ki, dünya ictimaiyyəti Ermənistandakı nə 1918-1920-ci illər, nə də 1988-1989-cu illər qırğınları haqqında xəbər tutmuşdu.

Kirovakan şəhərinin sabiq prokuroru Qriqori Şahverdyanın verdiyi məlumata əsasən, həmin günlərdə Kirovakan şəhərində 7 azərbaycanlının qətlə yetirilməsi faktı istintaq materiallarında öz əksini tapmışdı. Onun sözlərinə görə, Kirovakanda ən çox hallandırılan qətlərdən biri Telman Hüseynovun qətli idi. O, 1988-ci il noyabrın 27-də gecə saat 22 radələrində bıçaq və balta ilə öldürülmüşdü. Yerli istintaq orqanları cinayətin üstünü açmışdılar və azyaşlı Usik Marutyana Tıqran Evinyanı həbs etmişdilər.³⁰⁰ Halbuki, pəhləvan cüssəli, idmançı Telman Hüseynovu iki azyaşlının qətlə yetirməsi mümkün olan iş deyildi. T.Hüseynovun əsl qatilləri kənarda qalmış, cinayəti iki azyaşlının ayağına yazmışdılar ki, sonra onları azadlığa buraxa bilsinlər.

1988-ci il noyabrın 28-də Spitak rayonunun erməni rəhbərləri azərbaycanlıların yaşadığı Saral və Qusarlı kəndlərinə gəlib bildirmişdilər ki, onların təhlükəsizliklərinə təminat vermirlər, ona görə də əgər iki saat ərzində kəndi tərk etməsələr, silahlı dəstələr kəndə hücum edəcəklər. Onlar özləri ilə 34 avtobus və 40 yükünü özüboşaldan maşın gətirmişdilər. Onların göstərişi ilə bir dəstə erməni sahiblərinin gözü qarşısında ev əşyalarını həyətdə çıxarıb, od vurdular. Əhalini zorla avtobuslara mindirərək kəndlərdən çıxardılar. Həmin avtobusları Spitak rayonunun ərazisindən kənardə - Quqark rayonunun Mrqahovit (*Həmzəçimən*) kəndi yaxınlığında silahlı dəstələr gözləyirdilər. Pusquda durmuş quldurların avtobusları atəşə tutması nəticəsində 3 nəfər - Balacayev Şahin Səyyad oğlu, Balacayev Teymur Məsim oğlu və Balacayeva

299 Г.лн. Улугшлјћ (Leo. Ançyalıç). Tiflis: “Советский Кавказ” nəşriyyatı, 1925.

300 Папян М. События в Гугарке. Как громили азербайджанцев в Армении <http://vestikavkaza.ru/analyt-ics/Sobytiya-v-Gugarke-Kak-gromili-azerbaydzhantsev-v-Armenii.html>

Sürəyya Hüseyin qızı həlak olmuş, 7 nəfər ağır yaralanmışdı.³⁰¹

Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı dəhşətli cinayətlər törədilən rayonlardan biri də Stepanavan (*Calaloğlu*) rayonudur. Kuybişev kəndinin sakinləri Təmraz Yusif oğlu İsgəndərov, Gilas Rüstəm qızı Xəlilova, Şərif Cabbar oğlu Xəlilov vəhşicəsinə döyülmüş və soyuq silahla qətlə yetirilmişdilər. Gərgər kənd sakini, Puşkino kolxozunun sağıcısı Bəsti İsrafil qızı Mustafayeva isə Ermənistanda baş vermiş dəhşətli zəlzələdən sonra, yəni bütün dünyanın Ermənistanın halına ağladığı bir vaxtda - 30 dekabr 1988-ci ildə diri-diri yandırılmış və meyiti zibillikdə gizlədilmişdi. Xeyli müddət keçdikdən sonra onun meyiti hərbcilərin köməyi ilə tapılmışdı.³⁰²

Yuxarıda adı çəkilən “Fəlakət anı, məsuliyyət anı” məqaləsində azərbaycanlıların hansı şəraitdə və necə deportasiya edilmələrinə qismən də olsa aydınlıq gətirilmişdi: **“Qarabağ” komitəsi avantüristlərinin çağırışına millətçilik azarına tutulmuş bir sıra partiya-sovet işçiləri də qoşulmuşdular. Ayrı-ayrı rayonlarda millətlərarası qırğına sürükləyən coşmuş ehtirasları cilovlamaq, vətəndaşları müdafiə etmək, təxribatçıları ifşa etmək əvəzinə, onlar adamların (yəni azərbaycanlıların) kütləvi surətdə çıxarılmasına “fətva” verirdilər. Bu cür “missiya” ilə bəzi “xadimlər” Kirovakanda, Stepanavanda, Artaşatda evləri bir-bir gəzirdilər**. Əlbəttə, azərbaycanlılar yaşayan bütün rayonların vəziyyəti belə idi. Deportasiya aksiyasını müəyyən olunmuş müddətdə başa çatdırmaq üçün Kalinino, Spitak, Quqark, Noyemberyan, Krasnoselo, Vardenis, Yağeqnadzor, Əzizbəyov, Ararat, Masis, Sisyan və Meğri rayonlarının rəhbərləri xüsusilə canfəşanlıq göstərmişdilər.

“Fəlakət anı, məsuliyyət anı” məqaləsinin bir yerində yazılırdı: **“Komitənin (yəni “Qarabağ” komitəsinin) yerli özəklərinin təşəbbüsü ilə rayon və kəndlərdə mitinqlər təşkil edilərək azərbaycanlılardan öz evlərini tərk etmələri tələb olunurdu. Ən həyəcanlandırıcı hal isə odur ki, “Qarabağ” komitəsinin hazırladığı siyasi münaqişələrə hətta uşaqları da cəlb edirdilər. Təsəvvür edin ki, Amasiya rayonunun mərkəzində rayon Xalq Nəzarəti Komitəsi sədrinin oğlunun rəhbərliyi ilə 30 məktəbli nümayiş keçirir və azərbaycanlıların işdən qovulmasını tələb edirdilər**”. Amasiya beynəlmiləl məktəbinin erməni şagirdlərinin tələbi ilə dərhal məktəbin Azərbaycan bölməsi bağlanmışdı. Bir həftə ərzində, 1988-ci il dekabrın 1-dək rəhbər vəzifələrdə işləyən azərbaycanlıların əksəriyyəti işdən azad edilmişdi.

301 Arzumalı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı: Qartal, 1998
302 Yəni orada

1988-ci il dekabrın 7-də Spitak zəlzələsinin baş verməsinə dək Ermənistan ərazisində azərbaycanlıların yaşadıkları bütün rayonlarda erməni silahlı dəstələri kütləvi qırğınlar, qətl və qarətlər törətmişdilər. 1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında bir tərəfdən Ermənistanın azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinin əhalisi sıxışdırılır, kəndlərə ərzaq göndərilmir, elektrik xətləri kəsilir və silahlı basqınlar edilir, digər tərəfdən kəndləri tərək edən ailələrə yollarda divan tutulur, əmlakları qarət edilir, özləri isə qətlə yetirilirdilər. Ermənistanda milli zəmində baş verən cinayətlərin əksəriyyəti, əsasən, azərbaycanlı əhalinin öz yaşayış məntəqələrini tərək etməyə məcbur olduqları vaxt baş vermişdi. Ermənistandan Azərbaycana gedən bütün yollar üzərində bir neçə yerdə silahlı quldur dəstələri yerləşdirilmişdi. Quldurların əksəriyyəti milis forması geyərək özbaşına yoxlama-buraxılış məntəqələri yaratmışdılar. Onlar bütün maşınları saxlayır, sərnişinlərin sənədlərini yoxlayır və maşında azərbaycanlılar olduğunu müəyyən edən kimi onları maşından düşürür, əmlaklarını boşaldaraq qarət edir, özlərini isə vəhşicəsinə qətlə yetirirdilər.

Hərbçilərin və “BTR”-lərin müşayiəti ilə Amasiya rayonunun Oxçoğlu kəndindən yola salınan 15 ailənin ev əşyalarını ermənilər qonşu Axuryan rayonunun Kaps (*keçmiş Qanlıca*) kəndində maşınlardan boşaltmış, talan etmiş, sonra isə od vurub yandırmış və yük sahiblərini ölümcül döymüşdülər. Bu cinayət işi ilə SSRİ Prokurorluğu əməkdaşlarının məşğul olmalarına baxmayaraq, heç kəs məsuliyyətə cəlb edilməmişdi”.³⁰³

Həmişə milli ayrı-seçkilik siyasəti yürüdən Ermənistan rəhbərliyi 1988-ci il dekabrın 7-də baş verən Spitak zəlzələsindən sonra da öz çirkin əməllərini davam etdirmişdi. Zəlzələyə dək Ermənistanın Amasiya, Spitak, Quqark, Stepanavan rayonlarında 20 mindən artıq azərbaycanlı blokada şəraitində girov kimi qalmışdı. Zəlzələ ərəfəsində Quqark rayonunun Haydarlı kəndində olmuş “Красная звезда” qəzetinin xüsusi müxbiri mayor O.Vladikin “Ədavət fəalları” məqaləsində yazmışdı: “Haydarlının girəcəyində yolu tankla kəsmiş zabit və silahlı əsgərləri gördüm. Leytenant Vitali Naklonni nəql etdi ki, onların vəzifələri ermənilərlə azərbaycanlı əhali arasında toqquşmaya yol verməməkdən ibarətdir. Zabit deyir: bütün bunlara baxmaq ağırdır. Onlar (*yəni azərbaycanlılar*) faktiki olaraq blokadadırlar. Nəqliyyat işləmir. Elektrik cərəyanı verilmir. 20 gündür ki, çörək və digər ərzaq məhsulları gətirilmir. Onlar gecə-gündüz tankın yaxınlığında olurlar. Uzaqlaşmaqdan qorxurlar”.

303 Yenə orada

Müvafiq sənədlər və şahid ifadələri əsasında 1990-cı ildə Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyətində tərtib edilmiş siyahıya əsasən, 1988-1990-cı illər ərzində Ermənistanda 216 nəfər azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş və ya millətlərarası münaqişə zəminində baş vermiş hadisələr nəticəsində həlak olmuşdu. Həmin siyahıya əsasən, 52 nəfər aldığı xəsarət nəticəsində ölmüş, 34 nəfər işgəncə ilə öldürülmüş, 20 nəfər odlu silahla qətlə yetirilmiş, 15 nəfər yandırılmış, 8 nəfər maşınla vurulmuş, 9 nəfər yollarda qəzaya uğradılmış, 7 nəfər həkim qəsdı nəticəsində, 9 nəfər dəhşətli hissələrdən keçirdiyi infarkt nəticəsində ölmüş, 2 nəfər intihar etmiş, bir nəfər asılmış, 2 nəfəri maşın partladılması nəticəsində, bir nəfəri elektrik cərəyanı ilə, bir nəfəri suda boğub öldürmüşdülər, 6 nəfər itkin düşmüş, 20 nəfər xəstəxanadan yoxa çıxmış, 48 nəfər işə dağlarda borana düşüb həlak olmuşdular.³⁰⁴

Qaçqınların vaqon "şəhərciyi"

1990-cı il avqustun 9-da Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti Qaçqınlar Cəmiyyətində tərtib edilən siyahını və digər faktları məktubla SSRİ Prokurorluğuna göndərmiş və Ermənistanda milli münaqişələr zəminində qətlə yetirilmiş azərbaycanlılar haqqında məlumat verməyi xahiş etmişdi. SSRİ Baş Prokurorunun müavini V.İ.Kvartsovun 4 oktyabr 1990-cı il tarixli cavab məktubunda deyilirdi: **"Sizin məktubunuzla əlaqədar olaraq bildirirəm ki, 1988-1989-cu illərdə Ermənistan SSR-də milli zəmində baş verən cinayət faktları üzrə 675 cinayət işi qaldırılmışdır, onlardan 283-ü istintaq aidiyyəti üzrə Azərbaycana göndərilmişdir. Eyni zamanda, Azərbaycan SSR-dən Ermənistana təhqiqat üçün 138 cinayət işi daxil olmuşdur. 1989-cu il dekabrın 31-nə olan məlumata görə, Ermənistanın hüquq-mühafizə orqanlarının icraatında olan bu qəbildən 530 cinayət işindən 200 iş üzrə cinayət açılmamış və istintaq dayandırılmışdır...**

304 "Красная звезда" (Moskva) qəzeti, 7.12.1988.

Ermənistan Prokuroruna tapşırılmışdır ki, bu işlər üzrə aparılan istintaqın tamlığını və obyektivliyini yoxlasın, onun başa çatdırılması üçün tədbirlər görsün. Günahkarların müəyyənləşdirilməməsi üzündən istintaqa xitam verilmiş işləri araşdırmaq və istintaqı təzələmək məsələsinin mümkünlüyünü öyrənmək tapşırığı da verilmişdir. Ermənistan məhkəmələrinə milli nifaq zəminində baş vermiş hadisələrlə bağlı 91 müttəhim barəsində cəmi 53 cinayət işi göndərilmişdir. 48 iş üzrə 82 nəfər mühakimə olunmuş, onlardan 30 nəfər müxtəlif müddətlərə azadlıqdan məhrum edilmişdir. SSRİ Prokurorluğu cinayətlərin açılmasına nəzarət edir və zəruri kömək göstərir.”³⁰⁵

Əslində, SSRİ Prokurorluğu bununla öz işini bitmiş hesab etmişdi. Məhz hüquq-mühafizə orqanlarının nəzarətsizliyi, onların erməni millətçilərinin separatçı hərəkatlarına vaxtında və qanuni qiymət vermədikləri nəticəsində azərbaycanlılar əsrlər boyu yaşadıkları əzəli torpaqlarından iki həftə ərzində vəhşicəsinə qovuldular. Keçmiş İttifaq orqanları azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyasına seyrçi münasibət göstərdi. Demək olar ki, bütün azərbaycanlılar Ermənistandan qovulduqdan sonra, yəni 1988-ci il dekabrın 6-da Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti “Vətəndaşların daimi yaşayış yerlərini məcburi tərkdə tərk etməsində Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR-in yerli orqanlarının ayrı-ayrı vəzifəli şəxslərinin yolverilməz hərəkatları haqqında” qərar qəbul etmiş, qərarın icrası üçün komissiya yaradılmışdı. Əslində isə, azərbaycanlılar Ermənistandan faktiki olaraq təmizləndikdən və dekabrın 7-də orada baş verən zəlzələdən sonra bu komissiya da heç bir iş görmədən öz işini başa vurmuşdu.

Məhz Moskvanın ermənilərə arxa durması nəticəsində 1988-1989-cu illərdə indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlıların yaşadıkları 170 təmiz və 94 qarışıq yaşayış məskənləri boşaldıldı. Ermənistanın Meğri rayonunun Zəngilan rayonu ilə həmsərhəd bölgəsində qalmış axırıncı azərbaycanlı kəndi – Nüvədi də 1991-ci il avqustun 8-də boşaldıldı.

Ümumiyyətlə, həyata keçirilən sonuncu etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistanın 22 kənd rayonundan və 6 şəhərdən təqribən 250 min azərbaycanlı tarixi-etnik torpaqlarından vəhşicəsinə qovuldular.

1988-ci ilə qədər Ermənistanda azərbaycanlıların yaşadıkları ərazi respublika ərazisinin (29,8 min kv.km) 25 faizini, yaxud təqribən 7,5 min kv. km təşkil edirdi. Bu isə keçmiş DQMV-nin ərazisindən (4,4 min kv. km) təqribən 3 min kv.km artıqdır.

305 Həsənli H. Fəciələrin xronikası yaradılmalıdır. “Vətən səsi” qəzeti, 1 avqust 1991-ci il

Ümumiyyətlə, son 200 ildə indiki Ermənistan ərazisində iki mindən artıq azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi müxtəlif yollarla (*deportasiyalarla, silah gücünə qovmaqla, soyqırımı törətməklə, kəndləri yandıraraq xaraba qoymaqla və s.*) siyahıdan silinmiş, tarixi Azərbaycan torpaqlarında monoetnik Ermənistan dövləti yaradılmışdır.

XVII iddia

“Kürdlər Ermənistanda diskriminasiyaya və deportasiyaya məruz qalmamışlar”

Ermənistanın rəsmi və siyasi dairələri “kürd kartı”ndan həm Azərbaycan, həm də Türkiyə əleyhinə istifadə etməyi yüz ildir ki, özlərinin prioritet istiqamətlərindən biri hesab edirlər. Ermənilər istər yezidi, istərsə də müsəlman kürdlərə qarşı patoloji nifrətlərini mümkün qədər bürüzə vermir, özlərini onların dostu kimi qələmə verməyə çalışırdılar. Həqiqət isə nə qədər ört-basdır edilsə də, gec-tez ortaya çıxır və əsl mənzərə aydın olur. Qərbi Azərbaycanda –

Ermənistanda yalnız heyvandarlıqla məşğul olmağa məhkum edilmiş kürd ailələrindən biri

indiki Ermənistan ərazisində ermənilərin kürdlərə qarşı törətdikləri deportasiya, repressiya və terror aktlarından bəhs etməzdən öncə həmin regionda kürdlərin məskunlaşma arealı və demoqrafik vəziyyətləri barədə məlumat verməyə ehtiyac vardır.

Qərbi Azərbaycan ərazisində yaşayan əhalinin milli tərkibi haqqında ilk müfəssəl məlumatı İrəvan xanlığının rus qoşunları

tərəfindən işğaldan sonra rus tarixçi-statisti İvan Şopenin 1829-1832-ci illərdə apardığı kameral siyahıyaalmanın nəticələrindən əldə etmək olar. İ.Şopenin verdiyi məlumata görə, işğaldan sonra keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində 6435 nəfər şiə, 3.978 nəfər sünni, 324 nəfər yezidi kürd yaşayırdı.³⁰⁶

İrəvan xanlığının işğaldan sonra Alagöz (Ələyaz) dağının ətəyindəki bir sıra boşalmış türk kəndlərində də Türkiyədən gələn yezidi kürdlər məskunlaşmışdılar. Yezidi kürdlər 1839-cu ildə Mirək, Quruboğaz, Carcarçı, Çobangərəkmez kəndlərində, sonralar isə Pəmbək, Qundaxsaz, Böyük Camışlı,

306 Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху его присоединения к Российской империи, СПб, 1852

Kiçik Camışlı və Korbulaq kəndlərində yerləşmişdilər. Nəhayət, yezidi kürdlər 1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsindən sonra Türkiyə ərazisindən gələrək Bağdad Dolu-Taxt və Kiçik Cəngi kəndlərində yerləşmişdilər.³⁰⁷ Sonralar Ermənistanın rəsmi dairələri tərəfindən adları dəyişdirilən, lakin əsasən yezidi kürdlərin yaşadıkları kəndləri əhatə edən Araqats (*Ələyaz*) rayonu təşkil edilmişdi.

1886-cı ildə keçirilən ailəhesabı siyahıyaalmanın nəticələrinə görə, İrəvan quberniyasında 670.405 nəfər yaşayırdı ki, onlardan 251.327 nəfərini azərbaycanlılar, 36.478 nəfərini kürdlər təşkil edirdi. Azərbaycanlılar ümumi əhalinin 37,5 faizini, kürdlər isə 5,44 faizini təşkil edirdi.³⁰⁸ 1890-cı illərdə Türkiyədə baş qaldıran erməni üsyanlarının yatırılmasından sonra təqribən 400 min erməni Rusiyaya köç etmiş, onların da xeyli hissəsi İrəvan quberniyasının ərazisində məskunlaşmış, quberniya ərazisində ermənilərin xüsusi çəkisi süni surətdə artmışdı. 1897-ci il ümumrusiya siyahıyaalmasının nəticələrinə görə, İrəvan quberniyasında yaşayan 829.556 nəfər əhalinin 313.176 nəfərini azərbaycanlılar, 49.389 nəfərini kürdlər təşkil edirdi. Kürdlərin də 35.675 nəfərini müsəlman kürdlər, 13.714 nəfərini isə yezidi və erməni-qriqorian dinini qəbul etmiş kürdlər təşkil edirdi.³⁰⁹

Ümumiyyətlə, XIX əsrin sonlarında müsəlman və yezidi kürdlər indiki Ermənistan ərazisinin 34 kəndində yaşayırdılar.³¹⁰ Türkiyədən gələn yüz minlərlə erməni daimi məskunlaşdırmaq üçün 1905-1906-cı illərdə erməni silahlı dəstələri kütləvi qırğınlar törətmişdilər. Təkcə həmin illərdə İrəvan quberniyası ərazisində 150-yə yaxın türk-müsəlman yaşayış məntəqəsi viran edilmiş, əhalisi qırğınlara məruz qoyulmuş və evlərindən didərgin salınmış, həmin kəndlərin əksəriyyətində Türkiyədən gələn ermənilər məskunlaşdırılmışdı.

1915-1916-cı illərdə Türkiyə ərazisindən 300 minə yaxın erməni gələrək Cənubi Qafqazda məskunlaşmışdı. Həmin ermənilərin böyük bir qismi İrəvan quberniyasının ərazisində cəmləşmişdi. 1917-ci ilin Qafqaz təqviminə görə, 1916-cı ildə İrəvan quberniyasında yaşayan 1.120.242 nəfər əhalinin 373.582 nəfərini azərbaycanlılar, 59.132 nəfərini kürdlər təşkil edirdi ki, onlardan da 36.508 nəfəri müsəlman kürdlər, 12.624 nəfəri isə yezidi kürdlər idi.³¹¹

307 Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлиса, 1885, Том, I выпуск

308 Свод статистических данных о населении Закавказского края извлечённых из посемейных списков 1886 г., Тифлиса, 1893

309 Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года, LXXI, Эриванская губерния

310 Аристова Татьяна. Курды Закавказья (Историко-этнографический очерк). Москва, 1966

311 Кавказский календарь на 1917 г. Тифлиса, 1916

1919-cu ilin iyun-avqust aylarında Ermənistanın daşnak hökuməti Daxili İşlər Nazirliyinin qərarı ilə siyahıyaalma keçirilmişdi. Respublika ərazisində qeydə alınan 917.297 nəfər əhalidən 122.185 nəfərini müsəlmanlar, 48.672 nəfərini isə qeyri-müsəlmanlar təşkil etmişdi.³¹² Erməni müəllifi Zaven Qorqodyan yazır ki, daşnakların “təmizləmə” siyasəti nəticəsində 1919-cu ildə 200 min nəfərdən artıq türk və kürd Ermənistandan qovulmuşdu.³¹³

1922-ci ildə Sovet Ermənistanında keçirilən siyahıyaalmanın nəticələri daşnakların hakimiyyəti dövründə türk-müsəlman əhaliyə və yezidi kürdlərə qarşı törədilən soyqırımın və kütləvi qırğınların miqyasını əyani şəkildə nümayiş etdirir. Belə ki, həmin vaxt Ermənistanda yaşayan 781.011 nəfər əhalinin cəmi 76.555 nəfərini Azərbaycan türkləri (9,8 faiz), 705 nəfərini (0,1 faiz) müsəlman kürdlər, 7945 nəfərini (1,2 faiz) yezidi kürdlər təşkil edirdi.³¹⁴

1926-cı ildə keçirilən ikinci ümumittifaq siyahıyaalmasının nəticələrinə görə, Sovet Ermənistanında 880.464 nəfər əhali yaşayırdı ki, onlardan 85.554 nəfərini azərbaycanlılar, 3.025 nəfərini müsəlman kürdlər, 12.237 nəfərini isə yezidi kürdlər təşkil edirdi.³¹⁵ Faiz etibarilə azərbaycanlılar ümumi əhalinin 9,76 faizini, müsəlman kürdlər 0,4 faizini, yezidi kürdlər isə 1,4 faizini təşkil edirdi.

1931-ci il siyahıyaalmasının nəticələrinə görə, Ermənistanda yaşayan 1.050.633 nəfər əhalinin 106.768 nəfərini azərbaycanlılar (10,1 faiz), 19.268 nəfərini (1,9 faiz) kürdlər təşkil edirdi.³¹⁶ 1930-cu illərdə Ermənistanda həyata keçirilən repressiyalar dalğası fonunda azərbaycanlılar və müsəlman kürdlər daha ağır zərbə almış oldular. Xalq düşmənlərini, trotskiçi-buxarınçı casusları ifşa etmək məqsədilə A.Mikoyan, N.Yejov və L.Beriya Ermənistana gəlmişdilər. Moskvaya belə bir məlumat verilmişdi ki, Ermənistanda Araz və Yuxarı Arpaçay çayları boylarında yaşayan müsəlmanlar casusluq edir və guya elliklə Türkiyəyə keçmək fikrindədirlər. Ona görə də həmin 1937-ci ilin payızında və 1938-ci ilin yazında Ağbaba, Vedibasar, Zəngibasar, Qəmərlı, Eçmiədzin, Hoktemberyan, Meğri rayonlarının Türkiyə və İranla həmsərhəd kəndlərində yaşayan azərbaycanlı və müsəlman kürd ailələri kütləvi surətdə repressiyalara məruz qalmışdılar. Minlərlə ailə Orta Asiyaya və Qazaxıstana sürgün edilmişdi. Ümumiyyətlə, XX əsrin 30-cu illərində Ermənistandan 50 mindən artıq

312 Вестник архивов Армении. № 1 (105), 2005

313 Korkotyan Zaven. Sovet Ermənistanının sonuncu yüzillikdə əhalisi (1831-1931). İrəvan, 1932 (erməni dilində).

314 Закавказье. Статистико-экономический сборник. Тифлис, 1925

315 Население Закавказье. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Тифлиси, 1928

316 Населенные пункты и народонаселение Армянской ССР. Ереван, 1936

azərbaycanlı və müsəlman kürd repressiyaya məruz qalmışdı.³¹⁷

1939-cu ildə keçirilən üçüncü ümumittifaq siyahıyaalmasının nəticələrinə görə, Ermənistanda yaşayan 1.282.330 nəfər əhalinin 130.997 nəfərini azərbaycanlılar (10,2 faiz), 20.481 nəfərini kürdlər (1,6 faiz) təşkil edirdi. 1947-ci il dekabrın 27-də SSRİ Nazirlər Sovetinin “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” qəbul etdiyi qərara əsasən, 100 min kolxozçu və digər azərbaycanlı əhalinin üç il ərzində Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi qərarlaşdırılmışdı. Lakin 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlı əhali ilə bərabər, müsəlman kürdlər də Ermənistandan deportasiya edilmişdilər. Ona görə də 1939-cu ildən 1959-cu ilədək keçən 20 il müddətində Ermənistanda yaşayan azərbaycanlı əhalinin və müsəlman kürdlərin miqdarı kəskin şəkildə azalmışdı. 1959-cu ildə keçirilən dördüncü ümumittifaq siyahıyaalmasının nəticələrinə görə, Ermənistanda yaşayan 1.763.048 nəfər əhalinin 107.748 nəfərini azərbaycanlılar (6,1 faiz), 25.627 nəfərini kürdlər (1,5 faiz) təşkil etmişdi.³¹⁸

1970-ci ildə keçirilən beşinci ümumittifaq siyahıyaalmasının nəticələrinə görə, Ermənistanda yaşayan 2.491.873 nəfər əhalinin 148.189 nəfərini azərbaycanlılar (5,9 faiz), 37.486 nəfərini kürdlər (1,5 faiz) təşkil edirdi.³¹⁹ 1979-cu ildə keçirilən altıncı ümumittifaq siyahıyaalmasının nəticələrinə görə, Ermənistanda yaşayan 3.037.259 nəfər əhalinin 160.841 nəfərini azərbaycanlılar (5,3 faiz), 50.822 nəfərini isə kürdlər (1,7 faiz) təşkil edirdi.

Sovet hakimiyyəti illərində Ermənistanda müsəlman kürdlər əsasən Vədi (*Ararat*), Zəngibasar (*Masis*), Basarkeçər (*Vardenis*) rayonlarında və İrəvan şəhərində yaşayırdılar. Ermənistanda ayrıca müsəlman kürd kəndi yox idi. Azərbaycanlı kəndlərində yaşayan kürdlər əhalinin 10-15 faizindən artığını təşkil etmirdi. Yezidi kürdlər isə əsasən Ələyaz (*Araqats*), Talin, Abaran, Hoktemberyan (*Arnavir*), Artaşat, Dilican rayonlarında və İrəvan şəhərində yaşayırdılar.

1988-ci ildə keçmiş SSRİ rəhbərliyinin Azərbaycana qarşı qərəzli mövqeyindən istifadə edən Ermənistan Respublikası Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini anneksiya etməyə cəhd göstərməklə yanaşı, Ermənistan SSR Ali Soveti sessiyasının məxfi göstərişinə əsasən, 1988-ci il noyabrın 22-dən 28-dək olan müddət ərzində azərbaycanlılar yaşayan 22 rayonda 170 sif azərbaycanlı və 94 ermənilərlə qarışıq yaşayış məskəni boşaldılmış, nəticədə, 200 mindən

317 Arzumalı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri: Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı, 1988

318 Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года Армянской ССР. Москва, 1963

319 Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Москва, 1973, том 4.

artıq azərbaycanlı, 18 min müsəlman kürd, min nəfər rusdilli əhali Azərbaycana qovulmuşdu.³²⁰

Ermənistanın Ələyaz rayonunda doğulub böyüyən, İrəvan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirən, sonralar İrəvan radiosunun kürdcə verilişlər redaksiyasında və Ələyaz Rayon Komsomol Komitəsinin katibi işləyən İşxan Aslanoviç Ankosi Ermənistanın müstəqilliyə qovuşmasından sonra təzyiqlərə tab gətirməyərək Ermənistanı tərk etmək məcburiyyətində qalmışdı. O, 1993-cü ildən Krasnodar vilayətində yaşayır, “Midiya” Kürd Milli-Mədəni Muxtariyyətinin sədri, Kürdüstan Milli Konqresinin üzvü kimi yezidi kürdlərin hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində fəaliyyətini davam etdirir. Onun atası Aslan Xudoyan uzun müddət yezidi kürdlərin yaşadığı rayonlarda rəhbər vəzifələrdə işləmiş, ermənilərin kürdlərə qarşı diskriminasiyasının canlı şahidi olmuşdu.

Ermənistan prezidentinin iqamətgahı qarşısında kürdlərin intihar aksiyası

İşxan Ankosi yazır ki, hələ ötən əsrdə – 50-ci illərin sonu, 60-cı illərin əvvəllərində Ermənistanda millətçilik əhval-ruhiyyəsi ən yüksək həddə çatmışdı. Millətçilik daha çox Yakov Zarobyannın Ermənistan KP MK-nın birinci katibi olduğu dövrdə özünü büruzə vermişdi. Məhz Y.Zarobyannın açıqca dəstəyi sayəsində Ermənistanda antikürd siyasəti yeridilmişdi. *“Biz kürdlər praktik olaraq hər gün, hər saat hakimiyyət dairələri tərəfindən xalqımıza qarşı yeridilən diskriminasiya siyasətini hiss edirdik”* – yazır İşxan Ankosi.

İşxan Ankosi daha sonra yazır ki, hələ ötən XX əsrin 80-ci illərində Ermənistan rəhbərliyi kürdlərlə

azərbaycanlılar arasında qarşıdurma yaratmaq siyasəti yeridirdi. Belə ki, kürd kəndlərinin təmsilçiləri Ermənistan KP MK-ya dəvət edilərək, onların “respublika ərazisində yaşayan bütün kürdlərin kompakt ərazidə yaşamaları və heyvandarlıqla məşğul olmaları üçün” Amasiya rayonuna köçmələri təklif edilmişdi. Həmin vaxt Amasiya rayonunda yaşayan əhəlinin 85 faizindən çoxunu

320 Arzumanlı V., Mustafə N. Tarixin qara səhifələri: Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı, 1988

azərbaycanlılar təşkil edirdi. İşxan Ankosi qeyd edir ki, bununla, Ermənistan rəhbərliyi kürdlərin əli ilə azərbaycanlıların Amasiya rayonundan sıxışdırılıb çıxarılmasına nail olmaq və gələcəkdə müsəlman kürdlərlə azərbaycanlılar arasında yaradılan düşmənçilikdən istifadə etmək məqsədi güdürdü.³²¹ Məhz müsəlman kürdlərin Amasiya rayonuna köçməkdən imtina etmələrindən sonra onları cəzalandırmaq üçün 1983-cü ildə Ermənistan hökuməti Ararat vadisində qoyunçuluğun qadağan edilməsi ilə bağlı qərar çıxarmışdı.

Ermənistan hökuməti yezidi kürdlərin əli ilə Amasiya rayonunda yaşayan azərbaycanlıları deportasiya etmək istəmişdi. Belə ki, Amasiya rayonu ərazisində Ələyaz rayonunun kürd kəndləri üçün yaylaq yerləri ayrılmasını istəmişdilər. Bu məqsədlə yezidi kürd kəndlərinin təmsilçilərinin iştirakı ilə Amasiya rayonunun dağ kəndlərinə baxış keçirilmişdi. Əslində, Ələyaz rayonunun özü yaylaq rayonu idi və dəniz səviyyəsinə görə Amasiya rayonu ilə eyni səviyyədə idi. Digər tərəfdən, onsuz da otlaq sahəsinin qıtlığından əziyyət çəkən Amasiya rayonunun ərazisindən Axuryan və Ani rayonlarının erməni kəndləri üçün çox-çox əvvəl yaylaq yerləri ayrılmışdı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Amasiya rayonunda yaşayan azərbaycanlı əhalinin böyük əksəriyyəti mal-qarasını uzun sürən qış aylarından salamat çıxarmaq məqsədilə qonşu erməni rayonlarının kəndlərindən ot, salon almaq məcburiyyətində qalırdı. Yezidi kürdləri Ermənistan hökumətinin əsl niyyətini başa düşüb, bu təklifdən imtina etmiş və əhalisinin sıxlığına görə Amasiya rayonundan qat-qat seyrək olan və geniş otlaq sahələrinə malik qonşu Qukasyan rayonundan yaylaq yerlərinin ayrılmasını istəmişdilər. Lakin Ermənistan rəhbərliyi buna razı olmamış və bu məsələ beləcə gündəlikdən çıxarılmışdı.

İşxan Ankosi yazır ki, hələ 1987-ci ildən Ermənistan KP MK-nın, Nazirlər Sovetinin, Ali Sovetin və güc strukturlarının bilavasitə örtüyü altında "Anti-kürd komitəsi" fəaliyyət göstərirdi. Bu qrupa İrəvanda yezidi kürdlərinin daha çox yaşadığı Myasnikyan Rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi Muradyan rəhbərlik edirdi. 1990-cı ildə ermənilərin anti-kürd kampaniyası apogey həddinə çatmış, kürdlər əleyhinə vərəqələr yayılmış, kürdlərin evləri yandırılmışdı. Uzun təkidlərdən sonra İşxan Ankosinin iştirakı ilə 9 nəfərdən ibarət kürdlərin nümayəndələrini Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Vladimir Movsesyan qəbul etmişdi. Nümayəndə heyəti bir daha əmin olmuşdu ki, müəyyən anti-kürd qüvvələri mövcuddur və onların qarşısında konkret vəzifələr qoyulmuşdur. Elə həmin görüşdən ayrılan nümayəndə heyətini ermənilər Mərkəzi Komitənin

321 Обращение к армянскому народу. http://www.kurdist.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=324

qarşısında döymüşdülər. “Hər şey aydın idi: əgər sağ qalmaq istəyirsənsə çamadanını götür, haydı vağzala doğru”- yazır İşxan Ankosi.

İşxan Ankosi daha sonra yazır ki, 1988-ci ildə Spitakda baş verən zəlzələdən iki gün sonra Araqats (*Ələyəz*) Rayon Partiya Komitəsinin üçüncü katibi Valeri

Kürdlər özlərini yandırmaqla Ermənistan hakimiyyətinə qarşı etirazlarını bildirirlər

Tonoyan Camışlı kəndində yaşayan yezidi kürdlərinə demişdi ki, dekabrın 11-də erməni millətçiləri kürdlərə qarşı qırğınlar törədəcəkdilər. Təkcə Ələyəz rayonunda 11 yezidi kürd kəndi darmadağın ediləcəkdi. Bunun üçün yezidi və müsəlman kürdlərin yaşadıkları evlər və cinayətin konkret icraçıları əvvəlcədən müəyyən edilmiş, benzindəşyan maşınlar hazır vəziyyətə gətirilmişdi. Sadəcə olaraq, dekabrın 7-də baş verən zəlzələ nəticəsində ermənilərin növbəti cinayətlərinin qarşısı alınmışdı.³²²

1991-ci ildə kürd ziyalılarında bir qrupu müsəlman və yezidi kürdlər arasında Ermənistan rəhbərliyinin apardığı təfriqəçilik siyasətinə qarşı

etirazlarını bildirmək üçün prezident Levon Ter-Petrosyanın qəbulunda olmuşdular. Kürd ziyalısı Çərkəze Raş demişdi: **“Məgər siz bir şərqşünas kimi bilmirsiniz ki, yezidilər digər kürdlərdən yalnız dini inanclarına görə fərqlənirlər və onlar kürd xalqının bir parçasıdır? Sizin siyasətiniz kürdlərin müxtəlif konfessiyaları arasında nifaq yaratmağa yönəlib”.** Levon Ter-Petrosyan cavab vermişdi: **“Biz erməni xalqının maraqlarından çıxış edirik”**³²³

Kürdlərə qarşı törədilən qətl və qırğınların cəzasız qalması erməni millətçilərini yeni-yeni qırğınlara həvəsləndirirdi. 2006-cı il avqustun 17-də Kotayk vilayətinin Zovuni kəndində yaşayan yezidi kürdlərlə ermənilər arasında kütləvi dava baş vermişdi. Həmin vaxt 42 yaşında yezidi kürd Kərəm Avdalyan qətlə yetirilmişdi. Hadisə yerinə gələn Ermənistan Yezidiləri İttifaqının sədri

322 Обращение к армянскому народу. http://www.kurdist.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=324

323 Журнал “Дружба” (Dostani). Москва, 2003, № 22, с. 70-71; http://ezid.ru/articles/old_article/09-04-2005_11-18-33.html

Aziz Tamoyanın başına isə odlu silah dayayaraq demişdilər ki, kürdlər rədd olub öz ölkələrinə getsinlər. Bu cinayəti Ermənistanın hüquq-mühafizə orqanları ört-basdır etmişdilər. 2006-cı il dekabrın 7-də K.Avdalyanın anası, arvadı və iki oğlu Ermənistan Prezidentinin iqamətgahı qarşısında özlərini yandırmışdılar.³²⁴

2009-cu il iyun ayının 3-də Abovyan rayonunda Məcid Hasoyan adında yezidi kürdün 6 nəfərlik ailəsini erməni qonşuları bütünlüklə qətlə yetirmişdilər. Hansı ki, həmin ailənin qətlə yetirilən ən kiçik üzvü Tengizin 13 yaşı var idi, ona daha çox işgəncə vermiş, venalarını doğramışdılar. Üst-üstə Hasoyan ailəsinin üzvlərinə 80 bıçaq zərbəsi vurmuşdular. Bundan sonra erməni qonşuları yezidilərin saxladıkları pulları və qızılları oğurlamışdılar.

Ararat (*Vedi*) rayonunun Qaralar kəndində 1988-ci ilədək azərbaycanlılarla yanaşı, ermənilər, müsəlman və yezidi kürdləri birgə yaşayırdılar. Azərbaycanlılarla müsəlman kürdlər 1988-ci ildə Qaralardan deportasiya edilmişdilər. 1994-cü ilin iyul ayında ermənilər Qaralar kəndində yaşayan yezidi kürdlərə qarşı qırğınlar törətmişdilər. Bununla bağlı olaraq Azərbaycan Kürd Mədəniyyət Mərkəzi dünya xalqlarına müraciət edərək qeyd edirdi ki, “qaniçən erməni hərbciləri Vedi (*Ararat*) rayonunun yezidi kürdlər yaşayan Qaralar kəndində 50-dən artıq dinc sakini qətlə yetirmişlər”. Azərbaycan Kürd Mədəniyyət Mərkəzi ermənilərin təcavüzünə son qoymaq və yezidi kürdlərin məhv olmaqdan xilas edilməsi üçün dünya xalqlarını səslərini ucaltmağa çağırırdı.³²⁵

Ermənistanda daşnakların hakimiyyəti dövründən aparılan etnik təmizləmə siyasəti nəhayət, müasir Ermənistan hakimiyyəti tərəfindən başa çatdırıldı. Erməni Ümummilli hərəkatının 1994-cü ildə İrəvanda keçirilən mitinqlərindən birində Levon Ter-Petrosyan demişdi: **"O şeyi ki biz 2-3 il ərzində etdik, digərləri bunu 600-700 il ərzində də edə bilməyiblər. Biz Ermənistanı digər xalqlardan təmizlədik"**.³²⁶

Erməni ekspertı Karine Ter-Saakyanın verdiyi məlumata görə, 2002-ci ildə Ermənistan parlamenti yezidilərlə kürdlərin ayrı-ayrı milli azlıq nümayəndələri olması barədə qətnamə qəbul etmişdi. Ermənistan hökumətindən dəstək alan həftəlik “Yezidixana” qəzeti kürdlərə qarşı yazılar dərc edirdi. İrəvan radiosunda bir saatlıq kürdcə verilişlərdə yezidilərin kürd olmadığı təbliğatı aparılırdı. 1992-2012-ci illərdə Ermənistanda yaşayan yezidilərin 30 faizi ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qalmışdı. Məsələn, əgər 1990-cı illərin əvvəllərində Ələyəzin

324 Жена убитого езидца подождала себя и детей перед зданием резиденции президента Армении. <https://www.newsru.com/arch/world/07dec2006/fakel.html>

325 “Azərbaycan” qəzeti, 8 iyul 1994-cü il.

326 Журнал “Дружба” (Dostani). Москва, 2003, № 22, с. 71.

Hakko kəndində 100-dən çox yezidi ailəsi yaşayırdısa, 2012-ci ildə 16 yezidi ailəsi qalmışdı. Bir çox yezidilər iqtisadi vəziyyətin ağırlığına tab gətirməyərək ərzaq və digər yardımlar almaq üçün xristianlığı qəbul etmək məcburiyyətində qalırdılar. Məsələn, Ələyöz rayonunun Amre-Taza (*keçmiş Karvansara, hazırda Saduns kəndi – N.M.*) kəndində yaşayan yezidilərin təqribən 35 faizi xristian protestanta çevrilmək məcburiyyətində qalmışdı.³²⁷

Rəsmi Ermənistan dairələrinin azərbaycanlılara və müsəlman kürdlərinə qarşı apardıqları etnik təmizləmə siyasəti hazırda yezidi kürdlərə qarşı davam etdirilir. Bir zamanlar kürdlərin ermənilərlə birlikdə türklərə qarşı vuruşduqlarını yazan erməni tarixçiləri və siyasətçiləri bu gün kürdlərin ermənilərin soyqırımında iştirakçı olmaları barədə iddialarla çıxış edirlər.

Milli azlıqlara qarşı Ermənistanda həyata keçirilən diskriminasiya siyasəti Avropa Şurasının İrçilik və irqi dözümsüzlüyə qarşı mübarizə komissiyasının hesabatlarında öz əksini tapmışdır. Komissiyanın 13 fevral 2011-ci ildə dərc edilən hesabatında qeyd edilir ki, milli azlıqlar olan yezidilərin torpağa mülkiyyət sənədi almaq, suvarma və otlaq problemləri mövcuddur. Habelə, yerli hakimiyyət, polis və ordu tərəfindən yezidi icmalarının hüquqlarının pozulması faktları aşkar edilmişdir.³²⁸

Müsəlman kürdlərin Ermənistandan deportasiyası zamanı yezidi kürdlər çox təəssüf ki, erməni millətçi dairələrinin yanında yer almışdılar. Lakin çox keçmədi ki, yezidi kürdlər də eyni aqibəti yaşadılar. Bu gün diskriminasiyaya və kütləvi qırğınlara məruz qoyulan yezidi kürdlər Rusiyaya, Ukraynaya, Belarusa, Qərbi Avropa ölkələrinə, ABŞ-a, hətta Avstraliyaya üz tuturlar. Erməni vandalları kürdlərin qəbiristanlıqlarını buldozərlərlə yerlə-yeksan edirlər.

2011-ci ildə keçirilən siyahıyaalmanın nəticələrinə görə, Ermənistanda yaşayan 3.018.854 nəfər əhalinin 35.308 nəfərini yezidilər, 11.911 nəfərini ruslar, 2.162 nəfərini kürdlər təşkil edirdi.³²⁹ 1979-cu ildə keçirilən siyahıyaalmanın nəticələri ilə müqayisədə kürdlər artmaq əvəzinə, əksinə 13.352 nəfər azalmışdı. Əslində, kürd ailələrində çoxuşaqlılığın normal həyat tərzinə olmasından nəzərə alınırsa, 1979-cu ildən keçən 32 il ərzində - yəni 2011-ci ildə Ermənistanda yaşayan kürdlər ən azı iki dəfə artmalı idi.

Ermənistanın şəhərlərində yaşayan yezidi kürdlər əsasən şəhərin kommunal

327 Тер-Саакян Карине. Курдский сепаратизм – поддержат ли его из Армении? http://www.iran.ru/news/analytics/80795/Kurdskiy_separatizm_podderzhat_li_ego_iz_Armenii

328 Акопян Т. У езидов есть проблема земли, воды и пастбищ, - отмечено в отчете Евросовета. <http://archive.hetq.am/rus/society/0702-yezidi.html>

329 <http://armstat.am/file/doc/99484883.pdf>

xidmət sahələrində və yaşıllaşdırma sahələrində çalışırlar. Ermənilərin özlərinə rəva görmədikləri işlərdə çalışdırılan yezidilər diskriminasiyaya məruz qoyulurlar. Əgər 1989-cu ildə İrəvan şəhərində 7086 yezidinin yaşadığı qeydə alınmışdısa, 2011-ci ildə 3268 yezidi qeydə alınmışdı. Şəhərlərdə yaşayan yezidilər öz evlərini dəyər-dəyməzinə satıb Rusiya şəhərlərinə köçmək məcburiyyətində qalırlar.

Yuxarıda sadalanan faktlar kürdlərin Ermənistanda nə dərəcədə diskriminasiyaya və deportasiyaya məruz qoyulmalarının əyani göstəricisidir.

XVIII iddia

“Ermənilər rusların əbədi sədaqətli dostlarıdır”

Rusları həmişə özlərinin “böyük qardaşı” kimi təqdim edən, dəfələrlə onlara sədaqət andı içən və son 200 il ərzində Rusiyanın himayəsinə sığınan ermənilər öz çirkin niyyətlərinə çatmaq üçün zaman-zaman ruslara da arxadan zərbə vurmüşlər. Bu yazıda ermənilərin İran və Türkiyə ərazilərindən köçürülüb gətirilərək Cənubi Qafqazda məskunlaşmalarını təmin edən, onların tarixdə ilk müstəqil dövlət yaratmalarına səbəb olan ruslara qarşı törətdikləri terror aktlarından və qırğınlardan bəhs edilir.

Bu gün özlərini dünyaya “məzlum millət”, “soyqırımına məruz qoyulan xalq” kimi təqdim etməyə çalışan ermənilər XIX–XX əsrlərdə təkcə türk-müsəlman əhaliyə qarşı deyil, eləcə də kürdlərə, yəhudilərə, habelə himayəsinə sığındıqları ruslara qarşı da terror və qırğınlar törətmişlər. XVIII əsrin əvvəllərindən etibarən Çar Rusiyası Cənubi Qafqazda müstəmləkəçilik planlarını həyata keçirmək məqsədilə erməni amilindən məharətlə istifadə etmişdi. Rusiyanın hakim dairələri ermənilərdən daim bir alət kimi faydalanmış, eyni zamanda, “velikorus” mənafeyini ermənilərin “Böyük Ermənistan” iddialarından həmişə üstün tutmuşdular. Ruslar tarixin müəyyən dövrlərində ermənilərdən istifadə edərək öz məqsədlərinə nail olduqdan sonra onları taleyin hökmünə buraxmışdılar.

Yüz illər boyu Osmanlı İmperiyasından himayə görən ermənilərin türklərə xəyanət edərək, onlara arxadan zərbə vurmalarını ruslar heç vaxt nəzərdən qaçırmamışdılar. Ona görə də ruslar ermənilərin sədaqətinə qətiyyənlə inanmırdılar. Ermənilər rusların əleyhinə ilk terror əməliyyatını Rusiya imperatoru II Aleksandra qarşı həyata keçirmişdilər. 4 aprel 1866-cı ildə II Aleksandra sui-qəsd edən və buna görə də edam cəzasına məhkum olunan inqilabçı-terrorçu Dmitri Karakozovun vaxtilə İrandan Qarabağa köçən Karakozovların (*Qaraqozovlar*) nəslindən olması barədə məlumatlar mövcuddur. XIX əsrin sonuncu rübündə Cənubi Qafqazda erməni separatizmi və terroru güclənmiş, erməni kilsələri silah-sursat anbarına çevrilmişdi.

Müəyyən mərhələlərlə İran və Türkiyədən Cənubi Qafqaza köçürülüb gətirilən ermənilərin özləri bu regiona gəlmə olduqları halda, Rusiya hökumətinin Qafqazda və Qars vilayətində ruslaşdırma siyasətinə qarşı çıxdılar. Rusiya XIX əsrin 70-ci illərindən etibarən Cənubi Qafqazda və

Qars vilayətində kütləvi surətdə rus sektalarını məskunlaşdırmağa başlamışdı. Ermənilər rusların kütləvi surətdə məskunlaşdırılmasından ciddi narahat olur, hər vasitə ilə bu işə maneçilik törədirdilər. Xarici dövlətlərin, xüsusən də İngiltərə və Fransanın Qafqazda müstəqil dövlət qurmaq işində onlara yardım edəcəklərinə inanan ermənilər daha çox ərazilərə sahib olmaq üçün “Rusların Qafqazda məskunlaşdırılması üçün boş torpaqlar yoxdur!” şüarını irəli sürmüşdülər.³³⁰

Rus tədqiqatçı-jurnalisti Vasili Veliçko Yelizavetpol quberniyasının Tərtər qəsəbəsində “dinc” və “mədəni” ermənilərin “iblis qəddarlığı” ilə rusların başına gətirdikləri faciəni ürək ağrısı ilə təsvir etmişdi. V.Veliçko yazırdı ki, Tərtər kəndində onlarca rus ailəsinin məskunlaşdırılmasından sonra ətraf kəndlərdə yaşayan ermənilərin nümayəndəsi gələrkən ruslardan tələb etmişdi ki, qəsəbəni tərk etsinlər. Sonra isə əli xəncərli erməni bəndaları rusların içməli su gətirdikləri yolu kəsmiş, rusların məcbur qalib içməli su kimi istifadə etdikləri çaya peyin, heyvan cəmdəkləri tökmüş, hər cür zibillə onu müntəzəm zəhərləmişdilər. Daha sonra V.Veliçko yazır ki, bütün bunlardan sonra qəsəbədə elə xəstəlik yayılır ki, düşünəndə adamın tükləri biz-biz olur. İnsanlar diri-diri çürüməyə başlamış, bədənlərini üfunətli yara bürümüş, dözülməz dərddən qup-quru qurumuşdular. Tərtərə göndərilən erməni həkimi cəhənnəm əzabına düşərək olan ruslara davadərman vermək əvəzinə demişdi: **“Rədd olun, rus köpəkləri, yoxsa hamınız qırılacaqsınız”**. Bu kəndin əhalisinin üçdə ikisi tamamilə qırılmış, qalanları qaçıb getmişdilər.³³¹

Göründüyü kimi, rusların himayədarlığı ilə gətirilib həmin regionda yerləşdirilən ermənilər özlərinə yer elədikdən sonra nəinki aborigen azərbaycanlılara, habelə rusların özlərinə də qənim kəsilmişdilər. 1887-ci ildə Q.Qolitsının Qafqazın baş rəisi təyin edilməsindən sonra Eçmiədzin katolikosluğuna, xüsusən də erməni siyasi təşkilatlarına qarşı münasibət kəskin şəkildə dəyişmişdi. Q.Qolitsın erməni siyasi partiyalarının, erməni kilsəsinin və onun nəzdindəki məktəblərin terror yuvasına çevrildikləri qənaətinə gəlmişdi. Onun qaldırdığı vəsətət əsasında 1903-cü il iyunun 12-də erməni kilsəsinin əmlakının Rusiyanın Torpaq və Əmlak Nazirliyinin sərəncamına keçirilməsi haqqında İmperator qanunu imzalanmışdı. Bu qanunun qəbul edilməsindən sonra başda bütün ermənilərin katolikosu Mkrtiç Xrimyan olmaqla, erməni siyasi təşkilatları çar məmurlarına qarşı sui-qəsdlər və terror aktları həyata

330 Шавров Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. Баку: ЭЛМ, 1990

331 Ведицко В. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку: ЭЛМ, 1990

keçirməyi qərara almışdılar. Həmin qanunun icrası erməni kilsələrinin maliyyələşdirdiyi siyasi partiyaların maddi vəziyyətinə ciddi zərbə vurmuş, bu da öz növbəsində erməni terrorizminin genişlənməsinə, antirus əhvalruhiyyəsinin qızıışmasına səbəb olmuşdu.

Erməni terrorçu təşkilatları knyaz Q.Qolitsını aradan götürmək üçün terrora əl atmışdılar. 14 oktyabr 1903-cü ildə “Hnçak” Partiyasının terrorçu dəstəsinin dilənçi qiyafəsinə girən üzvləri Tiflisin ətrafındakı Botanika bağında arvadı ilə gəzintidən sonra şəhərə qayıdan knyaz Qolitsının ekipajına hücum etmiş, onu xəncərlə ağır yaralamışdılar. Terrorçulara tapşırıq verilmişdi ki, Qolitsının başını bədənindən ayırıb, Tiflisin “İrəvan meydanı”ndakı dirəyə sancsınlar. Qolitsını öldürməyə müvəffəq olmayan erməni terrorçuları onun sarayını partlatmaqla həyatına son qoymağa çalışmışdılar.³³² Qolitsın uzun müddət öz vəzifəsini icra edə bilmədiyi üçün 1904-cü ilin iyulunda Rusiyaya getmiş və istefa verməyə məcbur olmuşdu.

Eçmiədzin kilsəsi və “Daşnaksutyun” Partiyasının birgə təşkilatçılığı ilə çar II Nikolaya qarşı da sui-qəsd planı hazırlanmışdı. Bu əməliyyatın həyata keçirilməsi üçün “Daşnaksutyun” Partiyasının 4 üzvü Bakıdan Peterburqa göndərilmişdi. “Armenak”, “Qriqor”, “Simon” və “Kaspar” gizli adları altında fəaliyyət göstərən terrorçular niyyətlərini həyata keçirməyə imkan tapmamış və ifşa olunmuşdular. General-adyutant knyaz Q.Qolitsın çar II Nikolaya qarşı sui-qəsd planının təşkilatçısı ittihamı ilə Mkrtiç Xrimyana qarşı cinayət işi başlatdırmışdı. Bu barədə Rusiyanın daxili işlər naziri Vyacheslav Pleve 13 avqust 1903-cü ildə katolikos Mkrtiç Xrimyana məktubla bildirmişdi. 4

sentyabr 1903-cü ildə katolikos Xrimyan nazir Pleve ilə görüşmək məqsədilə knyaz Qolitsından ona Peterburqa getmək üçün vəsatət qaldırmasını xahiş

Knyaz Q.Qolitsin

332 Исмаил-Заде Д. И. Граф И. И. Воронцов-Дашков. Наместник Кавказский (Россия забытая и неизвестная). Москва: Центрполиграф, 2005

etmişdi. Knyaz Q.Qolitsın katolikos Xrimyana sentyabrın 5-də göndərdiyi cavabda bildirdi ki, 12 iyun qanunu dəqiqliklə və tam həcmdə, həmçinin təxirə salınmadan yerinə yetirilməyincə, onun Peterburqa getməsi üçün vəsatət qaldıra bilməz.³³³

1903-cü il avqustun 13-də Aleksandropol (*indiki Gümrü*) şəhərindəki rus pravoslav kilsəsinin baş keşişi Vasilov “Daşnaksutyun” Partiyasının terrorçuları tərəfindən xəncərlə qətlə yetirilmişdi.³³⁴

XIX əsrin 90-cı illərində xarici dövlətlərin təhriki ilə Türkiyə ərazisində baş qaldıran erməni üsyanlarının yatırılmasından sonra 400 mindən artıq erməni Cənubi Qafqaza axışmışdı. 1905-ci ildə Qafqaza canişin təyin edilən İllarion Voronsov-Daşkovun ermənipərəst mövqeyindən istifadə edən “Daşnaksutyun” və “Hnçak” partiyaları Türkiyədən gələn erməni ailələrini məskunlaşdırmaq üçün İrəvan, Yelizavetpol (*Gəncə*) və Tiflis quberniyalarında azərbaycanlılar yaşayan əraziləri silah gücünə təmizləmək siyasəti həyata keçirmişdilər. Digər tərəfdən, erməni siyasi partiyaları öz silahlı dəstələrini maliyyələşdirmək üçün terrorçu dəstələr vasitəsilə banklara və poçt şöbələrinə basqınlar edir, inkassatorları öldürür, silah-susat daşıyan qatarlara hücumlar təşkil edirdilər. Milliyyətindən asılı olmayaraq terrorçuların tələblərinə əməl etməyən ayrı-ayrı sahibkarlara qarşı da sui-qəsdlər həyata keçirirdilər.

1905-ci ilin əvvəllərində Bakıdan başlayan, sonralar bütün Cənubi Qafqazı bürüyən bu qırğınlara hakim dairələrin göz yumması üçün əvvəlcə onları qorxutmaq, başqa sözlə, sui-qəsdlər təşkil etmək, terror aksiyalarına başlamaq lazım gəlirdi. Qafqaz Canişinliyinin sənədlərində göstərilir ki, erməni təşkilatları 1905-1906-cı illərdə öz siyasi məqsədlərinə nail olmaq üçün Canişinlikdə və onun yerli orqanlarında fəaliyyət göstərən ruslara və rusdillə məməurlərə qarşı çoxsaylı terror aktları həyata keçirmişlər.

Erməni terrorçuları törətdikləri təxribatların qarşısını almağa cəhd göstərdiyinə görə 11 sentyabr 1904-cü ildə Yelizavetpol (*Gəncə*) quberniyasının vitse-qubernatoru Andrey Andreyevi qətlə yetirmişdilər.³³⁵ “Daşnaksutyun” Partiyasının terrorçu dəstəsinin üzvləri 1905-ci il mayın 11-də Bakının gürcü əsilli, ruslaşmış general-qubernatoru knyaz Mixail Nakaşidzenin faytonuna

333 Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA): Fond. 276, siyahı. 8, iş 60, v. 25;

Багиров М., Вердиева Х. В поисках истины...: лицо армянства: Архив Политических Документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики: документы свидетельствуют... Баку: МВМ, 2011

334 Величко В. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку: ЭЛМ, 1990

335 Кузнецов О. История транснационального армянского терроризма в XX столетии: историко-криминологическое исследование: монография / О. Ю. Кузнецов. Баку: Шарг-Гарб, 2015

bomba ataraq onun ölümünə səbəb olmuşdular. Hərbi məhkəmənin qərarı ilə M.Nakaşidzeyə sui-qəsd edən terrorçulara edam hökmü çıxarılmışdı.³³⁶ Erməni terror təşkilatları İrəvan quberniyasında da çar məmurlarına qarşı terror aktları həyata keçirmişdilər. İrəvanın qubernatoru Qafqazın Baş Rəisliyinə göndərdiyi məxfi məktubda yazırdı ki, 1903-cü ilin sentyabrından 1904-cü ilin iyul ayınadək İrəvan quberniyasında erməni komitəçiləri tərəfindən İrəvan şəhərində polis işçisi öldürülmüş, Aleksandropolda (*Gümürüdə*) polis işçisi Dardımanov qətlə yetirilmiş, Sürməli qəzasının rəisi polkovnik Boquslavski qətl edilmiş, quberniyanın kəndlərində “ümumerməni işinin” həyata keçirilməsinə mane olan bir neçə nəfər qətlə yetirilmişdi.³³⁷

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivində polkovnik Yakovlevin imzası ilə saxlanılan bir sənəddə 1905-ci il fevralın 19-da İrəvan şəhərində qubernatorun dəftərxanasının yaxınlığında quberniya həkimi, mülki müşavir Urazovun qətlə yetirildiyi yazılır. Mərhumun bədənində bir neçə xəncər yarası aşkar edildiyi qeyd edilir. Ermənilər quberniya həkimi Urazovu qətlə yetirdikdən sonra onun yerinə erməni millətindən olan bir həkimin təyin edilməsinə nail olmuşdular. Bununla da ermənilər iğtişaşlar zamanı azərbaycanlıların tələfatının daha az, ermənilərin tələfatının isə daha çox göstərilməsini təmin etmişdilər.³³⁸

“Daşnaksutyun” Partiyasının mərkəzi komitəsi general Frezenin öldürülməsini ona görə qərara almışdı ki, o, erməni terrorçu dəstələrinin Türkiyə ərazisindən Aleksandropol qəzasına buraxılmaması haqqında sərəncam vermişdi və nəticədə, bu bandalardan biri sərhədi keçərkən məhv edilmişdi. Həmin bandalardan birinin məhv edilməsinə rəhbərlik edən sərhəd mühafizəsinin rəisi podpolkovnik Bıkovu erməni terrorçuları qətlə yetirmişdilər.³³⁹

Ermənilər 1905-ci ildə Sürməli qəzasında kütləvi qırğınlara başlamazdan öncə qəzada erməni terroruna qarşı mübarizə aparən administrasiya nümayəndələrini hədəfə götürmüşdülər. “Daşnaksutyun” Partiyasının “qara siyahı”sına düşənlərdən biri də Sürməli qəzasının rəisi podpolkovnik Boquslavski idi. Uzun müddət təqib etdikdən sonra erməni terrorçuları Boquslavskini 11 iyul 1904-cü ildə gecə saat 2-də İqdır bazarında odlu silahla

336 АРПІІССА: F. 276, siy. 8, iş 60, v. 1; Багиров М., Вердиева Х. В поисках истины... Лицо армянства. Баку: МБМ, 2011

337 Qasımlı Musa. Cənubi Qafqaz kütləvi qırğınlar ərəfəsində (1903-1904) // Milli Məclisin analitik-informasiya jurnalı, 2012.

338 Багиров М., Вердиева Х. В поисках истины... Лицо армянства. Баку: МБМ, 2011

339 Yenə orada.

qətlə yetirmişdilər. İrəvan qubernatoru dərhal hadisə yerinə getsə də, qatili tapmaq mümkün olmamışdı.³⁴⁰ Boquslavskinin erməni terrorunun qurbanı olmasının digər səbəbi onun İqdir qəzasının rəisi olduğu zaman 1903-cü il 12 iyun qanununun yerinə yetirilməsində - yəni erməni kilsəsinin əmlakının müsadirə edilməsində fəallıq göstərməsi olmuşdu.

Bundan bir müddət sonra erməni terrorçuları Sürməli qəzasının yeni təyin edilən rəisinə qarşı da terror aktı həyata keçirmişdilər. Belə ki, qəza rəisi kapitan Dudnikov İrəvanda olarkən ermənilər onu qətlə yetirmək üçün iki dəfə atəş açsalar da, güllələr xoşbəxtlikdən hədəfə dəyməmişdi.³⁴¹ Ermənilər çar məmurlarını qorxu içərisində saxlamaqla, Cənubi Qafqazda türklərə qarşı törətdikləri qırğınlara rəsmi hökumət dairələrinin seyrçi münasibət bəsləməsinə nail olurdular. “Daşnaksutyun” Partiyasının 1907-ci ildə keçirilən IV qurultayında Rusiyanın hökumət məmurlarına qarşı hücum taktikasından əl çəkmək haqqında qərar qəbul edilməsindən sonra erməni terroruna bir müddət ara verilmişdi. Erməni terrorçuları yenidən öz fəaliyyətlərini Türkiyə ərazisində davam etdirmişdilər.

Qafqaz Canişinliyi Polis Departamentinin 1909-cu ilə aid arxiv sənədində “Daşnaksutyun” Partiyasının dövlət məmurlarından general Əlixanov-Avarskini, qubernator Nakaşidzeni, vitse-qubernator Andreyevi, qəza rəislərindən Boquslavskini, Şmerlinqi, Neşanskini, Pavlovu, polismeyster Saxarovu, pristavlar Cavaxov və Şumakeviçi, sərhəd mühafizəçisi Bıkovu terror yolu ilə qətlə yetirdiyi qeyd edilmişdi.³⁴²

Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Türkiyəni parçalamaq istəyən dövlətlər tərəfindən “erməni məsələsi” yenidən gündəliyə gətirilmişdi. Bir-birinə düşmən olan Antanta və Üçlər İttifaqı ayrı-ayrılıqda ermənilərin himayədarı rolunda çıxış edirdilər. Birinci Dünya müharibəsi başlamazdan bir qədər əvvəl ermənilər kütləvi surətdə Qafqazdakı rus ordusunun tərkibinə daxil olur, bununla yanaşı, ayrıca erməni könüllü birlikləri (*drujinalar*) də təşkil edirdilər. Ermənilərin məqsədi “Qərbi Ermənistan” adlandırdıqları Türkiyənin Şərqi Anadolu vilayətlərinin işğalına nail olmaqdan ibarət idi.

1914-cü ilin noyabrında çar II Nikolay Tiflisdə bütün ermənilərin katolikosu V Gevorqa vəd vermişdi ki, “erməni məsələsi” ermənilərin gözlədiyi kimi, müharibənin sonunda, sülh danışıqları zamanı həll ediləcək. Lakin ermənilərin gözlədiklərinin əksinə olaraq, ruslar erməni könüllü birlikləri ilə birlikdə

340 Yenə orada

341 Yenə orada

342 Дашнаки: из материалов департамента полиции. Баку: Коммунист, 1990

“Qərbi Ermənistan”ı işğal etdikdən sonra ermənilərə vəd etdikləri muxtariyyət məsələsini unuttular. Ermənistanda daşnak hökumətinin baş naziri olmuş Kaçaznuni bu məsələ ilə əlaqədar yazırdı: **“Ruslar elə hərəkət etdilər ki, Ermənistan boşaldınsın, sonra isə oraya kazakları köçürsünlər. Knyaz Lobanov-Rostovskinin (Rusiyanın xarici işlər naziri – N.M.) hamıya bəlli “ermənisiz Ermənistan” layihəsi həyata keçirilsin”**³⁴³. Beləliklə, ermənilərin “Böyük Ermənistan” arzuları birdəfəlik puça çıxmışdı.

Erməni şovinizminin güclənməsi nəticəsində 1918-1920-ci illərdə nəinki türklər və kürdlər, eyni zamanda, ruslar da təcavüzə məruz qalmışdılar. Qazax mahalının Karvansara nahiyəsinin (*indiki İcevan*) Nikitino və Mixaylovo kəndlərindəki rus icmasının ermənilər tərəfindən soyğunçuluğa məruz qalması barədə Cənubi Qafqaz Rus Milli Şurası 15 avqust 1918-ci ildə Azərbaycanın Gürcüstandakı daimi nümayəndəliyinə üç protokol təqdim etmişdi. Həmin sənədlərdə Rus Milli Şurası erməni silahlı qüvvələrinin azğınlığına son qoyulması üçün Azərbaycan hökumətindən tədbir görülməsini xahiş edirdi.³⁴⁴

1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsindən sonra Qars vilayətinin 31 kənd və şəhərində ruslar (*molokanlar*) məskunlaşdırılmışdı. Qars və Batum vilayətlərini əhatə edən ərazidə qurulmuş Cənubi-Qərbi Qafqaz Respublikasını 1919-cu ilin aprelində ingilis qoşunları süquta yetirmiş və Qars vilayətini ermənilərin idarəçiliyinə vermişdilər. Fürsətdən istifadə edən ermənilər Qars vilayətində türklərlə bərabər, ruslara da divan tutmuşdular. Nəticədə, rus icması erməni qırğınlarından və talanlarından qurtulmaq üçün yaşayış məskənlərini tərk etmək məcburiyyətində qalmışdı.

1920-ci il iyulun 20-də Qars vilayəti Rus Milli Şurasının üzvləri Rusiyanın Gürcüstandakı səlahiyyətli nümayəndəsinə müraciət edərək bildirmişdilər ki, ermənilər Blağodarno kəndində bir neçə nəfəri öldürmüş, sağ qalanlar kənddən qaçmışdılar. Novo-Selim kəndində ermənilər 15 qadını zorlamış, kəndin starsinasını öldürmüşdülər. Novo-Petrovka kəndindən 4 nəfəri öldürmüş, Vladikars kəndinin bütün əmlakını talan etmişdilər.

Qars vilayəti Rus Milli Şurasının Rusiyanın Gürcüstandakı daimi nümayəndəsinə etdiyi müraciətin sonunda deyilirdi: **“Bax, beləcə yaradılır “Böyük Ermənistan”, əhalinin tökülən qanları və göz yaşları Qars divarlarını örtmüşdür. 205 min müsəlman əhalidən sərhəd zolağında cəmi 50 min nəfər qalmışdır, yunanlar çəkilib getmişlər, yerdə qalan rusların gözləri Şimala (yəni Rusiyaya –N.M.) dikilmişdir. Bütün əhali**

343 Качазнуни Ов. Дашнакцютюн больше нечего делать. Тифлис: Закнига, 1927

344 Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivı (ARDA), fond 897, siyahı 1, iş 6, vərəq 18.

sizdən xahiş edir ki, qısa zamanda onların köçürülməsi imkanını nəzərdən keçirəsiniz. Bundan öncə isə, Qars vilayəti əhalisini daşnak qırğınlarından qorumaq üçün bütün mümkün tədbirləri görəsiniz.³⁴⁵

1920-ci ilin oktyabrında türk qoşunları yenidən Qars vilayətini erməni silahlı qüvvələrindən təmizlədiyi zaman cəmi 3 kənddə az sayda rus əhalisi qalmışdı. 1918-ci ilin mayında keçmiş İrəvan xanlığı ərazisində daşnak hakimiyyəti qurulduqdan sonra da bir çox rus zabitləri Ermənistan ordusuna qatılaraq qulluqlarını davam etdirmişdilər. Lakin onları “etibarsız ünsür” hesab edir və yüksək rütbəli erməni zabitlərinin tabeliyində saxlayırdılar. Rus zabitləri hər cür repressiyalara məruz qalırdılar. 1920-ci ilin mayında Ermənistanda 5 rus zabitini öldürmüşdülər. Aleksandropolda (*Gümriüdə*) isə ermənilər Rus Milli Şurasının sədri Ressleri qətlə yetirmişdilər.³⁴⁶

1918-1920-ci illərdə Ermənistanda rusların öz yaşadıkları kəndləri tərk edərək Cənubi Azərbaycana qaçmalarını müşahidə edən gürcü müəllifi Karibi (*asl soyadı Qoleşvili, Gürcüstanın kənd təsərrüfatı naziri olmuşdur – N.M.*) 1920-ci ildə Tiflisdə nəşr etdirdiyi “Qırmızı kitab”da yazırdı: **“Daşnak yazıcıları dünyaya sübut etmək istəyirlər ki, onlar Rusiyanı çox sevirlər. Lakin rus kəndliləri qorxu içərisində Ermənistanı tərk edərək öz vətənlərinə deyil, Məhəmməd hümməti İrana qaçırlar. Onlar yaxşıdan yaxşısını axtarmırlar. Hesab etmək lazımdır ki, əgər rus kəndliləri Ermənistanda yaxşı yaşamış olsaydılar, onlar heç bir dini, siyasi və mədəni əlaqəsi olmayan İranda özlərinə sığınacaq axtarmazdılar.”**³⁴⁷

Erməni müəllifi Marietta Şahinyanın verdiyi məlumata görə, daşnakların hakimiyyəti dövründə Zəngəzurda mövcud olan Bazarçay və Borisovka rus kəndləri də dağıdılmış, əhali Şimali Qafqaza qaçmağa məcbur olmuşdu.³⁴⁸

Amerika tədqiqatçısı Səmyuel Uimz “Ermənistan - terrorçu “xristian” ölkənin gizlinləri” əsərində yazır ki, XX əsrin lap əvvəllərindən başlayan erməni kilsəsi ilə terrorçu siyasi hərəkatın (*yəni “Daşnaksutyun” Partiyasının – N.M.*) birləşməsi bu gün də davam edir. Müəllif erməni kilsəsinin üsyanları planlaşdıran və həyata keçirən terrorçuların qərargahı kimi fəaliyyət göstərdiyini, terrorçuların üsyan əmrini almaq üçün kilsə xadimlərinin qərarını gözlədiklərini yazır.³⁴⁹

Sovet hakimiyyəti illərində də gizli erməni təşkilatları öz istəklərinə nail olmaq

345 ARDA, fond 28, siyahı 1, iş 174, vərəq 14-15.

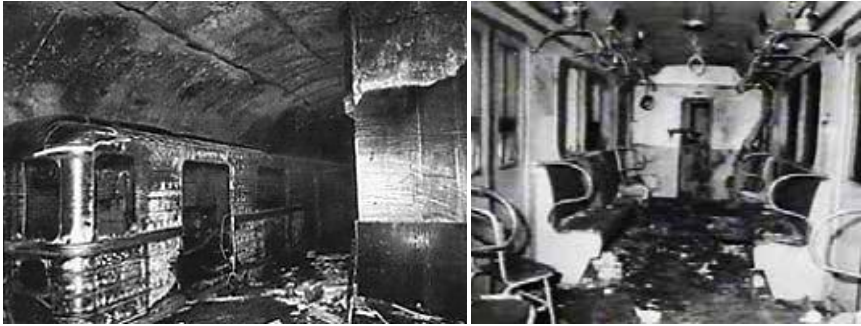
346 ARDA, fond 28, siyahı 1, iş 210, vərəq 74.

347 Карибн. Красная книга. Баку: Азернешр, 2013

348 Шагинян М. Советское Закавказье. Очерки 1922-1930 гг. Государственное издательство художественной литературы. Москва-Ленинград, 1931

349 Uimz Səmyuel. Ermənistan - terrorçu “xristian” ölkənin gizlinləri. Bakı: OKA Ofset, 2004

üçün Rusiyanın müxtəlif şəhərlərində, o cümlədən Moskvada dəfələrlə terror aksiyaları həyata keçirmişlər. 8 yanvar 1977-ci ildə Moskva şəhərində erməni terrorçuları tərəfindən bir-birinin ardınca üç terror aktı həyata keçirilmişdi. Əvvəlcə metronun “İzmaylovsk” və “Pervomaysk” stansiyaları arasında hərəkət edən vagona qoyulan bomba partladılmış, sonra “Lubyanka” küçəsindəki ərzaq mağazasına, bir qədər sonra isə “Nikolskaya” (keçmiş “Oktyabr”) küçəsinin yaxınlığındakı zibil qutusuna qoyulmuş bomba partladılmışdı. Partlayışlar zamanı 7 nəfər ölmüş, 37 nəfər yaralanmışdı.

Moskva metrosunda terror aktının nəticələri

Həmin terrorçu qrupun istintaqı zamanı müəyyən edilmişdi ki, qrup üzvləri oktyabrın 7-də Moskvanın Kursk vağzalında da silsilə terror aktları törətməyi planlaşdırmışlar. Terror aktını İrəvan şəhərinin sakinləri Stepan Zatikyan, Hakop Stepanyan və Zaven Bağdasaryan törətmişdilər. Bir ildən artıq çəkən istintaqdan sonra qapalı şəkildə keçirilən məhkəmə iclasında hər üç terrorçuya ən yüksək cəza – güllələnmə hökmü çıxarılmış və hökm icra edilmişdi.³⁵⁰

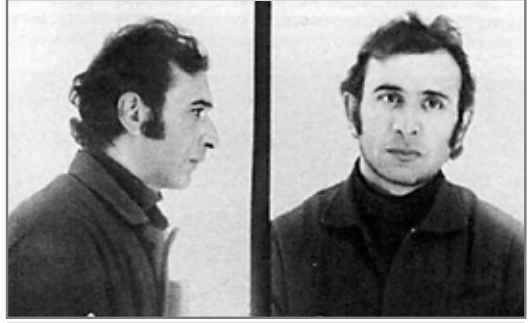
Ermənistanın o zamankı rəhbəri Karen Dəmirçyan istintaq prosesinə mane olmaq istəsə də, onları xilas edə bilməmişdi. İstintaq müəyyən etmişdi ki, terrorçular İrəvanda gizli fəaliyyət göstərən və ASALA terrorçu təşkilatı ilə bağlı olan Milli Birlik Partiyasının üzvləridirlər.

XX əsrin 90-cı illərində ermənilər tərəfindən Şimali Qafqaz ərazisində sərnəşin və dəmiryol nəqliyyatında həyata keçirilən müxtəlif terror aktları nəticəsində onlarca rus həlak olmuşdu.

8 aprel 1991-ci ildə Rostov şəhərində SSRİ DİN-in podpolkovniki Vladimir Blaxotin erməni terrorunun qurbanı olmuşdu. Ermənilər 1988-1990-cı illərdə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin hərbi komendantı olmuş

350 Как армяне устраивали взрывы в Москве. <https://anaga.ru/armianskie-vzryvy-v-moskve.html>

general Vladislav Safonovun maşını ilə Blaxotinin maşınının nömrəsini dəyişik salmış, podpolkovnikin maşını partladaraq onu qətlə yetirmişdilər. General Safonovun isə hələ DQMV-də hərbi komendant olarkən qayda-qanun yaratmaq istəməsi ermənilərə sərf etmədiyi üçün İrəvanda

Erməni terrorçusu S.Zatikyan

keçirilən mitinqlərin birində ona qarşı ölüm hökmü çıxarmışdılar. İstintaqla müəyyən edilmişdi ki, terror aktını Xankəndi, İrəvan və Rostov şəhərinin sakinləri olan ermənilər törətmişdilər. Məhkəmə cinayətkarlara müxtəlif müddətlərə həbs cəzası kəsmişdi.³⁵¹

1992-ci il iyun ayının 10-da Gümrü şəhərinin (*keçmiş Leninakan*)

General V.Safonov

mərkəzində, günün günorta çağı, sakinlərin gözləri önündə Rusiyanın Zaqafqaziya Hərbi Dairəsinin qərargahında qulluq edən 5 rus hərbiçisi - 1 zabit, bir çavuş və üç sırayı odlu silahla qətlə yetirilmişdi. Rus hərbiçiləri Rusiyanın Gümrüdəki hərbi bazasından kosmik rabitə qurğularını Kutaisidəki desant-hücum briqadasına daşımaq əmrini yerinə yetirirdilər. Lakin erməni "boyevikləri" həmin qurğuların daşınmasına maneçilik törətmiş və rus hərbiçilərini qətlə yetirmişdilər. Bununla bağlı cinayət işi açılmış, lakin bir müddət sonra "boyeviklərin" hamısının Qarabağda ölməsi "səbəbindən" cinayət işinə xitam verilmişdi. Beləliklə, ruslara qarşı törədilən

bu cinayət də "müttəfiq Ermənistanda" ört-basdır edilmişdi.³⁵²

1988-1991-ci illərdə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin

351 Багъев Б. Армяне взрывают Россию. <https://haqqin.az/news/67753>

352 Ступишин Владимир. Моя миссия в Армении. 1992-1994. Воспоминания первого посла России. Издательство Academia, Москва, 2001г.; <http://armenianhouse.org/stupishin/docs-ru/mission/8.html>

ikinci katibi vəzifəsində çalışmış Viktor Polyaniçkonun qətlində də “erməni izi” vardır. Belə ki, 1989-cu il yanvarın 12-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin qərarı ilə DQMV-də ermənipərəst Arkadi Volskinin rəhbərliyi ilə təşkil olunmuş Xüsusi İdarə Komitəsi həmin ilin sonunda ləğv edildikdən sonra V.Polyaniçkonun sədrliyi altında Təşkilat Komitəsi yaradılmışdı. 1990-1991-ci illərdə V.Polyaniçko Xankəndidə işlədiyi dövrdə ona qarşı 6 dəfə sui-qəsd təşkil edilsə də, ermənilər istəklərinə nail ola bilməmişdilər. Azərbaycandan gedəndən ilyarım sonra – 26 iyun 1993-cü ildə V.Polyaniçko Rusiya prezidentinin sərəncamı ilə Şimali Osetiya və İnuşetiya münaqişəsi üzrə səlahiyyətli nümayəndə təyin edilmişdi. V.Polyaniçko 1 avqust 1993-cü ildə Şimali Osetiyada öz xidməti məşinında inqış döyüşçülərinin rəhbərləri ilə görüşə gedərkən hücumla məruz qalmış və 15 güllə yarasından yerindəcə keçinmişdi. Onunla bərabər, Vladiqafqaz qarnizonunun rəhbəri general-

General L.Roxlin

mayor Anatoli Koretski və xüsusi təyinatlı “Alfa” qrupunun üzvü, baş leytenant Viktor Kravçuk da öldürülmüşdü. Bundan başqa, 4 rus hərbiçisi də yaralanmışdı.

Əldə edilən məlumatlara görə, V.Polyaniçkoya qarşı terror aktını Ermənistan DTK-sının kəşfiyyat əməliyyatları şöbəsinin müdir müavini Can Hovanesyanın təşkil etdiyi terrorçu qrup həyata keçirmişdi. İngiltərəli tədqiqatçı-jurnalist Tomas de Vaal “Qara bağ: Ermənistan və Azərbaycan sülh və müharibə arasında” kitabında Viktor Polyaniçkonun erməni döyüşçülər qrupunun hücumu nəticəsində öldürüldüyünü yazır.³⁵³

2 aprel 1997-ci ildə Rusiya Dövlət Dumasının Müdafiə məsələləri komissiyasının sədri general Lev Roxlinin Rusiyadan Ermənistana gizli olaraq 1 milyard dollar məbləğində silah verilməsi barədə Dumada hesabatla çıxış etməsi Rusiyanın siyasi dairələrində böyük qalmaqal doğurmuşdu. 3 iyul 1998-ci ildə Lev Roxlin Moskva yaxınlığındakı bağ evində odlu silahdan açılan atəşlə qətlə yetirilmişdi. Hələ ki, istintaqla öz təsdiqini tapmasa da, bu terror aktının arxasında da ermənilərin olduğu qənaəti mövcuddur.

353 Томас де Ваал. Черный сад: Армения и Азербайджан между миром и войной. Москва, 2013

Təkcə XX əsrin son 30 ilində müxtəlif erməni terrorçu qruplaşmaları tərəfindən 200-dən artıq terror aktı həyata keçirilmiş, təqribən 70 siyasi qətl icra edilmiş, 40-dan artıq sui-qəsd həyata keçirilmiş, 1500 nəfərdən artıq günahsız insan müxtəlif dərəcəli bədən xəsarətləri almışdı.

Ermənistan müstəqillik əldə etdikdən sonra bu ölkədə yaşayan ruslara qarşı diskriminasiya siyasəti həyata keçirilmiş və onların böyük əksəriyyətinin deportasiyasına nail olunmuşdu.

Faktlar göstərir ki, ermənilər tarix boyu bir tərəfdən Rusiyanın himayəsini qazanmaq üçün özlərini rusların sadıq dostu kimi qələmə vermiş, digər tərəfdən isə fürsət düşən kimi ruslara qarşı quldurluq, terror və qırğınlar törətmişdilər.

XIX iddia

“1988-ci ilədək Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində sosial-iqtisadi vəziyyət Azərbaycanın digər regionlarından aşağı səviyyədə olub”

Sovet Ermənistanı rəhbərlərinin təhriki ilə 1988-ci ildə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistanla birləşdirilməsi tələbini əsaslandırmaq üçün iddia irəli sürülmüşdü ki, guya Azərbaycan rəhbərliyinin yeritdiyi diskriminasiya siyasəti nəticəsində muxtar vilayətin sosial-iqtisadi vəziyyəti Azərbaycanın digər regionlarından aşağı səviyyədə olub. Azərbaycanlı müəlliflər tərəfindən həmin iddianın arxiv sənədlərinə istinadən əsassızlığını sübut edən çoxsaylı əsərlər və məqalələr yazılmışdır. Bəs görəsən, Sovet hakimiyyəti illərində erməni müəlliflərinin özlərinin yazdıqları əsərlərdə və tərtib etdikləri statistik məcmuələrdə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin sosial-iqtisadi vəziyyəti öz əksini necə tapmışdır? Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərin vəziyyəti ilə Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların vəziyyətlərinin müqayisəli təhlili hansı mənzərəni ortaya qoyur?

Məsələnin mahiyyətinin tamamilə açılması üçün əvvəlcə Ermənistanın Azərbaycana qarşı qaldırdığı ərazi iddialarına tarixi ekskurs etmək lazımdır. Ermənilər Azərbaycanın bir parçası olan Dağlıq Qarabağa ilk ərazi iddiasını 1918-ci ildə tarixdə ilk dəfə qurulan müstəqil Ermənistan (*Ararat*) Respublikası dövründə irəli sürmüşdülər. Hansı ki, həmin dövlətin özü tarixi Azərbaycan torpağının - keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində yaradılmışdı.

1919-cu il mayın 28-də Ermənistan parlamenti “Birləşmiş Ermənistan” haqqında qərar qəbul etmiş, Qarabağı, Naxçıvanı və Qars vilayətini Ermənistan ərazisi elan etmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Ermənistan ordusunun Qarabağa hücumunun qarşısı qətiyyətlə alınmış və daşnak hökumətinin təhriki ilə Dağlıq Qarabağda baş qaldıran erməni üsyanları yatırılmış, Azərbaycanın suveren hüquqları bütün Qarabağ ərazisində bərqərar edilmişdi.

Ermənilər ikinci dəfə Sovet hakimiyyətinin ilk illərində yenidən Dağlıq Qarabağa və Naxçıvana ərazi iddiası irəli sürmüşdülər. Lakin 7 iyul 1923-cü ildə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin dekreti ilə Azərbaycanın tərkibində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradılmaqla erməni iddialarına son

qoyulmuşdu. Naxçıvanın taleyi isə 1921-ci il Moskva müqaviləsi ilə birdəfəlik həll edilmiş, əsassız erməni iddialarına kökündən balta vurulmuşdu.

Ermənilərin növbəti dəfə Dağlıq Qarabağa ərazi iddiası ilə çıxış etməsi İkinci Dünya müharibəsinin sonlarına təsadüf edir. Müharibənin sonunda SSRİ-nin Türkiyənin Qars vilayətinə qarşı ərazi iddiası ilə çıxış etməsi Sovet Ermənistanının rəhbərlərinə fürsət vermişdi ki, Dağlıq Qarabağa və Naxçıvana ərazi iddiası məsələsini yenidən qaldırsınlar. 1945-ci il oktyabrın 27-də Ermənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Qriqor Arutinov İosif Stalinin qəbulunda olarkən xaricdə yaşayan 300 mindən artıq erməninin Sovet Ermənistanına köçmək istədiyini, amma əvvəlcə “mövcud ədalətsizliyin” aradan qaldırılmasını – yəni Dağlıq Qarabağ və Naxçıvanın Ermənistana birləşdirilməsi məsələsinin həll edilməli olduğunu bildirmişdi.³⁵⁴ Lakin 1945-ci il dekabrın 10-da Azərbaycanın rəhbəri M.C.Bağirov Q. Arutinovun iddiasına cavab olaraq Moskvaya bildirmişdi ki, Qağlıq Qarabağın Şuşa istisna olmaqla Ermənistana birləşdirilməsi təklifi ilə o şərtlə razıdır ki, Ermənistanda əhalinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edən Əzizbəyov, Vədi və Qarabağlar rayonları Azərbaycana birləşdirilsin.³⁵⁵ Bundan sonra bir müddət Ermənistanın Dağlıq Qarabağa olan ərazi iddiası arxa plana keçirilmişdi. Əvəzində, ermənilər 100 minə yaxın azərbaycanlının Ermənistandan deportasiya edilməsinə nail olmuşdular.

1949-cu ildə Sovet Ermənistanının rəhbəri Q.Arutinov yenidən İ.Stalinə müraciət edərək Dağlıq Qarabağ məsələsinin müzakirə olunmasını xahiş etmişdi. Lakin M.Bağirovun və L.Beriyanın səyləri nəticəsində bu məsələnin müzakirəsi yersiz sayılmış və məqsədəuyğun hesab edilməmişdi.³⁵⁶

1960-cı illərdə Ermənistanın Dağlıq Qarabağa ərazi iddiası üçün yenidən münbit şərait yaranmışdı. 1961-ci ildə Ermənistanda sovet hakimiyyətinin qurulmasının 40 illiyi münasibətilə Ermənistana gələn Sov.İKP MK-nın Baş katibi Nikita Xruşova Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi barəsində edilən müraciətə cavab olaraq o, bəyan etmişdi ki, artıq SSRİ-də milli məsələ həll edilmişdir.³⁵⁷ Lakin buna baxmayaraq, 1963-cü ildə Dağlıq Qarabağda və ətraf rayonlarda yaşayan 2500 erməninin imzası ilə N.Xruşova məktub

354 “Ноев Ковчег”, Москва, март, 2009, № 3 (138)

355 Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA). Fond 1, siyahı 169, iş 249, vərəq 8-12

356 Борьба армян за воссоединение НКАО с Советской Арменией. Сборник документов и материалов. Ереван: Институт Истории, 2011

357 Затицян О. Армянский вопрос и проявление национального сознания в 1960 годы. Вестник архивов Армении. № 1, 2009

göndərilmişdi ki, DQMV və ətraf rayonların Ermənistanla birləşdirilməsi, yaxud da RSFSR-in tərkibinə daxil edilməsi məsələsini həll etsin.³⁵⁸

1966-cı ilin martında Ermənistanın bir qrup elm və mədəniyyət xadiminin imzası ilə Sov.İKP-nin XXIII qurultayına müraciət ünvanlanmışdı ki, “süni surətdə Sovet Ermənistanından ayrı salınmış Dağlıq Qarabağın və Naxçıvanın Ermənistanla qaytarılması” məsələsi müzakirə edilsin. Həmin məktubu Sov. İKP MK-nın Katibliyi baxılmaq üçün Ermənistan KP MK-ya göndərmişdi. 30 sentyabr 1966-cı ildə Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Anton Koçinyanın və Nazirlər Sovetinin sədri Bədəl Muradyanın imzaları ilə Sov.İKP MK-ya göndərilən cavab məktubunda qeyd edilirdi ki, Azərbaycanın tərkibində olduğu 40 il ərzində guya Dağlıq Qarabağın iqtisadi və mədəni inkişafı təmin edilməmişdir. Həmçinin, yazılırdı ki, guya DQMV Ermənistanla bitişikdir və onun üzvi davamıdır. Nəhayət bildirilirdi ki, Naxçıvanın Ermənistanla “qaytarılması” çətinliklərə səbəb ola bilərsə də, Dağlıq Qarabağın “qaytarılması” heç bir çətinliklə bağlı deyil və ağırsız həll edilə bilər. Həmin məktubda qeyd edilirdi ki, guya Azərbaycan rəhbərliyinin DQMV-nin erməni əhalisinə qarşı həyata keçirdiyi diskriminasiya siyasəti nəticəsində 1926-cı illə müqayisədə 1959-cu ildə vilayətin erməni əhalisi artmaq əvəzinə azalmış, əhali 111.694 nəfərdən 110.053 nəfərə enmişdir.³⁵⁹

Əslində isə həmin illər İkinci Dünya müharibəsi dövrünə təsadüf etdiyi üçün ölkənin hər yerində təbii artıma mənfə təsir göstərmişdi. Lakin erməni tədqiqatçılarının özləri İkinci Dünya müharibəsinin Qarabağ ermənilərinin sayına olduqca mənfə təsir göstərdiyini yazır, həmin illərdə Dağlıq Qarabağdan 45 min nəfərin cəbhəyə getdiyini və onlardan 22 min nəfərinin həlak olduğunu qeyd edirdilər.³⁶⁰

DQMV-də erməni əhalisinin azalmasının digər səbəbi isə ondan ibarət idi ki, 1949-cu ildə Sumqayıta, 1954-cü ildə isə Mingəçevirə respublika tabeli şəhər statusu verildəndən və həmin şəhərlərdə bir-birinin ardınca sənaye müəssisələrinin yaradılmasından sonra Dağlıq Qarabağda yaşayan erməni gənclərinin bir çoxu Sumqayıta və Mingəçevirə axışmışdı. Bakı və Gəncədəki sənaye müəssisələrinə Qarabağ ermənilərinin axını isə bütün Sovet hakimiyyəti illərində davam etmişdi. 1926-1959-cu illərdə Dağlıq Qarabağda ermənilərin

358 Борьба армян за воссоединение НКАО с Советской Арменией. Сборник документов и материалов. Ереван: Институт Истории, 2011

359 Кочинян А. Документы, письма, воспоминания. Национальный Архив Армении. Ереван, 2003,

360 Мирзоян Б.С. Нагорный Карабах (Размышления над статистикой). [http://lraiber.asj-qa.am/4067/1/1988-7\(43\).pdf](http://lraiber.asj-qa.am/4067/1/1988-7(43).pdf); Абрамян Г.Б. Арцахские армяне в годы Великой Отечественной войны. <http://mrav.net/2007/04/artsakh-heroes/>

sayının azalması müharibə və ölkədə gedən urbanizasiya prosesləri ilə bağlı idi. Ermənistan KP MK-nın 1975-ci il yanvar plenumunda birinci katib Kəren Dəmirçyanın məruzəsində göstərilirdi ki, Ermənistanda 476 kənd istifadəsiz qalmışdır.³⁶¹ Bəlkə, XX əsrin 50-70-ci illərində Ermənistanda gənclərin şəhərlərə axını nəticəsində erməni kəndlərinin boşalmasının təqsirkarı da Azərbaycan hökuməti idi?

Əslində isə Sovet hakimiyyəti illərində Ermənistanda azərbaycanlı əhaliyə qarşı həyata keçirilən diskriminasiya siyasəti nəticəsində azərbaycanlı əhalinin artım faizi erməni əhalisinin artım faizindən aşağı olurdu. Halbuki, azərbaycanlıların təbii artım tempi erməni əhalisinə nisbətən həmişə dəfələrlə yüksək idi. Bunu o dövrdə Ermənistanda yaşayan çoxuşaqlı anaların təltif edilməsi barədə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanları da təsdiq edir.

Qafqaz üzrə mütəxəssis ingilis Tomas De Vaal "Qara bağ: Ermənistan və Azərbaycan sülh və savaş arasında" əsərində yazır ki, 1970-1979-cu illər arasında keçirilən siyahıyaalmalar zamanı məlum olmuşdu ki, Ermənistan əhalisi 23 faiz artmış, eyni dövrdə azərbaycanlılar cəmi 8 faiz artmışdır. Bu, onu göstərir ki, azərbaycanlılar, hansı ki, onlarda doğum tempi daha yüksəkdir, deməli, Ermənistanı tərk etmişdilər.³⁶²

Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi DQMV-də erməni millətçilərinin təxribatçı hərəkatlərinin qarşısını almağa çalışır, separatçılar barədə mərkəzi hakimiyyət orqanlarını vaxtaşırı məlumatlandırır. 1969-cu ilin aprelində Azərbaycan DTK-sının sədri Heydər Əliyev Sov.İKP MK-nın nəzdindəki Partiya Nəzarət Komitəsinə göndərdiyi məktubunda qeyd edirdi ki, son illərdə DQMV-də yaşayan millətçi ünsürlər və həmçinin bir sıra Ermənistan SSR sakinləri əhali arasında vilayətin Azərbaycanın tərkibindən çıxarılıb Ermənistanla birləşdirilməsi istiqamətində qızıqdırıcı cəhdlər edirlər. Heydər Əliyev millətçi elementlərin təsiri altına gənclərin, o cümlədən də komsomolçuların düşdüklərini yazırdı.³⁶³

SSRİ-nin yaranmasının 50 illiyi ərəfəsində - 1972-ci ilin dekabrında Ermənistanın elmi işçiləri, yazıçıları, rəssamları və artistləri adından Baş katib Leonid Brejnevə ünvanlanan məktubda qeyd edilirdi ki, guya Dağlıq Qarabağı Ermənistanla tarix, mədəni həyat, məişət və həyat tərzini birləşdirir, onu Ermənistandan cəmi 3 kilometr məsafə ayırır və Dağlıq Qarabağın

361 Газета "Коммунист", Ереван, 20 января 1975

362 Томас де Ваал. Черный сад: Армения и Азербайджан между миром и войной. Москва: Политическая энциклопедия, 2014

363 Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике. Документы и комментарий. Сост., отв. ред., авт. вступ. ст. и коммент. А. Ю. Н., проф. Ю.Г.Барсегов. Москва: КРУГЪ, 2008, Том. 1

Ermənistana birləşdirilməsi respublikanın inkişafına təkan verir, həmçinin xalqlar arasındakı dostluğun təntənəsi hesab edilir.³⁶⁴

Ermənistandakı müəyyən dairələr tərəfindən Dağlıq Qarabağda fasiləsiz olaraq qızıqdırılan erməni şovinizmi və separatizminin qarşısının alınması istiqamətində vilayətin partiya-sovet orqanları ciddi tədbirlər görmürdülər. Ona görə də Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibi Qurban Melkumyan vəzifəsindən azad edilmişdi. 1974-cü ildə Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibi vəzifəsinə Bakı şəhəri Kirov Rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi Boris Kevorkov gətirilmişdi. B.Kevorkov siyasi cəhətdən yetkin, hadisələri real qiymətləndirməyi bacaran, erməni millətçiliyinin hər cür təzahürlərindən uzaq təcürbəli kadr idi.

Dağlıq Qarabağ Vilayət Partiya Komitəsinin 21 mart 1975-ci ildə keçirilən plenumunda birinci katib B.Kevorkovun məruzəsi sanki göydə ildırım çaxması effekti yaratmışdı. Məruzənin erməni dilində mətni martın 23-də Vilayət Partiya Komitəsinin və Xalq Deputatları Sovetinin orqanı olan "Sovetikan Karabağ" qəzetində dərc edilmişdi. Məruzənin qısa məzmunu isə B.Kevorkovun imzası ilə Bakıda Azərbaycan dilində nəşr edilən "Azərbaycan kommunisti" jurnalında dərc edilmişdi.³⁶⁵ Bütün bunlar həm Dağlıq Qarabağdakı erməni separatçılara, həm də Ermənistandakı millətçilik azarına düçar olmuş Leonid Qruns, Baqat Ulubabyan, Silva Kaputikyan, Sero Xanzadyan, Zori Balayan, İqor Muradyan kimi şovinst ziyalılara fürsət vermişdi ki, B.Kevorkovun əleyhinə Moskvaya axın-axın etiraz məktubları göndərsinlər. Bəs, B.Kevorkov məruzəsində nə demişdi ki, erməni şovinizmi daha da qızışmışdı?

Həmin dövrün məruzələrinin ruhuna uyğun olaraq B.Kevorkov öz məruzəsində əvvəlcə Kommunist Partiyasının rəhbərliyi altında vilayətdə sosial-iqtisadi sahədə əldə edilən nailiyyətlər haqqında ətraflı məlumat vermiş, sonra ideoloji sahədə mövcud olan problemlərdən geniş bəhs etmişdi. B.Kevorkov Vilayət Partiya Komitəsinin əvvəlki rəhbərliyinin ideoloji sahədə yarıtmaz fəaliyyətini kəskin tənqid etmişdi. "Правда" qəzetinin 29 may 1975-ci il tarixli "Bizim gücümüzün mənbəyi" başlıqlı baş məqaləsində B.Kevorkovun mart plenumundakı məruzəsində gətirilən faktlarla səsleşən mövqe bəyan edilmişdi. Qəzet yazırdı ki, Azərbaycan Kommunist Partiyası Dağlıq Qarabağ Vilayət Partiya Komitəsinin plenumunu vilayət partiya bürosunun keçmiş tərkibinə siyasi cəhətdən yetkin olmayan adamları daxil etdiyinə, keçmişin

364 Борьба армян за воссоединение НКАО с Советской Арменией. Сборник документов и материалов. Ереван: Институт Истории, 2011

365 Kevorkov B. Beynəlmilçilik bayrağını daim uca tutacağıq. "Azərbaycan kommunisti" jurnalı, 1975, № 5

ideallaşdırılmasına, patriarxallığın mədh edilməsinə, tarixi hadisələrin qiymətləndirilməsində partiya-sinfi mövqelərdən uzaqlaşma hallarına qarşı prinsiplial mövqe tutmamasına görə qətiyyətlə qınamışdır”.³⁶⁶

“Правда”nın baş məqaləsində sadalanan faktlar erməni millətçilərini ciddi narahat etmişdi. Bundan bir həftə sonra - yəni iyunun 5-də yazıçı Silva Kaputikyan Sov.İKP MK-nın Baş katibi L.Brejnevə və “Правда” redaksiyasına məktub göndərərək qəzetdə yer alan ifadələrə etirazını bildirmiş, Baş katibdən Dağlıq Qarabağın problemlərinə, “erməni əhalisinin tapdalanmış hüquqlarına” diqqət yetirməyi xahiş etmişdi.³⁶⁷

Münaqişədən əvvəl Xankəndinin mərkəzi

B.Kevorkov Dağlıq Qarabağın guya Ermənistanın bir parçası olması və onun zorla Ermənistandan qoparılması barədə tarixi saxtalaşdıran ermənilərə cavab olaraq və “tarixi ədalətsizliyin bərpa edilərək Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi” iddiası ilə çıxış edən erməni siyasətçilərinə tarixdən sitat gətirərək yazırdı: **“Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağın iqtisadiyyatı, ictimai-siyasi və mədəni həyatı tarixən Azərbaycanın bütün ictimai-siyasi və ictimai-iqtisadi həyatı ilə möhkəm bağlı olmuşdur. Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi tərəqqi edib çiçəklənmiş, öz iqtisadiyyat və mədəniyyətini inkişaf etdirmişdir. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qalib gəldikdən sonra Dağlıq Qarabağ zəhmətkeşləri Azərbaycana qoşulmağı qət etmişdilər. Bununla əlaqədar olaraq A.İ.Mikoyan 1919-cu il mayın 22-də RK(b)P MK-ya, V.İ.Leninə göndərdiyi məruzəsində yazırdı: “Erməni hökumətinin**

366 Источник нашей силы. Газ. “Правда”, 29 май 1975, № 149

367 Борьба армян за воссоединение НКАО с Советской Арменией. Сборник документов и материалов. Ереван: Институт Истории, 2011

nümayəndələri olan daşnaklar Qarabağı Ermənistana birləşdirməyə can atırlar, lakin bu, Qarabağ əhalisinin öz həyat mənbəyindən, yəni Bakıdan məhrum olması və heç bir əlaqəsinin olmadığı İrəvana bağlanması demək olardı. Erməni kəndliləri (*Dağlıq Qarabağın erməni kəndliləri—B.K.*) də **Sovet Azərbaycanını tanımağı və ona qoşulmağı qət etmişlər**.³⁶⁸

Erməni separatçı-millətçilərinin muxtar vilayətin sosial-iqtisadi cəhətdən geri qalması iddiasının əksinə olaraq B.Kevorkov yazırdı: **“Azərbaycan SSR-in tərkibində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti misli görünməmiş ictimai-iqtisadi və mədəni tərəqqiyə çatmışdır. Vilayətdə müasir texnika ilə silahlanmış sənaye, mexanikləşdirilmiş çoxsahəli kənd təsərrüfatı yaradılmış, mədəniyyət, maarif, səhiyyə ocaqlarının sıx şəbəkəsi vilayəti bürümüşdür**”.³⁶⁹

B.Kevorkov mart plenumundakı məruzəsində vilayət statistika idarəsinin keçmiş rəisi A.Zaxaryanın DQMV-nin iqtisadiyyatına dair statistik məlumatların tərtib edilməsi zamanı yol verdiyi saxtalaşdırmalardan da bəhs etmişdi. Aydın olmuşdu ki, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində sosial-iqtisadi vəziyyətin guya Azərbaycanın digər regionlarından aşağı səviyyədə olması barədə erməni millətçilərinin Moskvaya ünvanladıkları məktublarda qeyd edilən yalan məlumatların mənbəyi elə vilayət statistika idarəsi imiş. Hansı ki, həmin idarədə bir nəfər də olsun azərbaycanlı işləmirdi.

Zori Balayan L.Qrunsun kitabına yazdığı ön sözdə A.Zaxaryan kimilərini nəzərdə tutaraq qeyd edirdi ki, Qarabağdan L.Qrunsun yanına məlumat ötürənlər gəlir, vilayətdə baş verən hadisələr barədə bizə konkret materiallar gətirirdilər və bütün bu məlumatlar tezliklə kütlələrin malına çevrilirdi.³⁷⁰

Erməni millətçiləri iddia edirdilər ki, guya Azərbaycan hökumətinin yeritdiyi ayrı-seçkilik siyasəti nəticəsində DQMV-də iqtisadiyyat və mədəniyyət Azərbaycanın digər regionlarından geri qalmışdı. DQMV-nin daha yüksək iqtisadi və mədəni inkişafına nail olunması üçün çıxış yolu kimi təklif edirdilər ki, DQMV “süni surətdə ayrı salındığı” Ermənistana birləşdirilsin.³⁷¹ B.Kevorkov erməni millətçilərinin iddialarına son qoymaq üçün DQMV-nin sosial-iqtisadi göstəricilərini bütövlükdə Azərbaycanın göstəriciləri ilə müqayisə etmiş, bütün parametrlər üzrə muxtar vilayətin daha öndə olduğunu əsaslandırmışdı: **“Öz**

368 Российский Государственный Архив Социально-Политической Истории. Фонд 461, опись 1, дело 4525, лист 1

369 Kevorkov B. Beynəlmiləlxilik bayrağını daim uca tutacağıq. “Azərbaycan kommunisti” jurnalı, 1975, № 5

370 <http://armenianhouse.org/gurunts/docs-ru/balayan.html>

371 Борьба армян за воссоединение НКАО с Советской Арменией. Сборник документов и материалов. Ереван: Институт Истории, 2011

beynəlmiləlçilik ənənələrinə sadıq olan Azərbaycan partiya təşkilatı Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində xalq təsərrüfatının sürətli inkişafına nail olmaq üçün əlindən gələnlən hər şeyi edir. Bunu aşağıdakı rəqəmlər aydın göstərir. Adambaşına məcmu ictimai məhsulun artımı 1960-cı ildəkinə nisbətən 1973-cü ildə bütövlükdə Azərbaycanda 149,5 faiz, DQMV-də isə 250 faiz olmuşdur. Həmin müddətdə sənaye məhsulları istehsalı 239 faiz, DQMV-də isə 281 faiz artmışdı.

Azərbaycan SSR-də əsaslı vəsait qoyuluşu 219 faiz, DQMV-də isə 417 faiz, Azərbaycan SSR-də əmtəə dövriyyəsi 249 faiz, DQMV-də isə 279 faiz, Azərbaycan SSR-də əhaliyə

Xankəndinin abad yaşayış evləri

məişət xidməti 540 faiz, DQMV-də isə 550 faiz, bütönlükdə respublikada ictimai-mədəni tədbirlərə ayrılan vəsait adambaşına 200 faiz, DQMV-də isə 220 faiz artmışdı. Hər cür böhtanlar uyduran, siyasi cəhətdən yetkin olmayan, geri qalmış adamlar bu rəqəmlərin qarşısında nə deyə bilərlər?!”³⁷²

1969-cu ildə DQMV Statistika İdarəsinin rəisi A.Zaxaryanın rəhbərliyi altında Xankəndidə (*Stepanakert*) çap edilən “Dağlıq Qarabağ Sovet hakimiyyəti illərində” statistik məlumat kitabında göstəricilərin saxtalaşdırılmasına baxmayaraq, muxtar vilayətdə əvvəlki illərlə müqayisədə iqtisadiyyatın və sosial sferanın bütün sahələrində yüksək göstəricilərə nail olunduğu həm mətnlərlə ifadə edilmiş, həm də cədvəllər şəklində göstərilmişdi. B.Kevorkovun 1975-ci ilin mart plenumunda vurğuladığı kimi, statistik göstəricilər A.Zaxaryan tərəfindən qəsdən saxtalaşdırılmasaydı, daha yüksək göstəricilər təsbit edilmiş olardı. Bununla belə, həmin statistik məlumat kitabının sonunda muxtar vilayətin iqtisadi və mədəni inkişafının əsas göstəricilərinin dünyanın müxtəlif ölkələrindəki vəziyyətlə müqayisəli cədvəlləri də verilmişdi. Həmin cədvəllərdən bəzilərinə nəzər salaq:

372 Kevorkov B. Beynəlmiləlçilik bayrağını daim uca tutacağıq. “Azərbaycan kommunisti” jurnalı, 1975, № 5

*İbtidai və ümumtəhsil məktəblərində əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən şagirdlərin sayı*³⁷³

	Tədris ili	Şagirdlərin sayı
DQMV	1962-1963	2143
İran	1961-1962	886
Türkiyə	1961-1962	1241
İraq	1961-1962	1506
İngiltərə	1961-1962	1615
Albaniya	1961-1962	1871
Almaniya Federativ Respublikası	1960-1961	1208
İtaliya	1960-1961	1089
Fransa	1961-1962	1655

*Bütün ixtisaslar üzrə 10000 nəfərə düşən həkimlərin sayı*³⁷⁴

	İl	Həkimlərin sayı
DQMV	1968	14,5
İran	1964	3,7
Türkiyə	1965	3,8
İraq	1963	2,5
Əfqanıstan	1962	0,35
Pakistan	1964	1,6
Hindistan	1962	1,8
Kuba	1967	9,0
Yuqoslaviya	1965	9,3

*Əhalinin 10000 nəfərinə düşən xəstəxana çarpayılarının sayı*³⁷⁵

	İl	Həkimlərin sayı
DQMV	1967	98,6
ABŞ	1965	84,7
Yuqoslaviya	1964	55,3
Rumıniya	1966	76,8
İtaliya	1964	84,2
Türkiyə	1962	16,1
Pakistan	1961	2,9
İraq	1963	21,0
Kuba	1961	34,0
Əfqanıstan	1962	1,2

373 Нагорный Карабах за годы Советской власти: краткий статистический сборник. Степанакерт, 1969

374 Yenə orada

375 Yenə orada

1968-ci ildə əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən doğum, ölüm və təbii artım³⁷⁶

	Doğum	Ölüm	Təbii artım
DQMV	27,8	6,9	18,5
ABŞ	84,7	9,6	7,8
İngiltərə	17,1	11,8	5,3
AFR	17,3	11,2	6,1
Fransa	16,9	10,9	6,0
İtaliya	17,6	10,0	7,6
Rumıniya	27,4	9,3	18,1
Yuqoslaviya	19,5	8,7	10,8
Norveç	21,0	9,2	8,8

Heydər Əliyev Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçildikdən sonra Dağlıq Qarabağın sosial-iqtisadi vəziyyətinin daha da yaxşılaşdırılması üçün kompleks tədbirlər həyata keçirilmişdi. 1974-cü ildə Xocalı qəsəbəsində aeroportun istifadəyə verilməsindən sonra Azərbaycanın bir sıra şəhərləri ilə yanaşı, İrəvan-Stepanakert (*Xankəndi*) reysi ilə də uçuşlar həyata keçirilirdi. DQMV ərazisində olan, 1993-cü ildən Ermənistan ordusunun işğalı altında qalan və baxımsızlıq üzündən qəzalılıq vəziyyətə düşən, ümumi su tutumu 560 milyon kubmetr təşkil edən Sərsəng su anbarı və 125 milyon kilovat-saat elektrik enerjisi istehsal edən Sərsəng Su Elektrik Stansiyası 1976-cı ildə istifadəyə verilmişdi. 1978-ci ildə uzunluğu 107 km olan Yevlax-Stepanakert (*Xankəndi*) magistral qaz kəməri istismara verildikdən sonra muxtar vilayətin şəhər və kəndləri mavi yanacaq ilə təmin edilmişdi. 1979-cu ildə Bakı-Stepanakert (*Xankəndi*) dəmiryol xəttinin istifadəyə verilməsi sərnişinlərin və yüklərin daşınmasını xeyli dərəcədə sürətləndirmişdi. Yevlax-Şuşa-Laçın-Naxçıvan magistral yolu eyni zamanda, DQMV-ni Ermənistanla bağlayırdı. DQMV-nin sənaye müəssisələrində istehsal olunan məhsullar keçmiş SSRİ-nin Bratsk, Voljsk, Rustavi, Nəvai, Surqut, Sumqayıt şəhərlərinə, Manqışlak vilayətinə göndərilirdi. Muxtar vilayətdəki fabrik və zavodlar xammal və avadanlıqları əsasən Bakıdan, Gəncədən, Sumqayıtdan və Mingəçevirdən alırdı.³⁷⁷

“Проблемы мира и социализма” jurnalının 1977-ci il iyun nömrəsində Hindistan Kommunist Partiyası Milli Şurasının üzvü Sarada Mitranın və İraq KP MK-nın üzvü Adel Xabanın imzası ilə “Biz millətlərin qardaşlığını gördük” başlıqlı məqalə dərc edilmişdi. Məqalə müəllifləri erməni separatçılarının

³⁷⁶ Yenə orada

³⁷⁷ Муслимов И., Мосесова И., Саркисян Е. Советский Нагорный Карабах: торжество Ленинской национальной политики. Баку: Азернешр, 1983

iddialarının xilafına DQMV-nin Martuni rayonunun Çartaz erməni kəndində gördüklərini belə təsvir edirdilər: **“Avtomatlaşdırılmış süd ferması, çəhrayı tuf daşdan tikilmiş 500 yerlik mədəniyyət sarayı, 15 min fondu olan kitabxana, məktəblər, xəstəxana, poliklinika, hər cür şəraiti olan ikimərtəbəli daş evlər”**.³⁷⁸ Məqalə müəlliflərinin **“Ermənistan SSR-dən ensiz torpaq zolaqla ayrılan vilayət nə üçün onun tərkibində deyil”** - sualına B.Kevorkov belə cavab vermişdi: **“Dağlıq Qarabağın tarixi Azərbaycanın tarixi ilə iç-içədir... Elə adamlar var idilər ki, deyirdilər: “Qoy mən pis yaşayım, ancaq Ermənistanla bağlı olum”... Bu, geridəqalmışlığın və anlaşılmazlığın təzahürü idi. Vilayətin sürətli iqtisadi və mədəni inkişafı, bərabərhüquqlu şəraitdə həyat səviyyəsinin yüksəlməsi, milli adət və ənənələrə hörmət Azərbaycan KP MK-nın qaygısı və diqqəti sayəsində mümkün olmuşdur”**.³⁷⁹

Azərbaycan SSR hökuməti DQMV-də sosial infrastrukturun və humanitar sahələrin inkişafına xüsusi diqqət yetirirdi. 1983-cü ildə 220 yaşayış məntəqəsi olan muxtar vilayətdə 200 müalicə-profilaktika müəssisəsi, 1865 çarpayılıq 32 stasionar xəstəxana fəaliyyət göstərirdi. Əhalinin sağlamlığının keşiyində 2366 həkim və orta ixtisaslı tibb personalı dayanırdı. Hər 10000 nəfərə 112 çarpayılıq, 29 həkim düşürdü. 1973-1983-cü illərdə muxtar vilayətdə 17300 şagird yerli 42 məktəb istifadəyə verilmişdi. 1983-cü ildə DQMV-də 229 klub, mədəniyyət evləri və sarayları, 1,5 milyon kitab fondu olan 220 kütləvi kitabxana fəaliyyət göstərirdi.³⁸⁰

Muxtar vilayətdə erməni, Azərbaycan və rus dillərində fakültələri olmaqla Dövlət Pedaqoji İnstitutu, 6 orta ixtisas məktəbi, 5 texniki peşə məktəbi, 89 məktəbəqədər uşaq müəssisəsi mövcud idi. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Qarabağ filialı, M.Qorki adına Dram Teatrı, Dövlət Mahını və Rəqs Ansambli, “Qarabağ” Dövlət Estrada Orkestri, “Knar” özfəaliyyət ansambli hər cür qayğı ilə əhatə olunmuşdu.³⁸¹

Bütün bunlara baxmayaraq, millətçilik azarına yoluxmuş erməni ziyalıları Sovet İttifaqının müxtəlif orqanlarına tamamilə real faktları təhrif edən şikayət məktubları və teleqramlar göndərirdilər ki, guya Azərbaycan rəhbərliyi DQMV-də yaşayan ermənilərə münasibətdə qərəzli siyasət yeridir, onları diskriminasiyaya məruz qoyaraq vilayətin ərazisini tərk etməyə məcbur

378 Митра.С., Хаба А. Мы видели братство наций. Журнал “Проблемы мира и социализма”, 1977, июнь
379 Yenə orada

380 Муслюмов И., Мосесова И., Саркисян Е. Советский Нагорный Карабах: торжество Ленинской национальной политики. Баку: Азернешр, 1983

381 Yenə orada

edir, sosial-iqtisadi sferanın inkişafını qəsdən ləngidir. Bütün məktublarnı sonluęu belə bitirdi ki, DQMV-nin yeganə xilas yolu onun Ermənistanı birləşdirilməsindədir. O Ermənistanı ki, onun özü Azərbaycandan asılı idi, sənaye müəssisələri Azərbaycandan göndərilən xammal əsasında fəaliyyət göstərirdi. Üstəlik, DQMV-nin sosial-iqtisadi göstəriciləri bütün parametrlər üzrə Ermənistanı qabaqlayırdı.

1983-cü ilin sonunda Heydər Əliyevin SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini təyin edilməsindən və Moskvaya getməsindən sonra erməni separatizmi yenidən qızışmışdı. Azərbaycan KP MK-nın yeni birinci katibi Kamran Bağirovun erməni separatizminə qarşı mübarizə aparmaması, erməni lobbisinin əlində alət olan Mixail Qorbaçovun 1985-ci ildə SSRİ-nin rəhbəri olması fürsətindən istifadə edən erməni separatçılarını fəal hücumla keçmişdilər. Onların qarşısında duran yeganə maneə Heydər Əliyev idi ki, 1987-ci ilin oktyabrında onun da SSRİ rəhbərliyindən uzaqlaşdırılmasına nail oldular. Bundan bir neçə gün sonra İrəvanda başlayan mitinqlərdə DQMV-nin Ermənistanı birləşdirilməsi şüarları dağalandırıldı.

1988-ci ilin 13 fevralından etibarən Xankəndidə başlayan mitinqlərdə DQMV-nin Azərbaycanın tərkibindən çıxarılıb Ermənistanın tərkibinə verilməsi tələbinin başlıca arqumenti yenə də muxtar vilayətin guya sosial-iqtisadi cəhətdən Azərbaycanın digər rayonlarından geri qalması iddiası idi. Fevralın 20-də DQMV Xalq Deputatları Sovetinin yalnız erməni deputatlarının iştirakı ilə növbədənkənar sessiyası keçirildi. Sessiyada muxtar vilayətin Azərbaycan SSR-in tərkibindən çıxarılıb Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi haqqında qəbul edilmiş qərara anlaşıqlı yanaşılması üçün Azərbaycan və Ermənistan Ali Sovetlərinin Rəyasət Heyətlərinə müraciət edilmiş və bu məsələnin müsbət həlli üçün SSRİ Ali Soveti qarşısında vəsatət qaldırılmışdı. Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibi B.Kevorkov separatçıların təzyiqinə tab gətirə bilmədi. Vilayət Xalq Deputatları Sovetinin vəsatəti əsasında fevralın 24-də vəzifəsindən uzaqlaşdırılıb, yerinə separatizmin dəstəkçisi – Vilayət Partiya Komitəsinin katibi Henrix Poğosyan gətirildi. Bununla da DQMV-nin idarəçiliyi tamamilə separatçıların əlinə keçdi. M.Qorbaçov başda olmaqla, SSRİ rəhbərliyinin erməni separatizminə “Yox!” deməməsi muxtar vilayətin təcridcən Azərbaycanın nəzarətindən çıxmasına gətirib çıxardı.

Moskvanın məsləhəti ilə 10 mart 1988-ci ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin yanında Xalq Təsərrüfatının İdarəedilməsi İnstitutunda SSRİ Elmlər Akademiyasının akademiki Tiqran Xaçaturovun iştirakı ilə Dağlıq Qarabağda sosial-iqtisadi vəziyyət məsələsi müzakirə edilmişdi. T.Xaçaturov nəqliyyatın

İqtisadiyyatı üzrə Sovet İttifaqında ən nüfuzlu alim hesab edilirdi. O, hələ 1950-ci illərdən etibarən Bakı-Dağlıq Qarabağ-Laçın-Zəngəzur-Naxçıvan-Türkiyə dəmiryol xəttinin çəkilməsi ideyasını irəli sürmüş, bu xəttin SSRİ-nin Qara dəniz - Xəzər dənizi - Orta Asiya regionunun tranzit arteriyasına çevriləcəyini əsaslandırmışdı. Lakin bu layihə müxtəlif səbəblərdən reallaşmamışdı. T.Xaçaturov Moskvada doğulub boya-başa çatmışdı. O, Dağlıq Qarabağın iqtisadi cəhətdən zəif Ermənistana birləşdirilməsindənsə, mövcud problemlərin həll edilməsinin tərəfdarı idi.

Bakıda keçirilən müzakirədə həmçinin o dövrdə Azərbaycanda yüksək vəzifə tutan ermənilər də iştirak edirdilər. Azərbaycan KP MK-nın Tikinti və Şəhərsalma Şöbəsi müdirinin müavini L.Davidyan bildirmişdi ki, son beşilliklər ərzində Dağlıq Qarabağda mənzil, məktəbəqədər müəssisələr, səhiyyə obyektlərinin tikintisi üçün ayrılan kapital qoyuluşunun xüsusi çəkisi Azərbaycanın və digər regionların orta göstəricilərindən xeyli dərəcədə yüksəkdir. O, son üç beşillik ərzində muxtar vilayətdə 15 yeni sənaye müəssisəsinin istifadəyə verildiyini vurğulamışdı. Onun çıxışından aydın olmuşdu ki, 1971-1985-ci illərdə muxtar vilayətin inkişafı üçün 483 milyon manat kapital qoyuluşu ayrılırsa da, bunun 45 milyon manatı bilərəkdən istifadə edilməmişdi.³⁸²

Azərbaycan yüngül sənaye nazirinin müavini C.Avetisov öz çıxışında qeyd etmişdi ki, Qarabağ ipək kombinatı respublikada ipək sənayesi üzrə məhsulun 25 faizini istehsal edir və geniş təsərrüfat əlaqələrinə malikdir. C.Avetisov ipək kombinatında sosial strukturun formalaşdığını, lakin müəyyən səbəblərdən avadanlıqların yenilənmədiyini bildirmişdi. O, bunun başlıca səbəbini İttifaq büdcəsindən ipək sənayesi üçün yeni texnologiyaların alınması məqsədilə lazımi valyuta vəsaitinin ayrılmaması ilə izah etmişdi.³⁸³

Azərbaycan SSR-in meşə və ağac emalı sənayesi naziri A.Hayriyan bildirmişdi ki, Stepanakert (*Xankəndi*) mebel fabriki yüksək məhsuldarlıqlı xarici və yerli avadanlıqlarla təchiz edilmiş, son 17 ildə onun istehsal gücü 5 dəfə artmışdı.³⁸⁴

Respublika Plan Komitəsi şöbə müdirinin müavini A.Poğosova demişdi ki, DQMV-də hər min nəfərə orta hesabla 26,3 avtomobil düşürsə, bu rəqəm Azərbaycan üzrə 17,5 maşın təşkil edir.³⁸⁵

Azərbaycan SSR-in məişət xidməti naziri B.Aleksenko qeyd etmişdi ki, 1970-ci illə müqayisədə, 1987-ci ildə muxtar vilayətdə əhaliyə göstərilən məişət xidməti 3,3 dəfə artmışdı. Əgər respublika üzrə hər bir nəfərə 30,2 manatlıq,

382 Конфликт в Нагорном Карабахе: сборник статей. Баку: Азернешр, 1990

383 Yenə orada

384 Yenə orada

385 Yenə orada

İttifaq üzrə 38 manatlıq məişət xidməti göstərilmişdisə, muxtar vilayətdə 41,4 manatlıq xidmət göstərilmişdi.³⁸⁶

Həmin müzakirələr zamanı muxtar vilayətdə sosial inkişaf göstəricilərinin Azərbaycan, Ermənistan və SSRİ ilə müqayisəli cədvəli diqqətə çatdırılmışdı:³⁸⁷

Göstəricilər	DQMV	Azərbaycan	Ermənistan	SSRİ
Hər 10 min nəfərə görə xəstəxana çarpayılarının sayı	101,7	97,7	86,2	130,1
Hər 10 min nəfərə düşən bütün ixtisaslardan həkimlər	29,1	38,4	42,7	38,6
Hər 10 min nəfərə düşən orta tibb personalı	122,7	93,5	93,5	114,7
Hər 10 min nəfərə düşən kütləvi kitabxanalar	13	6	4,1	4,8
Hər 10 min nəfərə düşən kinoqurğular	11,2	3	2,9	5,4
Hər 10 min nəfərə düşən klublar	15	5	3,8	4,8
Hər bir nəfərə düşən mənzil fondu(kv.m)	14,6	10,9	13,7	14,9

Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti 24 may 1988-ci ildə “1985-1995-ci illərdə Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında” qərar qəbul etmişdi. Qərarın preambula hissəsində DQMV-nin sosial-iqtisadi inkişafı sahəsində ciddi nailiyyətlər əldə edildiyi, son üç beşillik ərzində sənaye istehsalının həcmnin 3 dəfə, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının isə 1,5 dəfə artdığı, əhalinin mənzil sahəsi ilə, xəstəxanalarla, kitabxanalarla, klublarla təminatının yaxşılaşdığı qeyd edilmişdi. Daha sonra isə əvvəlcə sadalanan faktların ziddinə olaraq qeyd edilirdi ki, muxtar vilayətdə kapital tikinti planı, yaşayış evlərinin istismar planları yerinə yetirilməmişdi. Həmin qərarla DQMV-nin sosial-iqtisadi vəziyyətinin daha da yaxşılaşdırılması üçün 400 milyon manat (*rubl*) vəsait ayrılmışdı.

Erməni lobbisinin söyləri nəticəsində ayrılan bu vəsait, əslində, DQMV üçün həddindən artıq böyük bir məbləğ idi. Bunu SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin

386 Yenə orada

387 Yenə orada

18 iyul 1988-ci il tarixli iclasında çıxış edən Vilayət Partiya Komitəsinin yeni birinci katibi, erməni separatçılarının lideri Henrix Poğosyan da təsdiqləmiş və bildirmişdi ki, DQMV-nin tikinti təşkilatlarının illik istehsal gücü 20 milyon manatdır. O, mərkəzin ayırdığı vəsaitin 7 il ərzində xərclənməsinin nəzərdə tutulduğunu və bunun üçün 140 milyon manat vəsait lazım olacağını, qalan 260 milyon manat vəsaiti isə DQMV-nin xərcləmək imkanının olmadığını bildirmişdi.³⁸⁸

Erməni separatçıları SSRİ hökumətinin ayırdığı vəsaiti Azərbaycanın başı üzərindən xərcləmək yollarını axtarırdılar və bu yolu muxtar vilayətin sənaye müəssisələrinin Azərbaycanın tabeçiliyindən çıxarılıb, Ermənistanın və Rusiyanın müvafiq qurumlarının tabeçiliyinə verilməsində görürdülər. 1989-cu il yanvarın 19-da DQMV-də Arkadi Volskinin rəhbərliyi altında Xüsusi İdarə Komitəsinin yaradılması nəticəsində onlar öz istəklərinə nail oldular. SSRİ hökumətinin ayırdığı vəsait DQMV-nin Azərbaycanın tərkibindən çıxarılmasına, erməni terrorçu və silahlı dəstələrinin yaradılmasına, silah-sursat alınmasına yönəldildi. Muxtar vilayətin sənaye müəssisələri heç də yenidən qurulmadı, müasir avadanlıqlarla təmin edilmədi.

İrəvanda rus dilində nəşr edilən “Коммунист” qəzetinin 1990-cı il 14 noyabr tarixli sayında “Всё 400 миллионов манат хану?” başlıqlı məqalə dərc edilmişdi. Məqalə müəllifi qeyd edirdi ki, DQMV-nin sosial-iqtisadi inkişafı üçün ayrılan 400 milyon manat vəsaitdən Qarabağ ipək kombinatına, eləcə də digər müəssisələrə bir qəpik də olsun ayrılmayıb və görünür bu, kimlərsə, o cümlədən də Moskvaya sərf edir.³⁸⁹

Bütün yuxarıda qeyd edilənlərdən belə nəticə hasil olur ki, DQMV-də sosial-iqtisadi vəziyyətin Azərbaycanın digər regionlarından aşağı səviyyədə olması barədə erməni iddialarının heç bir əsası olmamışdır və bu iddialar rəsmi Moskvanın əli ilə muxtar vilayətin Azərbaycanın tərkibindən çıxarılaraq Ermənistanın tərkibinə qatılması üçün ortaya atılmışdı.

388 Газ. “Правда”, 19 июля 1988

389 Бадалян А. “А где же те самые 400 миллионов рублей? Задаются этим вопросом на Карабахском шелковом комбинате”. Газ. “Коммунист”, 14.11.1990, № 251

XX iddia

“İrəvan qədim erməni şəhəridir”

Hər bir azərbaycanlı üçün qədim Bakı, Gəncə, Bərdə, Şəki, Dərbənd, Naxçıvan, Təbriz, Ərdəbil şəhərləri nə qədər əzizdirsə, İrəvan şəhəri də bir o qədər əziz və doğmadır. Müxtəlif dövrlərdə İrəvan şəhərinin yerləşdiyi ərazi Urartu, Sasani, Ərəb xilafəti, Sacilər, Şəddadilər, Səlcuqilər, Eldənizlər, İlxanilər, Teymurilər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvilər, Əfşarlar, Qacarlar, çar Rusiyası dövlətlərinin tərkibinə daxil olmuşdu. Yalnız 1918-ci ildə Cənubi Qafqazda ilk erməni dövləti yarandıqdan sonra İrəvan şəhəri Ermənistanın paytaxtına çevrilmişdi.

İrəvan şəhəri 40°08' şimal en dairəsi və 44°10' şərq uzunluğunda, Ağrı vadisinin şimal-şərq hissəsində, dəniz səviyyəsindən təqribən 900-1000 metr yüksəklikdə yerləşir.

Yalnız Azərbaycan türklərinin məskun olduqları bu şəhərin adı orta əsr yazılı mənbələrində Rəvan, İrəvan, İrivan kimi qeyd edilmişdir. XIX əsrin əvvəllərində rus qoşunları tərəfindən işğal edildikdən sonra şəhərin adı Erivan (Эривань) kimi yazılmışdı. Bu şəhər 1936-cı ildə Yerevan adlandırılmışdır.

Erməni tarixçiləri şəhərin adını Urartu çarı I Argiştinin dövründə (eramızdan əvvəl 782-ci ildə) salınmış Erebuni (İrpuni) qalasının adı ilə bağlamağa çalışırlar. Erebuni qalası yalnız hərbi-istehkam məqsədilə inşa edilmişdi və onun ətrafında heç vaxt şəhər infrastrukturu

Urartu mixi yazıları

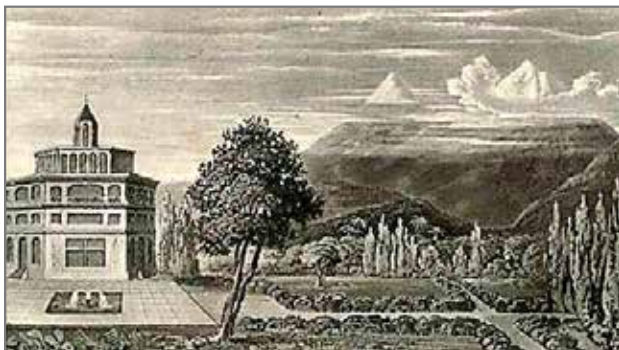
formalaşmamışdı. Urartuluların ermənilərə heç bir aidiyyəti olmadığı kimi, qədim Erebuni qalasının da indiki İrəvan şəhəri ilə nə məkan, nə də zaman baxımından əlaqəsi olmuşdu. Yerli əhəlinin “Qanlıtəpə”, hazırda isə ermənilərin “Arinberd” adlandırdıqları bu təpə İrəvan şəhərinin cənub-şərq istiqamətində yerləşir. 1879-cu ildə rus arxeoloqu A.İvanovski İrəvan ətrafındakı Çölməkçi kəndində üzərində mixi yazıları olan və Urartu çarı I Argiştinin hakimiyyəti

dövrünə aid mətni əks etdirən bazalt daş aşkar etmişdi.³⁹⁰ Sonradan həmin ərazidə üzərində mixi yazıları olan daha bir neçə daş aşkar edildi.

Qədim İrəvan yaşayış məntəqəsi ilə 1950-ci ildə arxeoloji qazıntılar zamanı üzə çıxan Erebunu qalası arasında xeyli məsafə var idi. Yalnız XX əsrin ikinci yarısından Erebuni qalasının yerləşdiyi Qanlıtəpə şəhərətərafı əraziyə daxil edilmişdi. Urartulular dövrünə aid tapılan mixi yazılarından aydın olmuşdu ki, eramızdan əvvəl VIII əsrin birinci rübündə Ağrı vadisi (*Araz çayının sol sahili və Arpaçayın aşağı axarı*) urartulular tərəfindən işğal edilənədək həmin ərazi Aza xalqının ölkəsi adlanmış.³⁹¹

İrəvanın Urartu çarı I Argişti tərəfindən əsası qoyulan Erebuni (*İrpuni*) qalası ilə eyniləşdirilməsi ermənilər tərəfindən tarixin saxtalaşdırılmasının bariz nümunəsidir.

Akademik Boris P i o t r o v s k i n i n milliyətçə erməni olan arvadının xatirinə irəli sürdüyü “Ola bilər ki, Urartu şəhəri Erebuninin adı Ermənistanın paytaxtı İrəvan şəhərinin adında yaşamaqda davam edir”³⁹² fərziyyəsi

İrəvanda Xan bağı

ermənilərə imkan verdi ki, İrəvanı Erebuni kimi təqdim etsinlər. Bununla da 1968-ci ildə İrəvanın “2750 illik yubileyi” təntənəli surətdə qeyd edildi. Bununla da ermənilər dünyaya car çəkдилər ki, guya İrəvan şəhəri qədim Romadan 30 yaş “böyük” imiş.

“İrəvan” toponiminin “ermənicə danışan” Nuh peyğəmbərlə bağlanması da erməni tarixçilərinin yalan uydurmaqda necə mahir olduqlarının göstəricisidir. Erməni mifologiyasına görə, dünyanı su basarkən Nuh peyğəmbərin düzəltirdiyi gəmi Ararat (*Ağrı*) dağının zirvəsinə yan alıbmış. Su çəkildə Nuh peyğəmbərin guya quru sahə kimi gördüyü və ilk söylədiyi ifadə “yereval” (*yəni ermənicə “göründü”*) olmuşdu. Həmin görünən yer isə guya indiki İrəvan şəhərinin mövcud olduğu ərazi imiş. Erməni yazıçısı Xaçatur Abovyan rus

390 Оганесян К. Арин-берд (Ганли-тапа) – урартская крепость города Ирпуни. Известия Академии Наук Армянской ССР, № 8, 1951

391 Арутюнян Н.В. Биайнили (Урарту). Ереван: АН Армянской ССР, 1970

392 Пиотровский Б.Б. Ванское царство (Урарту). Москва: Изд-во Вост. Лит, 1959

dilində qələmə aldığı “Краткий исторический очерк г. Эривани” başlıqlı məqaləsində yazır: “Erməni yazıçıları eramızın XIII əsrinin əvvəllərində İrəvan şəhərinin adını belə çəkmirlər, bu zəmandan, yəni 1209-cu ildən etibarən oranı “kiçik yer” adlandırırlar. Xalq arasında gəzən rəvayətə görə, guya İrəvan adı erməni çarı Ervandın adından və yaxud erməni sözü olan *yerevil, yerevan*, yəni “gördü”, “göründü” sözlərindən əmələ gəlib və guya Nuh Araratın zirvəsindən ilk dəfə quru torpağı bu yerlərdə, yəni şəhərin yerləşdiyi ərazidə görərkən onu bu cür adlandırmışdı. Bu, tamamilə uydurmadır. Daha doğrusu, bu şəhər 1441-ci ildən, Cahan şah dövründə iranlılar (yəni *Qaraqoyunlu əmirləri – N.M.*) buranı zəbt etdikdən sonra məşhurlaşmışdı. O dövrdən 1827-ci ilədək İrəvan gah iranlılar, gah da türklər tərəfindən zəbt olunmuş, aramsız olaraq bir xalqın əlindən digər xalqın əlinə keçmişdi... Sonuncu İrəvan sərdarı da daxil olmaqla, İrəvan şəhərini və onun qəzasını müxtəlif zamanlarda türklər tərəfindən 10 paşa və iranlılar tərəfindən 33 xan idarə etmişdi...”

İlk mənbələr təsdiq edir ki, indi Ermənistan (*Hayastan*) adlandırılan əraziyə ermənilər (*haylar*) ilk dəfə xristianlığın dövlət dini səviyyəsinə yüksəlməsindən sonra missionerlər kimi gəlmişdilər. Haylar ərəb xilafəti dövründə islam dinini qəbul edən aborigen türkmənşəli boyların tərک etdikləri dini məbədlərə sahib çıxmış, həmin məbədləri kilsəyə çevirmiş, elə oradaca saxta tarix əsərləri quraşdırılmışdı.

Ərəb xilafətinin qoşunları ilk dəfə 642-ci ildə Cənubi Azərbaycan və Naxçıvan üzərindən indiki Ermənistan ərazisinə daxil olmuşdu. Xilafət dövründə Cənubi Qafqazdakı əmirliklərin idarəçiliyi bir qayda olaraq türklərə həvalə edilirdi. Erməni tarixçisi A.Ter-Gevondyan yazır: “**Əgər Ərəb xilafəti dövründə İrəvan şəhər kimi mövcud olmuş olsa idi, ticarət yolu da oradan keçərdi. Lakin Ərəb xilafəti dövründən bəhs edən erməni müəllifləri qeyd edirlər ki, həmin dövrdə karvan yolu İrandan Naxçıvan-Dvin (*Dəbil*) üzərindən kiçik Asiyaya yönəlirdi.**”³⁹³

Ermənilərin İrəvan ətrafında məskunlaşması 1441-ci ildə Qaraqoyunlu hökmdarı Cahan şahın razılığı ilə erməni katolikosluğunun iqamətgahının Kilikiyadan Valarşabad kəndindəki Üçmüəzzin (*Üçkilsə*) kilsəsinə köçürülməsindən sonra başlamışdı.

Şəhər kimi orta əsrlərdə formalaşan bu qala-şəhər, eyni zamanda Azərbaycanın zəngin mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdu. İrəvan şəhəri bir mərkəz kimi, Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi və İrəvan xanlığı dövrlərində sosial-

393 Խաչատուր Աբովյան. Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. VIII, Երևան, 1958, (Xaçatur Abovyan. Seçilmiş əsərləri (erməni dilində), VIII cild, Yerevan, 1958)

iqtisadi cəhətdən sürətlə inkişaf etmişdi. Zəngi çayı və Gedər çaylarının arasında yerləşən İrəvan şəhəri şimal-qərb və şimal-şərq tərəfdən dağlarla və təpələrlə, cənub və cənub-qərb tərəfdən isə əkinə yararlı rəvan vadi ilə əhatə olunmuşdu. İrəvan qalası Zəngi çayının sol sahilindəki sıldırımlı təpənin üzərində salınmışdı. Çox məşhur olan İrəvan qalası və bağları şəhərə gələn bütün səyyahların diqqət mərkəzində olmuş, onlar haqqında geniş məlumatlar verilmişdi.

Türk səyyahı və coğrafiyaşünası Övliya Çələbi İrəvanı yaşayış məntəqəsi kimi XV əsrin əvvəllərinə aid edir. Onun yazdığına görə, hicri təqviminə il 810-cu ildə (1407-1408-ci illər) Əmir Tevmurun tacirlərindən Xacə xan Ləhicani

adlı tacir çox münbit Rəvan torpağına qədəm qoymuş, öz ailə üzvləri ilə burada sakin olmuş və düyü əkini hesabına gündəngünə varlanaraq bu böyük kəndin əsasını qoymuşdu. Övliya Çələbi daha sonra əlavə edir ki, Səfəvilər

İrəvanda Xan bağı

dövlətinin başçısı Şah İsmayıl hicri 915-ci ildə (1509-1510-cu illər) qala salınması barədə öz vəziri Rəvanqulu xana göstəriş vermiş, o da öz növbəsində 7 il qalanı tikdirərək adını “Rəvan” qoymuşdu.³⁹⁴

Qaraqoyunluların hakimiyyəti dövründə İrəvanın daxil olduğu ərazi Səədli tayfasının başçıları tərəfindən idarə edilirdi və Çuxur Səəd əmirliyi adlanırdı. Əgər həmin dövrdə Çuxur Səəd əmirliyinin iqamətgahı İrəvanda yerləşmiş olsaydı, Səədli tayfasının başçılarının qəbiristanlığı da orada olmuş olardı. Lakin 1411-ci ildə vəfat edən Çuxur Səəd əmiri Əmir Səədin məqbərəsi onun oğlu Pir Hüseyn tərəfindən İrəvan şəhərindən 7 km cənubdakı Göykümbət (1946-cı ildən *Arqavand adlandırılmışdır*- N.M.) kəndində 1413-cü ildə ucaldılmışdı. Əmir Səəd məqbərəsi hazırda mövcuddur və onu ermənilər “türkmən abidəsi” kimi təqdim etməyə çalışırlar.³⁹⁵

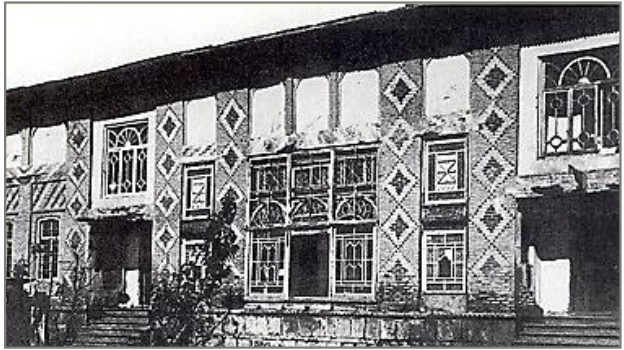
394 Тер-Гевондян А.Н. Армения и арабский хилафат. Ереван, 1977

395 Папазян А. Арабская надпись на гробнице туркменских Эмиров в селе Аргаванд. Журнал “Ближний и средний Восток”. Сб. статей памяти Б.И.Заходера, Москва, 1961

Bəzi tədqiqatçılar İrəvan şəhərinin və qalasının salınmasının tarixçəsi ilə bağlı Övliya Çələbinin yazdıqları ilə razılışır, bəziləri isə şəhərin tarixinin daha qədim olması haqqında yazan digər müəllifləri haqlı hesab edirlər. Fakt odur ki, Şah İsmayıl 1501-ci ildə İrəvan şəhərini fəth etdikdən sonra sərkərdəsi Rəvanqulu xana Zəngi çayının sahilində strateji əhəmiyyətli yerdə qala tikdirməyi həvalə etmişdi. Rəvanqulu xan da qalanı 7 ilə tikdirərək başa çatdırmışdı.³⁹⁶

Səfəvilər dövründə Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi, əsasən, rumlu və ustaclıq zılbaş əmirləri idarə etmişlər. Osmanlı və Səfəvi imperiyaları arasında gedən müharibələr nəticəsində İrəvan şəhəri 14 dəfə əldən-ələ keçmişdi. Hər dəfə də müəyyən dağıntılara məruz qalmış, sonradan yenidən bərpa edilmişdi. 1554-cü ildə Osmanlı qoşunları İrəvanı darmadağın edərək onu ələ keçirmişdilər. 1580-ci ildə Osmanlı vəziri Lələ Mustafa paşa yenidən İrəvanı işğal etmişdi. Bir çox səyyah və tarixçilərin təsvir etdikləri İrəvan qalası köhnə qalanın yerində, Osmanlı işğalı dövründə Fərhad paşa tərəfindən 1582-1583-cü illərdə inşa edilmişdi. Uzunluğu 850 m, eni 790 m olan qala təqribən kvadrat formasında olub, 7 ha ərazini əhatə edirdi. İkiqat qala divarlarının hündürlüyü 10,5-12m idi. Qalanın birqat divarı Zəngi çayının divarlarını yuduğu qayalıq üstündən keçirdi. Qalanın üç qapısı var idi: cənubda Təbriz qapısı, şimalda Şirvan qapısı (*yaxud Meydan qapısı*) və Körpü qapısı. 1679-cu ildə Meydan qapısı ilə Köhnə şəhər arasında Zəngi çayının üzərində Qırmızı körpü adlanan körpü salınmışdı.

Avropadan və Rusiyadan gələn səyyah və tədqiqatçılardan Jan Tavernye, Jan Şardən, Ceyms Morier, İvan Şopen, Dübua de Monpere, qrafinya Praskovya Uvarova, Henri Linç, akademik Nikolay Marr və başqaları müxtəlif vaxtlarda İrəvanda olmuş, Xan sarayını, onun Güzgülü salonunu, Yay köşkünə, qaladakı və şəhərdəki məscidləri, karvansaraları, hovuz və hamamları öz əsərlərində təsvir etmişdilər.

Pənah xan Makinskinin malikanəsi

396 Çələbi Eviyyə. Səyahətnamə (Azərbaycan tarixinə aid seçmələr. Hazırlayan Seyidağa Onullahi). Bakı: Azərnaşr, 1997

İrəvan şəhəri 4 massivdən ibarət olmuşdur: Qala, Şəhri (*yaxud Köhnə şəhər*), Təpəbaşı (*hazırda Kond adlanır*) və Dəmirbulaq (*hazırda Karanki tağ adlanır*) massivləri. Qala ilə digər yaşayış massivləri arasında Bazar meydanı və bağlar mövcud idi. Şəhri məhəlləsi Qırxbulaq çayının sağ sahili ilə İrəvan qalasına kimi uzanırdı. Şəhərin mərkəzi bazarı və bütün meydanları, bir çox karvansaraları və hamamları bu hissədə yerləşirdi. Təpəbaşı məhəlləsi Zəngi çayı ilə Şəhri məhəlləsinin arasındakı təpəlikdə yerləşirdi. Təpəbaşı məhəlləsini Şəhri məhəlləsindən İrəvanın adlı-sanlı adamlarının çoxsaylı bağları ayırırdı. Hüseynqulu xana məxsus məşhur Xan bağı və Yay köşkü Zəngi çayının sağ sahilində yerləşirdi. Dəmirbulaq məhəlləsi Şəhri məhəlləsindən cənub-şərqdə, İrəvan qalasının şərqində yerləşirdi.

1604-cü ildə I Şah Abbasın qoşunu İrəvan şəhərini türklərin əlindən alsa da, əks-hücum nəticəsində geri çəkilməklə "yandırılmış torpaq" siyasəti yeritmiş, Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi bütün əhalisini, o cümlədən İrəvan şəhərinin əhalisini Arazın o tayına köçürmüşdü.

İrəvan xanının qəbul otağı. Rəssam Q. Qaqarin

1635-ci ildə Osmanlı qoşunları yenidən İrəvanı ələ keçirir. 1639-cu ildə Səfəvilərlə Osmanlılar arasında bağlanan Qəsr-i Şirin müqaviləsinə əsasən, İrəvan əyaləti, o cümlədən İrəvan şəhəri yenidən Səfəvilərin hakimiyyəti altına keçir. Səfəvilərin süqutundan sonra 1723-cü ildə şəhər türklər tərəfindən işğal edilir.

1733-cü ildə Nadir şah İrəvanı Osmanlılardan azad

edir. 1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın öldürülməsindən sonra müstəqil xanlıqlar yaranır. İrəvan şəhəri eyniadlı xanlığın mərkəzi olur.

İrəvan qalasında və şəhərdə nadir memarlıq inciləri hesab edilən çox sayda

məscidlər, karvansaralar, hamamlar, istirahət parkları inşa edilmişdi. Şəhərə Qırxbulaq yaylasından içməli su çəkilmiş, yeni suvarma kanalları sayəsində İrəvan bağlar diyarına çevrilmişdi.

1679-cu il iyunun 4-də İrəvanda baş verən zəlzələ şəhərin bütün tikililərini darmadağın etsə də, Naxçıvan, Gəncə, Qarabağ, Təbriz və Maku bəylərbəyliklərinin köməyi ilə tezliklə bərpa edilmişdi.

Şərqi nadir memarlıq incilərindən hesab edilən Xan sarayı, yaxud Sərdar sarayı İrəvan sərdarı Əmirqunə xan Qacar (1605-1625-ci illər) tərəfindən ucaldırılmış, 1760-1770-ci illərdə İrəvan xanı Hüseynəli xan (1762-1783-cü illər) tərəfindən təkmilləşdirilmişdi. 1791-ci ildə Hüseynəli xanın oğlu Məhəmməd xan (1784-1805-ci illər) sarayın Şüşəbənd adı ilə də tanınan Güzgülü salonunu və Yay imarətini inşa etdirmişdi.

İrəvan şəhəri və onun ətrafındakı hidronimlərin (*çay, göl, bulaq və s.*), oronimlərin (*dağ, dərə, aşırım, düzənlik və s.*), oykonimlərin (*yaşayış məntəqələri, küçələr, məhəllələr və s.*) mütləq əksəriyyətinin Azərbaycan türkcəsində olması bir daha onu göstərir ki, bu ərazi azərbaycanlıların qədim yaşayış məskənlərindən olmuşdu. İrəvan şəhəri ərazisində aparılan qazıntılar zamanı aşkara çıxan maddi-mədəniyyət nümunələri içərisində indiyədək ermənilərə məxsus hər hansı nümunəyə rast gəlinməmişdir.

Quru subtropik iqlim zonasında yerləşən İrəvan şəhəri olduqca münbit və bərkətli torpaqlarla əhatə olunmuşdu. Məşhur İrəvan bağları və bostanları İrəvan xanlarının müxtəlif dövrlərdə Zəngi və Gedər çaylarından çəkdirdikləri kanallarla suvarılırdı. Zəngi çayından şəhərdəki və ətrafdakı bağları suvarmaq üçün 4 kanal – Mamrə, Abuhəyat, Dəlmə və Təzəkənd kanalları çəkilmişdi.³⁹⁷ Şəhərin cənubundakı bağlar isə Qırxbulaq çayından çəkilən kanal və arxlarla suvarılırdı. İrəvan torpaqlarından ildə 2-3 dəfə məhsul götürülürdü. XX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhəri 4 mənbədən – Zəngi çayı, Söyüdlük adlanan ərazidəki çoxsaylı bulaqlar, Gedər çayının şəhər bağlarından keçən hissəsində tikilən su anbarı və müxtəlif yerlərdə qazılan kəhrizlər vasitəsilə içməli su ilə təmin edilirdi. XX əsrin əvvəllərində İrəvandan təqribən 19 km uzaqlıqda Gedər çayının mənbəyindən (*Qırxbulaqdan*) şəhərə su kəməri çəkilmişdi. Bu kəmərin çəkilməsində şəhərin imkanlı azərbaycanlılarından Abbasqulu xan İrəvanskinin müstəsna xidmətləri olmuşdu.³⁹⁸

Fransız səyyahı Jan Şardən “Parisdən İsfahana səyahət” əsərində 1673-cü ildə İrəvanda gördüklərini geniş şəkildə təsvir etmişdi. İrəvan qalasını, Xan sarayını

397 Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России. Сборник документов. 1801-1917 гг. Ереван: Изд-во Ереванского Университета, 1978

398 Акопян Т. Очерк истории Еревана. Ереван: Изд-во Ереванского Университета, 1977

təsvir edən Şardən yazırdı ki, təxminən 800 evdən ibarət olan qala kiçik bir şəhərdən böyükdür, orada ancaq təmizqanlı səfəvilər yaşayırlar.³⁹⁹ “Təmizqanlı səfəvilər” dedikdə, müəllif İrəvanın şiə məzhəbli türk qızılbaş əhalisini nəzərdə tuturdu.

Osmanlı dövləti ilə Qacarlar dövləti arasında strateji mövqedə yerləşən İrəvan qalasını ələ keçirmək Rusiya üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Lakin rus qoşunlarının 1804-cü və 1808-ci illərdə İrəvan qalasını ələ keçirmək cəhdləri puç olmuşdu. 20 ildən artıq müddətdə rus qoşunlarının fasilələrlə hücumuna igidliklə tab gətirən İrəvan qalası, nəhayət, 1827-ci il oktyabrın 1-də ermənilərin qala divarlarının zəif yerlərini rus komandanlığına nişan verməsi nəticəsində süqut etdi.

Türkmənçay (1828-ci il) və Ədirnə (1829-cu il) sülh müqavilələrinin imzalanmasından sonra İrəvan azərbaycanlılarının qara günləri başladı. İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının işğalından sonra yaradılan yeni inzibati-ərazidə - “Erməni vilayəti”ndə 1829-1831-ci illərdə kameral siyahıyaalma keçirən İvan Şopenin İrəvan şəhərinin əhalisi haqqında verdiyi statistik məlumatlarda şəhərdə 2751 ailənin (11463 nəfər), o cümlədən 1807 müsəlman ailəsinin (7331 nəfər), 567 yerli erməni ailəsinin (2369 nəfər), İrandan köçürülən 366 erməni ailəsinin (1715 nəfər) və Türkiyədən köçürülən 11 erməni ailəsinin (48 nəfər), habelə 46 boşa (*xristian qaraçıları*) ailəsinin (195 nəfər) yaşadığı göstərilmişdir.⁴⁰⁰ Yalnız XIX əsrin sonlarında Türkiyədə baş qaldıran erməni üsyanlarının yatırılması nəticəsində ermənilərin İrəvan quberniyasına axış bəlməsindən və 1905-1906-cı illərdə azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınların həyata keçirilməsindən sonra İrəvan şəhərində ermənilər say üstünlüyünə nail olmuşdular.

İrəvan qalasının işğalından dərhal sonra, ilk olaraq Osmanlı sərkərdəsi Rəcəb paşa tərəfindən 1725-ci ildə inşa etdirilmiş məscidin günbəzindəki ayparanı çıxararaq onun yerinə xaç asmış, minarəsində isə kilsə zəngi quraşdıraraq pravoslav kilsəsinə çevirmişdilər. Qaladakı Sərdar məscidini rus qoşunlarının arsenalına çevirmiş, xanın hərəmxanasını isə hospital etmişdilər.⁴⁰¹ Yeni yaradılan “Erməni vilayəti”nin administrasiyası Xan sarayında yerləşirdi. İmperator I Nikolayın Şimali Azərbaycan xanlıqlarının axırıncı istehkamı olan əfsanəvi İrəvan qalasını görmək arzusu 1837-ci ildə reallaşmışdı. I Nikolay

399 Şardən J. Səyahətnamə (fransız dilindən tərcümə edən V.Aslanov). Bakı: Azər nəşr, 1994

400 Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852

401 Հակոբյան Թադևոս. Երևանի պատմությունը (1500-1800 թթ.). Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1971 (Hakopyan Tadevos. Yerevanın tarixi (1500-1800). İrəvan, 1971

şəhərin müxtəlif təbəqələrinin nümayəndələrini Güzgülü zalda qəbul etmişdi.

1853-cü ildə baş verən zəlzələ nəticəsində İrəvan qalasının divarları yenidən uçmuşdu. 1864-cü ildə İrəvan qalasından hərbi məqsədlər üçün istifadəyə son qoyulmuşdu. 1868-ci ildən Xan sarayının Sərdar zalında İrəvan şəhər polis idarəsi yerləşirdi.

1865-ci ildə İrəvan qalasının ərazisinin bir hissəsini Nerses Tahiryən adlı tacir satın alaraq orada şərab zavodu (*indiki konyak zavodu*) inşa etdirmişdi.

Rusiya İmperator Arxeoloji Komissiyasının qərarına əsasən, 1911-ci ilin iyul ayında Xan sarayına baxış keçirən akademik Nikolay Marr Güzgülü zalın Zəngi çayı tərəfə baxan hissəsinin şüşəbəndinin darmadağın edildiyini, zalın döşməsinin açıq-boz rəngli plitələrinin, cilalanmış mərmərdən düzəldilmiş fəvvarəli hovuzun da vəhşicəsinə sındırıldığını qeyd etmişdi. N.Marr ürək ağrısı ilə yazırdı: **“Zalın hər iki tərəfindəki yan otaqlar ayaqyoluna çevrilmişdir. Halbuki, həmin otaqlardan birində vaxtilə imperator I Nikolay gecələnmiş və öz dəst-xətti ilə adını divara yazmışdı”**. N.Marrın **“Görünür, biz yerli qədim abidələrin sistematik dağıdılması ilə üzləşmişik. Təbiidir ki,**

bu dağıdıcı fəaliyyət son nəticədə qədim abidələrin izlərini itirməyə yönəlib”

sözləri hələ XX əsrin əvvəllərində erməni vandallarının əsl simasını ortaya qoyurdu.⁴⁰² Lakin N.Marrın bütün səylərinə baxmayaraq, Xan sarayı qorunan tarixi-memarlıq abidələrinin siyahısından çıxarılmışdı. 1914-cü

Təpəbaşı məscidində məskunlaşan erməni ailəsi

ildə Xan sarayının Tiflisdəki Hərb Tarixi muzeyinə təhvil verilən inventarları hazırda Gürcüstan Dövlət İncəsənət Muzeyində saxlanılır.

İrəvan şəhəri karvan yollarının kəsişdiyi məkanda yerləşdiyi üçün burada çoxlu karvansaralar və ticarət meydanları salınmışdı. Daşdan hörülmüş, ortasında kvadratşəkilli meydançaları, su hovuzları olan karvansaralar İrəvanın gözəl tikililərindən hesab olunurdu. XIX əsrin əvvəllərində İrəvanda

402 Эривань. Сардарский дворец. 1725 г. // Известия Императорской Археологической Комиссии. Выпуск 46, С.Петербург, 1912

8 karvansara mövcud olmuşdu. Culfa, Gürcü, Zərrabi xan (*Sərrafxana*), Tahir, Sulu, Susuz, Avşar, Hacı Əli karvansaralarında üst-üstə 851 köşk mövcud idi.⁴⁰³ XIX əsrin sonlarına yaxın isə şəhərdə 20 karvansara vardı. Erməni tədqiqatçısı T.Hakopyanın yazdığına görə, İrəvan şəhərində ən böyük və ən məşhur karvansara Gürcü karvansarası olmuşdu. Hazırda Gürcü karvansarasının yerində “Sevan” hoteli tikilmişdir.⁴⁰⁴ Əgər bu karvansara ermənilərə məxsus olsa idi, onun adı Azərbaycan dilində yox, erməni dilində olardı.

İrəvan şəhərində bir neçə zərxbana mövcud idi. XVIII əsr səyyahlarının verdikləri məlumata görə, İrəvandakı zərxbanalarda gümüş və mis sikkələr zərb edilirdi. İrəvanda başlıca olaraq gümüş “abbası” və “şahi” nominalları kəsilirdi. Erməni tarixçilərinin iddia etdikləri kimi, İrəvan xanlığının ərazisində nə vaxtsa erməni dövləti və yaxud erməni idarəçiliyi mövcud olsaydı, onda həmin ərazidə dövlətçilik atributlarından biri hesab edilən və üzərinə erməni dilində yazılar həkk edilən sikkələr kəsilər və dövriyyəyə buraxılırdı. Arxeoloji qazıntılar zamanı və başqa yollarla Qafqaz regionunda, o cümlədən də indiki Ermənistan ərazisində üzə çıxan qədim sikkələrin məşhur sovet numizmatı Yevgeni Paxomov tərəfindən tədqiqi göstərmişdir ki, həmin sikkələrin içərisində ermənilərə aid bircə dənə də olsun nümunəyə rast gəlinməmişdir.⁴⁰⁵

İ.Şopenin verdiyi məlumata görə, şəhərin mərkəzi hissəsində Böyük Meydan adlanan 400x400 m ölçüdə meydan yerləşirdi. Ağır yükləri çəkmək üçün Qantar tərəzisi, yüngül yükləri çəkmək üçün isə Mizan tərəzisi bu meydanda yerləşirdi. Digər meydanlar Xan bağı, Zal xan, Hüseynəli xan, Fəhlə bazarı meydanı adlanırdı.⁴⁰⁶ Pənah xan Makinskinin imarətinin yerləşdiyi ərazi isə son vaxtlaradək Pənah xan meydanı adlanırdı. Bu meydan hazırda Saxarov meydanı adlanır.

İrəvanda Şərq memarlıq üslubunda 10 hamam – Şəhər, Zal xan, Şeyxülislam, Mehdi bəy, Hacı Bəyim (*sonuncu İrəvan xanının qardaşı Həsən xanın qızı*), Təpəbaşı, Hacı Əli, Hacı Fətəli, Kərim bəy, Həsənəli hamamları mövcud idi.⁴⁰⁷ Hazırda İrəvanın mərkəzindəki Respublika meydanının yerləşdiyi yerdə vaxtilə mövcud olan Zal xan hamam kompleksində yeraltı çayxana ilə yanaşı, muğam məclislərinin keçirilməsi üçün xüsusi otaq da ayrılmışdı.

403 Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852

404 Հալաբախի թաղիկը. Երևանի պատմությունը (1500-1800 թթ.). Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1971 (Hakopyan Tadevos. Yerevanın tarixi (1500-1800). İrəvan, 1971

405 Пахомов Е.А. Клады Азербайджана и других республик и краев Кавказа. Вып. II, Баку: Изд-во Азербайджанского Филиала АН СССР, 1938.

406 Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852

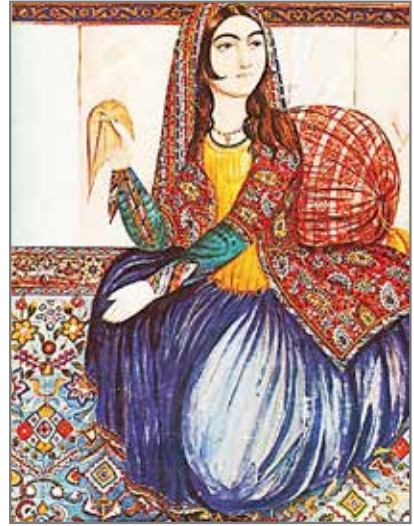
407 İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı, Azərbaycan, 2010

XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhərində adları azərbaycanca səslənən onlarca küçə mövcud idi. Qədim İrəvanda bu küçələr məşhur idi: Şəriət, Karvansara, Qala, Sultan, Çölməkçi, Naxçıvan, Bazar, Daşlı, Paşa xan, Qəriblər ocağı, Dəyirmanlı, Məscid, Fəhlə bazarı, Təpəbaşı, Qəbiristan, Naib, Mir Cəfər, Rüstəm xan, İmamrə, Korbulaq, Bəy, Kətan, Dükanlı, Sallaxlar və s.⁴⁰⁸

Bağlar diyarı İrəvanda və onun ətrafında 1473 bağ mövcud olmuşdu ki, onlardan 772-si şəhərin içərisində idi. Sərdar bağı, Dəlmə, Abbas dərəsi, Abuhəyat, Keşağlı, Qızılqala, Dərə bağı, Səvzikeri, Xosrovabad, Söyüdlü, Qul dərəsi, Kənkən, Kərpicxana bağlarının ad-sanı İrəvandan çox-çox uzaqlara yayılmışdı. İrəvan bağlarının bəzi məhsulları qurudulmuş şəkildə Rusiyanın və Avropanın bir çox şəhərlərinə ixrac edilirdi.⁴⁰⁹

Şəhərdə və onun ətrafında 45 dəyirman mövcud idi. Azərbaycanlılara məxsus Hacıbəyim, Məhəmməd xan, Sübhanqulu xan, Qala, Xan, Doqquz dəyirmanlar şəhərin ən böyük dəyirmanları sayılırdı. XIX əsrin 30-cu illərində İrəvan şəhərində 2318 nəfər sənətkarlıqla məşğul olurdu. Onlardan 1436 nəfərini azərbaycanlılar, 468 nəfərini yerli ermənilər, 386 nəfərini isə İrandan köçürülüb gətirilən ermənilər təşkil edirdi.⁴¹⁰

Tarixi ədəbiyyatda İrəvan şəhərində 15-ə yaxın məscidin və onun ətrafında iki erməni kilsəsinin adları çəkilir. Göy məscid (*yaxud Hüseyinli xan*), Qala məscidi (*Sərdar, yaxud Abbas Mirzə*), Şah Abbas, Təpəbaşı, Zal xan (*yaxud Şəhər*), Sərtib xan, Hacı Novruzəli bəy, Dəmirbulaq, Hacı Cəfər bəy, Rəcəb paşa, Məhəmməd Sərtib xan, Hacı İnam məscidlərinin minarələri uzaqdan

Qadın portreti.
Mirzə Qədim İrəvani

408 Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России. Сборник документов. 1801-1917гг. Ереван: Изд-во Ереванского Университета, 1978

409 Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852

410 Yenə orada

İrəvanın müsəlman şəhəri olmasını nişan verirdi.⁴¹¹ Şəhərin ətrafında mövcud olan Poğos-Petros və Katoğke kilsələri vaxtilə xristian missionerlərinin vəsaiti hesabına tikilmişdi və məqsəd ermənilərin şəhərə axınını təmin etməkdən ibarət idi.

Jan Şardən 1673-cü ildə İrəvanda olarkən şəhər bazarı ilə üzbəüz kərpicdən tikilən və həmin vaxt uçulub-dağılmış vəziyyətdə olan bir məscid haqqında məlumat vermişdi. O, bu məscidin onun əsasını qoyan şəxsin şərəfinə Div Sultan məscidi adlandırıldığını yazır. J.Şardəni İrəvan səfərində müşayiət edən rəssam Qrelonun çəkdiyi qədim qüllənin (*türbəninin*) şəklində arxa planda daha iki möhtəşəm məscidin minarələri təsvir edilmişdir, hansı ki, indi onların heç birindən əsər-əlamət qalmamışdır. Erməni tarixçisi T.Hakopyan qeyd edir ki, çox güman Div Sultan məscidi günümüzədək gəlib çatan Göy məscidin yerində olmuşdu və 1679-cu il zəlzələsi zamanı dağılmışdı.⁴¹²

1833-cü ildə fransız geoloqu və arxeoloqu, naturaçı Frederik Dübua de Monpere 1839-cu ildə Parisdə çap etdirdiyi “Qafqaz ətrafına səyahət” əsərinin 3-cü cildində İrəvan qalasını və Göy məscidi ətraflı təsvir etmişdi. Onun Sərdar məscidinin əsas girişi tərəfdən çəkdiyi rəsm və Göy məscidin rəsmi hər iki məscidin möhtəşəmliyini və memarlıq nöqtəyi-nəzərindən mükəmməl sənət əsəri olduqlarını əyani nümayiş etdirir. Həmin rəsmlər müəllifin adı çəkilən əsərinə əlavə olaraq 1840-cı ildə çap edilən atlasın üçüncü hissəsində yer almışdı. Qravürəçi Erkül Nikole Dübua de Monperenin çəkdiyi rəsmlərin qravürələrini hazırlamışdı.⁴¹³

Tanınmış rus arxeoloqu qrafinya Praskofya Uvarova 1880-ci ildə İrəvan şəhərində olmuş, əsrlər boyu yaradılan tarixi-memarlıq abidələrinin dağıdılmasını ürək ağrısı ilə təsvir etmişdi. Erməni müəllifi Yervand Şahəziz 1931-ci ildə İrəvanda çap edilən “Qədim İrəvan” əsərində P.Uvarovadan sitat gətirərək, onun Xan sarayının yaxınlığında yerləşən Sərdar məscidini Vereşşəginin fırçasından çıxan tabloya bənzətdiyini yazır. P.Uvarovaya istinadən Y.Şahəziz yazır ki, Sərdar məscidinin əsas günbəzi, xarici divarları, sütunları, iç divarları, çoxsaylı digər günbəzləri rəngli kaşılara və gözəl təsvirlərlə bəzədilmişdi. P.Uvarova Sərdar məscidinin tünd mavi rəngli günbəzinin açıq səma ilə bütöv bir ahəng təşkil etdiyini, onun portalındakı tünd mavi lövhə üzərində ərəb əlifbası ilə ağ rəngdə mətn həkk olunduğunu, divar sütunları

411 İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. s. 158-159; Bournoutian G.A. The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828. Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica. Costa Mesa, California and New York, 1992

412 Հակոբյանի Թաղևու. Երևանի պատմությունը (1500-1800 թթ.). Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1971 (Hakopyan Tadevos. Yerevanın tarixi (1500-1800). İrəvan, 1971

413 Frederic Dubois de Montpereux. Voyage autour du Caucase, chez les tcherkesses et les abkhases, en Georgie, en Arménie et en Crimée. Volume III, Paris, 1839

üzərində ucalan minarələrinin üzərinin kvadrat şəkilli tünd mavi və açıq mavi kaşılarla bəzədildiyini qeyd etmişdi.⁴¹⁴

XIX əsrdə Qərbi Avropa və Rusiya bədii yaradıcılığının mütərəqqi ənənələri Azərbaycan sənətkarlarının yaradıcılığına da öz təsirini göstərmişdi. Yeni meyillər ilk növbədə rəssamların iş üslubunda və təsvir formasında özünü büruzə verirdi. Şimali Azərbaycan təsviri sənətində realist meyillər XIX əsr rəssamlığının görkəmli nümayəndələrindən sayılan Mirzə Qədim İrəvaninin (1825-1875-ci illər) yaradıcılığında da öz əksini tapmışdı. O, Azərbaycan dəzgah boyakarlığının banisi hesab edilir.

Mirzə Qədim rəssamlığın bir çox sahələrində fəaliyyət göstərən sənətkarlardan olmuşdu. O, portret və ornamental kompozisiyalar sahəsində xüsusilə böyük məharətlər göstərmişdi. Onun şüşə, dəri, parça üzərində işlənmiş əsərləri Bakıda Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində, Tiflisdə Gürcüstan Dövlət İncəsənət Muzeyində və Sankt-Peterburqda Dövlət Ermitajında nümayiş etdirilir. Mirzə Qədim ilk əsərlərini şüşə üzərində çəkməyi sevirmiş. Bunlar da əsas etibarilə gənc qadın portretləri olmuşdu. Mirzə Qədimin hazırda Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində saxlanılan qızılgül şaxəsi üzərində oturan bülbül rəsmi xüsusilə diqqəti cəlb edir.⁴¹⁵

XIX əsrin 50-ci illərində baxımsızlıq üzündən yararsız hala düşən, nəmişlikdən divar rəsmləri korlanan, karniz və tavanının güzgüləri qopub tökülən Xan sarayında qismən də olsa bərpa işləri aparılmışdı. 1867-1874-cü illərdə Xan sarayında dəfələrlə aparılan bərpa işlərini Mirzə Qədim həyata keçirmişdi. O, Güzgülü zaldakı divar rəsmlərinin əksəriyyətini bərpa etmişdi. Rəssamın yağlı boya ilə çəkdiyi “Fətəli şah”, “İrəvan sərdarı”, “Həsən xan”, “Rüstəm Zal” portretləri hazırda Tiflisdə Gürcüstan Dövlət İncəsənət Muzeyində, “Abbas Mirzə” portreti isə Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində saxlanılır. Sənətsünas N.Miklaşevskaya həmin portretləri mahiyyət etibarilə Azərbaycan dəzgah rəssamlığının ilk əsərləri hesab edir və 1914-cü ildə Sərdar sarayı dağıdılan zaman həmin portretlərin divarlardan qoparıldıqdan sonra Tiflisə aparıldığı və Gürcüstanda muzeydə saxlanıldığı barədə məlumat vermişdi.⁴¹⁶

İrəvan şəhərində mövcud olan azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq abidələrinin, o cümlədən də Xan sarayının və məscidlərin məşhur rus fotoqrafı Dmitri Yermakov tərəfindən XIX əsrin 80-90-cı illərində çəkilmiş fotoları fotoqrafın 1896 və 1901-ci illərdə çap etdirdiyi albomlara daxil edilmişdir.

414 Ətrəqlının Тухтауһи: Հիւ Յերևանը: Յերևան, 1931 (Yervand Şahəziz. Qədim İrəvan. İrəvan, 1931)

415 Əfəndi R. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: Şərq-Qər, 2007

416 Миклашевская Н. О наследии и традициях в Азербайджанском изобразительном искусстве. В книге: Искусство Азербайджана. Том VII, Баку, 1959

Dmitri Yermakovun İrəvanda çəkdiyi fotoların böyük bir qismi hazırda Simon Canaşiya adına Gürcüstan Dövlət Muzeyinin Yermakov fondunda və Şalva Amiranaşvili adına Dövlət İncəsənət Muzeyində saxlanılır.

Alman incəsənət tarixçisi və arxeoloqu Friedrix Sarre 1897-ci ildə İrəvanda olmuş, Sərdar məscidinin və Göy məscidin müxtəlif rakurslardan foto şəkillərini çəkmiş və sonradan həmin məscidləri müsəlman tarixi abidələri kimi elmi-tədqiqat döviyyəsinə cəlb etmişdi.⁴¹⁷ F.Sarrenin çəkdiyi fotoların bir qismi hazırda Berlindəki Dövlət Muzeyinin islam incəsənəti bölməsində saxlanılır.

Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra məscidlər bir-birinin ardınca erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış və yaxud təyinatı dəyişdirilmişdi. Cənubi Qafqazın ən böyük məscidi olan Göy məsciddə İrəvan şəhərinin tarix muzeyi yerləşdirilmiş, Zal xan məscidi rəssamların sərgi salonuna çevrilmişdi. Yalnız Dəmirbulaq məscidi 1988-ci ilədək öz məqsədinə uyğun xidmət edirdi, hazırda həmin məscid də yer üzündən silinmiş, onun yerində hündürmərtəbəli bina ucaldılmışdır.⁴¹⁸

Ermənistan hökuməti 2007-ci ildə ölkə ərazisində dini və milli azlıqlara məxsus olan və Ermənistan hökuməti tərəfindən qorunan məbədlərin və tarixi abidələrin siyahısını Avropa Şurasına təqdim etmişdir. Həmin siyahıya Mesrop Maştos küçəsi-12 ünvanında yerləşən Göy məscidin və Xorhrdarani küçəsi-40 ünvanında yerləşən məscidlərin adları daxil edilmişdi. Qeyd edilən siyahıda Göy məscid İran məscidi kimi təqdim edilmiş, Abbas Mirzə məscidinin isə qəfəsinin (*skeletonin*) “qorunduğu” qeyd edilmişdir.⁴¹⁹ Lakin 2014-cü ilin noyabr ayında Sərdar məscid-kompleksindən qalmış 2-3 metr enində, 3-4 metr hündürlüyündə divarın kiçik bir parçasını da erməni vandalları yox etmişlər.

İrəvan şəhərinin zəngin florası bu bölgənin xalçalarına xüsusi çalarlar vermiş, onun rəng kompozisiyalarının həllinə çoxçeşidli boyalar bəxş etmişdir. Al-əlvan boyalar bu bölgənin xalçalarını digərlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətdir. Xalçaların naxış-kompozisiya seçimində də yerli əhalinin təsəvvürü, miflik görüşləri, inancları mühüm yer tutmuş, onların ifadəsi xalçalarda öz əksini tapmışdır.⁴²⁰

Qarabağ və Təbriz xalçaçılıq məktəbinə daha yaxın olan İrəvan xalçaçılıq məktəbinin nümunələri zaman-zaman xarici ölkələrə daşınmış, erməni kolleksionerlərinin malına çevrilmişdir. Bu gün “Yerevan xalçası”, yaxud

417 Sarre Friedrich. Denkmäler persischer Baukunst : geschichtliche Untersuchung und Aufnahme muhammed-anischer Backsteinbauten in Vorderasien und Persien. Berlin, 1910.

418 Томас де Ваал. Черный сад: Армения и Азербайджан между миром и войной. Москва: Текст, 2005

419 http://www.gov.am/u_files/file/kron/Armeniapr2_en.pdf

420 Muradov V. Azerbaijani carpets. Irvan group. Baku: Elm, 2011

“erməni xalçası” adı altında dünya bazarlarına çıxarılan xalçaları azərbaycanlı ilmə ustaları toxumuşlar.

1918-ci ildə Azərbaycan Milli Şurasının 29 may tarixli qərarı ilə Dağlıq Qarabağa ərazi iddiası irəli sürməmək şərti ilə İrəvan şəhəri paytaxt kimi ermənilərə güzəştə gedilmişdi.⁴²¹ Lakin 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş daşnak hakimiyyəti dövründə burada azərbaycanlılara qarşı soyqırımı, onlara məxsus maddi-mədəniyyət abidələrinə qarşı isə vandalizm aksiyaları həyata keçirilmişdi.

Sovet hakimiyyəti illərində də azərbaycanlıların diskriminasiyası və deportasiyası rəsmi Ermənistan siyasətinin tərkib hissəsi olmuşdu. 1924-cü ildə Aleksandr Tamanyanın layihəsi əsasında həyata keçirilən İrəvan şəhərinin rekonstruksiyası, əslində azərbaycanlıların izini silməyə xidmət edirdi. 1936-cı ildə İrəvan şəhərinin yeni baş planı hazırlanmış və onun həyata keçirilməsi nəticəsində qalannın içərisində müasir tipli hündürmərtəbəli binalar inşa edilmişdi. İkinci Dünya müharibəsi dövrünə aid şəkillərdə İrəvan qalası divarlarının müəyyən hissəsinin hələ də mövcud olduğu görünür. Lakin sonralar qala divarları tamamilə sökülmüş və hazırda ondan əsər-ələmət qalmamışdır.

İrəvan xalçası

İrəvan qalasının həmyaşdqları və müasirləri – Bakıda İçərişəhərin qala divarları, onun içərisindəki Şirvanşahlar sarayı, Şəkiddə Xan sarayını əhatə edən qala divarları bu gün də yaşayır və keçmişdən bu günə soraq verirlər. İrəvanda isə orta əsr memarlığından soraq verən bircə dənə də olsun tarixi abidə qalmamışdır. Azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq abidələrinin məhv edilməsinin nəticəsidir ki, bu şəhərdə yaşı 200 ildən yuxarı bircə dənə də olsun tarixi-memarlıq abidəsi qalmamışdır.

İrəvan şəhəri təkcə tarixi-memarlıq abidələri ilə deyil, həmçinin elm və mədəniyyət mərkəzi kimi Azərbaycan şəhərləri arasında özünəməxsus yer

421 ARDA, fond 970, siyahı1, iş 1, vərəq 51-52.

tuturdu. Burada doğulub boya-başa çatan yüzlərlə elm, mədəniyyət, incəsənət, din xadimlərinin adları Azərbaycan tarixinə həkk olunmuşdur. Müxtəlif vaxtlarda İrəvanda olmuş səyyahlar, salnaməçilər, tədqiqatçılar İrəvan şəhərini Şərqi inkişaf etmiş elm və mədəniyyət mərkəzi kimi təsvir etmişdilər. İrəvan ziyalılarının, elm, mədəniyyət və dinşünas alimlərin yaratdıqları əsərlər bu gün dünyanın müxtəlif kitabxanalarında, arxivlərində və muzeylərində saxlanılır. Əslən İrəvandan olan və xarici ölkələrdə “İrəvani” soyadı və təxəllüsü ilə yazıb-yaradan onlarca elm və mədəniyyət xadimi haqqında məlumatlar mövcuddur. XIX əsrin sonlarında bir müddət İrəvan gimnaziyasında müəllim işləyən görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası və maarif xadimi Firudin bəy Köçərli İrəvanı haqlı olaraq “mərkəzi-üləma, füzəla və şüəra” şəhəri – yəni üləmalar, fəzillər və şairlər şəhəri adlandırmışdı.⁴²²

İstər xanlıqlar dövründə, istərsə də Rusiya işğalı dövründə xanların və bəylərin, əyanların və din xadimlərinin övladlarının mükəmməl təhsil almalarına xüsusi fikir verilir. Bir çox imkanlı ailələr öz uşaqlarını xarici ölkələrdəki dünyəvi və yaxud ali dini məktəblərdə oxumağa göndərirdilər. Əslən İrəvan şəhərindən olan və “İrəvani” soyadını daşıyan onlarca ayətullah, müctəhid, höccətül-islam titulu daşıyan din xadimləri yetişmişdi.

İrəvan şəhərində anadan olmuş görkəmli Azərbaycan həkimi və alimi Hacı Süleyman Qacar İrəvaninin (*XVIII əsr*) fars dilində yazdığı “Fəvaidül-hikmət” (“*Hikmətin faydası*”) əsəri nəinki Azərbaycanda, eləcə də Orta Asiyada və İranda böyük şöhrət qazanmışdı. Bu kitab orta əsr əcazılıq ensiklopediyasıdır və minlərcə dərman bitkisinin, heyvan və mineralın müalicəvi keyfiyyətlərindən bəhs edir. Bu əsərin nadir əlyazma nüsxələri Azərbaycan MEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda və eləcə də İran və Misirdəki kitabxanalarda saxlanılır.⁴²³

İ.Şopenin yazdığına görə, İrəvan xanlığının ərazisində təhsillə əsasən müəyyən təhsilli din xadimləri məşğul olurdular. Hər bir məscidin nəzdində böyük və yaxud kiçik mədrəsə fəaliyyət göstərirdi. Erməni əsilli Stepan Zelinski “İrəvan şəhəri” məqaləsində göstərirdi ki, 1880-ci ildə İrəvan şəhərindəki məscidlərdə 153 şagird təhsil alırdı ki, onların təlimi ilə 8 müəllim məşğul olurdu. Bundan əlavə, S.Zelinski İrəvanda ali dini müsəlman məktəbinin də fəaliyyət göstərdiyini, hər il 60-a qədər tələbənin təhsil aldığı, tam kursu bitirdikdən sonra onlara axundluq səlahiyyəti verildiyini yazırdı.⁴²⁴

Rusiya işğalı dövründə İrəvan şəhərində ilk dövlət ikisifli qəza məktəbi 14 yanvar 1832-ci ildə açılmışdı. 15 mart 1868-ci ildə İrəvan qəza məktəbi

422 Köçərli Firudin bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cild. İkinci cild. Bakı: Elm, 1981

423 Алекперли Фарид. Тысяча и один секрет Востока. Том. II, Баку: Нурлан, 2008

424 Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа” (СМОМПК). Тифлис, 1881, Вып. I, отд. I

dördsinifli klassik progimnaziya çevrilmişdi. Progimnaziya isə 31 mart 1881-ci ildə səkkizsinifli tam gimnaziya çevrilmiş və sonralar İrəvan Oğlan Gimnaziyası adlanırdı. 1 yanvar 1883-cü ilə olan məlumata görə, İrəvan gimnaziyasında təhsil alan 237 şagirddən 37-si azərbaycanlı idi.⁴²⁵ İrəvan Oğlan Gimnaziyası Azərbaycan ictimaiyyətinə, dövlətinə, elminə, mədəniyyətinə və incəsənətinə bir sıra görkəmli şəxslər bəxş etmişdi. Tanınmış dövlət xadimlərindən Məmməd bəy Qazıyev, Teymur bəy Makinski, Əkbər ağa Şeyxülislamov, Nəriman bəy Nərimanbəyov, Məhəmməd Məhərrəmov, Əziz Əliyev, maarif və elm xadimlərindən Miryusif Mirbabayev, Mustafa bəy Topçubaşov, Əhməd Rəcəbli, Maqsud Məmmədov, generallardan Həbib bəy Səlimov, Qambay Vəzirov İrəvan gimnaziyasının məzunları olmuşdular.

İrəvanda fəaliyyət göstərən məktəblərdən biri də 1850-ci il yanvarın 2-də açılan Müqəddəs Ripsime qızlar məktəbi idi. Təkcə 1916-1918-ci illərdə Müqəddəs Ripsime məktəbini 36 azərbaycanlı qız bitirmişdi.⁴²⁶ Müxtəlif vaxtlarda Mirzə Həsən Rüşdiyyə, Məşədi İsmayıl Kazımzadə, Mirzə Kazım Əsgərzadə, Haşım bəy Nərimanbəyov, Məhəmmədqulu bəy Kəngərinski İrəvanda məktəb açaraq irəvanlı oğlan və qızlara dünyəvi təhsil vermişdilər.

1881-ci il noyabrın 3-də tərkibində iki sinif olmaqla İrəvan Müəllimlər Seminariyası açılmışdı. Tanınmış simalardan Haşım bəy Vəzirov, Həmid ağa Şahtaxtinski, Tağı bəy Səfiyev, İbadulla Muğanlinski, Şamil Mahmudbəyov, Cabbar Məmmədov İrəvan Müəllimlər Seminariyasının məzunları olmuşdular. İrəvan Müəllimlər Seminariyasının azərbaycanlı məzunları quberniyanın ərazisində mövcud olan rus-tatar məktəblərinə müəllim təyin edilirdilər. Ermənilərin 1918-1920-ci illərdə İrəvanda həyata keçirdikləri soyqırımı azərbaycanlı məktəblərinin hamısının bağlanması ilə nəticələndi. İrəvan ziyalılarının bir qismi erməni vəhşiliklərinin qurbanı oldular.

Ermənistanda sovet hakimiyyətinin ilkillərində İrəvan şəhərində azərbaycanlı qızlar məktəbində, keçmiş Haşım bəy Nərimanbəyovun məktəbinin bazasında fəaliyyət göstərən Məşədi Əzizbəyov adına səkkizillik məktəbdə (*bu məktəbi irəvanlılar Haşım bəyin məktəbi adlandırırdılar*), əvvəllər S.M.Kirov adına olan və sonralar Mizə Fətəli Axundovun adını daşıyan orta məktəbdə və şəhərdəki digər iki beynəlmiləl məktəbdə azərbaycanlı uşaqlar təhsil alırdılar. 1924-cü ildən fəaliyyət göstərən internat tipli İrəvan Türk Pedaqoji Texnikumunun məzunları arasından onlarca akademik, elmlər doktorları, yüzlərlə maarif fədailəri yetişmişdi. 1936-cı ildən bu məktəb İrəvan Azərbaycanlı Pedaqoji Məktəbi adlanırdı. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının prezidenti olmuş

425 Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России. Сборник документов. 1801-1917гг. Ереван: Изд-во Ереванского Университета, 1978

426 Yenə orada.

Yusif Məmmədəliyev Azərbaycan Ali Pedaqoji İnstitutunu bitirdikdən bir qədər sonra - 1928-1929-cu illərdə İrəvan Pedaqoji Məktəbində və fəhlə fakültəsində müəllim işləmişdi. Əslən İrəvan şəhərində elmin müxtəlif sahələrini əhatə edən 6 akademik, akademiyanın 3 müxbir üzvü, 30-a yaxın elmlər doktoru və 80-ə yaxın elmlər namizədi yetişmişdir.

Azərbaycanlıların Ermənistandan 1948-1953-cü illər deportasiyası zamanı İrəvan Pedaqoji Texnikumu 1948-ci ildə tələm-tələsik Azərbaycanın Xanlar (*indiki Göygöl*) rayonuna köçürülmüşdü. 1928-ci ildən İrəvanda Kənd Təsərrüfatı Texnikumunun azərbaycanlı bölməsi fəaliyyətə başlamış, 1933-cü ildən isə həmin bölmə müstəqil İrəvan Azərbaycanlı Kənd Təsərrüfatı Texnikumuna çevrilmişdi. Son illərdə İrəvan Pedaqoji İnstitutunda yalnız 25 tələbənin qəbul edildiyi ədəbiyyat fakültəsi saxlanmışdı.

1914-cü il fevralın 22-də İrəvan şəhərində Azərbaycan dilində ilk mətbu orqan - "Lək-lək" ("*Leylək*") adlı satirik məcmuə nəşr olunmuşdu. Bu məcmuənin cəmi 12 nömrəsi işıq üzü görmüşdü. 1917-ci il yanvarın 1-də dərc edilən "Bürhani-həqiqət" məcmuəsi isə 9-cu nömrədən sonra bağlanmışdı. Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən etibarən İrəvanda Azərbaycan dilində "Kommunist", "Rəncbər", "Zəngi", "Qızıl Şəfəq", yenidən "Kommunist" və nəhayət, "Sovet Ermənistanı" qəzetləri nəşr edilmişdi.

İrəvan şəhərində ilk teatr tamaşası həvəskar aktyorlar tərəfindən 1882-ci ildə göstərilmişdi. İrəvanda Azərbaycan teatrının formalaşması Yunis Nurinin adı ilə bağlıdır. Onun rəhbərliyi ilə yaradılan teatr truppası 1903-cü ildən fəaliyyət göstərmiş, ilk tamaşalar Pənah xan Makinskinin malikanəsində səhnələşdirilmişdi. 1918-1920-ci illərdə ermənilər İrəvan şəhərində kütləvi qırğınlar törətdiklərindən İrəvanın həvəskar aktyor truppası İranın Xoy şəhərinə mühacirət etmiş, üç il qədər orada qalmış, ara-sıra teatr tamaşaları göstərmişdi.⁴²⁷

1928-ci il mart ayının 15-də Ermənistan hökumətinin qərarı ilə səyyar tipli İrəvan Dövlət Türk Dram Teatrı yaradılmışdı. Azərbaycanlıların Ermənistandan 1948-1953-cü illər deportasiyası nəticəsində C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının fəaliyyəti dayandırılmışdı. 1967-ci ildə İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı 15 illik fasilədən sonra bərpa edilsə də, 1988-ci ildə ermənilər teatrın ləvazimatlarını yandırmışdılar. İrəvan teatrı 1989-cu ilin iyul ayından Bakıda fəaliyyətini davam etdirir.

Son illərdə Ermənistan rəhbərləri "İrəvan qalası" adı altında yeni layihə həyata keçirmək fikrinə düşüblər. İrəvanda azərbaycanlılara məxsus maddi-mədəniyyət nümunələrini tamamilə məhv edən ermənilər indi XVII-XVIII əsrlər memarlığı üslubunda inşa edilməsi nəzərdə tutulan "Sərdar sarayı"ndan, ticarət obyektlərindən, bazarlardan, karvansaralardan, Şərq hamamlarından və

427 Rəhimli İ. İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı. Bakı: E.L., 2007

s. külli miqdarda gəlir əldə etmək istəyirlər. Şəhər ətrafında - keçmişdə Təzəkənd adlanan, indi isə ermənilərin Noraqyuğ adlandırdıqları yaşayış massivində 184 hektar ərazidə inşa edilməsi nəzərdə tutulan layihənin ilkin smeta dəyəri 6-7 milyard ABŞ dolları civarındadır. Moskva şəhərinin keçmiş meri Yuri Lujkovun İrəvana 2010-cu ilin yanvarındakı səfəri zamanı erməni rəsmiləri onu şirnikləndirərək “İrəvan qalası” layihəsinin maliyyələşdirilməsi məsələsini merin və onunun biznes ortaqlarının üzərinə qoymaq üçün merin razılığını almışdılar.⁴²⁸ Lakin Y.Lujkov Moskvanın meri vəzifəsindən azad edildikdən sonra “İrəvan qalası” layihəsinin icrası baş tutmamışdı.

Azərbaycanlılara qarşı törədilən 1905-1906-cı illər kütləvi qırğınları, 1918-1920-ci illər soyqırımı, 1948-1953-cü illər və 1988-1989-cu illər deportasiyaları İrəvan şəhərinin azərbaycanlı simasını ermənilərin xeyrinə tamamilə dəyişdirdi. İrəvan şəhərindən azərbaycanlıların maddi-mədəniyyət izlərini silən, ardınca azərbaycanlı etnik kimliyini yox edərək monoetnik erməni şəhəri yaratmağa nail olan ermənilər indi də tarix kitablarından, dərsliklərdən azərbaycanlıların izini silməyə çalışırlar.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 10 fevral 2011-ci ildə Goranboy rayonuna səfəri zamanı məcburi köçkünlərlə görüşündə bugünkü Ermənistan Respublikasının tarixi Azərbaycan ərazilərində yaradıldığını xüsusi vurğulayaraq qeyd etmişdir: **“Tarixdə artıq bir dəfə Azərbaycanın əzəli torpaqlarında erməni dövləti yaradılmışdır, o da bugünkü Ermənistandır. O torpaqlar bizim doğma, ata-baba torpaqlarımızdır. İrəvan xanlığı, Zəngəzur mahalı - bütün o adlar Azərbaycan toponimləridir. Hətta indi ermənilər özləri də etiraf edirlər ki, 20-ci əsrin əvvəllərində İrəvan şəhərinin əhalisinin əksəriyyəti azərbaycanlılar idi. Bunu təsdiq edən sənədlər var, şəkillər var, rəsm əsərləri var”**.⁴²⁹

Bütün qeyd olunanlar göstərir ki, erməni vandalları azərbaycanlılara məxsus maddi-mədəniyyət nümunələrinin izlərini silməyə, yaxud onları öz adlarına çıxmağa çalışsalar da, onları tarixin yaddaşından silmək mümkün deyildir. İrəvan şəhəri Azərbaycanın elm, təhsil, mədəniyyət və incəsənət mərkəzlərindən biri kimi də Azərbaycan tarixində mühüm yerlərdən birini tutur.

428 Будет построен новый комплекс “Ереванская крепость”. Газета “Ноев Ковчег”, № 03 (150), март 2010 года. <http://www.noev-kovcheg.ru/mag/2010-03/1973.html#ixzz3c5s3boJg>

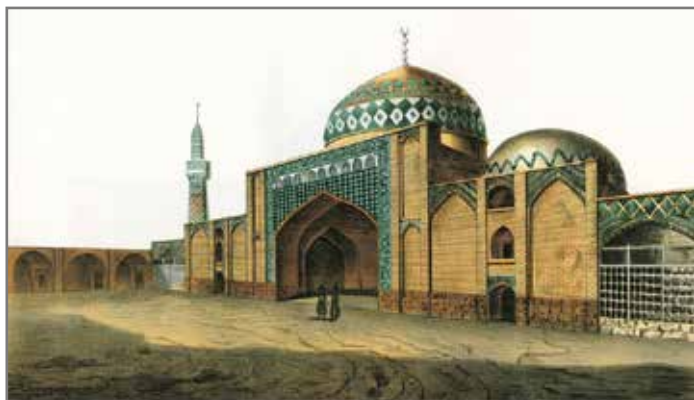
429 “Azərbaycan” qəzeti, 12 fevral 2011-ci il.

XXI iddia

“Göy məscid fars abidəsidir”

İrəvan şəhərində mövcud olmuş məscidlər haqqında müxtəlif dövrlərdə İrəvanda olmuş səyyahların və Rusiya işğalından sonra İrəvan şəhəri haqqında yazan ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərində kifayət qədər məlumat öz əksini tapmışdır. İrəvan şəhərini təsvir edən bütün səyyahların və tədqiqatçıların əsərlərində həm ölçülərinin miqyasına, həm də gözəlliyinə görə şəhərin ən möhtəşəm memarlıq abidəsi kimi, Göy məscidin (*digər adı Hüseynəli xan məscidi*) adı birinci çəkilir. İrəvandakı Göy məscid miqyasına görə Qafqazda ən böyük məscid idi. Şərqi memarlığının nadir nümunələrindən hesab edilən Göy məscidin inşasına Hüseynəli xan Qacarın hakimiyyəti dövründə –1760-cı ildə başlanılmış, 1766-cı ildə başa çatdırılmışdı.

İrəvan şəhərinin Rusiya işğalından sonra 1829-1832-ci illərdə kameral siyahıyaalma keçirən rus tarixçi-statistiki İvan Şopenin verdiyi məlumata görə, şəhərdə 8 məscid mövcud olmuşdur ki, onlardan 2-si Qalada, 6-sı isə şəhərdə yerləşmişdi.⁴³⁰

Göy məscid. Rəssam Dübua de Monpere. 1833.

1833-cü ildə fransız geoloqu və arxeoloqu, naturaçı Frederik Dübua de Monpere Qafqaza və Kırma etdiyi səyahətinin nəticəsi olaraq 1839-cu ildə

430 Шопен И. И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб, 1852

Parisdə çap etdirdiyi “Qafqaz ətrafına səyahət” əsərinin 3-cü cildində Göy məscidi ətraflı təsvir etmişdir. Onun çəkdiyi Göy məscidin rəsmi müəllifin adıçəkilən əsərinə əlavə olaraq 1840-cı ildə çap edilən “Atlas”ın üçüncü hissəsində yer almışdı. Dübua de Monperenin çəkdiyi rəsmlərin qravüralarını Erkül Nikole hazırlamışdı.⁴³¹

Göy məscidin məşhur rus fotoqrafı Dmitri Yermakov tərəfindən XIX əsrin 80-90-cı illərində çəkilmiş fotoları onun 1896 və 1901-ci illərdə çap etdirdiyi albomlara daxil edilmişdi. Dmitri Yermakovun İrəvan məscidləri ilə bağlı çoxsaylı fotolarının bir qismi hazırda Simon Canaşiya adına Gürcüstan Dövlət Muzeyinin Yermakov fondunda və Şalva Amiranişvili adına İncəsənət Muzeyində saxlanılır.

1897-ci ildə alman incəsənət tarixçisi və arxeoloqu Friedrix Sarre İrəvanda olmuş, Göy məscidin müxtəlif rəqəmlərdən fotolarını çəkmiş və sonradan həmin məscidləri müsəlman tarixi abidələri kimi elmi-

İrəvan şəhəri, Göy məscid

tədqiqat dövrünə cəlb etmişdi. F.Sarrenin çəkdiyi fotoların bir qismi hazırda Berlin Dövlət Muzeyinin İslam İncəsənəti bölməsində saxlanılır. 1902-ci ildə İrəvan quberniyasının statistika komitəsinin “İrəvan quberniyasının 1902-ci il üçün yaddaş kitabçası” çap edilmişdi. Həmin kitabçada göstərilir ki, İrəvan quberniyasında 310 məscid mövcuddur ki, onlardan 7-si İrəvan şəhərindədir.⁴³²

1906-1911-ci illərdə İrəvan şəhərinin texniki işləmiş B.Mehrabov şəhərin planını və orada olan memarlıq abidələrinin siyahısını tərtib etmişdi. Mehrabov şəhərdə 8 məscid qeydə almışdı. Həmin məscidlər belə adlanırdı: Təpəbaşı, Şəhər, Sərtib xan, Göy məscid, Hacı Novruzəli bəy, Qala məscidi, Dəmirbulaq və Hacı Cəfər bəy məscidi.⁴³³

431 Frederic Dubois de Montpereux. Voyage autour du Caucase, chez les tcherkesses et les abkhases, en Georgie, en Armenie et en Crimée. Volume III, Paris, 1839

432 Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 год. Эривань: Типография Эдельсонь, 1902, Отд. III

433 http://www.iatp.am/old_yerevan

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivində saxlanılan 1949-cu ilə aid bir arxiv sənədində Ermənistan SSR ərazisində qeydə alınan azərbaycanlılara aid 15 memarlıq abidəsi haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır. Həmin siyahıda nə zaman inşa edildiyi, nə məqsədlə istifadə edildiyi göstərilməklə, İrəvan şəhərində 4 məscidin mövcudluğu qeyd edilmişdir. Həmin sənəddə Göy məscidin 1776-cı ildə inşa edildiyi göstərilmişdir.⁴³⁴

İrəvanın mərkəzindəki “Örtülü bazar”la üzbəüz yerləşən Göy məscidin ölçüləri 97,2x66m idi. Məscidin adı onun günbəzinin göy rəngli kaşı ilə üzlənməsi ilə bağlı idi. Məscidin həyətində fontanlı daş hovuz tikilmiş, ətrafına sıx kölgəli ağaclar əkilmişdi.⁴³⁵ Göy məsciddə ibadət üçün qadın və kişi zalları ayrıca olmuşdu ki, onlar da bir-biri ilə ya dəhliz, ya da pərdə ilə ayrılırdı. İbadət zallarının tavanı və divarları gül rəsmləri ilə bəzədilmişdi. Məscidin divarlarından və sütunlarından kaşmir parçadan güllər düzəldilib asılırdı.

Erməni tarixçisi Tadevos Hakopyan “İrəvanın tarixi (1500-1800-cü illər)” əsərində Eçmiadzin kilsəsinin yepiskopu Hovanes Şahxatunyansa istinadən yazır: **“Məscidin minarəsinin və günbəzinin bir hissəsi mavi saxsılarla üzlənmişdir. Əsas tikililər məscidin ərazisinin cənub və şimal tərəflərində idi. Yan tərəflərdə isə yardımçı tikililər və hücrələr yerləşirdi. Məscidin**

Köhnə İrəvan rəsmlərdə. 1920-ci illər

həyətində ətrafına sal daşlar döşənmiş və ağaclar əkilmiş bir balaca hovuz inşa edilmişdi. Məscidin üç qapısı var idi. İki kiçik qapı şimal və şərq istiqamətinə, böyük giriş qapısı isə cənuba baxırdı. Məscid binası cənub səmtində yerləşirdi. Bina bir-biri ilə bağlı üç zaldan ibarət idi. Məscidin günbəzi digər iki kiçik zaldan hündür

olan böyük zalın üzərində idi. Sadə görkəmli zalların yalnız həyətə baxan pəncərələri şəbəkə üslubunda işlənilmiş və rəngli şüşələrlə bəzədilmişdi. Həyətə şimal hissəsində kiçik bir ibadət xana da var idi. Məscidin minarəsi

⁴³⁴ Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 3026, siyahı 1, iş 261, vərəq 23.

⁴³⁵ Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван. Москва, 1968

çox gözəl idi və İrəvanın tikililəri arasında ən hündür olduğundan şəhərin hər yerindən görünürdü. Azañçı onun başına çıxaraq hər gün müsəlmanları ibadətə çağırırdı. Məscidin cənub portalının üzərindəki kitabədə Hüseynəli xanın adı və tikilmə tarixi həkk olunmuşdu.⁴³⁶

1893-1894-cü illərdə və 1898-ci ildə İrəvanda səfərdə olmuş məşhur Britaniya səyyahı və coğrafiyaşünası Henri Linç yazdığı “Armenia” əsərində Göy məscid haqqında ətraflı məlumat vermiş, onun minarələrinin, həyətindəki hovuzun və fasadının foto şəkillərini kitaba daxil etmişdi.⁴³⁷ Azərbaycan arxeoloqu və epiqrafçısı İsa Əzimbəyov 1928-ci ildə İrəvanda ekspedisiyada olmuşdu. İ.Əzimbəyov ekspedisiyanın nəticələrinə dair yazdığı “Tiflisin, İrəvanın və Naxçıvanın müsəlman kitabələri” adlı məqaləsində qeyd edir ki, Göy məscid iki ayrı korpusdan – qış və yay korpuslarından ibarətdir. O, qış korpusunun kompleksin cənubunda, yay korpusunun isə şimalda inşa edildiyini, onların mədrəsə ilə əhatə olunduğunu yazır. İ.Əzimbəyov məscidin çox böyük həyətinin olduğunu, orada çinar və qovaq ağaclarının ucaldığını bildirir.⁴³⁸

Erməni müəlliflərinin verdikləri məlumata görə, XX əsrin 30-cu illərində İrəvanda bütün məscidlərin sökülməsi qərara alınsa da, məşhur erməni şairi Yeqişe Çarensin ciddi söyləri nəticəsində onun “Mavi brilliant” adlandırdığı Göy məscid muzeyə çevrilməklə yer üzündən silinməkdən xilas edilmişdi. 1936-cı ildən Göyməscidin binasında İrəvan Şəhər Tarixmuzeyi yerləşdirilmişdi. İkinci Dünya müharibəsi başladıqdan sonra Göy məsciddən bir müddət həm də hərbi sursat anbarı kimi istifadə edilmişdi. Müharibədən sonra Göyməsciddə həmçinin Təbiət muzeyi və 1952-ci ildən etibarən isə məscidin kiçik ibadət zalında astronomiya həvəskarları üçün Planetariya fəaliyyət göstərmişdi.

Erməni sovet rəssamlarından Martiros Saryanın, Setrak Arakelyanın, Anuş Sahinyanın, Qabriel Gürcyanın 1920-1930-cu illərdə çəkdikləri rəsm əsərlərində İrəvan şəhərinin simvolu kimi Göy məscid əks etdirilmişdi.

1991-ci ildə Ermənistan müstəqilliyini əldə etdikdən və islam ölkələri ilə diplomatik münasibətlər qurulduqdan sonra Göy məscidin yenidən məscid kimi fəaliyyət göstərməsi zərurəti meydana çıxmışdı. 1991-ci ildə Təbiət muzeyi, 1994-cü ildə isə Tarix muzeyi məscid kompleksindən çıxarıldı.

1995-ci ildə İranla Ermənistan arasında imzalanan müqaviləyə əsasən,

436 Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1500-1800 թթ.). Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1971

437 Linch, H. F. V. Armenia, Travels and Studies. London, 1901

438 Азимбеков Иса. Мусульманские надписи Тифлиса, Эривани и Нахичевани. Известия Азкомистариса, Баку, 1929, выпуск 4

İran hökuməti Göy məscidin yenidən qurulması xərclərini öz üzərinə götürdü. Rekonstruksiya işləri İranın “Bünyad-e Müstəzəfan və Canbazan” (“*Müharibə Veteranları və Şəhidlər*”) xeyriyyə fonduna həvalə edildi. Məsciddə son tamamlama işləri 2006-cı ildə başa çatdırılmışdır. Rekonstruksiya işləri məscid kompleksinin yalnız cənub-qərb və şimal hissəsində aparılmışdır. Göy məscidin

Göy məscidin giriş qapısında İran İslam Respublikasının bayrağı

24 metrlik minarəsi, 28 hücrəsi, kitabxanası, böyük zalı, günbəzi və həyəti rekonstruksiya edilmişdir. Hazırda Ermənistan rəsmiləri Göy məscidi xaricdən gələn qonaqlara “Fars məscidi” kimi təqdim edirlər.

Ermənistan hökumətinin 2015-ci il dekabrın 10-da keçirilən iclasında Mesrop Maştos-12 ünvanında yerləşən Göy məscid haqqında Mədəniyyət Nazirliyinin təqdim etdiyi layihə müzakirə edilmişdir. Təsbit edilmişdir ki, tarixi və mədəniyyət abidəsi kimi, Göy məscidin yerləşdiyi ərazi Ermənistan Respublikasının daşınmaz mülkiyyəti olaraq Mədəniyyət Nazirliyinin sərəncamındadır və dövlət mülkiyyəti olduğu üçün özgəninkiləşdirilə bilinməyən tarixi və mədəniyyət abidələrinin dövlət

reyestrinə daxil edilmişdir. Həmçinin, qərara alınmışdır ki, Göy məscid və onun yerləşdiyi ərazi istifadə hüququ ilə təmənnəsiz olaraq 99 illiyə İran İslam Respublikasının Ermənistandakı səfirliyinə mədəniyyət mərkəzi kimi təhvil verilsin.⁴³⁹

İran Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmi nümayəndəsi Hüseyn Cabiri Ənsari 28 dekabr 2015-ci ildə Tehranda keçirdiyi brifinqdə APA informasiya agentliyinin müxbirinin sualını cavablandıraraq demişdi ki, İrəvandakı Göy məscidin 99 illiyə İran İslam Respublikasının istifadəsinə verilməsi ilə bağlı bu ölkənin Ermənistandakı səfirliyi ilə müqavilə imzalanmışdır və həmin sənədə uyğun olaraq müvafiq işlər görülür.⁴⁴⁰

439 <http://shabat.am/article/14690/14690.html>

440 <http://m.apa.az/az/news/410075>

Yuxarıda sadalanan faktlar sübut edir ki, tək-cə İrəvan şəhərində deyil, bütövlükdə Ermənistan adlanan və özünü dünyanın sivil ölkəsi kimi beynəlxalq aləmə təqdim etməyə çalışan bir dövlətin ərazisində azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq abidələrinə, onların maddi irsinə qarşı, sözün həqiqi mənasında mədəni vandalizm aktlarının həyata keçirilməsi bu gün də davam etdirilir.

XXII iddia

“Əmir Səəd məqbərəsi Azərbaycan türklərinə aid deyildir”

İrəvan şəhəri və onun ətrafında mövcud olan azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq abidələrindən yeganə salamat qalanı şəhərin yaxınlığında, İrəvan-Eçmiədzin yolunun üstündə yerləşən Cəfərabad kəndindəki Əmir Səəd məqbərəsidir. İrəvanda Göy məsciddə aparılan təmir-bərpa işlərindən sonra rəsmi İrəvan dairələri onu “İran məscidi” və yaxud “Fars məscidi” adlandırdıqları kimi, Cəfərabad kəndindəki orta əsrlərə aid məqbərəni də “Türkmən məqbərəsi” adlandırırlar.

Ermənilərin məqsədləri aydındır: tarixi Azərbaycan torpağı olan indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirdikdən sonra, onlara məxsus tarixi-memarlıq abidələrini də yer üzündən silmək, bu da mümkün olmazsa, onların adlarını dəyişdirməklə izi azdırmaq.

Azərbaycan elminə və dövlətinə görkəmli şəxsiyyətlər bəxş edən Topçubaşovlar (*Topçubaşilər*) nəslinin Cəfərabad kəndində əkin yerləri və ata-baba mülkləri olmuşdu. Məşhur cərrah, akademik Mustafa bəy Topçubaşovun doğum şəhadətnaməsində onun 1895-ci ildə Göykümbət kəndində doğulduğu qeyd edilmişdir. Cəfərabad kəndi ona bitişik olan qədim Göykümbət kəndindən sonradan ayrılmışdı. İki kəndi bir-birindən ortadan axan çay ayırırdı. Əmir Səəd məqbərəsi yeni yaranan Cəfərabad kəndinin ərazisinə düşmüşdür. Göykümbət kəndinin adı elə onun ərazisində yerləşən Əmir Səəd məqbərəsinin günbəzinin göy rəngdə olması ilə bağlı idi. Bu kəndin adı bəzi mənbələrdə Göygünbəz kimi çəkilir. Zəngibasar (*Masis*) rayonunun inzibati-ərazi bölgüsünə daxil olan Cəfərabad kəndinin adını Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 4 aprel 1946-cı il tarixli qərarı ilə dəyişdirərək Arqavand qoymuş, Göykümbət kəndini isə 1 dekabr 1949-cu ildən etibarən Gexanist adlandırmışlar.

Göykümbət kəndində Qaraqoyunlu tayfa birliklərinə daxil olan Səədli tayfası başçılarının qəbiristanlığı var idi. Həmin qəbiristanlıqda bir neçə türbə olmuşdu ki, onlardan da yalnız biri – Əmir Səəd məqbərəsi günümüzə qədər gəlib çatmışdır.

Əmir Səəd məqbərəsi Qaraqoyunlu əmirlərindən olan Əmir Səədin oğlu Pir Hüseyn tərəfindən 1413-cü ildə inşa etdirilmişdi. Hələ Əmir Səədin sağlığında onun hakimiyyəti altında olan ərazilər Çuxur Səəd, yəni Səədin

çuxuru adlandırılırdı. Çuxur-Səəd əmirliyinin tabeliyində olan ərazilərə hazırda Türkiyənin İqdir vilayətinin düzənlik ərazisini əhatə edən və o zaman Sürməli adlanan ərazi və Ağrı dağı vadisi daxil idi. Pir Hüseynin idarəçiliyi dövründə əmirliyin sərhədlərinə Qars şəhəri və onun ətraf əraziləri də daxil edilmişdi. Erməni tarixçisi A.D.Papazyanın yazdığına görə, Çuxur-Səəd adına ilk dəfə erməni mənbələrində Matenadaranda saxlanılan 1428-ci ilə aid alqı-satqı sənədində rast gəlinir. Üçkilsə (*Vağarşabad, indiki Eçmiədzin*) kəndinin alqı-satqısına aid həmin sənəddə qeyd olunur ki, Üçkilsə kəndi Karpi nahiyəsinin kəndlərindən biridir, hansı ki, Azərbaycan ölkəsinin Çuxur-Səəd vilayətində yerləşir. Ərəbcə tərtib edilən həmin sənəddə şahidlər özlərini “səədilər” adlandırmışdılar.⁴⁴¹

Qaraqoyunlu tayfa birliklərinin başçısı Qara Yusif Əmir Teymurun vəfatından bir il sonra, yəni 1406-cı ildə onun nəvəsi Əbu Bəkiri Çuxur-Səəddə məğlubiyyətə uğratmış və onu qaçmağa məcbur etmişdi. Bununla da həmin ərazidə Teymurilərin

hakimiyyətinə son qoyulmuşdu. Qara Yusif bölgənin idarəçiliyini yenidən səadli tayfasının başçısı və həmin bölgəni XIV əsrin sonlarından idarə edən Əmir Səəddə həvalə etmişdi. 1411-ci ildə Əmir Səəd vəfat etmiş, onun yerinə hakimiyyətə oğlu Pir Hüseyn keçmişdi. Orta əsr müəllifləri Pir Hüseynin hakimiyyəti dövründə Çuxur-Səəddə və Əmir Teymurun hücumundan sonra dağılan Qarsda xeyli abadlıq və quruculuq işlərinin həyata keçirildiyini təsdiqləyirlər. 1414-cü ildə Pir Hüseynin vəfatından sonra hakimiyyətə onun oğlu Pir Qaib (*bəzi müəlliflər onun adını Pir Yaqub kimi çəkirlər*), sonra isə digər oğlu Pir Əvdül gəlmişdi.

Əmir Səədin vəfatından iki il sonra – yəni 1413-cü ildə Pir Hüseyn atasının məzarı üzərində həmin məqbərəni tikdirmişdi. Bu abidəni digər orta əsr

*Əmir Səəd məqbərəsi. 1413.
Cəfərabad kəndi*

⁴⁴¹ Папазян А. Иноземное господство в Араратской области (XV в.). “Известия АН Армянской ССР. Общественные науки”, № 7-8, 1960

abidələrindən fərqləndirən əsas cəhət ondan ibarət idi ki, o, kərpicdən deyil, yerli qırmızı tuf daşından inşa edilmişdi. Azərbaycan memarlıq tarixinin görkəmli tədqiqatçısı professor Leonid Bretanitski 1939-cu ildə Q.Yelkin, L.Mamikonov, D.Motislə birgə Əmir Səəd məqbərəsində ölçmə işləri aparmışdı. L.Bretanitski Əmir Səəd məqbərəsini Möminə-xatun məqbərəsinin kərpic memarlığı formasından daş memarlığa “keçidinin” özünəməxsus forması adlandırmışdır.⁴⁴²

Naxçıvan memarlıq məktəbinə aid edilən düzgün onikiüzlü Əmir Səəd məqbərəsinin hündürlüyü günbəzi nəzərə alınmamaqla 12 metr, yerin səthindən yuxarıda qalan hissəsində içəridən diametri 5 metrdir. Kürsülükdən 12 daş yuxarıda içəriyə işıq düşməsi üçün biri şimal, digəri isə cənub tərəfə iki balaca deşik qoyulmuşdur. Məqbərənin tağlı qapısı cənuba baxır və oyma naxışla haşiyələnmişdir. Məqbərənin karnizinin altında 50 sm enində, 22 metr uzunluğunda friz üzərində nəsx xətti, süls elementləri ilə Qurandan ayələr həkk olunmuş və məqbərəni kimin inşa etdirdiyi qeyd edilmişdir.

Məqbərənin ərəb dilində olan kitabəsindəki yazının birinci hissəsi “Rəhmli Allahın adı ilə” və bir çox sərdabələrdə rast gəlinən “Quran-i Kərim”in 2-ci surəsinin 255-ci ayəsi ilə başlayır. Sonra isə Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin bir sıra tarixi şəxsiyyətlərinin adları çəkilir. Kitabədə yazılır: **“Bu müqəddəs qübbəli sərdabə ən böyük, ən gözəl, ən nəcib, xoş xasiyyətli padşahların və sultanların dayağı, fəqirlərin, səfillərin arxası, aqillərin və biliklər üçün susamışların himayəçisi, yoxsullara və iztirab çəkənlərə əl tutan, dövlətinə eşq olmuş Əmir Səədin oğlu Pir Hüseynin buyruğu ilə ucaldırılmışdır. Qoy onun ədalətli idarə üsulu var olsun. Qoy mərhəmətli, mərhum, mərhəmətlilərin ağışına atılmış Əmir Səədin torpağı pak olsun. Qoy Allah böyük padşahın hökmranlığı dövründə alicənab xaqan, Şərqin və Qərbin şahlar şahı, dövlətin və dinin dayağı Pir Budaq xan və Yusif noyanın hakimiyyətini əbədi etsin - 816 hicri, rəcəb ayının 15-i”** Bu tarix miladi təqvimə ilə 11 oktyabr 1413-cü ilə təsadüf edir.

Əmir Səəd məqbərəsini 1950-ci illərin sonlarında tədqiq edən erməni tarixçisi A.Papazyan kitabədə Pir Budaq xanın adının Qaraqoyunlu hökmdarı Qara Yusifin adından öncə çəkilməsini məşhur tarixçi V.Minorskiyə istinadən onunla izah edir ki, Qara Yusif 1409-cu ildə Təbrizdə oğlu Pir Budağı taxta çıxartdıqdan sonra özü səltənətin naibi (*regent*) kimi qalmışdı. Ona görə də, Əmir Səəd məqbərəsindəki kitabədə Əmir Yusifin adı Pir Budağın adından

442 Бретаницкий А.С. Художественное наследие Переднего Востока эпохи феодализма. “Советский художник”, 1988

sonra çəkilməmiş və o, “Yusif noyən” kimi – yəni qoşunların baş komandanı kimi təqdim edilmişdi.

Erməni tarixçisi Akop Papazyan daha sonra yazır ki, yerli sakinlərin verdikləri məlumata görə, Əmir Səədin sülaləsinə məxsus məqbərədən başqa, həmin ərazidə nisbətən kiçik həcmdə günbəzvari daha iki məqbərə də olmuşdu ki, sonradan sökülən həmin məqbərələrin daşlarından yaxınlıqdakı tikililərdə istifadə edilmişdi. A.Papazyan hesab edir ki, Pir Hüseyn məqbərəsi ilə sökülən məqbərələr eyni dövrdə inşa edilmişdi. Səədli əmirlərinin ailə qəbiristanlığının İrəvana bu qədər yaxın olmasını A.Papazyan onunla izah edir ki, Əmir Səədin hakimiyyəti dövründən İrəvan şəhəri səədlilərin iqamətgah yeri olmuşdu. Məqbərənin içərisi yer səthi səviyyəsində torpaqla örtüldüyündən onun sirri hələ də tam açılmamışdır. Məqbərənin daxilinin tədqiqi zamanı döşəmənin ortasında getdikcə genişlənən və yonulmuş daşla hörülmüş yeraltı sərdabə aşkar edilmişdir. Onun yazdığına görə, böyük ehtimalla həmin yeraltı tikilinin qərb divarında qapı yeri olmalıdır ki, oradan da qəbirüstü kitabələrin olması güman edilən sərdabəyə keçmək mümkün olsun.⁴⁴³

1961-ci ildə Azərbaycanın ilk qadın epigrafçı alimi, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun əməkdaşı Məşədixanım Nemət də Ermənistan SSR Elmlər Akademiyasının Arxeologiya İnstitutunun əməkdaşları ilə birgə Əmir Səəd məqbərəsini tədqiq etmişdi. Yerli sakinlərin onlara verdikləri məlumata görə, həmin kənddə orta əsrlərdən qalma çox böyük qəbiristanlıq və daha iki mavzoley olmuşdu. Lakin M.Nemət həmin qəbiristanlıqda Pir Hüseyn məqbərəsindən başqa heç bir qəbirüstü abidəyə rast gəlmədiklərini yazır.⁴⁴⁴ Məşədixanım Nemət Əmir Səəd məqbərəsini həmin yerlərin tarixi keçmişindən söhbət açan yeganə tarixi abidə və sənət əsəri adlandırır.

Yerli sakinlərin verdikləri məlumata görə, belə bir şeyə yayılıbmış ki, məqbərənin günbəzi inşa edilərkən onun ən yuxarı hissəsinə xeyli qızıl qoyularaq üstü bağlanmışdı. Hətta belə bir deyim formalaşmışdı: “Dələrsən qafa tasını, taparsan qızıl yuvasını”. Əsrlər boyu bu deyim nəsilərdən nəsilərə ötürülmüşdü. Söylənən qızıla sahib olmaq üçün XX əsrin ortalarında ermənilər xəlvəti qaldırıcı kran gətirərək onun günbəzini deşmişdilər. Oradan onların qızıl tapdıqlarını kimsə görməyib. Ancaq məqbərənin günbəzinin deşik olduğunu çoxları görmüşdü.

443 Папазян А. Арабская надпись на гробнице туркменских Эмиров в селе Аргаванда. Журнал “Ближний и средний Восток”, сб. статей памяти Б.И.Заходера, Москва, 1961

444 Неймат Мешадиханум. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Том III. Арабо-персо-тюркоязычные надписи Нахчыванской Автономной Республики (XII - начала XX века), (с иллюстр.). Баку, “XXI - Yeni Nəşrlər Evi”, 2001

1991-ci ildə SSRİ-nin süqut etməsi nəticəsində yeni yaranan müstəqil dövlətlərdən bəzilərinin arasında ciddi problemlər meydana çıxmışdı. Sovet hakimiyyəti illərində İttifaq büdcəsindən aldığı dotasiya ilə dolanan Ermənistan isə Azərbaycana qarşı ərazi iddiası irəli sürməsi ucbatından ciddi iqtisadi böhranla üzləşmişdi. Uzun müddət Rusiya və Gürcüstan

*Əmir Səəd məqbərəsinin önündə
Qaraqoyunlu totemi*

üzərindən Türkmənistandan qaz alan və onun dəyərini isə ödəyə bilməyən Ermənistan rəhbərliyi Türkmənistan hökumətinin güzəştə getməsi üçün yollar axtarırdı. Xəzər dənizindəki “Kəpəz” karbohidrogen yatağının istismarı ilə əlaqədar Azərbaycanla Türkmənistan arasında narazılıq yaranmışdı. Türkmənistanın həmin yatağa əsassız iddiası səbəbindən yaranan narazılıqdan Ermənistan rəhbərliyi faydalanmaq fürsəti əldə etmişdi. Bu zaman ermənilərin ağılna gəldi ki, İrəvan yaxınlığındakı Əmir Səəd məqbərəsini “türkmən abidəsi” kimi təqdim etsinlər və onu “göz

bəbəyi kimi qoruduqlarını” Türkmənistan prezidenti Saparmurad Niyazovun nəzərinə çatdırsınlar. 1996-cı ilin martında S.Niyazovun Ermənistana rəsmi səfərə gəlməsi ermənilərin hiyləgər niyyətlərini gerçəkləşdirməyə imkan verdi.

“Zvartnos” aeroportunda rəsmi qarşılınmadan sonra prezidentlərin kortejləri oradan birbaşa Cəfərabad kəndinə yollandı. Türkmənistan prezidentinin tarixlə bağlı məlumatsızlığından istifadə edən Ermənistan prezidenti Levon Ter-Petrosyan bəyan etdi ki, 1413-cü ildə “türkmən əmiri” Pir Hüseyin tərəfindən inşa edilən bu abidə türkmən-erməni dostluğunun simvoludur. Elə oradaca Ermənistan prezidenti türkmən həmkarına təklif etdi ki, abidənin araşdırılması üçün arxeoloqlardan və tarixçilərdən ibarət birgə işçi qrup yaradılsın. Ermənilərin müsəlman abidələrinə qarşı belə yüksək “qayğıkeşliyindən” rıqqətə gələn S.Niyazovun həmin səfəri zamanı Ermənistan üçün bir neçə sərfəli müqavilə imzalandı. Üstəlik, Ermənistanın Türkmənistandan qaz idxalından yaranan 34 milyon ABŞ dolları həcmində borcu 5 illiyə ertələnərək, çox əlverişli şərtlərlə kreditə bağlandı.

Əmir Səəd məqbərəsinin “qorunması” hesabına Türkmənistandan yardım qoparmaq ənənəsi Robert Koçaryanın prezidentliyi dövründə də davam etdirilmişdi. 2000-ci ilin aprelində Türkmənistanın Ermənistandakı səfirliyinin dəvəti ilə Aşqabaddan gələn tarix elmləri doktoru Xamra Yusupovanın və erməni tarixçilərinin iştirakı ilə dəyirmi masa keçirilmişdi. Dəyirmi masada məqbərənin restavrasiyası məsələsi müzakirə edilmişdi. Səfir Toylu Qurbanov bildirmişdi ki, türkmən-erməni dostluğunun simvolu kimi bu abidəyə xüsusi status verilməsi qərara alınmışdır.

2001-ci ilin sonunda Türkmənistanın Ermənistandakı səfirliyinin vəsaiti hesabına Əmir Səəd məqbərəsinin ətrafında abadlıq işləri aparılmışdı. 2002-ci il yanvarın 11-də bütün ermənilərin katolikosu II Qareginin və bir çox rəsmi şəxslərin iştirakı ilə Əmir Səəd məqbərəsinin önündə qoyulan xatirə lövhəsinin açılışı olmuşdu. 2002-ci il yanvarın 17-də Robert Koçaryanla Saparmurat Niyazov arasındakı telefon danışığında Türkmənistan prezidenti İrəvan yaxınlığındakı “türkmən mədəniyyət abidəsinin” qorunmasına, ətrafının abadlaşdırılmasına və xatirə lövhəsinin qoyulmasına görə erməni həmkarına minnətdarlıq etmişdi. Fərsətdən istifadə edən Ermənistan prezidenti bunun qarşılığında yenə də Türkmənistandan idxal edilən qazın həcminin artırılmasına nail olmuşdu.⁴⁴⁵

Qəribə orasıdır ki, ermənilər nəinki Türkmənistanın dövlət başçısını, hətta türkmən tarixçilərini də sözün həqiqi mənasında naşı yerinə qoymuşdular. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Əmir Səəd məqbərəsi Qaraqoyunlu hökmdarı Qara

Əmir Səəd məqbərəsinin önündə quraşdırılmış və üzərində “türkmənlərin tarixi yadigarı” sözləri yazılmış stela

445 http://www.turkmenistan.ru/index.php?page_id=3&lang_id=ru&elem_id=1604&type=event&highlight_words=%D0%B2%D0%B7%D0%B0 %D0%B8%D0%BC%D0%BD&sort=date_desc

Yusifin Teymurilər üzərində qələbəsidən və onların həmin ərazidə varlığına son qoyulmasından bir neçə il sonra inşa etdirilmişdi. Məntiqlə, Əmir Səəd məqbərəsi Əmir Teymurun düşmənlərinin məzarı üzərində ucaldılan tarixi abidədir. Digər tərəfdən, orta əsr ərəbdilli mənbələrində bütün türk-oğuzlar “türkmən”, yaxud “tərakumə” adlandırılmışdır ki, bu, müasir Türkmənistan ərazisində yaşayan türkmən etnosu anlamına gəlmir. Türkmənbaşının yazdığı “Ruhnamə” kitabında digər türkdilli xalqları aşağılayan ifadələrə yer verilməsi də ermənilər üçün göydəndüşmə olmuşdu. 2005-ci ilin martında “Ruhnamə”nin erməni dilinə tərcüməsinin İrəvanda təntənəli təqdimat mərasiminin keçirilməsi S.Niyazovun ermənilərin dəyirmanına su sökməsinin qarşılığında atılan addım idi.

Türkmənistan rəhbərlərinin və alimlərinin orta əsrlər tarixinə “biganəlikləri” ermənilərə imkan verirdi ki, bu fürsətdən lazımcına faydalansınlar. Erməni mətbuatının yazdığına görə, erməni-türkmən birgə ekspedisiyası Əmir Səəd məqbərəsinin içərisində hissə-hissə qazıntı işləri aparmışdır. Məlum olmuşdur ki, sərdabənin yeraltı hissəsi kvadrat formasındadır, divarları tağlarla bəzədilmişdir. Məqbərənin şimal divarında sərdabəyə enmək üçün pilləkənli giriş qapısı olmuşdur.

Lakin görünür, hər iki tərəfə - ermənilərə və türkmənlərə sərf etmədiyi üçün arxeoloji qazıntıların nəticələri, sərdabənin içərisində olan sənduqənin üzərindəki yazılar haqqında indiyədək heç bir məlumat verilməmişdir.

2001-ci ildə şəhərin mərkəzindəki “Yerevan” hoteli ilə üzbəüz, Abovyan küçəsi-3 ünvanında aparılan qazıntı işləri zamanı (*həmin ünvanda hazırda “Alen & Elen” disko-klubu yerləşir*) yerin altında qədim müsəlman sərdabəsi aşkarlanmışdı. Ermənilər bunu da “türkmən abidəsi” kimi sıırmağa cəhd göstərmişdilər. Tuf daşından yonulmuş, dövrün memarlıq üslubu ilə bəzədilmiş, divarları şirli daşlarla örtülmüş bu sərdabənin 1319-cu ildə inşa edildiyi bəlli olmuşdur. Erməni arxeoloqları bu memarlıq abidəsini əvvəlcə “türkmən abidəsi” adlandırsalar da, sonradan ağ elədiklərini anlayıb, onu “monqol abidəsi” adlandırmağa başlamışdılar.

Ermənilərin mövqeyi belədir ki, İrəvan ərazisində mövcud olan və bu günədək gəlib çatan azərbaycanlılara məxsus abidələr tarixi saxtalaşdırmaq yolu ilə qoy “fars”, “türkmən”, “monqol” abidəsi adlandırılınsın, bununla da həmin abidələrin əsl sahiblərinin kimlər olduğu ört-basdır edilsin. İndi ermənilər Abovyan küçəsində aşkarlanan həmin sərdabəni “monqol abidəsi” adı altında Ermənistan hökuməti tərəfindən qorunan tarixi abidələr siyahısına daxil etmişlər.⁴⁴⁶

446 http://www.gov.am/u_files/file/kron/ArmeniaPR2_en.pdf

Rəsmi İrəvan “türkmən abidəsi” kartından Türkmənistanın yeni prezidenti Qurbanqulu Berdiməhəmmədovun İrəvana rəsmi səfəri zamanı da istifadə etmişdi. 2012-ci il noyabrın 28-də İrəvandaqı Böyük konsert zalında Qurbanqulu Berdiməhəmmədovun erməni dilinə tərcümə edilmiş üç kitabının (“*Полет небесных скакунов*”, “*Туркменистан*” и “*Туркменистан – край исцелений*”) təqdimat mərasimi keçirilmiş, ertəsi gün Türkmənistan prezidentini Cəfərabad kəndinə apararaq “türkmən abidəsi” kimi Əmir Səəd məqbərəsini necə mühafizə etdiklərini göstərmişdilər. Ermənilərin bu “qayğıkeşliyindən” riqqətə gələn Türkmənistan prezidenti öz ölkəsi üçün heç bir geosiyasi və iqtisadi əhəmiyyət kəsb etməyən Ermənistanla müxtəlif sahələrdə tərəfdaşlıq müqavilələri imzalamış, hətta Türkmənistanın Ermənistanla elektrik enerjisi ixrac etmək niyyətində olduğunu bildirmişdi.⁴⁴⁷

Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin yadigarı olan Əmir Səəd məqbərəsi hazırda “türkmən əmirləri ailəsinə məxsus mavzoley” adı altında Ermənistanda qorunan tarixi abidələr siyahısına daxil edilmişdir.

447 <http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=2833>

XXIII iddia

“Dolma erməni mətbəxi nümunəsidir”

“Dolma” (*dulma, dalma, durma, tolma, tulma*), “dolama”, “sarma” adlı mətbəx nümunələri qiymətə əlavə edilmiş ədviyyat, düyü və ya başqa dənli və paxlalılardan ibarət qarışıqın yarpaqla, kələmlə sarınmış, tərəvəzlərin içinə doldurulmuş yeməklərin ümumi adlarıdır. Hazırda dünyada bu cür yemək növləri bir çox bölgələrdə yayılmışdır və daha çox “dolma” adı ilə tanınmaqdadır. Buna rəğmən, semantik baxımdan “dolma” və “dolama” sözləri arasında aşkar fərq vardır. Daha çox “dolma” adı ilə tanınan bu yemək növləri hələ orta əsrlərdə Qırçaq çöllərində, Qafqazda, Orta Asiyada, Anadoluda, Balkanlarda, yəni türklərin yaşadığı ölkələrdə və mədəni təsir altına aldıkları bütün bölgələrdə yayılmışdı. “Dolma” sözü türk dünyasında geniş yayılmış termdir və bu sözün Kırım tatarcasında “tulma”, özbək dilində “dulma” kimi dialektik modifikasiyaları da vardır.

Rusiyalı tarixçi, dilçi, rus şərqşünaslığının əsasını qoyan alimlərdən olan İlya Nikolayeviç Berezin (*1818-1896-cı illər*) “Dağıstana və Zaqafqaziyaya səyahət” (*1850-ci il*) adlı əsərinin Dərbənddən Bakıya olan bölməsində yerli yemək növlərinin bəzilərinin adlarını çəkir. Orada bir neçə cür dolma növünə də toxunur:

“Döyülmüş ətlə doldurulmuş almalar: almaların içi təmizlənilir, sonra isə yağda qızardılmış qoyun əti ilə doldurulur və yağ əlavə olunaraq qazanda dəmə qoyulur.

“Yarpax dolması” və ya içi doldurulmuş yarpaq yeməyi də vardır. Qoyun əti, soğan, noxud, istiot və digər ədviyyatlarla doldurulmuş təzə üzüm tənəyindən ibarətdir. Bu dolma növü bütün Şərq aləmində tanınır və Konstantinopolda belə sevilir.

“Kalyam dolması” və ya içi doldurulmuş kələm yeməyi də vardır. Burada üzüm tənəyini kələm yarpağı əvəzləyir. Bu dolma növünü mən bir neçə dəfə dadmışam və tərifləməyə hazırım.

“İpenek dolması” da vardır ki, bu, içi doldurulmuş xiyar yeməyidir...

Və ən nəhayət, “badancan dolması” vardır. Badancan (*badımcan*) – xiyar ölçüsündə bir tərəvəzdür və Həştərxanda da vardır. Ondan hazırlanan dolma isə bütün Şərqdə yaxşı tanınan və təbii qarşılıanan yemək növüdür”⁴⁴⁸.

448 И.Березин. Путешествие по Дагестану и Закавказью. Изд. 2-е. Казань, 1850

Qeyd edək ki, İ.Berezin kabinet alimi deyildi. Türküstanı, Qafqazı, İrani, Yaxın Şərqi, Misiri, Anadolunu gəzərək Şərq xalqlarının adət-ənənələrini, mədəniyyətlərini, dillərini öyrənmiş və səyahətləri zamanı vacib qeydlər etmiş çalışqan bir tədqiqatçı idi. Bir neçə Şərq dilini mükəmməl öyrənmişdi və Şərq xalqlarının mədəniyyətinə yaxşı bələd olan bir mütəxəssis idi. Alimin yuxarıdakı qeydindən də görüldüyü kimi, o, türkcə “dolma” sözünü rus dilinə “naçinka” kimi tərcümə edir. Ümumiyyətlə götürdükdə, “dolma” sözünün türk kəlməsi olması heç bir dilçi alim tərəfindən şübhə altına alınmamışdır. Hətta mötəbər erməni dilçiləri də bu sözün türk mənşəli olduğunu qeyd etmişlər.

Buna baxmayaraq, bugünkü erməni ideoloqları “dolma” sözü üçün gülünc erməni etimologiyası uydururlar. Və ən acınacaqlısı isə ondan ibarətdir ki, bu gülünc etimologiyanı həm də tirajlayırlar. Yəni hər zaman olduğu kimi, ermənilər tərəfindən növbəti yalan uydurulur, sonra bu yalana öz xalqlarını da inandırırırlar. Növbəti mərhələdə isə artıq bu yalanı tirajlayaraq digər xalqların nümayəndələrinə də aşılamağa çalışırlar.

Türklər arasında çeşidli dolma növləri barədə hələ orta əsrlərdən başlayaraq bir çox avropalı və rus səyahətçi və etnoqraflarının

Yarpaq dolması

tarixi qeydləri vardır. Alman əsilli rusiyalı ensiklopedist-alim, səyyah Peter Simon Pallasın (1741-1811-ci illər) qeydlərində Krım türklərinin mətbəxinə toxunulmuşdur. O, yazılarında üzüm, ya da quzuqulağı yarpağı ilə dolanmış düyüli ət yeməyinin, həm də qiymə ət ilə doldurulmuş xiyar, heyva, alma, badımcan, qabaq, balqabaqdan hazırlanmış yeməklərin Krım tatarları arasında sevimli süfrə bəzəyi olduğunu bildirmişdir.⁴⁴⁹

Hələ XII əsrdə yaşamış ərəb səyyahı və salnaməçisi Əbu Həmid əl-Qərnati Bakıda olarkən ətrafdakı torpaqdan çıxan təbii alovlar barədə yazmışdı. Onun sözlərinə görə, yerli xalq bu təbii od üzərində həm də çeşidli yeməklər hazırlayırdı. Bu yeməklərin arasında düyü, ya da başqa dənli və paxlalı bitkilərlə qarışdırılmış ət parçalarının dəriyə sarılmış şəkildə hazırlandığı xörək növü

449 Паллас П. Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам русского государства в 1793-1794 годах. Москва: НАУКА, 1999

də olmuşdu.⁴⁵⁰ Bu gün də Azərbaycanda incə dəriylə sarılan, ya da bağırsağa doldurulan ət yemək növləri mövcuddur. Bəzi bölgələrimizdə bu cür xörəklərə bu gün də “dolma” deyirlər. Dolma adı ilə tanınan yemək növləri türklərlə təmasda olan, onların mədəniyyətindən təsirlənən bir çox xalqların mətbəxinə hələ orta əsrlər dövründə keçmişdi. Və rus dili ədəbiyyatında da bu sözün “dalma”, “dulma” və “durma” şəklində tələffüzləri mövcud olmuşdu. “Dolma” sözünün bu tələffüzləri Vladimir Dal (1801-1872-ci illər) tərəfindən hazırlanmış rus dilinin ilk izahlı lüğətində yer almışdı. Bu termini o, **“üzüm yarpağı ilə dolanmış qoyun əti qiyməsi, ya da kələm bürünmüş paxlalı ət, balıq”** kimi izah edir və Həştərxan tatarlarının yeməyi olduğunu bildirir.⁴⁵¹ Ensiklopedist-alim olan Vladimir Dal bir çox dilləri bilirdi. Həmçinin, türk dilinə də bələd idi. V.Dal hətta Rusiyanın ilk türkoqlarından biri sayılır. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, bu sözün türk mənşəli olması dilçi alimlər tərəfindən qəbul edilmiş elmi faktdır.

Sloven mənşəli avstriyalı dilçi alim Frants Mikloşiç (1813-1891-ci illər) “Şərqi Avropa dillərinə keçmiş türkcə sözlər” adlı ikicildlik sözlüyündə “dolma”, “dulme” sözlərinin türkcədən alman dilinə etimologiyasını “füllsel” – “dolma, doldurmaq üçün istifadə olunan ləvazimat”,⁴⁵² “sarma” sözünün tərcüməsini isə “Art Pastete mit Weinlaub oder Krautblatt umwickelt” – “üzüm, ya da kələm yarpağına bürünmüş paştet” kimi verir.⁴⁵³ Alman türkoqu, məşhur dilçi alim Cerard Derfer (1920–2003-cü illər) də başqa dillərə keçən “dolma” sözünün türkcə olduğunu qeyd etmişdir. Tərtib etdiyi dördcildlik “Fars dilində türkcədən alınma sözlər” lüğətində o, “dolma”, “dulma”, “dolme”, “dalma” və “dolama” kimi transkripsiyalara yer vermişdir. “Dolma” termininin o, türkcədəki “dol” (*dolmaq*) feli kökündən yarandığını qeyd edir və alman dilində “dolma” sözünün etimologiyasını “füllung” (*dolma, doldurulma*) kimi göstərir. “Dolama” termininin isə türkcədəki “dola/tola” (*dolamaq*) feli kökünə dayandığını yazaraq bu feli əsasın da alman dilinə tərcüməsini “umgeben, einwickeln” (*dolamaq, sarmaq, sarımaq*) kimi qeyd edir.⁴⁵⁴

Rusiya dilçiləri tərəfindən tərtib olunmuş sözlüklərdə də “dolma” kəlməsi türk dilindən alınma söz kimi bir neçə dəfə qeyd edilib. Onu da bildirək ki, “dolma” sözü Yelena Şipova tərəfindən hazırlanmış “Rus dilinə keçmiş türkcə

450 Путешествие Абу Хамида а-Гарнати. Москва 1971

451 В. И. Даль. Толковый словарь живого великорусского языка. Том I. Санкт-Петербург, Москва, 1880

452 Franz Miklosich. Die türkischen elemente in den südost- und osteuropäischen sprachen. Vol I. Vyana, 1884

453 Yenə orada

454 G. Doerfer. Türkische und mongolische elemente im neupersischen. Vol. III. Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1967

kəlmələr” sözlüyündə də yer almışdır.⁴⁵⁵ Qeyd edək ki, Y.Şipovanın bu lüğəti aparıcı sovet-rus türkoloqu Andrey Kononovun rəhbərliyi altında redaktə olunmuşdur. Rusiyalı məşhur dilçi alim və dördcildlik “Rus dilinin etimoloji sözlüyü” lüğətinin müəllifi Maks Fasmer də rus dilinə keçmiş bu sözün türk mənşəli olduğunu bildirmiş və onun rus ədəbiyyatına Krım tatarcası və Türkiyə türkcəsi vasitəsilə daxil olduğunu qeyd etmişdir.⁴⁵⁶ “Dolma” kimi bir çox digər türkcə mətbəx terminləri erməni dilinə də keçmişdir. Bu terminlərin bir qismini ermənişünas və türkoloq Hraçya Açıryan özünün “Türkcə sözlərin erməni dilinə təsiri” kitabında təqdim etmişdi. H.Açıryan “dolma” sözünün türk mənşəli olduğunu və ermənicə լիցք (*liçk*) – “dolma”, “doldurma” mənasını verdiyini qeyd etmişdir.⁴⁵⁷ Onu da əlavə edək ki, Açıryan “dolma” sözünün erməni dili və ədəbiyyatında iki “dolma” (ղօլլա) və “tolma” (տղլլա) transkripsiyalarını da göstərmişdir.

Göründüyü kimi, Şərqdə doğranmış qiymə ətlə doldurulmuş badımcan, qabaq, xiyar, alma, heyva, pomidor, bibər kimi tərəvəzlər, ya da üzüm, kələm və digər növ yarpaqlarla sarınmış, dolanmış yemək növlərinin ümumi adı “dolma” kimi qəbul edilir. Həmçinin bu gün Azərbaycanda bütün bu növ yeməklərin ümumi adı “dolma” kimi qeyd olunur.

Yalnız Ukraynada kələm dolmasının adı “qolubtsi” kimi də tanınır və rus ədəbiyyatına da bu termin Ukraynadan keçmişdir. Türkiyədə isə kələm, üzüm yarpağına doldurularaq bürünmüş, sarılmış

Azərbaycan mətbəxində bəzi dolma növləri

yeməklərin adı “sarma”, qiymə ətlə düyünün qarışığı ilə doldurulmuş badımcan, pomidor, bibər kimi tərəvəzlərdən hazırlanan yeməklərə isə “dolma” deyilir. Bu cür yeməklərin bəzilərinin adı tarixi ədəbiyyatda həm də “dolama” (*dolanmış*,

455 E. Н. Шипова. Словарь тюркизов в русском языке. Алма-Ата, 1976

456 Макс Фасмер. Этимологический словарь русского языка. Том I. Москва, 1986

457 Hraç'ean Ačalean. Թուրքերէնի ազդեցութիւնը հայերէնի վրայ եւ թուրքերէնէ փոխառեալ բառերը պոլսի հայ ժողովրդիկան լեզուիին սէջ հասմէնատոյիթեամբ. Վանի, դարպարդի եւ նոր-նախիջէւանի բարբաղներու. 1902

sarılmış) kimi də qeyd olunmuşdur. Bu gün isə bu termin arxaikləşmişdir. Məsələn, orta əsr çağıatay mətnlərində yarpaqlarla sarılmış, dolanmış qiymət yeməyinin adı “*dolma*” kimi deyil, “*dolama*” kimi göstərilir.⁴⁵⁸

Erməni leksikası “*dolama*” termini ilə tanış deyil. Və yalnız “*dolma*” sözünü bilir. Bu da onu göstərir ki, “*dolma*” sözü erməni leksikasına Azərbaycan türkcəsindən son dövəmdə keçmişdir. Çünki yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, Türkiyədə yarpaq və kələm dolması “*sarma*”, bəzi bölgələrdə isə “*dolama*” adlandırılır. Azərbaycan leksikasında isə “*dolama*” termini “*dolma*” ilə əvəzlənmiş və ermənilər sırf Azərbaycanda yarpaq və kələm dolması üçün işləən söz variantını mənimsəmişlər. Maraqlıdır ki, yaxın zamanlara qədər erməni mətbəxi yalnız yarpaq dolması ilə tanış idi. Bu səbəbdən də “*dolma*” sözünü guya ermənicə üzüm yarpağı, ya da saplağı mənasına gələn “*toli*” sözü ilə bağlamağa çalışırlar. Digər dolma növləri isə erməni mətbəxinə yaxın zamanlarda keçmişdir. Təbii ki, yenə də qonşuları türklərdən.

Bütün bu aşkar faktlara baxmayaraq, erməni tərəfi yarpaq dolması yeməyinin mənşəyi barədə yalan məlumatlar yayır, bu yemək növünün tarixən ermənilərə məxsus olduğunu iddia edir və qonşu türklərə də guya onlardan keçdiyi barədə dezinformativ məlumatlar tirajlayır. Və adı türkcə olan bir çox yemək növləri də dolma kimi sırf erməni mənşəli mətbəx nümunəsi elan edilir. Halbuki, bu yeməklərin heç birinin adı ermənicə deyildir.

Bəzən də bu yemək adları üçün heç bir dil qanununa uyğun gəlməyən ermənicə yalan, saxta etimologiyalar uydurulur. Çünki bu gün xarici ölkələrdə erməni dilini araşdıran çox az dilçi alim vardır. Qonşu Rusiyada isə yox dərəcəsidədir. Bu amildən istifadə edən erməni ideoloqları erməni dili və ermənicə terminlər barədə hər növ yalanı digər xalqların nümayəndələrinə aşılamaqla məşğuldurlar. Ən maraqlısı da budur ki, bu saxta etimologiyaların heç bir elmi əsaslara dayanmadığını da görmək istəmirlər. Bu gün erməni “mətbəx ideoloqları” “*dolma*” sözünü guya ermənicə “üzüm yarpağı”, ya da “saplağı” mənasına gələn “*toli*” (տոլի) sözüylə əlaqələndirir və bu xörəyin adını da “*tolma*” şəklində yazıya alırlar. Bu da çox gülünc görünür. Özləri də bilmədən bu terminin Azərbaycan transkripsiyasından “*qurtulub*” onun tatar transkripsiyasından yapışblar. Lakin Stepan Malxazyants kimi ermənişünasın tərtib etdiyi və 1944-cü ildə nəşr edilən “Erməni dilinin izahlı lüğəti” sözlüyündə bu söz “*tolma*” kimi deyil, “*dolma*” şəklində verilmişdir. Müəllif bu sözün mənasını erməni dilinə “*doldurma*” (լիցք-լիցք) və “*doldurulma*” (լիցք-լիցք)

458 Şeyx Suleyman Efendi's. Çağıatay-osmanisches wörterbuch. Budapest, 1902

Itsmān) kimi tərcümə edir.⁴⁵⁹ H. Açıyandan sonra tanınmış ikinci ermənişünas, dilçi alim Malxazyants da bu sözün türk mənşəli olduğunu öz elmi əsərində vurğulamışdır. Bütün bu məlumatlara rəğmən, bu gün erməni ideoloqları dolma xörək növünü erməniləşdirir və bu söz üçün saxta etimologiyalar uydururlar. Məsələn, onların iddialarına əsasən, “dolma”/”tolma” sözü guya Urartu dilində mövcud olmuş “uduli” – “üzüm” sözündən yaranmışdır. Bununla da həm erməni dilini, həm də “erməni mətbəxini” Urartu dönməsinə aparıb çıxarırlar. Əvvəla, dolmanın çeşidləri çoxdur və təkə üzüm yarpağından hazırlanmır. İkincisi isə, Urartu dilində “uduli” sözü yox idi. Bu da erməni saxtakarlarının tirajladığı yeni yalandır. Çünki Urartu leksikasında, “üzümlük” anlamını verən “uldi” və ya “ulde” sözü vardır.⁴⁶⁰

459 Степан Малхазянц. Ермәни дилинн изахли лüğәти (Հայերէն Բացատրական Բառարան). Կրեւան, 1944

460 И. М. Дьяконов. Урартские письма и документы. АН СССР Институт Археологии. Москва, Ленинград 1963

XXIV iddia

“Lavaş” ermənilərin qədim çörək məmulatıdır”

XX əsrin əvvəllərində erməni lüğətlərində “lavaş” sözünə rast gəlinmir. Lakin 2014-cü il noyabrın 26-da Parisdə UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs üzrə Hökumətlərarası Komitəsinin 9-cu iclasının gedişində Ermənistan “ənənəvi erməni çörəyi – lavaşın” qurumun Qeyri-Maddi Mədəni İrs üzrə Repräsentativ Siyahısına daxil edilməsi üçün ərizə ilə müraciət etmişdi. Ermənistan tərəfinin quruma təqdim etdiyi fayl “Lavaş: ənənəvi erməni çörəyinin hazırlanması, əhəmiyyəti və xarici görünüşü mədəniyyətin ifadəsi kimi” adlanırdı. Qeyd edək ki, ilkin olaraq UNESCO-nun Hökumətlərarası Komissiyası bu formulu qəbul etmişdi. Lakin Azərbaycan, İran və Türkiyə dərhal bu formula etiraz etdilər. İran tərəfi lavaşın qədim İran çörək növü olduğunu bildirdi. Azərbaycan lavaşın bütünlükdə bölgənin mədəni elementi olduğunu bəyan etdi. Türkiyə Azərbaycanın mövqeyinə dəstək verdi. Etirazlardan sonra UNESCO formulu dəyişərək faylı belə adlandırdı: “Lavaş: ənənəvi çörəyin hazırlanması, əhəmiyyəti və xarici görünüşü Ermənistanda mədəniyyətin ifadəsi kimi”.

Lavaş çörəyi mayasız xəmirdən bişirilən kökəyə deyilir. Tarixən bu adla Qafqazda, həmçinin Türkiyədə, İranda, Mərkəzi Asiyada, Volqaboyu ərazilərdə də yayılıb. Bu şəkildə hazırlanan çörək Hindistandan Mərakeşədək bütün Şərqi ölkələrində fərqli adlarla tanınır. Amma bu çörək növünün bişirildiyi və istifadə olunduğu ölkələrin heç biri lavaşı yalnız öz xalqına aid etmək kimi absurd addım atmaq fikrinə düşməyib. Ermənilər isə başqalarına məxsus olanları özününküləşdirməklə bu əməllərinə UNESCO da daxil olmaqla, beynəlxalq təşkilatlarda bəraət qazandırmaya çalışırlar. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, lavaşın Azərbaycanda hazırlanması Ermənistanla müqayisədə daha dərin ənənəvi köklərə malikdir. Bu çörək növü Ermənistanda yalnız təndirdə bişirilir. Azərbaycanda və Türkiyədə isə həm təndirdə, həm sobada, həm də sacda hazırlayırlar. Ən nazik və yumşaq lavaş təndirdə deyil, məhz sacda bişirilir. Orta Asiyada isə əsasən, lavaş arxası üstə çevrilmiş tiyanın (*qazanın*) səthi üzərində də hazırlanır.

Sac isə köçəri və yarımköçəri tayfaların səyyar mətbəxinin vacib atributu sayılır. Sacın iç tərəfində müxtəlif qızardılmış, qovrulmuş xörəklər, qabarıq hissəsində isə, lavaş, kökə, içi doldurulan yaymalar (*kətə, qutab, gözəlmə, qatlam-qattama və s.*), sacüstü ət xörəkləri bişirilir. Elə lavaşın yaranması, onun forması

zərurətdən, ekstremal həyat tərzindən irəli gəlib. Onun bəzi növlərini quru halda həftələrlə, aylarla saxlamaq mümkündür. Köç və ya səyahət zamanı yola belə növ çörək götürmək əlverişli idi. Quru lavaş azca nəm etməklə yeməyə hazır vəziyyətə gətirmək olur. İçərisi doldurulmuş lavaş dürmək (*dürüm*) adlanır. Bu sözə qədim türk mətnlərində rast gəlinir və o, dür/tür (*çevirmək, fırlatmaq, eşmək, bükmək*) türk feli ilə bağlıdır.⁴⁶¹ Yeri gəlmişkən, ermənilər lavaş çörəyi ilə birgə qədim türk sözü olan “dürmək” kəlməsini də mənimsəməyə çalışırlar.

Bir məqamı da qeyd etmək vacibdir: lavaş heç də sırf çörək adı deyil. Bu söz yayılaraq nazik şəkildə bişirilən bir sıra qida məhsullarına da aid edilir. Məsələn, Türkünstanda orta əsrlərə aid ədəbi dil olan qədim çağatay dilində “lavaş” sözü həm nazik əşyalara, həm də qida növlərinə şamil edilirdi. Nazik yayılmış çörək də bu siyahıya daxildir.⁴⁶² Azərbaycanda isə alça, gavalı, zoğal və digər meyvələrdən hazırlanmış turş, yayılmış şirə qurusuna da “lavaş” deyilir. Nazik yayılmış lavaş çörəyi isə türk dünyasında daha çox “yuxa”, “yuka”, “yuyqa”, “yuvqa”, “yufka”, “juka”, “jupka” və bu kimi adlarla da tanınır. Bu sözlər isə XI əsrdə yaşamış görkəmli alim Mahmud Kaşqarının lüğətində qeyd olunduğu kimi, “*laylanmış, təbəqələnmiş kökə*” anlamını verir.⁴⁶³

Bu incəlikləri bilməyən ermənilər məhz lavaş çörəyini “lavaş” adlandırır və bu da, ən azı onların bu sözü türk dili, ənənələri və mədəniyyətindən kortəbii şəkildə mənimsədiklərinin göstəricisidir. Odur ki, ermənilər “lavaş” sözünü erməni dilində izah etmək

Türk xalqlarının ortaq çörək məmulatı - lavaş

üçün çox uğursuz “dəlillər” gətirməyə çalışırlar. Məsələn, Ermənistan Sovet Ensiklopediyasında da bildirilir ki, guya “lavaş” sözü iki erməni sözündən – “law” (*yaxşı, xoş*) və “aş” (*qida*) sözlərinin birləşməsindən yaranıb. Üstəlik, “aş” sözü də

461 Древнетюркский словарь, АН СССР. Ленинград, 1969

462 Şeyx Suleyman Efendi's. Çağatay-osmanisches wörterbuch, Budapest, 1902

463 Древнетюркский словарь, АН СССР. Ленинград, 1969

türkcədən mənimsənilmiş kəlmədir. Qədim və orta q türk dilində olan bu söz⁴⁶⁴ Tuvadan Balkanlara qədər türklərin dilində və mətbəx terminləri içərisində yer tutur. Yeri gəlmişkən, ermənilərin “law” sözünün də Hind-Avropa dillərində bənzəri yoxdur və o, daha çox çuvaş türklərinin dilindəki “layax” (*yaxşı, xoş*)⁴⁶⁵ və mari dilindəki “müsbət” anlamlarını verən “lavaşa”⁴⁶⁶ sözünə daha çox uyğun gəlir. Maraqlıdır ki, müasir erməni dilində və həmçinin qədim erməni dili olan qrabarda da “lavaş” sözünə rast gəlinmir. Bu lüğətlərdən bəzilərdə “lavaş” (լավաշ) kəlməsinin tərcüməsi “yaxşı olmaq”, “yaxşılaşmaq”, “xoş olmaq” felləridir. Bunların isə, göründüyü kimi, çörəklə heç bir əlaqəsi yoxdur. Məsələn, Matias Bedrosyanın 1879-cu ildə Venesiyada çap olunmuş ermənicə-İngiliscə qrabar lüğətində də “lavaş” sözü bu cür tərcümə olunur.⁴⁶⁷ Yenə də 1908-ci ildə İstanbulda dərc olunan Malxazyanın İngiliscə-ermənicə lüğətində “çörək” sözü *hats* (հաց) kimi keçir.⁴⁶⁸ Bu ermənicə lüğətdə də “lavaş” sözünə rast gəlinmir. Bu sözə 1905-ci ildə İstanbulda nəşr olunmuş Papazyanın lüğətində də rast gəlmək mümkün deyil.⁴⁶⁹

1749-1908-ci illər ərzində nəşr olunmuş bütün erməni dili lüğətləri üçün “lavaş” sözü yabançı köklü söz olub. Belə çıxır ki, ermənilər “lavaş” sözünün özü kimi, nazik çörək olan lavaşın hazırlanma mədəniyyətini də qonşulardan mənimsəyiblər. Əlbəttə ki, burada alçaldıcı, ayıb sayılacaq heç nə yoxdur. Amma yaxın keçmişdə qonşu xalqın mədəniyyətindən mənimsənilmiş mədəniyyət elementini müstəsna olaraq özününküləşdirmək cinayətdir. Həm də bu, dövlət siyasəti səviyyəsində həyata keçirilən oğurluq, fırıldaqçılıqdır. Şübhəsiz ki, haradasa, 100 il əvvəladək ermənilər bu gün “erməni lavaşı” adlandırdıqları çörəyi kütləvi şəkildə bişirmək ənənəsinə malik olmayıblar. Onlar bu çörək növünü məhz Azərbaycan çörəxanalarına sifariş verirdilər. Erməni folklorunda hətta qafiyəyə salınmış bir bənd də var idi. Onun təxmini tərcüməsi belədir: **“Erməni oğlan uşağını türk yuxası (lavaşı) ilə bəslə”**. Onlar lavaş çörəyinin hazırlanma ənənəsini Azərbaycan torpaqlarına köçürüldükdən sonra məhz Azərbaycan türklərindən öyrəniyəblər. Çünki Türkiyə ərazisində yaşayan ermənilər də “lavaş” sözündən istifadə etməyiblər. Erməni mənşəli sovet türkoloqu və dilçisi Ervand Sevortyanın tərtib etdiyi “Türk dillərinin etimoloji lüğətində” də qeyd edilir ki, türk dillərindən alınmış bu söz bir çox Qafqaz dillərinə daxil olmuşdur.

464 Yenə orada

465 Ашмарин Y. Словарь чувашского языка, VIII cild. Çeboksarı, 1935

466 Словарь марийского языка, III cild. Yoşkar-Ola, 1990-2005,

467 New dictionary Armenian English by Matthias Bedrossian. Venesiya, Müqəddəs Lazar Erməni Akademiyası, 1875-1879

468 E.Malkhassian. Dictionary English, Armenian and armeno-turkish. Stamboul, 1908

469 Z.D.S.Papazian. A practical dictionary Armenian-English. İstanbul, 1905

Tam aydınlıq üçün E.Sevortyanın lüğətində “lavaş” sözünün türk dillərində etimologiyasından bəhs edən sözlük məqaləsinin bir parçasına diqqət yetirək:

- nazik yayılmış xəmirdən bişirilmiş çörək, fətir növü, nazik dəyirmi çörək, süfrədə istifadə oluna biləcək fətir;
- yağda bişirilmiş yastı, dəyirmi, kişmişli, bəkməzli və ya mürəbbəli xəmir məmulatı (börək);
- laylanmış kökələr;
- buğda unundan bişirilmiş nazik xəmir şirnis;
- turş meyvələrdən hazırlanaraq, laylarla qurudulmuş meyvə bəkməzi;
- nazik laylarla qurudulmuş turş meyvələrin riçalı;
- nazik, yastı gümüş parçası.⁴⁷⁰

Beləliklə, mayasız xəmirdən hazırlanmış lavaş tarixən Qafqazda, Türkiyədə, İranda, Orta Asiya və Volqaboyu bölgələrində yayılmışdır. Bəzi Şərqi ölkələrində isə bu çörəyin öz regional adları vardır. Təkcə elə bu səbəbdən erməni tərəfinin bu məmulatı müstəsna olaraq öz mədəniyyətinə aid etmək cəhdləri heyrat doğurur. “Lavaş” sözü bir çox türk dillərində yayılıb və yalnız çörək adı deyil. Bu kəlmə bir çox nazik, yayılmış, laylanmış qida növlərinə də aid edilir. Erməni dilinin daşıyıcıları isə türk dilinin bu incəliklərini bilmədən “lavaş” sözünü sırf nazik yayılmış çörəyə şamil edirlər. “Lavaş” sözü XIII əsr türk mətnlərində qeydə alındığı halda, erməni lüğətlərində bu sözə hətta XVIII-XIX əsrlərdə və XX əsrin əvvəllərində də rast gəlinmir. Qeyd edək ki, hələ XX əsrin birinci yarısında erməni mütəxəssisləri öz kitablarında lavaşın türklərə aid edilən mətbəx nümunəsi olduğunu etiraf edirdilər. Məsələn, 1940-cı ildə Moskvada “Azərbaycan mətbəxinin 50 yemək növü” adlı kitab (*tərtibçilər S.İ.Mesropyan və V.İ.Sxirtladze*) nəşr olunmuşdu. Müəlliflər Azərbaycan mətbəxinə aid olan “lülə kababı” barədə izahat verərkən, hazırlandıqdan sonra onun “Azərbaycan milli çörəyi olan lavaşa” bürünərək süfrəyə təqdim edildiyini yazmışlar.⁴⁷¹ Təbii ki, S.İ.Mesropyan və V.İ.Sxirtladze kimi müəlliflər Cənubi Qafqazın mətbəxinə yaxından bələd idilər...

470 E.Севортян. Этимологический словарь тюркских языков.VII том. Москва,1974

471 С.И.Месропян, В.И.Схиртладзе. 50 блюд азербайджанской кухни. Москва, 1940

Nazim Mustafa, Araz Gurbanov, Elshad Alili.

“Armenian Falsification: History founded on a deceit”

The book is devoted to the attempts of Armenian historians on the total distortion of historical facts of the Caucasian peoples and assimilation of their cultural heritage, as well as the disclosure of ethnopolitical goals hidden behind these activities. The book refers to the efforts of Armenians, who were deported by the Russian Empire from Iran and Turkey to the South Caucasus in the early 18th century, trying to prove themselves as the “oldest autochthonous people” and the “owner of these territories”, and to falsify and to Armenianize the history, cultural heritage, and ethnic values of the peoples of this region.

Armenian falsification starts with registering the discovery of first fire in the history of humanity, creation of the first alphabet, weaving and carpet weaving, from invention of the wheel to the melting of metal, construction of first water channels, naming of the constellations, identification of chemical elements two thousand years before Mendeleev, taming of horse and other domestic animals, development of fruit gardens, inventions of iron weapons and cars, etc. to the credit of Armenians.

Today there are no single people in the South Caucasus, whom Armenians do not have any claims against. Armenian falsification proves it in their claims to from religious beliefs to cultural patterns, from historical monuments to culinary, from geographical names to historical figures, from heraldic to numismatics of the Caucasian peoples. Observations show that the key principle of Armenian falsifications is based on the equalization and identification of “geographical affiliation” and “ethnic origin”. The explicit disclosure of these lies is also a necessary process as long as Armenian falsifications appear. Numerous studies have been conducted and the books have been published by many authors in Europe, Russia, Georgia, Turkey and Azerbaijan to reveal the true face of Armenian frauds.

The book exposes Armenian deceits in the three main directions. First, the peculiar responses were given to the frauds on Armenian history, statehood, and symbols based on mythology. Secondly, evidence of the groundlessness of attempts at Armenianization of music, dance and culinary of neighboring nations.

In the book which targeted a wider audience, the authors narrated and criticized “historical facts” that Armenian religious historians and ethnographers

falsified and assimilated the state symbols of the peoples of the region, and distorted the Bible, including narratives that “the God has presented “Noah’s Ark” to the Armenians”, “the city of Dvin is the ancient capital of Armenians”, “Goddess Anahit is a symbol of the statehood of Armenia”, “the Armenian dynasty of the Arshaks”, “Irevan is an ancient Armenian city”, “Blue Mosque and Amir Saad tomb are monuments of the Persians and ethnic Turkmens”, “dolma and lavash are examples of ancient Armenian culinary”, “Armenians accepted the Christianity from Jesus Christ’s apostles and even send a letter to Jesus Christ, and he sent his portrait to the Armenian Christians who lived before the Christianity”.

In addition, an adequate response on the basis of historical facts and documents was provided to the Armenian claims on alleged “genocide of 1.5 million Armenian” in Turkey in 1915, the “South-Western Caucasian Republic was founded in Eastern Anatolia under the auspices of Great Britain”, the “Armenian armed forces have not conducted genocide against the Turkish-Muslim population in the Caucasus in 1905-1906 and 1918-1920”, “the voluntary relocation of Azerbaijani population from Armenia in 1948-1953” and “non-use of violence against Azerbaijanis living there in 1988-1989”.

Назим Мустафа, Араз Гурбанов, Эльшад Алили **“Армянские фальсификации. История, основанная на лжи”**

Книга посвящена полному искажению армянской историографией и этнографией исторических фактов о народах региона, попыткам армян овладеть их материально-культурным наследием, а также раскрытию этнополитических целей, скрывааемых за этой деятельностью. В книге освещаются события начала XVIII века, связанные с массовой депортацией армян из Ирана и Турции на территорию Южного Кавказа, реализуемой Российской Империей, обусловленные этим попытки армян представить себя как “старейший автохтонный народ” и “владелец этих территорий”, а также предпринимаемые ими в этой связи попытки искажения истории народов данного региона и арменизации не принадлежащих им этнических ценностей и исторического религиозно-культурного наследия. Более того, первая в истории добыча огня, изобретение колеса, плавка металлов,

первый алфавит, искусство ковроткачества, строительство водных каналов, наименование знаков зодиака, разработка таблицы химических элементов за 2 тысячелетия до Менделеева, а также приручение лошадей и одомашнивание диких животных, посадка фруктовых деревьев, изобретение железных орудий и машин приписываются “ее величеству” Армении.

Сегодня на территории Южного Кавказа не найдется ни одного народа, к которому у армян не было бы каких-либо претензий. Эти претензии проявляют себя в присвоении религиозного и культурного наследия, исторических памятников и кулинарии, географических наименований и исторических личностей, а также геральдики и нумизматики. Как показывают наблюдения, основной принцип этой политики базируется на приравнивании “географической принадлежности” “этническому происхождению”. Учитывая наличие фальсификационной практики армян, выявление этих фактов представляет особую актуальность и целесообразность. Необходимо отметить, что в целях раскрытия армянских фальсификаций учеными европейских государств, а также России, Грузии, Турции и Азербайджана были проведены комплексные исследования и опубликованы книги.

В представленной книге армянские фальсификации выявляются по трем основным направлениям. Первое направление охватывает ответы на фальсификации, основанные на мифологии и посвященные истории, государственности и символике армян. Второе – доказательства бесосновательности попыток присвоения армянами музыки, танцев и кулинарии соседних народов.

В книге, предназначенной для широкой читательской аудитории, авторы дают критическую оценку фальсификациям и присвоению армянскими экспертами в области истории религии и этнографии государственной символики народов региона, грубому искажению Библейского учения, вымыслам о даре фрагмента Ноева ковчега армянам, “историческим фактам” о “древней столице армян” городе Двин, Богине Анахит как о “древнем символе армянской государственности”, “армянской династии” Аршехидов, “древнем армянском городе” Иревань, “персидских и туркменских памятниках” Голубая мечеть и мавзолей Амира Саада, “древних армянских кулинарных образцах” долма и лаваш, и наконец, о принятии христианства армянами непосредственно от апостолов Мессии Иисуса, а также о “письме армян Иисусу” и его “ответном даре в виде своего

портрета древнему армянскому народу, живущему еще до зарождения христианства”.

В исследовании предоставляются, основанные на исторических фактах и документах, ответы на армянские фальсификации и претензии относительно “геноцида” 1,5 млн. армян” в 1915 году на территории Османской Турции, существования Юго-Западной кавказской демократической республики под “протекторатом англичан”, реализация армянскими вооруженными формированиями политики геноцида в отношении тюркско-мусульманского населения Южного Кавказа в 1905-1906 и 1918-1920 гг., “добровольного переселения” азербайджанских турков из Армении в 1948-1953 гг., а также неприменения насилия в отношении проживающих там в 1988-1989 гг. азербайджанцев.

N.Mustafa, A.Qurbanov, E.Əlili

ERMƏNİ
SAXTAKARLIĞI
Yalan üzərində
qurulan tarix

Bakı-2018